Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

FOR FÆDRELANDETS BEDRE FLOR

BIDRAG TIL
DET KONGELIGE DANSKE LANDHUSHOLDNINGSSELSKABS
HISTORIE 1769-1969

FOR FÆDRELANDETS BEDRE FLOR

BIDRAG TIL
DET KGL. DANSKE
LANDHUSHOLDNINGSSELSKABS
HISTORIE 1769-1969

UDGIVET AF
DET KGL. DANSKE LANDHUSHOLDNINGSSELSKAB
1969

Vignet på bind og titelblad

Efter titelvignetten på Landhusholdningsselskabets ældste skrifter. Den er et kobberstik, som skyldes universitetskobberstikker Jonas Haas. Til højre en søjle med protektoren, Christian 7.s navneciffer, dernæst en bikube symboliserende flid og en side af landbrugets virksomhed. Kvinden – frugtbarheden? – har i venstre hånd en passer til landmåling, i højre en hyrdekæp, muligvis dog en pilekvist til hegnsplantning; ved hendes side en liggende okse, yderligere et symbol på landbruget. Længst til venstre et træ for skovbrug og i horisonten et skib, der minder om andre sider af erhvervslivet. I rammen er øverst indlagt en opslået bog, der erindrer om selskabets udgivervirksomhed.

Bogens titel

Fra Landhusholdningsselskabets større medalje, se bogens tekst side 203.

Redaktion

VAGN DYBDAHL

Printed in Denmark
by
AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

HANS MAJESTÆT KONG FREDERIK IX

Selskabets protektor

Indhold

FORORD 9

SELSKABETS MÆND

Erling Sørensen: Christian Martfelt – patriot og den første sekretær .. 11

Hans Mikael Holt: Edward Tesdorpf til Ourupgård 49

Claus Bjørn: Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste 83

Kai Horup Laursen: Anders Nielsen, Svejstrup Østergård 140

FRA SELSKABETS VIRKE

John W. Oldam: Selskabets medlemmer 162

Ole Degn: Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1967 192

Finn H. Lauridsen: Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder 255

Claus Bjørn: Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud 281

Povl-Erik Halmind: Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919–69 307

Forord

Ved Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs 150-års jubilæum i 1919 blev der udsendt en fyldig skildring af virksomheden i perioden fra 1769 til 1919. Forfatteren var selskabets mangeårige kontorchef H. Hertel, og hans bog er stadig et vigtigt kildeskrift for enhver, der arbejder med dansk landbrugs historie i dette tidsafsnit. Selskabet mente derfor ikke, det burde fejre sin 200-års bestående med en ny skildring af selskabets historie, som i meget blot ville blive en gentagelse af det tidligere værk, men valgte i stedet fyldigere at behandle dels nogle af de personer, der har virket i selskabets tjeneste, dels enkelte sider af dets arbejde, og hertil føje en mere omfattende skildring af perioden efter 1919.

Gennem udvalget af personer har man stræbt efter at give læseren et indtryk af, hvad det var for spørgsmål, selskabet arbejdede med, og hvilke vilkår, det arbejdede under, især under de to glansperioder i slutningen af det 18. århundrede og slutningen af det 19. århundrede. De udvalgte personer omfatter såvel mænd i selskabets ledelse som medarbejdere ansat i selskabets tjeneste. Den sidste, der er med i denne gruppe, er Anders Nielsen, Svejstrup Østergård; i ham ser man samlet en del af det, der var selskabets problem i begyndelsen af dette århundrede: kontakten med de brede kredse inden for dansk landbrug, som nu rykkede frem med deres egne organisationer.

Det er selskabets situation efter dette, der danner optakten til skildringen af tiden 1919–1969. Den viser, hvorledes man stod usikker over for, om der i det hele taget var nogen fremtid for Landhusholdningsselskabet, og hvordan man arbejdede snart med en, snart med en anden løsning, inden man i 1930'erne blev klar over, at den vej, der skulle følges fremover, i virkeligheden var den, selskabet havde valgt ved starten i 1769 og i de nærmest følgende årtier, nemlig et ideelt virke med sigte på landbrugsfaglig oplysning.

Selskabets arkiv findes i »Erhvervsarkivet, Statens erhvervshistoriske Arkiv«. Det var derfor naturligt, at selskabets ledelse bad Erhvervsarkivet om at udarbejde jubilæumsskriftet, og i samarbejde med overarkivar *Vagn Dybdahl* afstak man retningslinierne for nærværende værk.

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab vil gerne herved takke Erhvervsarkivet og dets videnskabelige medarbejdere, fordi de ville påtage sig opgaven og for den måde, på hvilken den er løst. Samtidig udtrykker selskabet sin glæde over det bidrag, der gennem arbejdet er ydet til yderligere belysning af det danske landbrugs historie.

København, november 1968.

DET KGL. DANSKE LANDHUSHOLDNINGSSELSKAB

Christian Martfelt -

patriot og den første sekretær

AF ERLING SØRENSEN

Ungdom og læretid

Om Christian Martfelts tidligste år ved man ikke meget mere, end hvad han selv har fortalt i den kortfattede selvbiografi, han skrev til Worms leksikon over lærde mænd [1]. Han blev født i Odense d. 8. maj 1728 som søn af by- og rådstueskriver August Martfelt og Elisabeth Marie Bendixen. Hvor slægten i øvrigt stammede fra, får man ikke at vide. Et enkelt brev antyder, at en forfader, Hans Friderich Martfelt, har været generalmajor og kommandant i Nijmegen i Holland og deltaget i »hollandske krige« [2].

Faderen var fra 1751 til sin død 1763 en af Odenses to borgmestre. Det var imidlertid ikke for sit gode styre, han blev kendt i byens historie. På grund af de dårlige økonomiske forhold for byen omkring århundredets midte og hans dårlige bestyrelse af pengevæsenet, blev byens finanser bragt helt i uorden. Skatterestancerne voksede, og regnskaberne blev ikke afsluttet. Der blev optaget lån for at dække udgifterne og nye lån for at betale de gamle. Særlig grelt skulle det have været med Martfelts bestyrelse af de summer, der blev anvendt til St. Knuds Kirkes restaurering. Til sidst blev der nedsat en kommission for at undersøge sagerne; men der var dog ikke tale om underslæb. Hele sagen resulterede imidlertid i, at kongen i 1766 omordnede byens styre [3].

Fra sin tidligste ungdom fik Christian, sammen med søstrene Charlotte og Christiane, undervisning i hjemmet. Der har nok været flere lærere, men vi kender kun én, nemlig Peder Bering. Han gik selv på Odense Gymnasium, indtil han blev student i 1743. Fire år senere tog han teologisk eksamen og blev præst i Ikast. Efter at hans første kone var død, giftede han sig i 1762 med Charlotte Martfelt [4].

Martfelts privatundervisning varede til 1746, da han kom på Odense latinskole. Herfra »deponerede« han to år efter, da han blev indskrevet som student ved Københavns Universitet. 1749 tog han filosofikum. Det var den eneste

eksamen, han fik, og hermed holdt hans uddannelse af uvisse grunde op i første omgang.

Christian Martfelt fortæller ikke selv noget om, hvor han opholdt sig det næste år. Fr. Barfod skrev 1869 en levnedsskildring af Martfelt; uden kildeangivelse mener han at vide, at Martfelt opholdt sig i hjemmet i Odense [5]. I 1750 var han imidlertid tilbage i København, hvor han de næste fem år levede af at »informere« privattimer.

Samtidig syslede han med forskellige litterære ting. Således oversatte han to skolebøger af Fr. Muzelius om grammatik i latinske og danske stile fra tysk til dansk [6]. I en anmeldelse blev den flittige, ivrige og duelige kandidat rost for sin gode oversættelse. De mange tyske oplag havde allerede vist bøgernes brugbarhed, og anmelderen håbede med oversætteren, at de ville blive indført i skolerne overalt i landet mod nu kun to steder [7]. Det ønske gik i hvert fald i opfyldelse med den 3. skolebog, han oversatte, nemlig Christopher Cellarius' latinsk-danske ordbog, forbedret af Johan Matth. Gesner. Det blev ved reskript af 22. januar 1762 bestemt, at den snarest skulle indføres i de latinske skoler som afløser af Stephanius' ordliste.

Martfelt forsøgte sig også som digter. I anledning af dronning Louises død 1751 havde han skrevet et sørgedigt og en gravskrift [8]. I Kiøbenhavnske nye Tidender om lærde og curieuse Sager offentliggjordes under mærket M et digt, der traditionelt er tillagt Martfelt. I samme tidsskrift udgav han en oversættelse af Frederik den Stores svar til Voltaire [9]. Her skal gengives indledningen til gravskriften:

> Da Tvende Guder græd for en Gudindes Død,
> Da heele Norden hen i salte Taarer flød,
> Fordi hver Mand i Norden
> Ey kunde gaae i Jorden
> For Den, som Himmelen
> Selv gav, men tog igien;
> Den Tredie (kaldet) Gud, da mod Naturen blev
> Bevæget selv, og mod sin Villie dette skrev:
> Grav-Skrift
> Prunk ey du Marmor! af det Støv du har i Giemme,
> ...

Ingen af delene fik dog særlig god omtale [10]. Nogenlunde samme skæbne fik en anden oversættelse, han lod udgive i 1757. Det var 12 satirer eller straffedigte af den berømte franske forfatter Nicolas Boileau-Despreaux. Martfelt havde selv kun oversat den sidste, mens de øvrige skyldtes Carsten Worm. Desuden var bogen blevet forsynet med en fortale af J. E. Gunnerus om den

No. 4. Fire og Tyve Skilling.

1785.

Ste Memoria.

Paa mit Jeg gjør mig al Flid
for at Vort, med Hvilken jeg har havt i
saa god en Forstaaelse nu paa 7de
Aar, som mange Verkjendt; saa vel
Jeg indlober Omstendighederne af
Gamle Tiders strænge Kriser, som den
Kiøbenhavnske Oeconomie, som de Sidste
Aar saa forunden tilraader, ikke
unde mig den Fornøjelse at beboe
Hr: Møllers Bygning længere med
til Paaske, Skifte-Tid, ugelejlighed;
Hvi maae Tjenstligen ønske at
Vedkommende gode Hensyn maae tage,
at de Penger, som jeg sidste Aar
Dem har laant til Huse, vare Opsigelse. Kiøbenhavn den 28de Oct: 1785.

Martfelt

Fie

Hr. Møller, Bygmester i Kiøbenhavn.

Brev af 28. oktober 1785 fra Martfelt til hans husvært, brygger Jørgen Møller, Nørregade 237.

Af sparehensyn, og vel fordi han ikke har kunnet opnå huslejenedsættelse hos brygger Møller, opsiger Martfelt sine værelser til påske 1786.

Det kongelige Bibliotek.

verdslige visdoms nytte i de smukke videnskaber. Han sluttede med at ønske alle liebhavere til lykke med oversættelsen, som den lærde Martfelt havde sørget for [11]. En samtidig anmelder skrev, at Martfelt på de fleste steder ganske upåklageligt havde formået at udtrykke sin originale mening; ja, der fandtes endog vers, hvor han havde været ret »lykkelig« [12].

Det er ikke muligt at fastslå, om Martfelt med disse litterære ting har villet skabe sig en fremtid som forfatter, eller der blot er tale om fritidsarbejder. Der findes intet materiale til at belyse det. Dog kan det fastslås, at Martfelt i 1750erne har været ven med Niels Krog Bredal, der senere blev direktør for komediehuset på Kongens Nytorv [13]. Det var netop i disse år, Bredal debuterede som dramatiker og skabte sig den succes, der bragte ham stillingen som borgmester i Trondhjem [14]. Men i hvert fald tog Martfelt i 1755 igen fat på studierne.

I det år var nordmanden J. E. Gunnerus kommet til København som lærer og provst ved Regensen efter en 13-årig udenlandsrejse [15]. Martfelt indlogerede sig straks hos ham for med »største opmærksomhed at følge samtlige hans collegia«. Samtidig gik han også til professor Kratzenstein for at lære naturhistorie, fysik og kemi. Det er sikkert på denne baggrund, man skal se Gunnerus' rosende omtale af Martfelt i forordet til oversættelsen af Boileaus satirer. På den anden side har Martfelt sikkert også følt sig påvirket af Gunnerus. I Berlingske Tidende nr. 64, 1765 indbød han således til subskription på henholdsvis en dansk og en tysk udgave af Gunnerus' Volständige Erklärung des Natur- und Völkerrechts 1748–52. Den skulle udgives under Gunnerus' opsigt, men bekostes af Martfelt, og begynde at udkomme fra næste påske. Værket udkom dog aldrig [16]. Historikeren Edvard Holm fremhæver, at Gunnerus ikke selv var nogen genial videnskabsmand, men hans interesser var meget alsidige og hans viden omfattende. Ligeledes forstod han at sætte folk i gang med selvstændigt videnskabeligt arbejde, og han har således sikkert også virket inspirerende på Martfelt. Det var også på Gunnerus' initiativ, man oprettede Det norske Videnskabernes Selskab i Trondhjem [17].

Gunnerus blev imidlertid ikke lang tid i København. I 1758 blev han kaldet til biskop i Trondhjem. Som udtryk for sin tillid til Martfelt anbefalede Gunnerus ham til stillingen som hofmester for daværende kammerjunker Carl Adolf von Linstow under dennes ophold på Sorø Akademi. Linstow var søn af gehejmeråd Eggert Christoffer von Linstow, der var hofmester for prinsesse Charlotte Amalie [18]. Opholdet i Sorø skulle blive af afgørende betydning for Martfelt. Her fik han lejlighed til at træffe en række dygtige lærere og opleve et miljø med en levende interesse for samfundsspørgsmål. Frem for alt kom J. S. Sneedorff til at gøre et stærkt indtryk på ham. Snee-

dorff var i 1751 blevet ansat ved akademiet som professor i jura og politik [19]. Forinden havde han været på studierejse til både Tyskland og Frankrig og var her blevet stærkt påvirket af oplysningstidens tanker og ideer. I 1757 udgav han bogen »Om den borgerlige regering«, hvor der tydeligt spores indflydelse fra Montesquieus 10 år gamle hovedværk. Hans virksomhed som statsvidenskabelig og politisk forfatter stemte nøje overens med J. H. E. Bernstorffs tankegang. Bernstorfferne satte i det hele stor pris på ham og skattede hans talent for at opdrage unge mennesker [20]. Sit syn på bondestandens stilling har Sneedorff givet udtryk for i sit blad Den patriotiske Tilskuer. Her gav han ved slutningen af 3. årgang en oversigt over de tanker, han havde gjort sig til talsmand for i bladet. Om bondestanden havde han ment, at denne stand ikke blot skulle være en nyttig stand; den burde også være en glad og lykkelig stand. Det ville dog kræve, at bønderne fik de menneskelige og borgerlige rettigheder som frihed og ejendomsret [21]. Nogle herremænd havde indset, at bøndernes bedste også var deres eget. Man kunne dog ikke lade så manges velfærd afhænge af disse tilfældigheder; lovene måtte ændres. I det samme blad fremsatte Sneedorff også en plan for et selskab, der skulle fremhjælpe bondestanden [22]. Om sit ophold i Sorø skrev Martfelt i selvbiografien: »Her fik han (Martfelt) lejlighed til at høre Sneedorff om Montesquieus »Lovenes ånd« foruden et kollegium om kommerce. Det bestemte ham for det politiske studium og de dermed sammenhørende videnskaber, der tjener til forbedring af samfundet«. Efter to år ved akademiet kunne han rejse tilbage til København for at videreføre de studier han, bl. a. under indflydelse af Sneedorff, havde besluttet sig for. Med tilbage fik han en udtalelse, hvori han rostes dels som lærer og hofmester for Linstow, dels for sine egne studier [23].

Studierejsen

Fra Sorø tog Martfelt altså tilbage til København for at fortsætte studierne. I selvbiografien har han skrevet, at resten af 1760 og 1761 blev brugt til at studere politik og økonomi, og for at lære det bedre startede han ved udgangen af 1761 »ved en rar vens forskud« på en rejse over Kalundborg, de jyske og holstenske heder, Hamburg, Bremen, Østfrisland, Holland, England, Irland, dele af Frankrig og de Vestindiske Øer og kom hjem 1768.

Den rare ven, der gav det økonomiske grundlag for denne lange rejse, var storkøbmanden Niels Ryberg. Det har ikke været muligt at fastslå, hvordan de to mænd er kommet i forbindelse med hinanden. Martfelt havde dog

allerede i 1758 optaget et lån på 500 rd. hos Ryberg. Det blev i marts 1777 krævet tilbagebetalt til førstkommende juni termin [1]. Nu blev lånet imidlertid givet på et tidspunkt, hvor Ryberg optrådte som bankmand, så man kan ikke slutte, om der kun har været tale om en forretningsforbindelse eller et mere privat forhold. Det ene kan også have ført til det andet. Men hvordan de end har fundet hinanden, så har de begge set fordele ved arrangementet: for Martfelt må en studierejse have stået som en nødvendighed for den videre uddannelse, og han har næppe selv haft midlerne, faderen heller ikke [2]. Ryberg har på sin side haft brug for en række konkrete oplysninger om erhvervs- og afsætningsforhold til brug for nye handelsfremstød; dem har Martfelt skullet rapportere hjem.

Rejsen kom til at vare i syv år. Gennem en række optegnelser og breve er det muligt nogenlunde at følge Martfelts færd. På den første del af rejsen blev der omhyggeligt ført dagbog. Det drejede sig om turen gennem Danmark og Tyskland til Holland. Den varede ca. fem måneder og fylder i alt 103 tætskrevne sider. Det er således en fyldig beskrivelse, vi her stilles overfor. Det var kun en lille del af landet, han besøgte; men overalt gik han grundigt til værks i sin beskrivelse af stedets erhvervsmæssige og sociale forhold. Med opholdet i Amsterdam holder rejsejournalen imidlertid op. Rejsen fortsatte til England og Irland; men den kan kun følges gennem de bevarede breve mellem Ryberg og Martfelt. Han interesserede sig dog stadig for erhvervsmæssige forhold og lavede en række beskrivelser af enkeltvirksomheder. Endelig gik rejsen i 1764 videre til de Vestindiske Øer, og fra opholdet her er der bevaret seks bind optegnelser over øernes administration, topografi og erhvervsforhold [3].

Den 28. oktober 1761 startede Martfelt fra København til Roskilde. Det var en strækning på fire mil, som det tog seks en halv time at køre. Det var karakteristisk for ham, at han meget omhyggeligt noterede vejens længde ned, hver gang han tog fra et sted til et andet. Som regel blev tiden også noteret, så man får et godt billede af datidens rejseforhold. Vejens beskaffenhed indgik også i beskrivelsen; om det første stykke vej skrev han således, at vejen til Roskilde Kro var mest af ler og meget dårlig. På det sidste stykke til Roskilde var den bedre, da jorden var mere sandet. I Roskilde ventede han to timer på en ny vogn, og imens tog han ind til provst Schultz, der viste ham »megen artighed«. Byen var der ikke tid til at se; men Martfelt spurgte sig for, måske hos provsten, og fik at vide, at der i byen var 10 købmænd, fire slagtere, fem bagere og 16 vognmænd. Dog var kun to af kræmmerne rige. Roskilde skulle også have fået en »ulden« fabrik siden påske; foruden papirmøllen var det den eneste. Også mere sociale forhold interesserede. Han no-

terede således, at der var over 80 fattige. Deres forhold var imidlertid så gode, at det befordrede ladhed [4].

Fra Roskilde gik turen videre til Gevninge, hvor han overnattede. Næste dag drog han videre til Kalundborg, i alt ni en kvart mil; en strækning der kunne klares med ét vognskift ca. midtvejs. Og nu var der rigtig lejlighed til, at Martfelts spørgelyst kunne udfolde sig. Han noterede op, hvilke landsbyer han kom igennem, og hvem de tilhørte: Svogerslev tilhørte magistraten, Kornerup Ledreborg, Lindholm Skov ejedes af de unge herrer af Pless (slægten Scheel v. Plessen), Åstrup tilhørte konferensråd (Casper Christoffer) Bartholin. Turen gik videre forbi skomagerkroen (Kirke-Såby sogn), hvis vært var urtegårdsmand og havde en broder, Phillippi, købmand i Hamburg. Så gik det forbi en mølle med to hjul og endelig Maltes kro (Ågerup sogn), inden man nåede frem til Tuse, hvor vognen blev skiftet. Videre over Sjælland og ned gennem Jylland vrimlede det med den slags detaljerede angivelser af de passerede lokaliteter og deres tilhørsforhold. Efterhånden forsvandt dog de mindre oplysninger om kroer, møller m. m., som man bare kørte forbi, og da han efter næsten tre ugers forløb var nået syd for Kolding, blev landsbyerne heller ikke nævnt mere. På samme måde gik det med angivelserne af vejens beskaffenhed. Fra Roskilde over resten af Sjælland var der sandler; men efterhånden gik han over til kun at notere, når der var noget specielt.

Mens vognen langsomt bevægede sig frem, var der også rig lejlighed til at lægge mærke til landskabet og bøndernes arbejde. På vejen fra Roskilde mod Gevninge var der således mange moser, moradser og vande, som løb ind fra stranden. Martfelt bemærkede, at de på sine steder kunne forebygges og formere tallet på agrene. På grund af de mange moser var der hele tiden mange vildænder i luften. Mange steder var landmændene ude at pløje; men selv om jorden var mere sand end ler og derfor let at pløje, og man pløjede til rugsæd, så brugte man dog tre par heste for en plov. Martfelt har sikkert drøftet forholdet med kusken, for han skrev, at bonden, der kørte, sagde, det alene var en følge af ond vane [5].

I Kalundborg indlogerede Martfelt sig hos postmester (Otto) Weygaard. Skønt han var eneste priviligerede gæstgiver i byen, blev man billigt og vel beværtet hos ham. Som i Roskilde samlede Martfelt nu oplysninger om byens tilstand. Denne gang var der mere tid til rådighed, så han kunne få bedre besked: byen var lille, men havnen var god. Den største handel bestod i udskibning af malt. En købmand kunne til fremstilling af malt årligt bruge op til 150 favne brænde, som blev købt i Jylland for 22 à 23 mark pr. favn. Der var ingen fabrikker i byen; for nogle år siden havde der været én, men

den var gået til grunde. Af farvere var der kun én, og selv om vandet var godt til farvning, gik meget til Århus, for han formåede ikke at levere kuløren ret. Priserne på kød var omtrent som i København, og desuden var der mange fisk. Der var fire købmænd en gros, resten kun høkere, tre slagtere og to bagere. Han fik også tid til at se kirken, som han fandt skummel og fæl indvendig. Det blev kun til én overnatning i Kalundborg, allerede næste dag gik det videre mod Jylland [6].

Klokken 10 om formiddagen d. 30. oktober gik Martfelt om bord i en jagt for at sejle til Århus. Den var blevet lejet til formålet, da alle de ordinære færgesmakker lå i Århus på grund af vinden. Om bord blev der af byfogedens søn krævet to skilling for passet. Det har åbenbart ikke behaget Martfelt, for han spørger i sin dagbog, om det nu også er ret. Overfarten var på 10 mil og varede seks timer. Man sejlede dog ikke til Århus, men til Norsminde, fordi havnen førstnævnte sted var for farlig at besejle [7].

Næste dag tog Martfelt ind til Århus og indlogerede sig hos gæstgiver Niels Rømmer. Senere blev han dog tilbudt logi hos amtsforvalter Jens Thygesen og flyttede derhen. Ligesom i Kalundborg giver han nu en oversigt over »situationen« i Århus: byen var større og bedre bebygget, til gengæld var havnen ikke så god, fordi pælene blev angrebet af orm. En skov i nærheden leverede årligt 150 pæle, der kun kunne holde i seks til syv år. Der var en enkelt fabrik, som lavede klæde af forskellig slags, men på grund af den dyre uld og, hvad Martfelt kalder stedets kostbarhed, gav den ikke den ønskede fordel. Vandet var godt til farvning, og der var en enkelt farver. Om priserne bemærkede han, at brænde kostede 23 à 24 mark det år, mens oksekød kostede fem skilling pundet. Den vigtigste handel var eksport af korn til Norge. »Kontrabandevarer« kunne man også få, men til ublu priser, ja man undså sig ikke for offentligt at nævne navne. Det var imidlertid ikke kun erhvervsforhold, der beskæftigede Martfelt; han fik også tid til mere private besøg [8].

Logiet hos amtsforvalter Thygesen betød således, at Martfelt spiste sammen med familien og tilbragte aftenerne sammen med dem, hvorved han kom i kontakt med andre af byens kendte mænd. En anden bekendt i Århus var stiftsprovsten, Christian Michael Rottbøll, der havde været lærer i Sorø, mens Martfelt også var der. Rottbøll var senere med ved Landhusholdningsselskabets stiftelse.

Martfelt bestræbte sig på rejsen for at komme i kontakt med folk. Vi ved fra turen over Sjælland, at han, meget naturligt, har talt med kusken. Af andre iagttagelser, der blev gjort, kan man se, at han simpelthen har standset vognen og spurgt sig for. Mange navne på de passerede landsbyer er

gengivet i dialektisk udtale, et tegn på, at han fik mundtlige efterretninger fra egnens folk [9]. Men hvordan med amtsforvalter Thygesen og rektor Thetens i Horsens? [10] Det er ikke muligt at sige noget derom. Senere på rejsen benyttede han sig af adressebreve, anbefalinger, som han havde fået med fra Ryberg eller skaffede sig hos de mennesker, Ryberg havde »adresseret« ham til. Men første gang, Martfelt brugte et adressebrev, var i Ekernførde, så hvis han de andre steder har gjort andet end uden videre at opsøge stedets betydelige personer, har det ikke sat sig spor i kilderne.

Fra Århus gik rejsen videre til Alheden i trekanten mellem Silkeborg, Herning og Viborg. Det er ikke sikkert, denne tur oprindelig hørte med til rejseplanen, den er muligvis først blevet besluttet under opholdet i Århus. Martfelt skriver således i dagbogen for d. 3. november, at han fortsatte rejsen til Klod-Mølle (Engesvang sogn) for derfra, efter amtsforvalter Thygesens anvisning, at finde lejlighed til at bese Alheden og flere heder med deres kolonier [11]. Besøget på heden varede tre dage, hvorefter han fortsatte til Horsens og videre ned langs østkysten gennem Vejle, Kolding, Haderslev, Åbenrå, Flensborg, Slesvig til Ekernførde, hvor han gjorde det første store ophold fra d. 14. til d. 23. november.

Turen skal ikke følges i detaljer. Optegnelserne er frem for alt en dagbog, hvor tingene er skrevet ned, efterhånden som de er oplevet. Derfor kommer også de små iagttagelser med som f. eks. i Tuse, hvor der i krostuen hang »et stykke« på væggen forestillende en ung jomfru foran et kloster. Han skriver også tit en personlig bemærkning om de mennesker, han møder: oberstløjtnant Grotum i Århus beskrives som et eksempel på en ejegod ægtemand med en from kone. Mens han kører, er han travlt optaget af at se på landskabet og folkene: der er enge, der kan afvandes; og uden for Århus ser han bønderne køre bruden møg ud på markerne for allerede næste dag at pløje det ned og med det samme så rug. Herved viste den jyske bonde sig at være fornuftigere end den sjællandske, der først lader det tørre, inden det bliver pløjet ned [12].

Når han nåede frem til en by, sørgede han først for logi, inden han gik ud for at se på forholdene. Så fortæller han, hvordan havnen er, om der er fabrikker, farverier, møller eller andre større foretagender. Ofte vurderes prisniveauet evt. sammenlignet med Københavns. Selv om oplysningerne selvfølgelig giver et vist billede af byens »situation«, forekommer de dog at være noget ufuldstændige. Vi får således ikke svar på de samme spørgsmål hver gang: I Haderslev var der 32 vognmænd, i Åbenrå var der ikke noget vognmandslav; men der fortælles ikke, om der alligevel var vognmænd, og i beskrivelsen af Kolding nævnes der slet intet om dette erhverv. På andre om-

råder kunne han gå meget grundigt til værks, selv om det drejede sig om mindre væsentlige ting. Da han fik Århus Domkirke forevist, gav han sig til at måle dens længde ud, fordi man havde fortalt ham, at det var landets største. Han kunne ikke engang komme til at gøre det ordentligt, for jerndøren til koret var låset, så han ikke kunne måle dér. Man kan således ikke sige, at han i rejsejournalen har tilstræbt at skabe en syntese over erhvervsforholdene. Endelig skal fremhæves en enkelt ting, som Martfelt synes at have lagt stor vægt på, nemlig renligheden i byerne. Især i Horsens var tilstanden god. Gaderne og fortovene var brede, og man så ikke én mødding. Når man havde fejet, fik skarnet ikke lov til at blive liggende, til det blev kørt væk; det blev taget ind i husene så længe [13].

Først med opholdet i Ekernførde begynder de egentlige erhvervsøkonomiske studier. I denne by var han blevet henvist til købmanden og godsejeren Fr. Vilh. Otte. Anbefalingen er sikkert fra Ryberg, selv om Martfelt ikke skriver det, for der var netop på denne tid en nær forbindelse mellem de to købmænd, og i 1765 blev Ryberg gift med Ottes datter [14]. Martfelt besøgte også Ottes broder, der ejede godset Kriseby i Svansen. På vejen derud fortalte Fr. Otte ham om kornhandel: når man køber korn ét sted og videresælger det et andet, så bør man gøre oplag dér, hvor det købes, for det er billigere end først at hjemtage det til oplag og så senere sælge det videre. Desuden har man den fordel, at regeringen ikke kan gribe ind og forbyde udførsel. Den samme fremgangsmåde gælder også for andre varer, med hvilke man driver »commerce d'oeconomie eller speditionshandel«. Martfelt konstaterer, at også broderen på Kriseby gennem de økonomiske samtaler viste sin erfarenhed i disse videnskaber. Udover hvad Martfelt kunne lære af samtalerne med de mere erfarne handelsfolk, skaffede han sig gennem virksomhedsbesøg en række erfaringer om de praktiske forhold.

Den første virksomhed, Martfelt besøgte, var uldfabrikken i Ekernførde. Bogholderen var med ved rundvisningen og gav en række oplysninger om arbejdsgangen: ulden dér på stedet blev delt i sorter, alt efter hvilken egn den kom fra. På fabrikken brugte man udelukkende uld fra Ejdersted, hvor der fandtes en engelsk fårerace. Fårene blev klippet én gang om året, i maj måned, og efter at ulden var leveret til fabrikken og lagt på lager, blev den lidt efter lidt sorteret i syv kvaliteter med hver sin anvendelse. Derefter kom ulden til kæmmeren, der fik 3 sk. lybsk pr. pund for at kæmme de tre bedste kvaliteter og en halv mindre for de tre dårligste. Spindernes løn opgives ikke, men kommissæren fik 1 sk. i provision pr. pund. Ved spindingen så man bl. a. efter, at arbejdet blev gjort jævnt, og at den fine uld ikke blev brugt til groft garn. Så blev det vævernes tur, og til sidst kom farvningen.

Martfelt brugte i alt to dage til at se fabrikken på de forskellige arbejdssteder, der lå spredt i byen. Spinderiet var først ved at komme op nu, for det havde tidligere voldt vanskeligheder at få de fattige til at interessere sig for arbejdet. For at gøre det rigtig grundigt, tilbragte han i Frederiksstad hele fire timer hos den berømte uldsorterer Nic. Tetens for at lære at sortere i ni sorter [15]. Af andre ting, der fik en mere udførlig omtale i rejsejournalen, kan nævnes Ottes bryggeri.

Efter at have opholdt sig godt en uge i Ekernførde rejste han videre gennem Slesvig. Næste større mål var Frederiksstad, hvortil han medbragte adressebreve fra Otte; det blev en fremgangsmåde, han brugte på resten af turen: hele tiden at skaffe sig nye introduktioner. Optegnelserne bærer fra nu det mere studiemæssige præg, der startede i Ekernførde. I Frederiksstad blev Martfelt en halv snes dage, og her studerede han bl. a. det ejderstedske landbrug nærmere [16]. Fra Frederiksstad gik rejsen ind i Holsten og over byerne Kiel, Pløn og Eutin til Lübeck, hvor han blev fra 6. til d. 22. december [17]. Derfra gik det videre til Hamburg, som han brugte næsten en måned til at studere [18]. Tiden mellem jul og nytår gik med visitter og brevskriverier (postdage), men efter nytår begyndte rundgangen til byens virksomheder. En særlig omtale fik røgningen af oksekød og flæsk. De erfaringer, han gjorde her, indgik senere i skriftet: »Om Irlands huusholdning og handel med feede vare, samt om Hamborgs kjødrøgning, med videre«, der bragte ham Landhusholdningsselskabets første guldmedalje. Først saltedes kødet i otte til ni dage med engelsk salt. Indtil for to år siden havde man brugt lüneburgersalt. Efter saltningen fik kødet lov at tørre i vinden et par dage, inden det kom i røgekammeret. Det lå på 4. etage, mens ildstedet var i kælderen. Derved opnåede man, at røgen var »mere end lunken, men mindre end varm«, når den nåede op i kammeret. Størrelsen på dette var 20 fod i kvadrat, og det blev forsynet med røg fra to skorstene, der mundede ud på midten af to modstående vægge. På de to andre vægge var der aftrækshuller på 1/4 fod i kvadrat, således at der hele tiden var frisk røg. For at udnytte røgen helt blev den ledt hen til et andet rum, hvor der hang pølser. Kødet hang på stokke, og alt efter stykkernes tykkelse skulle der røges fire, fem eller seks uger. Til brænde blev der kun anvendt egetræ, enten stykker eller spåner. Ved denne forretning levede i alt fire familier. Til beskrivelsen knyttede Martfelt sin egen kommentar, der skulle blive karakteristisk for hele hans »patriotiske« stræben: København kunne ved Holmens spåner »gøre gode anstalter« for sit eget kød – altså udnytte det til egen røgning [19]. Om byen i al almindelighed mente han, at selv om dens omkreds svarede til Københavns, så boede der dog flere mennesker, fordi den var tættere bebygget, og husene

flere steder højere. Det var byens beliggenhed ved tre floder, der gav den den fordelagtige position for handel [20].

Fra Hamburg rejste han videre til Bremen, hvor han blev en uge. Derfra over Delmenhorst, Oldenburg til Leer. Hertil kom han d. 30. januar og blev et par dage, inden han drog videre. De næste tre uger brugtes i Emden og Gronningen, og endelig gik der en uge med at komme gennem byerne Dokkun, Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Sneek og Lemmer. Efter således at have fulgt nordsøkysten nåede han d. 28. februar frem til Amsterdam. Hvor længe han blev her, vides ikke. Rejsejournalen slutter d. 30. marts; men den er ikke bragt til nogen formel afslutning. Der er intet i optegnelserne, der antyder, at han skulle rejse denne dag eller eventuelt den følgende, og den oversigt over »situationen«, der plejer at følge til slut efter hvert bybesøg, mangler ligeledes. Det kan dog konstateres, at Martfelt var mindst en måned i Amsterdam; det var således den by, han indtil da havde opholdt sig længst i, og beskrivelsen fyldte ikke mindre end 20 sider. Tiden gik på den sædvanlige måde med at skrive breve til Ryberg og tage på virksomhedsbesøg. For at sætte sig bedre ind i handelsforholdene bestilte han hos en boghandler samtlige plakater for Amsterdam [21]. En dag han var på børsen, traf han sin gamle skolekammerat og ven Frederik Fabritius, der lige var kommet fra England [22]. Af ham fik han en række navne på folk, der var værd at besøge.

Martfelt rejste selv til England og Irland, men på denne strækning er det ikke muligt at følge turen i detaljer, for i de optegnelser, der er bevaret, er dagbogsformen helt opgivet til fordel for en dybtgående beskrivelse af enkelte fabrikker [23]. Man kan dog se, at han i Irland har opholdt sig i den nordøstlige del mellem Dublin og Belfast. Optegnelserne er heller ikke skrevet i en i forvejen indbunden bog, hvad der var tilfældet med rejsejournalen. De er nu skrevet på løse ark, der senere er samlet. Herved har han også kunnet opnå større systematik. Både optegnelserne fra Irland og nogle hollandske, der er indbundet sammen med disse, har således samme formelle opbygning. Navnene på de mennesker, han kunne opsøge, er samlet i lister. Det fremgår ikke, om han har besøgt dem alle, men nogle har dog fået en personlig kommentar. Om Peter Zoomer i Zaandam ved Amsterdam skriver han således, at det er den mand, der har vist ham de største tjenester i Holland. Han havde også en liste over engelske og hollandske ord: narrow-weavers er Han lavede også en liste over engelske og hollandske ord: narrow-weavers er båndvævere, og skuttle- & templemakers gør væveskytter samt træet, der spænder stykket, som væves. Bøger af interesse noterede han op i en liste, men det ses ikke, om han har købt nogle af dem. Han førte ligeledes en liste over »forgæves søgte efterretninger«. I Dublin havde han f. eks. besøgt

et stålværk, der lavede blærestål. Jernet fik man fra Sverige, da det norske ikke var godt nok. Prisen var 18 £ pr. ton, og sammen med udgifter til løn og kul bragt det produktionsomkostningerne op på 19 £ pr. tos. Salgsprisen var imidlertid 30 £ pr. ton, så der vil være en god fortjeneste, hvis man kunne gøre irerne kunsten efter. De ville dog ikke give enkeltheder om fremstillingsmåden fra sig. Martfelt gør sig derfor til talsmand for industriel spionage, idet han i optegnelserne foreslår, at man sender nogle folk til egnen. Når de har været der et stykke tid og lært befolkningen nærmere at kende, vil det sikkert lykkes for dem at få hemmelighederne at vide.

Blandt de ting, han beskrev på Irland, har hans omtale af de sociale forhold i Dublin interesse. Han har aldrig set så mange hospitaler i én by som i Dublin; så mange fandtes end ikke i de største byer. Der var flere for fattige barselskvinder, og nogle steder lærte man børn op til spindere. Sådanne hospitaler er vigtige, fordi de sigter til populationens fremme, flittighedens befordring, dyd og duelighed, belønning, armods hjælp og således til en stats velfærd og styrke. Det er ikke de humanitære hensyn, der har overvægten, men derimod de merkantilistiske tanker om folkemængde og produktion. Samme tankegang ligger bag hans store begejstring for Det patriotiske Selskab i Dublin; det har hjulpet mange fattige frem ved at yde dem lån.

Martfelts ophold i England og Irland kom til at vare to år. Det er, som ovenfor nævnt, ikke muligt at følge ham på de enkelte opholdssteder. I slutningen af 1763 besluttede Ryberg imidlertid at lade Martfelt rejse helt til Vestindien. Baggrunden herfor var, at firmaet Ryberg & Thygesen efter nogle års handel på Vestindien, ved afslutningen af den store kolonikrig og den preussiske syvårskrig i 1763, havde store tilgodehavender, som vanskeligt lod sig inddrive. De ønskede derfor solide oplysninger om forholdene derovre samt en undersøgelse af mulighederne for yderligere handelsfremstød. Ryberg mente i Martfelt at have fundet et oplagt emne til disse undersøgelser, og han havde i juli 1763 forsøgt at få Kommercekollegiet til at betale rejsen. Det blev dog afslået, og Ryberg besluttede så selv at bekoste den [24]. I december 1763 skrev han til Martfelt om den kommende rejse og godkendte samtidig, at Martfelt havde trukket et beløb svarende til ca. 4000 rd. til forberedelserne. Det er det første af de bevarede breve fra Ryberg til Martfelt [25]. Det blev planlagt, at turen skulle gå over Senegal, Barbados, Martinique og Jamaica.

Ryberg ønskede især oplysninger om sukkerdyrkningen. Martfelt skulle undersøge, hvor stor høsten blev, for at han kunne vide, om han skulle købe sukker op eller sælge, alt efter om høsten tegnede til at blive dårlig eller god. Martfelt blev også bedt om at finde folk, der hvert år i november-de-

cember og april-maj kunne sende efterretninger om høsten. Andre oplysninger, Martfelt skulle skaffe, var f. eks. om forbruget af flæsk, smør, kød, fisk m. m., for at Ryberg kunne se, hvorvidt det kunne betale sig at sende disse varer derover. Bedst ville det være, om Martfelt kunne skaffe uddrag af toldbøgerne over både import og eksport. Ryberg undlader ikke at gøre opmærksom på, at Martfelt for årene 1763, 1764 og 1765 har trukket ialt 710 £, ca. 14000 rd., til sine udgifter. Det har knebet med at få oplysninger, og nu vil Ryberg åbenbart have nogle. Han slutter nemlig brevet med at skrive, at han nu tager til Ekernførde for at blive gift, og når han til maj kommer tilbage til København, venter han at finde svar fra Martfelt. Mange af de forlangte informationer må være blevet givet i de otte breve, Martfelt skyndsomst fik sendt fra maj til september, for i oktober 1765 var Ryberg i stand til at sende en betænkning til Schack-Rathlou om øernes økonomiske forhold [27]. Inden Martfelt rejste til Vestindien, havde han fået pålagt at skaffe nogle oplysninger om et London-handelshus' kreditforhold, og da rejsen alligevel ikke kom til at gå over Senegal, men skulle gå over Liverpool og Cork i Irland, skulle han undersøge landbrugsforholdene deromkring. Derfra kom nemlig de berømte irske fedevarer. Da Martfelt ikke ville komme tilbage til London, hvor han nu var, skulle han sende de kopidokumenter, han ikke ville tage med til Vestindien, tilbage til Ryberg. Så havde han dog noget, hvis Martfelt ikke skulle komme tilbage [28]. Det er ikke muligt at følge Martfelts ophold på øerne. Det næstsidste af Rybergs breve, fra december 1765, er sendt til St. Thomas, mens det sidste fra februar 1766 er sendt til St. Croix [29]. Som senere omtalt forsøgte man uden held at skaffe Martfelt en stilling i Vestindien; men da det ikke lykkedes, opfordrede Ryberg ham i det næste brev fra februar 1766 til at vende hjem. Han var dog ikke tilbage i København før i løbet af sommeren 1768.

Resultatet af rejsen til Vestindien blev, foruden oplysningerne til Ryberg, en beskrivelse af de danske besiddelser på i alt seks bind. Der findes kopier af skrivelser fra kollegierne og guvernementsbefalinger. Særlig omhyggelig er beskrivelsen af St. Thomas; den fylder to bind [30]. Ryberg havde også bedt om oplysninger om antallet af slaver. Måske er det baggrunden for et bevaret udkast til en afhandling om negerhandelens afskaffelse, skrevet af Martfelt [31].

Martfelts rejse til kolonierne fik ikke indflydelse på hans fremtidige virke. Da han kom hjem til Danmark, var man her optaget af landbrugets fremtid, og i det arbejde fandt Martfelt sin plads.

Landhusholdningsselskabets stiftelse

Et karakteristisk træk i det 18. århs. historie var de store ændringer inden for landbruget. Det startede omkring århundredets midte med en række private godsreformer, hvoraf de mest kendte er udskiftningerne på godserne Hørsholm og Bernstorff. Motiverne til disse reformer var mange, men en væsentlig drivkraft har været ønsket om større økonomisk udbytte af godserne; også den idémæssige baggrund fra de franske oplysningsfilosoffer og fysiokratismen har sikkert gjort sig gældende. En større offentlig debat om forholdene blev startet med Adam Gottlob Moltkes indbydelse til at indsende artikler om landboforhold og andre økonomiske emner. Artiklerne blev ucensurerede offentliggjort i Danmarks og Norges oeconomiske Magazin 1757–64. Moltkes initiativ kom ligeledes til at danne optakten til en række forordninger om indskrænkninger i fællesskabet til fordel for godsejerne [1].

For at få disse og kommende reformer til at virke, gjaldt det imidlertid om at få bønderne til at gå aktivt med i arbejdet. Man havde allerede i en række europæiske lande oprettet landøkonomiske selskaber, der havde til formål at skabe øget interesse for forbedringer, og samtidig med de første praktiske reformer herhjemme blev der også taget initiativ til at oprette sådanne i Danmark. Det første forsøg på at danne et »patriotisk« selskab blev gjort i begyndelsen af 1750erne af mineralinspektør Andreas Birch. Han henvendte sig flere gange til Moltke; men der kom ingen resultater [2]. Større held havde hofpræst P. E. Lüders, der ellers er kendt for sin indsats for kartoffelavlen. Han fik i 1762 oprettet et Königlich-Dänische Acker-Academie i Slesvig. På grund af manglende understøttelse og tilslutning kom det aldrig rigtig i gang og sygnede hen ret hurtigt [3]. Større succes end Lüders så det derimod ud til, at juristen Martin Hübner skulle have med sine anstrengelser for at starte et økonomisk selskab.

Hübner var i årene 1761 til 1764 i London som juridisk sagkyndig for det danske gesandtskab under forhandlingerne med englænderne om de neutrale landes handel. Samtidig interesserede han sig meget for økonomiske forhold og sendte indberetninger hjem til J. H. E. Bernstorff om patriotiske selskaber i Edinburg, Dublin, London og Frankrig. Hübner var selv ivrig deltager i det londonske selskabs arbejde. Tankerne om at oprette et lignende selskab i Danmark vandt Bernstorffs bifald, og efter sin hjemkomst sendte Hübner i sommeren 1765 to forestillinger til kongen om sagen. Der blev bevilget penge til formålet, men sagen blev standset i januar året efter på grund af kongens død [4]. Den nye konge, Christian 7., var, takket være den indflydelse, som bl. a. Reverdil havde haft på ham, gunstig stemt over

Kulforekomster på Bornholm.

I september 1770 foretog Martfelt sammen med nordmanden, kgl. bjergråd H. F. Blichfeldt, en rejse til Bornholm for at studere øens stenkullag. Undersøgelsens resultat fremlagde de i en rapport, der blev offentliggjort samme år og siden optrykt i Landhusholdningsselskabets skrifter I, 1776, hvorfra ovenstående kort stammer. At de to rejsende ikke just undervurderede, hvad de havde set, derom vidner følgende linier fra rapporten: »Altså findes her på dette endog i mange henseender af skaberen velsignede land med fuldkommen vished et uudtømmeligt lager af stenkul, hvilket ved et ordentligt anlagt og vedvarende arbejde vil være at erholde og bestandig blive tilstrækkelig både til at forsyne de danske riger og lande med såvel som tjene til en fordelagtig udenrigshandel«.

for reformer inden for landbruget. Det gav sig bl. a. udtryk i nedsættelsen af landbokommissionen af 1767. Selv om Reverdil og den egentlige ophavsmand til kommissionens nedsættelse, Saint-Germain, blev fjernet fra deres stillinger i slutningen af 1767, fortsattes arbejdet under juristen Stampes ledelse [5]. Fjernelsen af kongens første rådgivere betød Moltkes og Bernstorffs tilbagevenden. Hübner genoptog, støttet af disse, sine bestræbelser på at få dannet et økonomisk selskab og indsendte i april udkast til planer til kongen. Denne var godt tilfreds med planerne, men ønskede dog, at der skulle ændres visse ting. Hübner indleverede derfor et nyt forslag i maj måned, og da det vandt Moltkes bifald, blev let sendt til kongen, der havde tiltrådt en stor udenlandsrejse. Til stor overraskelse for både Moltke og Hübner afslog kongen at støtte sagen. Han begrundede det med, at der skulle spares, og at det nye selskabs arbejde ville kollidere med General-landvæsenskollegiet, der lige var blevet oprettet ved en omdannelse af landbokommissionen. Med kongens afslag standsede Hübners forsøg [6].

Samtidig med Hübner var også andre begyndt at arbejde for oprettelsen af et selskab. Det var især kaptajn C. F. Hirschnack og kommercesekretær Magnus Theiste. Hirschnack havde bl. a. været med til at stifte en sygekasse og lagt grunden til en spisekasse for fattige. I 1790 oprettede han et legat for fattige officerer og officersenker i sygdomstilfælde [7]. Theiste havde i 1759 oversat franskmanden J. F. Melons essays om handel. Juristen Peder Kofod Ancher havde forsynet bogen med et 100 sider stort forord. Hermed havde man for første gang på dansk en sammenhængende fremstilling af de merkantilistiske teorier [8]. Sammen med en række ligesindede havde de i begyndelsen af 1768 udsendt »Grund-regler for det danske patriotiske præmie-selskab oprettet i Kjøbenhavn 1768«. Man ønskede at erfare offentlighedens og regeringens mening og sendte derfor forslaget til kongen. Der kom imidlertid intet svar, og i sommerens løb blev der ikke holdt noget møde. Theiste blev udnævnt til amtmand i Norge og måtte forlade byen. En anden af de oprindelige deltagere, naturforskeren O. F. Müller, rejste også bort. De andre deltagere havde været professorerne Dons og Riisbrigh, bryggerne Engmann og Reindorph, agent Holck fra Adressekontoret og notarius publicus Schmidt; alle disse syntes at have mindre tid end lyst til videre virksomhed, ligesom de havde mindre del i initiativet. Skulle forsøget derfor fortsættes, måtte det blive Hirschnack, der skulle gøre det [9].

Sådan var situationen, da Martfelt kom hjem fra sin syv år lange udenlandsrejse. Det store spørgsmål for ham måtte naturligvis være at finde en stilling. I december 1764 havde Ryberg i et brev noteret, at han ville gøre sig umage for at formidle kontakten til gehejmeråd Reventlow med henblik

på Martfelts ansættelse hos denne [10]. Igen i marts 1765 skrev Ryberg til ham om at søge en stilling, og i den forbindelse gjorde han opmærksom på Schimmelmanns plantager. Ryberg havde nu talt med Ditlev Reventlow om Martfelts fremtid. Denne havde ikke store ideer om »disse vore tiders rejsende«; men Ryberg havde forsikret ham om, at Martfelt hverken var en dr. [doktor] eller cl. [charlatan] [11]. I sit næste brev fra december 1765 måtte Ryberg beklage, at han ikke havde kunnet skaffe nogen kongelig »employ«, hvor meget han end havde anstrengt sig. Schimmelmann betroede kun sine plantager til folk, han kendte. Ryberg havde desuden besøgt alle embedsmænd, der havde nogen betydning i øernes administration; men han skulle nok forsøge fortsat [12]. Ryberg har åbenbart forsøgt at skaffe Martfelt en stilling i Vestindien, og det var derfor, han gik til Reventlow i hans egenskab af deputeret i Generaltoldkammeret. Igen i februar 1766 skrev Ryberg, at der ikke var noget nyt om en stilling. Hans samvittighed var dog ren, for han havde ikke sparet sig selv i at spørge høj og lav. Ryberg havde igen været ved »kammeret«, og kom der intet forslag fra guvernementet på St. Croix el. St. Thomas efter den fornyede henvendelse, så var det hans råd, at Martfelt skulle rejse hjem. De skulle nok finde et levebrød til ham, godt eller dårligt [13]. Bestræbelserne endte uden resultat, og i 1768 vendte Martfelt hjem til København [14]. Kildematerialet oplyser desværre ikke, hvornår Martfelt kom hjem, og hvad han foretog sig de første måneder derefter; men han har utvivlsomt været optaget af at finde et passende arbejde. Ryberg havde i det omtalte brev lovet at hjælpe dermed, og det er jo ikke umuligt, at han har kendt Hirschnacks bestræbelser på at få dannet et præmieselskab og ment, at der her var muligheder; i hvert fald blev Martfelt fra december 1768 den ledende i arbejdet. I den første oversigt over Landhusholdningsselskabets historie, trykt i selskabets skrifter, står der, at da man ikke havde fået noget svar fra kongen på de tilsendte grundregler, og initiativtagerne blev spredt, måtte Hirschnack føre arbejdet videre. »Dette skete og virkeligt. Thi på det, at det begyndte ikke skulle blive anset, som ikke vel begyndt, eller henhvile som ugjort, troede hr. kaptajnen, at en samling dog måtte holdes. Hertil blev han så meget mere opmuntret, som selskabets endnu værende sekretær var hjemkommen fra sine udenlandske økonomiske rejser, hvilken omstændighed, han troede, kunne have sine gode følger, når han formåede ham at indfinde sig i det tilsigtede møde« [15]. Det kunne således se ud til, at det er Hirschnack, der har opsøgt Martfelt. Desuden må der tages det forbehold, at det sandsynligvis er Martfelt selv, der har skrevet det citerede stykke. Det var nemlig sekretærens arbejde at skrive selskabets historie, og selv om det ikke er signeret, tyder intet på, at Martfelt ikke har skrevet det.

Kan det således ikke afgøres, hvordan de to parter fandt sammen, så havde de brug for hinanden, og Martfelt var derfor til stede ved det møde, der på Hirschnacks anmodning blev holdt d. 5. december.

Mødet blev holdt på hjørnet af Lille Købmagergade hos urtekræmmer Borup, »hvor de fleste af selskabet plejede at mødes med venner på en anden ugedag« [16]. Det kunne altså tyde på, at det var inden for en i forvejen etableret kreds, man fandt sammen om den nye aktivitet. Eller også har Martfelt i det først citerede stykke bevidst forsøgt at dæmpe den oprindelige gruppes fortsatte bestræbelser ned for selv at få større del af æren for Landhusholdningsselskabets oprettelse. En lidt anden opfattelse af begivenhederne i sommeren 1768 er givet af prof. J. H. Schegel i hans Sammlung zur Dänischen Geschichte [17]. Han fremstiller begivenhedsforløbet således, at de første møder med Hirschnack, Theiste og de oprindelige initiativtagere først finder sted midt på året 1768. Derved kan de heller ikke overbringe grundreglerne til Christian 7., som skildret i Landhusholdningsselskabets Skrifter. Nu blev det arveprins Frederik, der på kongens vegne tog imod. Schlegel lader også initiativtagerne holde møder resten af året 1768, og deltagerantallet stiger til 24. Han nævner ikke navnene, men det passer i hvert fald ikke med Landhusholdningsselskabets fremstilling, hvor der til og med møderne i december kun navngives 20 personer. En fejl i fremstillingen i Landhusholdningsselskabets Skrifter på dette punkt ville nok have fremkaldt protester, hvad der taler for denne fremstillings rigtighed. Til gengæld synes Schlegels oplysninger om de fortsatte møder at passe bedre med det citerede stykke om møderne hos urtekræmmer Borup. Hverken om dette eller om tidspunktet for overrækkelsen af grundreglerne til kronen, er det imidlertid muligt at træffe nogen endelig afgørelse ud fra det her benyttede kildemateriale.

Til stede ved mødet hos urtekræmmer Borup var foruden deltagere fra forårets initiativ en del nye: Christian Michael Rottbøll, som før er omtalt, han blev senere biskop i Viborg; kancelliråd og sekretær for Landvæsenskollegiet Marcus Hagens Høyer, sen. amtsforvalter over Københavns amt Nis Hammelef, den senere borgmester i Christiania Jens Henrik Strøm, magister Niels Schythe samt pastor Krøl fra Vajsenhuset. Hirschnack medbragte nogle protokoller, som han forærede til det nye selskab. Derefter gik man over til at diskutere grundreglerne, og forsamlingen forlangte at høre Martfelts mening. Vi har ikke noget referat fra mødet; men det blev besluttet, at han skulle udarbejde nogle nye love; samtidig valgtes han til sekretær. Martfelts udkast blev drøftet på de to næste møder d. 12. og 19. december, og man besluttede at lade det trykke under navnet »Plan og indretning for Det danske Landhusholdningsselskab«. På disse møder optog man også

tre nye medlemmer, nemlig kancelliråd Jens Beck, magister Søren Gudme og pastor Hans Mühre. Det egentlige stiftende møde blev henlagt til kongens fødselsdag d. 29. januar 1769. Inden dette møde var agent Holck ved omgangsskrivelse blevet udnævnt til kasserer, og man indbetalte for første gang det lovbefalede kontingent på 10 rd. i alt 220 rd., da ikke alle var til stede. Der blev optaget en del nye medlemmer: stiftamtmand Chr. Lebrecht, baron von Prøck, kammerjunker Carl Adolf v. Linstow, som Martfelt havde været hovmester for i Sorø, etatsråd Puscher fra Helsingør, major Pflueg, der senere indtrådte i Struensees Generallandvæsenskommission, overlandmåler og senere præsident i selskabet Th. Bugge, doktor Gudme fra Ålborg, byfoged Hesselberg, hofbogtrykker Møller og Holterman, der var amanuensis hos biskoppen over Sjællands stift. Det blev tillige besluttet at sende Martfelt til statsminister J. H. E. Bernstorff for at få ham til at overlevere planen og anbefale selskabet til kongen. Bernstorff mente, det bedst kunne ske gennem kabinetssekretær Schumacher; men han modtog dog planen og forsikrede om sin bistand [18].

Martfelt kaldte sin lov for »Plan og indretning for Det danske Land-Huusholdnings Selskab oprettet for at opmuntre ved priser og præmier landmanden, kunstneren og handelsmanden, udi Hans kongelige Majestæts samtlige riger og lande«. Denne plan for selskabet var en hel lille bog på over 70 sider. Den indledtes med en hyldest til kongen, hvor denne prises for sin interesse for landbrug og handel. Derefter gennemgås i 19 kapitler selskabets indretning og formål; de 19 kapitler er atter opdelt i i alt 309 paragraffer. Af titlen får man et indtryk af selskabets formål; men det uddybes i § 2, hvor der står, at arbejdet skal strække sig til alt det, som naturen frembringer, kunsten danner, og handelen omsætter, til alle de steder, hvor det danske flag har første ret frem for andre. For at overkomme dette store arbejdsfelt, der jo dækker hele det økonomiske liv, deltes selskabet i 10 klasser: 1) de smukke kunsters klasse, nemlig dem der tjener til afsætning af varer til fremmede nationer, 2) landvæsenets klasse, der omfattede agerbrug, kvægavl, skovbrug, havedyrkning og jagt, 3) fiskeri, 4) manufakturer og fabrikker 5) de kunster, der dannes ved instrumenter, 6) kemiske og fysiske kunster, 7) matematiske og mekaniske kunster, 8) handelen, 9) vestindiske handel og plantagevæsen; det var nødvendigt, hvis Danmark ikke skulle overlade andre nationer fordelen ved denne handel. Der er næppe tvivl om, det er Martfelts egne erfaringer, der ligger til grund for denne klasses optagelse. 10) Den sidste klasse skulle tage sig af korrespondancen med fremmede steder. Kapitlerne tre og fire omhandlede præsidentens og vicepræsidentens embeder. Til præsident ønskede man en adelsmand til at støtte selskabets formål. Han skulle ikke have

pligter, men overvåge lovene, d. v. s., han skulle præsidere ved møderne og påse, at forretningsordenen blev fulgt. Indkomne breve skulle åbnes af ham og nummereres, inden de blev overgivet til sekretæren. Ved afstemninger havde han to stemmer, og var der stemmelighed, var hans afgørende. Der var to vicepræsidenter, valgt for to år ad gangen med mulighed for genvalg; deres arbejde bestod i at afløse præsidenten ved sygdom, eller når de blev anmodet herom. Som tegn på den grundighed, hvormed planen var udarbejdet, var der også et kapitel om bogholderens og kassererens arbejde. Disse stillinger ville det først være nødvendigt at oprette, når selskabet blev større. Indtil da skulle bogholderens arbejde gøres af sekretæren, og kassen skulle bestyres af et medlem, man havde tillid til.

Sjette kapitel omhandlede sekretærens arbejde. For overhovedet at bestride denne stilling burde man være kyndig i et lands politiske og økonomiske husholdning og helst også kunne forstå flere sprog, samt tale og skrive det danske nogenlunde vel. Sekretæren skulle være til stede ved alle møder i klasserne og ved selskabets samlinger for at føre protokollerne og være præsidenten behjælpelig med at få sagerne ordnet i henhold til lovene. Han skulle gennemlæse alle breve, inden de blev læst op i selskabet, og forrette al brevveksling, der ikke hørte under 10. klasse. Han skulle føre protokol over ind- og udgåede breve, præmieforslag, nye vedtægter og inventar; endvidere udarbejde en medlemsliste hel- eller kvartårligt efter selskabets bestemmelse. Alt, hvad der skulle sendes til trykning, skulle ligeledes gå gennem ham: selskabets historie, præmielister og annoncering i »Adresse-Contoirets« aviser, som selskabet alene benyttede i starten. Måske skal denne sidste bestemmelse ses i forbindelse med, at kassereren, agent Holck, var leder af Adressekontoret. Hvert kvartal fik sekretæren, efter eget overslag, anvist penge til udgifterne for senere at aflægge regnskab. Stillingen som sekretær var lønnet med 500 rd. årligt med mulighed for ekstrafortjeneste ved at levere afskrifter til medlemmerne for 24 sk. pr. ark. Hvis arbejdet, ved voksende medlemstal, skulle blive for stort, stillede § 106 i udsigt, at selskabet ville betænke sekretæren med løn til en skriver. For alle de her nævnte pligter var sekretæren ikke alene selskabets bestandige sekretær, men også dets medlem med fuld stemmeret i alle dets forsamlinger og taleret i alle klasser, og han kunne ikke forflyttes til anden tjeneste, så længe han forrettede arbejdet som sekretær. Det var et stort arbejde, Martfelt havde pålagt sig selv med disse bestemmelser; men samtidig havde han også skabt en livsstilling for sig selv. Var det præsidenten, der ledede mødet, så var det sekretæren, der lagde arbejdet til rette, og gennem sin deltagelse i alle møder var han vel den eneste, der var helt inde i selskabets virksomhed. At hele den indenland-

ske korrespondance gik gennem ham, må også have styrket hans stilling, specielt da den praksis udviklede sig, at mange skrev til Martfelt personligt og ikke til selskabet. Gennem sine udkast til lovene skabte han det retslige grundlag for den ledende stilling, han kom til at indtage inden for selskabet den næste snes år.

Medlemsskab behandledes i kapitel syv. Alle kunne blive optaget uden hensyn til stand, selv om § 109 forudså, at man vel ikke burde vente håndværkeren og bonden alt for hurtigt. Man kunne blive ordentligt medlem for 10 rd. og overordentligt for 20, og inden for begge grupper kunne man blive bestandigt medlem ved at indbetale 10 års kontingent. Man optog desuden korresponderende medlemmer; de betalte ikke kontingent, og havde derfor heller ikke stemmeret. De måtte gerne komme til selskabets møder og stille forslag. Møderne behandles i kapitlerne 9 til 12. De blev åbnet af præsidenten kl. 17,15 og skulle være forbi kl. 21. Man havde de ugentlige møder og de kvartårlige; kun på de sidste kunne man vedtage nye love og vælge præsident. I ekstraordinære tilfælde kunne der indkaldes til overordentlige møder. For at mødet var lovligt, skulle der være syv medlemmer til stede, og når der blev over 50 medlemmer, mindst 11. Man måtte kun tale om én ting ad gangen og ikke over en halv time. Ved afstemninger blev der brugt sedler eller kugler, med mindre man på forhånd var klar over udfaldet, for så var det tilstrækkeligt med håndsoprækning. Man måtte kun tale dansk ved møderne, mens de, der ikke beherskede dette sprog, kunne få indleverede forslag oversat og oplæst. På dette punkt var Martfelt i overensstemmelse med den begyndende dyrkelse af det danske sprog; en udvikling inden for hvilken hans lærer Sneedorff indtager en fornem plads. Da J. H. E. Bernstorff i 1770 blev selskabets præsident, måtte man se bort fra denne bestemmelse.

Præmier kunne foreslås af alle, stod der i kapitel 13. Deres størrelse ville blive på 5 til 500 rd; men der skulle penge i kassen først, inden de kunne uddeles. Man kunne ligeledes opmuntre ved medaljer. Vedtagelsen skulle finde sted i klasserne og godkendes på de kvartårlige møder, hvorefter resultatet skulle offentliggøres i avisen. Pengene til præmier skulle komme fra en stående fond, der skaffedes gennem kontingenterne. Gaver gik ind i en løbende fond, hvis midler kunne anvendes til aflønning af de betjente, selskabet ville ansætte eller til betaling af udgifter ved besiddelse af fast ejendom eller andet, selskabet måtte erhverve. Indkomne sager blev henvist til behandling i klasserne, hvor de valgte formænd præsiderede, fremgår det af kapitel 16. Alle medlemmer havde lov til at overvære klassernes møder. Inden en bestemt tidsfrist afgav klasserne rapport om præmieæskningerne til selskabet, der så ved de kvartårlige møder traf de endelige beslutninger. For at intet skulle

overlades til tilfældighederne, var det i kapitel 18 beskrevet, at ved dødsfald blandt selskabets medlemmer kunne der i forsamlingen holdes en mindetale, hvis et medlem kunne overtales til at holde en. Talerne ville så blive offentliggjort i aviserne på selskabets bekostning.

Sidste kapitel drejede sig om selskabets hensigter i fremtiden. Man ønskede kongelig tilladelse til brevveksling med magistrater, byfogeder, gejstlige, danske konsuler og agenter for at få oplysninger. Ligeledes håbede man at kunne få attester fra toldbetjentene uden vederlag, og kunne der bevilges portofrihed, ville det være et stort gode. Medlemsskab i selskabet stod åben for alle stænder i landet. Martfelt må selv have følt, at denne bestemmelse kunne vække forundring. Han indføjede derfor en paragraf, 306, der motiverede dette med, at derved lignede selskabet kun selve staten. For de, der kom med indvendinger, kunne vel ikke være uvidende om, at det var fiskeren, bonden, handelsmanden og borgeren, der var landets grundvold og støtte. Her kom Martfelt ind på en af sine grundanskuelser, som han gentog under striden med Guldberg og i kornhandelsplanen: statens velstand afhang af den brede befolknings indsats. Man kan se hele hans indsats inden for Landhusholdningsselskabet som et forsøg på at effektivisere disse gruppers arbejde til fordel for landet. Martfelt var dog godt klar over, at det i første omgang gjaldt om at få de højere sociale lag i tale; det var i øvrigt også de eneste, man kunne få i tale. Det udtrykkes i § 109, der sagde, at man vel ikke kunne vente håndværkeren og bonden alt for tidligt; men det ville være en ære, når disse kom og talte til oplysning for selskabet [19].

Sammenligner man Martfelts plan med Hirschnacks grundregler, gør der sig tydelige forskelle gældende. Mest iøjnefaldende er omfanget; hvor grundreglerne kunne nøjes med 50 paragraffer, har planen 309. Dens store omfang skyldes den meget detaljerede udformning. I kapitel 10 udvikles f. eks., at præsidenten skal sidde lidt hævet over forsamlingen med vicepræsidenterne, sekretær og kasserer ved siden af. Det skal dog først træde i kraft, når selskabet er blevet større og har fået et stort mødelokale. Det fremgår, særlig tydeligt af første og sidste kapitel, at planen tillige er et indbydelsesskrift, der skal forklare selskabets hensigter og modgå eventuelle indvendinger. Efter grundreglerne skulle selskabet kun have været delt i fire klasser: én for folkemængdens formerelse, én for varers frembringelse, én for varernes forædling og én for handel. En meget vag formulering, men dermed også med mulighed for en tolkning, der rækker lige så langt som planens formål. Folkemængdens formerelse hørte slet ikke med i planen; men denne sag synes i særlig grad at have interesseret Hirschnack [20]. Efter grundreglerne skulle selskabet også have haft en bestandig sekretær, samt en præsident og to vicepræsiden-

ter, men valgt med en noget kortere valgperiode. Det er således ikke Hirschnacks grundregler, der har været model for Martfelts plan; det er snarere statutterne fra Det økonomiske Selskab i London, som Martfelt selv var medlem af [21]. Da selskabet havde afleveret et eksemplar af planen til Bernstorff, som skulle videregive den til kongen, blev det overdraget Hübner at give indstilling til kongen om planen. Hübner svarede, at den i de bedste hensigter forfattede plan var dannet efter den londonske, og den kunne godt antages. Men efter nogen tid, når selskabet var blevet større, ville det være nødvendigt at lave den om, fordi den da ville være for besværlig [22]. Heri fik han ret, for allerede i 1774 blev der foretaget en gennemgribende lovændring, hvorved man bl. a. skar klassernes antal ned fra 10 til fire. Der er ikke bevaret nogen mødeprotokol fra før 1774; men der synes ikke at have været holdt valg til klasserne inden lovændringen. Det er først efter 1774, det anføres i medlemslisterne, hvem der er kommissionsmedlemmer.

Arbejdet i Landhusholdningsselskabet

Ved det stiftende møde på kongens fødselsdag d. 29. januar 1769 havde selskabet i alt 30 medlemmer. Det blev besluttet, at næste møde skulle holdes allerede 9. februar, for at man kunne komme i gang med arbejdet. Først skulle formalia bringes i orden, så kancelliråd Jens Beck og professor Dons blev valgt til vicepræsidenter og grev Frederik Ludvig Molkte til præsident. Kun Dons var til stede ved mødet, og han modtog som den eneste valg. Beck undslog sig med, at han ikke havde tid til at komme til ret mange møder, mens Molkte forslog Bernstorff i stedet for sig selv. Dons sendte i juli måned brev til Martfelt og bad ham ved cirkulære eller »omgangspromemoria« sørge for, at der blev valgt en ny vicepræsident; selv foreslog han Hübner. Dette blev godkendt ved næste møde d. 30. november, hvor Hübner blev valgt. Selve præsidentvalget fandt sted d. 11. januar 1770. Her blev Bernstorff valgt frem for de to andre statsministre A. G. Molkte og F. C. Rosenkrantz [1]. Ved mødet d. 9. februar havde man besluttet at søge kongen om 1) tilladelse til at føre navn af kongeligt selskab, 2) at bruge et nærmere bestemt segl, 3) at få bevilget et kongeligt tilskud, 4) at få anvist et mødelokale, 5) at få tilstået portofrihed. På grund af Bernstorffs udtalte velvilje turde man bede om disse ting, og allerede d. 15. marts blev de to første ønsker imødekommet. Med en bevilling på 20 ordentlige medlemmers kontingent til den løbende fond og 1000 rd. årligt i tre år til den stående fond blev det kongelige tilskud ydet. De to sidste ansøgninger fik man imidlertid ikke svar på. Særlig portofriheden var meget øn-

skelig, og man henvendte sig derfor igen til regeringen. Denne gang blev det besluttet at gå til Molkte. Det gav resultat, for ved resolutionen af 16. juni fik man bevilget portofrihed [2].

For det nye selskab gjaldt det om at komme i kontakt med folk over hele landet; det var derfor, der var behov for portofrihed. Straks da den var bevilget, gik man i gang, og i hele juli måned blev der sendt efterretninger om selskabet og et udtog af planen ud til stiftamtmænd, amtmænd, byfogeder, amtsforvaltere, fogeder, biskopper, provster, samt andre kongelige betjente og »agtbare« borgere i begge riger. I skrivelsen til provsterne hed det således, at man håbede, de ville give selskabet oplysninger om deres provsti, hvis de i fremtiden skulle blive bedt derom. Selskabet agtede at udsende korte afhandlinger om enhver hovednæring i de forskellige provinser, og gejstligheden blev opfordret til at skrive sådanne. De ville blive uddelt gratis af selskabet, og man bad om hjælp til at bekendtgøre efterretningerne, efterhånden som de ville komme. Der blev også gjort opmærksom på, at eksempler ville virke opmuntrende på bønderne, især når de blev ledet af en, man havde fortrolighed til, og når de blev støttet af udsatte belønninger. Hertil tænkte man sig, at præsteskabet ville være særlig egnet. Det var derfor håbet, at provsten ville støtte selskabets formål inden for sit provsti, og at han indmeldte sig i selskabet med ordentligt eller overordentligt indskud sammen med så mange af herredspræsterne, som det nu behagede. Man håbede så meget mere på bistand, som det gjaldt hver mands tarv i landet. Derfor havde Hans Majestæt også støttet selskabet, som det fremgik af vedlagte; men da al fremgang er langsom i begyndelsen, var der også brug for hans velærværdigheds nåde. Skrivelsen var undertegnet af Martfelt [3]. Virkningen af de udsendte breve var ikke ringe. Det strømmede ind med lykønskninger og løfter om bistand til selskabet. Alle og enhver, uden undtagelse, skrev Martfelt i Landhusholdningsselskabets historie, havde gjort sig den fornøjelse at gå selskabet til hånde med at uddele og bekendtgøre det tilsendte materiale i deres omgangskreds. En og anden af amtsforvalterne havde sendt planer og efterretninger ud til 50, deriblandt flere herregårde. Ligeledes indløb der fra nogle provster cirkulærer, påtegnet af alle provstiets præster [4]. Der er ikke bevaret breve til Landhusholdningsselskabet fra denne tid, men det fremgår af brevjournalen for 1769, at der kom i alt 84 breve til selskabet, og det var alle svar på indbydelsesskrifterne. Alle lovede støtte, selv om en del ikke meldte sig ind. »En og anden amtsforvalter« var sandsynligvis kammerråd Andreas Rougtved, foged over nedre Telemarken og Bamble. Han skrev d. 22. oktober og meldte sig som medlem. Samtidig tegnede tre af proprietærerne fra hans fogderi sig som korresponderende medlemmer. Den

indbydelsesskrivelse til at blive medlem, som Rougtved havde sendt til alle proprietærerne i fogderiet, og som indeholdt deres svar, blev sendt med til København. Mange skrev dog bare, at de havde ladet materialet gå videre [5].

Nogle af svarene blev sendt til Martfelt personligt, og de er bevaret i hans privatarkiv. Således skrev f. eks. borgmester N. K. Bredal og takkede for den tilsendte plan. Han og hans kolleger anbefalede sig til fortsat at tjene selskabet. Lidt spøgefuldt føjede han til, at han var bange for, at hans fødeby ville opsluge alt i præmier. I brevet udtrykte han også glæde over at høre fra sin gamle ven, som han ikke havde hørt fra i ti år, og som han troede havde slået sig ned i det fremmede. Han var glad for ikke at være glemt, selv om han boede tæt ved Nordpolen. I øvrigt håbede han at kunne tale med Martfelt i København allerede samme år [6]. Også fra Gunnerus kom der personligt svar til Martfelt. Han takkede for de trykte efterretninger om Landhusholdningsselskabet. De var allerede bragt videre til gode venner. Det skulle være en fornøjelse at blive medlem af selskabet; men hans økonomiske situation var så dårlig, at han ikke kunne afse 10 rd. dertil. Hans eget (videnskabernes) selskab havde også en meget dårlig økonomi, så man ville finde det mærkeligt, hvis han kunne afse penge til det andet. I øvrigt forsikrede han, »at ingen ville tage større del i og glæde sig mere over Martfelts egen og hans selskabs velgående, end han«. Han lod sig dog tegne som korresponderende medlem [7].

Sideløbende med den landsomfattende hvervekampagne skaffede hvert medlem i hovedstaden et nyt [8]. Herved nåede man op på over 100 medlemmer inden udgangen af november 1769, og da selskabet var ét år gammelt, talte det 210 bidragydende medlemmer og 39 korresponderende.

Medlemmerne var overvejende koncentreret i København. Derved havde havde man selvfølgelig den fordel, at de kunne deltage i selskabets møder; men årsagen skal nok søges et andet sted. Det hænger sammen med sammensætningen af de kredse, hvor selskabet søgte sine medlemmer. Ganske vist stod selskabet åbent for alle, men det fremgår tydeligt af navnene på de 30 første deltagere og modtagerne af indbydelsesskrifterne, at det var i de højere sociale lag og i indflydelsesrige kredse, selskabet søgte sine medlemmer. Medlemskontingentet på 10 rd. har alene været en hindring for menigmand, ligesom han ikke har været oplyst nok til at tage aktiv del i arbejdet. Hensigten med selskabet var jo netop, at det var de uddannede folk, der skulle stille deres indsigt til rådighed for almuen. Derfor måtte medlemmerne findes i København blandt videnskabsmænd, gejstlige, officerer og embedsmænd. Den sidste gruppe var talstærkt repræsenteret; dette kan hænge sammen med den interesse, kongehuset viste for selskabet: det var »fint« at være

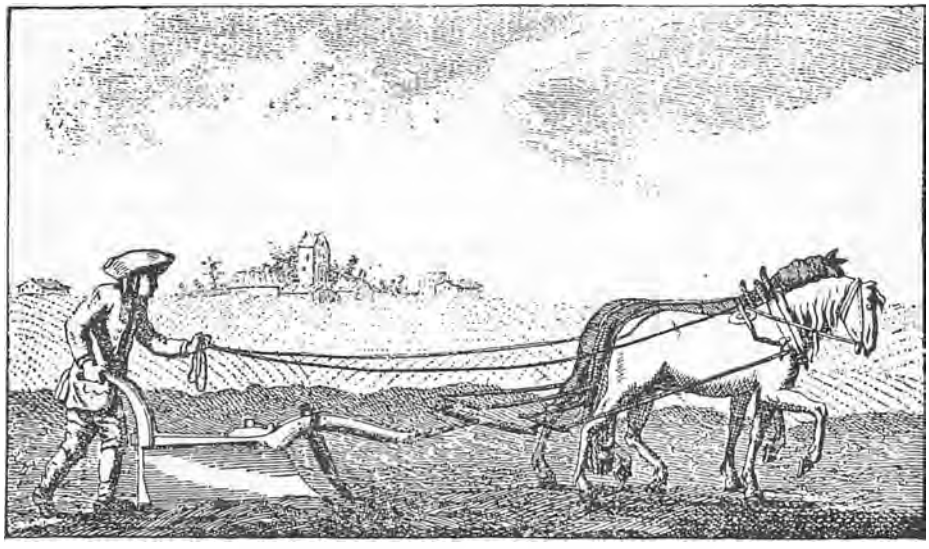

Fra plovprøven på Bernstorff 18. oktober 1770.

At virke for udbredelse af bedre plove blev en af Landhusholdningsselskabets første vigtige opgaver. Den tunge, klodsede hjulplov var uhåndterlig og krævede megen trækkraft, og den kom herved til at virke som en hemsko for udviklingen, fordi den faktisk krævede både fællesskab og nærtliggende gårde. Plovprøven, der var foranstaltet af selskabet, blev en landbrugshistorisk begivenhed. Udfaldet var helt i den nye svingplovs favør; men det skulle vare endnu mere end 50 år, inden den lette plovtype, der kunne nøjes med to heste, kom til at nyde større yndest.

medlem af Landhusholdningsselskabet. På den anden side var netop embedsmændene den samfundsgruppe, der fremfor nogen interesserede sig for samfundets anliggender. Godsejerne, og dertil hører de embedsmænd, der tillige var godsejere, synes ikke at være videre stærkt repræsenteret sammenlignet med byerhvervene. Men her må man ikke glemme, at selskabet ikke primært sigtede mod landbruget; det var først en tendens, der senere udviklede sig. At bonden var undtagelsen i selskabet ses tydeligt: den eneste, der var medlem, var »den lærde bonde« Hans Jensen Bjerregaard fra godset Bernstorff. Ser man på de korresponderende medlemmer, er det helt overvejende embedsmænd, taget i vid betydning, der dominerer denne gruppe. Gejstligheden kom i det hele taget til at spille en stor rolle inden for selskabets daglige arbejde. Dels var mange præster foregangsmænd i sognet, og dels måtte de føre megen korrespondance til selskabet for de bønder, der ikke selv kunne skrive [9].

Det store arbejde med at hverve medlemmer var blevet ledet af Martfelt. Her har ideelle motiver kunnet stimuleres derved, at hele hans stilling afhang af selskabets fremme, ligesom hans løn var sat i relation til medlemstallet. I årene fremover fortsatte han da også med at skaffe nye medlem-

mer. Fra 1774, der er det første år, hvorfra mødeprotokollen er bevaret, til 1787 blev 62 nye medlemmer »proponeret« af Martfelt. Ønskede man at blive medlem af Landhusholdningsselskabet, kunne man ifølge lovene blive det ved at få en bekendt, der i forvejen var medlem, til at foreslå optagelsen. Havde man ingen sådanne bekendte, kunne man skrive direkte til sekretæren. Hans rolle kan altså have været ret passiv i denne forbindelse. På dette er der et eksempel: d. 2. juni 1781 skrev kronprinsens opdrager Johan Bülow til Martfelt, at hans hustru ønskede at blive medlem af Landhusholdningsselskabet, »som jeg formoder De haver den godhed at bringe i rigtighed, da jeg i alle måder skal gøre mig en fornøjelse, at vise mig beredvillig at tjene igen« [10]. Gehejmerådinde v. Bülows indmeldelse skal ses i forbindelse med en interesse, der på denne tid var blandt fornemme kvinder for at blive medlem af selskabet. I foråret 1781 var f. eks. grevinderne Molkte til Bregentved, Wedel til Wedelsborg, Rantzau i Odense, kammerherreinde Suhm og gehejmerådinderne Schack-Rathlow, v. Linstow, Høegh-Guldberg blevet optaget. Og samme dag som gehejmerådinde v. Bülow blev også kammerherreinde Schinkel til Hald og etatsrådinderne Sporon og Hansen optaget som medlemmer. Alle de nævnte blev proponeret af Martfelt, uden at det havde været nødvendigt [11]. F. eks. var professor Sporon selskabets præsident til december 1781, og hans hustru blev optaget i november. Man skal derfor nok være lidt forsigtig med at tillægge Martfelt æren af at have »skaffet« de 62 nye medlemmer.

Landhusholdningsselskabets medlemstal voksede indtil midten af 1770erne, så indtrådte der en svag tilbagegang. Derfor blev der i 1779 iværksat en ny hvervekampagne, som gav selskabet over 120 nye medlemmer. Ved et enkelt møde optog man således 117 [12]. Det er muligvis i forbindelse hermed, man skal se de to rejser, Martfelt foretog i henholdsvis 1778 og 1780. I mødeprotokollen står der intet om rejserne, så det kan ikke afgøres, om det er selskabet, der står bag, eller om der er tale om private rejser. Det fremgår dog af flere breve, at han har arbejdet for selskabet [13]. Martfelt skriver i selvbiografien, at han i 1780 foretog en kort rejse gennem Skåne til Norge; det passer med, at han ikke har skrevet i mødeprotokollen fra midt i maj til midt i oktober, og i september er protokollen skrevet med fuldmægtig D. Didrichsens hånd. Om rejsen i 1778 fortæller han intet selv; men det fremgår af mødeprotokollen, at han har været væk fra september til januar 1779. Han besøgte bl. a. Odense, hvor han gav Ernst Braat på Ventelykkegård lov til senere at sende en beretning om de forbedringer, han havde foretaget på sin gård, til sig personligt. Martfelt lod beretningen gå videre, og selv om den ikke var direkte svar på en prismaterie, fik Braat den mindre sølvme-

dalje [14]. Fra Kolding sendte Martfelt en beretning til selskabet fra kammerherre Lüttichau. Den indeholdt kammerherrens egenhændige beskrivelse af de forbedringer, han havde foretaget på stamhusene Tjele og Wingegård siden 1767 [15]. Også Fredericia, Århus og Randers blev besøgt [16].

I Horsens traf han bl. a. botanikeren og gartneren Niels Simonsen Bache. Denne blev senere ved Martfelts hjælp gartner ved Den botaniske Have ved Charlottenborg, og han skrev en række mindre afhandlinger, der blev offentliggjort i almanakker på foranledning af Landhusholdningsselskabet, af hvilket han var et virksomt medlem [17]. I maj 1779, altså omkring et halvt år efter de havde truffet hinanden, sendte Bache en muldvarpefælde og nogle græsfrø, som han havde forskrevet fra London, til Martfelt med regningen vedlagt. Brevet indeholdt også en beretning om, hvordan det gik med tobaksavlen på Horsensegnen. Bache kunne fortælle, at der allerede havde været flere bønder for at spørge om planter [18]. Næste brev fra Bache var fra januar 1780; han takkede for Martfelts brev fra samme måned og gav udtryk for, at han meget gerne ville have den stilling, som omtaltes i brevet. Han håbede at kunne forestå den til fornøjelse og ære for den, som havde den godhed at anbefale ham. Siden de talte sammen sidst, havde han skiftet stilling, så han ikke længere var hos etatsråd de Thygeson på Bygholm, men hos baron Gyldencrone på Moesgård. Vedlagt fulgte ansøgningen, som han bad Martfelt gennemlæse og overbringe til rette vedkommende [19]. Derefter fulgte et par breve om Baches ansøgning og tre attester fra hans tidligere pladser, og det sidste brev var fra midten af februar. Heri takkede han for de sidste efterretninger og for den omsorg, der var vist ham. Han havde allerede samme dag skrevet til Gyldencrone og bedt om sin afsked, hvilket han ikke håbede skulle blive ham nægtet [20]. Martfelts hjælp til Bache synes at have været formidlet gennem lægen og botanikeren Christian Friis Rottbøll. Han var en broder til omtalte C. M. Rottbøll, og han havde siden 1763 været professor i botanik ved universitetet og bestyrer af dets botaniske haver [21].I konkurrence med Oeders botaniske have i Amaliegade oprettede universitetet i 1778 en ny have i Charlottenborg med Rottbøll som en af direktørerne. Martfelt havde under sin udenlandsrejse gjort C. F. Rottbøll en tjeneste ved at sende ham nogle urter fra Vestindien, og det benyttede han sig nu af for at skaffe Bache stillingen som gartner [22]. I maj 1780 fik Martfelt gennem C. M. Rottbøll at vide, at den af ham anbefalede urtegårdsmand var antaget til universitetets gartner [23]. Bache optræder første gang i Landhusholdningsselskabets medlemsliste 1780, så her kan man godt tale om medlemshvervning.

Gennem sin ledelse af Landhusholdningsselskabets korrespondance kom

Martfelt i kontakt med mange mennesker. Mange brevvekslinger var meget korte og drejede sig kun om en enkelt præmieæskning, mens andre førte til en mere personlig kontakt med Martfelt. Blev et brev sendt til selskabet, blev det gennem et mere eller mindre fyldigt referat indført i brevjournalen. Ingen af disse breve fra den her behandlede tid er bevaret. Var brevet derimod sendt til Martfelt personligt, selv om det drejede sig om landbrugsfaglige ting, blev det ikke registreret i brevjournalen, men indgik i hans egen brevsamling. Den er bevaret og indeholder flere tusinde breve, som giver et godt indblik i selskabets arbejde i almindelighed og Martfelts i særdeleshed. Som eksempel på det nævnte skal der gives nogle træk fra brevvekslingen mellem Martfelt og præsten Christian Henrik Biering. Han blev dimitteret fra Odense 1749, og kan have kendt Martfelt fra skoletiden. I 1760 blev han sognepræst i Åstrup på Falster, hvor han blev til sin død 1804. Han fik magistergraden 1773 og var i samtiden især kendt for sine lejlighedsdigte. Inden for landbruget var han en foregangsmand med særlig interesse for udskiftning og grøftning. Han indførte humle- og kartoffeldyrkning på sin egn [24]. Første brev fra Biering er fra November 1775; men der må have været forbindelse før, for han begyndte med at takke for nogle tilsendte kirsebærfrø. Han havde nogle gange spist af denne hidtil ukendte norske frugt med fornøjelse. I sit sogn havde han hjulpet to bønder i gang med biavl; de var de eneste i stor omkreds, der havde forsøgt. Hvis de kunne få en præmie, ville det være til opmuntring, også for andre. Biering selv var godt tilfreds med fællesskabets ophævelse. Der var allerede lavet 800 favne dige med dobbeltgrøft, og nu var han i færd med at plante levende gærder og rydde. Hvis Martfelt ikke fandt det overflødigt, ville han skrive en resolution til selskabet derom [25]. Martfelt rådede ham til at sende en skrivelse til selskabet, hvad han også gjorde. Det indbragte ham den større sølvmedalje; men i stedet for at modtage præmien bad han i sin takkeskrivelse til selskabet om, at dens værdi på 20 rd. måtte blive udsat som præmie for hans sognebørn for de såkaldte polske vikkers fordrivelse [26]. Præmien blev af selskabet udsat som privat præmie, men den blev vist nok aldrig søgt.

Også de to biavlere fik præmier. I marts 1776 skrev Biering til Martfelt og kvitterede for deres modtagelse. »Bikongernes« bymænd undrede sig over, at de skulle have både voks, honning og penge til. De syntes, det var rimeligere, at de, der hverken havde bier, voks eller honning, skulle have pengene. Biering havde i sinde at sammenkalde alle mændene i sognet og holde en opmuntrende tale til dem, når pengene skulle overrækkes de to biavlere [27]. Planen blev ført ud i livet; i april måned sendte Biering den tale, han havde holdt ved overrækkelsen, til Landhusholdningsselskabet. Han benyttede lej-

ligheden til at opmuntre sognebørnene og formanede dem til flid og arbejdsomhed. De fik også noget at vide om Landhusholdningsselskabet, som hidtil næsten havde været ukendt for den store almue. Talen blev sendt til selskabet som tak for den godhed, man havde vist ham. Dette besluttede at henlægge talen til senere trykning sammen med præsidenternes taler. Dog skulle de små urigtigheder om selskabets forfatning rettes først [28]. Sidst på året 1776 indsendte Biering igen en præmieæskning. Han havde på to jordstykker, der målte henholdsvis 34×32 og 38×34 alen, i indeværende år dyrket 16 lispund og 5½ pund humle af engelsk sort; en prøve på kvaliteten var vedlagt [29]. Også denne gang fik Biering præmie, og i et par breve til Martfelt fra begyndelsen af 1777 udtrykte han beklagelse over, at han på grund af det dårlige rejseføre ikke kunne komme til København og modtage medaljen. Senere meddelte han, at han havde modtaget guldmedaljen, som alle syntes om, undtagen de, hvis øjne var onde. Martfelt havde bedt om at få at vide, hvad Biering syntes om selskabets præmier i almindelighed. Han fandt dem »omnes bonum«, og det, at selskabet havde uddelt 2235 rd. på én gang, var dog en hel del [30].

Efter disse retningslinier fortsatte brevvekslingen. Det var især om humle- og tobaksavl, man udvekslede erfaringer. Martfelt sendte også på opfordring en del landbrugsfaglig litteratur til Biering, bl. a. Elias Fleischers Landbrugskatekismus. Som tiden gik, fik brevene også et mere personligt indhold, og Biering fortalte om, hvordan det gik med hans store børneflok, der blev forøget næsten hvert år. Martfelt opfordrede flere gange Biering til at skrive et hyldestdigt til Landhusholdningsselskabet, og efter flere forhandlinger udkom i 1784 »Panegyricum Societati Oeconomicæ Regiæ Danicæ«, for hvilket selskabet gav ham en guldmedalje til erstatning for udgifterne [31]. Uenigheden med Martfelt havde bl. a. bestået i, om det skulle være en latinsk eller en dansk lovsang. Biering ville lave en på begge sprog, så han fortsatte arbejdet med en dansk, der blev indsendt til Landhusholdningsselskabet i 1787: »Det kgl. danske Landhusholdningsselskab besunget af C. H. Biering, magister i philosofien og præst i Åstrup på Falster«. For denne fik han dog ingen præmie, men kun selskabets tak [32]. Brevvekslingen mellem Martfelt og Biering fortsatte til 1788, og den omfatter næsten 50 breve. Efterhånden som Martfelts religiøse vanvid, som skal omtales senere, tog til, svandt forbindelsen dog væk. Efter Martfelts død skrev Biering et latinsk sørgedigt over ham, hvori han hyldede Martfelts retskaffenhed og arbejdsomhed. Han priste ham også for at have skænket landet Landhusholdningsselskabet. Hans indsats kunne have været endnu større, hvis hans iver ikke til sidst havde udartet til sindssyge [33].

Sygdom

I 1786 udsendte Martfelt en lille tryksag: »Gienpart af 3de merkelige spørsmåle til theologer og gejstlige i Dannemark og Norge, bekendtgjorte i de offentlige tidender den 22. april sidstleden«. Denne tryksag markerede indledningen til hans sidste livsfase, hvor religiøse grublerier efterhånden tog overhånd, så han nærmest endte sine dage som sindssyg. Han tog navn efter profeten Elias, der efter forudsigelser i Det gamle Testamente og den jødiske tradition skulle komme som forløber for Messias [1]. I de følgende år udsendte han en række religiøse skrifter, som dog ikke skal omtales nærmere her. Samtidig begyndte han at underskrive sig »C. Martfelt – Elias«; men det fik Landhusholdningsselskabet til at reagere. Det blev forbudt ham at bruge andet end den sædvanlige underskrift i selskabets sager [2]. Den 16. august blev der holdt et overordentligt møde, hvor man drøftede en indstilling fra lovkommissionen og præsidenterne angående Martfelts forhold. Med 13 ja-stemmer og ingen nej-stemmer godkendtes den oplæste indstilling. I dens 4. punkt opfordredes Martfelt til at søge sig fritaget fra tjeneste indtil nytår. Dette skulle meddeles ham på en sådan måde, at man udtrykte selskabets højagtelse for hans arbejde og opfordrede han til fortsat at stille sin indsigt til rådighed for selskabet. Mødet var indkaldt af præsident Fabricius, der selv førte protokollen; men Martfelt var også mødt op. Han takkede for de meget gunstige udtryk, med hvilke man havde stillet ham forslaget. Fremgangsmåden fandt han dog ganske fornærmende og uforsigtig af et selskab, der havde indlagt sig så megen ære i andre henseender. »Han måtte derfor ærbødigst anmode selskabet at behandle ham efter sit velbehag, overbevist om, at han ikke havde gjort andet end det, hvortil han have været bemyndiget af den allerhøjeste Guds sendebud, under Eliæ navn, han fremdeles erklærer sig at være. Efter denne protokollation gik hr. etatsråden bort og forlod mødet«.

Da Martfelt således havde vist, at han ikke frivilligt ville fratræde stillingen, oplæstes et 5. punkt fra præsidenternes og lovkommissionens beretning. Efter dette ville det være nødvendigt for selskabet at fritage Martfelt fra tjeneste efter de i punkt 4 nævnte retningslinier, hvis han ikke selv ville søge derom. Denne bestemmelse havde man altså ikke læst op, mens Martfelt selv deltog i mødet. Forslaget blev vedtaget med 13 for og 1 imod [3].

På selskabets næste møde vedtoges følgende plan for sekretariatets bestyrelse: 1) Kontoret skulle blive hos Martfelt. 2) Den konstituerede sekretær skulle have sin løn af Martfelt. Til konstitueret sekretær valgte man D. Didrichsen,

der havde været fuldmægtig hos Martfelt siden 1776, efter skriften i brevjournalen at dømme. Martfelts løn var i 1785 blevet forøget med 300 rd. i personligt tillæg, så han i alt fik 800 rd. 3) At den til selskabet indkomne post tilsendtes den styrende præsident, der åbnede og nummererede den. 4) At præmierekvisitioner påtegnedes af den konstituerede sekretær, som hidtil af Martfelt, og at han anmodedes om at levere tilbage den i den henseende førte bog. 5) At Martfelt vedblivende skulle føre medaljeregnskabet [4]. Disse beslutninger var truffet for resten af året 1787. I januar 1788 måtte der derfor på ny tages stilling til sekretariatets bestyrelse. Efter at have hørt lovkommissionens mening og sendt brev til Martfelt om sagen besluttede man at lade den bestående ordning fortsætte. Martfelts løn skulle dog kun være 400 rd. og kun så længe, kontoret blev hos ham. Didrichsen skulle til gengæld have 300 rd. direkte af kassen plus 100 rd. i godtgørelse til en skriverdreng [5]. Da der et år senere skulle træffes beslutning for 1789, flyttede man kontoret og arkivet væk fra Martfelts bolig og skar hans løn ned til kun at omfatte det personlige tillæg på 300 rd. Igen i december 1789 blev det besluttet at forlænge ordningen med endnu et år [6]. Den sidste beslutning kom dog ikke til at gælde ret længe, for d. 8. februar 1790 døde Martfelt. I selskabets møde d. 11. blev det fra formandssædet tilkendegivet, at dets sekretær, hr. etatsråd Martfelt var afgået ved døden. I den anledning pålagde man den konstituerede sekretær at overvåge registreringen af den afdødes bo for at påse, at de sager, der tilhørte selskabet, og som endnu ikke var afleveret, kunne blive taget fra [7]. Det var måske ikke stor opmærksomhed, man viste ved Martfelts død i betragtning af, at man ved præsidenterne Bernstorff, Geuss og Gerners død havde holdt en mindefest i selskabet. På den anden side var han blevet behandlet meget langmodigt under hele sygdomsperioden: en anerkendelse for det store arbejde, han havde gjort for selskabet gennem de 18 års virke som sekretær, og for den betydningsfulde rolle, han havde spillet ved dets stiftelse.

Martfelt havde mange flere aktiviteter, som det ikke her har været muligt at komme nærmere ind på. Inden for Landhusholdningsselskabet skal nævnes, at fra 1774 til 1787 var han formand for dets handelskommission. I 1773 blev han ved Kommercekollegiets genoprettelse udnævnt til 1. kommitteret og sekretær for dets danske departement. Han blev afskediget allerede efter halvandet års forløb, men blev i stedet for udnævnt til kommercekonsulent, i hvilken stilling han skulle udføre undersøgelser for regeringen efter nærmere ordre. Han blev dog ikke meget brugt. Hans afsked fra kollegiet hang bl. a. sammen med hans noget arrogante optræden over for de andre embedsmænd og det modsætningsforhold, han havde til regeringens kornhandels-

politik. Hans voldsomme temperament kunne også føre til sammenstød i Landhusholdningsselskabet. En karakteristisk udtalelse findes i Luxdorphs dagbøger, hvor der står: i torsdags var i Landhusholdningsselskabet et forargeligt klammeri mellem Hübner og Martfelt [8]. Med hensyn til kornhandelen forberedte Guldbergs godsejervenlige styre sig på at genindføre forbudet mod kornimport til Danmark og det søndenfjeldske Norge. Det var oprindelig indført i 1735 for at sikre dansk korn afsætningsmuligheder under den herskende lavkonjunktur. Til gengæld havde Norge fået monopol på salg af jern og glas til Danmark. Ordningen havde flere uheldige følger, bl. a. kunne Danmark ikke levere den tilstrækkelige mængde korn. Det havde Martfelt selv konstateret, da han på regeringens opfordring i 1772 lavede en undersøgelse over de sidste ni års handelsbalance. Struensee havde ophævet ordningen; men nu skulle den genindføres. Martfelt gik imod og skrev sit økonomiske hovedværk: »Bevis at Danmark-Norges 40 år gamle kornhandelsplan ... ikke når sin hensigt«. Bogen var færdig i 1774 kort tid efter, at den nye kornordning var gennemført; men den udkom først efter Guldbergs fald i 1784. Martfelt gik ind for fri kornhandel med lave toldsatser. Han gjorde det ikke, fordi han var tilhænger af frihandel som princip; men han fandt det nødvendigt med billigt korn og lave leveomkostninger for at få en produktion af færdigvarer i gang. Herved ville man sammenlagt styrke handelsbalancen. Den friere kornimport bygger således på en merkantilistisk argumentation, samtidig med at den peger fremad mod liberalismen.

Det var i øvrigt ikke første gang, Martfelt havde et sammenstød med Guldberg. I trykkefrihedsperioden havde Martfelt under navnet Philocosmus rettet et skarpt angreb på Guldberg, der skrev under navnet Philodanus. Martfelt gjorde sig her til talsmand for et stramt organiseret næringsliv. De store økonomiske værker blev skrevet i begyndelsen af 1770erne. Efter at arbejdet i Landhusholdningsselskabet blev voldsomt forøget fra 1774, skrev han kun en række mindre afhandlinger: om hørdyrkning, fåreklipning, forsøg med safrandyrkning i Danmark. Der ligger dog en fælles linie bag alle skrifterne: de går på hver sin måde ind for en forbedring af erhvervslivet, her taget i vid betydning, for at ophjælpe landets økonomi. Det sidste har været Martfelts ledetråd som en god »patriot«: at styrke landet. Hans arbejde inden for Landhusholdningsselskabet er det bedste eksempel derpå. Ved sin død efterlod han sig et meget stort bibliotek på over 10.000 bind. Det spændte over emner som teologi, der udgjorde den største gruppe, krigsvæsen, opdragelse, matematik, historie, geologi, geografi, jura, filosofi m. m. og vidner således om en meget alsidig interesse i samklang med tidens oplysningsfilosofi [9].

KILDER OG LITTERATUR

Utrykt materiale i Det kongelige Bibliotek:

Ny kgl. s. 1343,2°: Selvbiografi, breve fra familien, breve fra Martfelt i koncept, udnævnelser og officielle skrivelser.

Ny kgl. s. 1342,2° til 1356,2°: En stor samling breve til Martfelt.

Ny kgl. s. 129[d] fol: Rejsejournalen 1761–62.

Ny kgl. s. 377[d]4: Optegnelser fra Irland og Holland.

I Erhvervsarkivet:

Landhusholdningsselskabets brevjournaler 1769 ff.
Mødedagbog 1774 ff.
Lovkommissionsbog 1774 ff.

Trykt:

Fr. Barfod: Christian Martfelt. Tidsskrift for Landøkonomi 4. r. 3. b. 1869.

C. F. Bricka: Dansk biografisk leksikon, 1887 ff.

H. L. Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. årh. 1902.

Povl Engelstoft og Svend Dahl: Dansk biografisk leksikon. 1933 ff.

Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark I–II. 1903–1919.

Hans Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs historie I, 1769–1869. 1920.

Edvard Holm: Danmark-Norges historie fra den store nordiske krigs slutning til rigernes adskillelse, 1720–1814. Bind 4–6.

Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs skrifter 1–3, 1776–90.

Fortegnelse på Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs medlemmer 1770–1786 og

C. Martfelt: Plan og indretning for Det danske Landhusholdningsselskab oprettet for at opmuntre ved priser og præmier landmanden, kunstneren og handelsmanden, udi Hans kongelige Majestæts samtlige riger og lande. 1769.

Aage Rasch: Niels Ryberg 1725–1804. 1964.

NOTER

Ungdom og læretid

1. Selvbiografien (i koncept) Ny kgl. s. 1343, 2° II. De i dette kapitel givne oplysninger er taget herfra, med mindre andet er angivet.
   23/5 1784 skriver Henrik Beckman og beder om en biografi til Worms leksikon Ny kgl. s. 1345, 2° I.
2. Ny kgl. s. 1343, 2° III, Jacob Ibsen 15/8 1764.
3. C. T. Engelstoft: Odense byes historie, 1880 s. 342 og 393–94.
4. Ny kgl. s. 1343, 2° III, A. Martfelt 11/12 1761. Wiberg II s. 31. Der opgives ikke noget årstal, men vielsen kan næppe have været allerede i 1761.
5. Barfod s. 340.
6. Fr. Muzelius: Infundibulum grammaticæ latinæ eller grammatica i 52 la-

tinske og danske stiile. Oversat af tysk. 1754.
Fr. Muzelius, Compendium universæ latinitatis ad ductum lexici Fabro-Cellariani. Det er: Kort begreb af det heele lantinske sprog i latinske og danske stiile. Oversat af det tydske sprog. 1754.

7. Nachrichten von dem Zustande der Wissenschafte und Künste in dem Königlish Dänischen Reichen und Ländern. III s. 283 Kbh. und Leipzig 1757.
8. Fuldstændig beskrivelse over den kongl. parade-seng paa Christians-Borgs slot. Kbh, 1752. s. 11–23 og 83 (I Ehrencron-Müllers forfatterleksikon kaldes værket: 2. samling af udvalde vers i anledning af dronning Luvises dødsfald, 1752).
9. Kiøbenhavnske nye Tidender om lærde og curieuse Sager, 1752 s. 243 og 1758 s. 89–91.
10. K. L. Rahbek og R. Nyerup: Udsigt over den danske digterkunst under kong Frederik den Femte. 1819 s. 117.
11. Nic. Boileau Despreaux hans tolv satirer eller straffedigte, oversatte i det danske sprog, 1757. (De 11 første er oversatte af Carsten Worm; den 12te af Martfelt).
12. Rabek og Nyerup s. 117.
13. Ny kgl. s. 1345, 2° III, N. K. Bredal 28/4 1770.
14. D. B. L. 4 s. 45–47.
15. Bricka 6 s. 314–20.
16. Berlingske Tidende 1759 nr. 62.
17. E. Holm Da-No 4, 2. afd. s. 110–11.
18. D. B. L. 14 s. 408.
19. D. B. L. 16 s. 141.
20. A. Friis Bernstorfferne II, s. 114.
21. Den patriotiske Tilskuer 3. årg. s. 944.
22. Den patriotiske Tilskuer 3. årg. s. 633–40.
23. Ny kgl. s. 1343, 2° II 3/8 1760.

Studierejsen

1. Aa. Rasch: Niels Ryberg s. 220.
2. Odense byes historie s. 394.
3. Rejsejournalen 1761–62, Ny kgl. s. 129 d. 2°. Beskrivelserne fra England og Holland Ny kgl. s. 377 d, 4°. Beskrivelserne fra De vestindiske Øer findes i Rigsarkivet, Generaltoldkammerets arkiv 1760–1848 IV. Vestindiske og guineiske sager. A. De er omtalt i A. F. Bergsøes Den danske stats statistik 4. bind. s. 559 note 2.
4. Den første del af rejsejournalen 1761–62, nemlig turen gennem Danmark og Slesvig sluttende med d. 3/12 i Frederiksstad er udgivet i Erhvervshistorisk Årbog 18, 1967 af Ole Degn. Denne udgave vil blive benyttet i det følgende.
5. 28–29/10 s. 9–10.
6. 29/10 s. 10.
7. 30/10 s. 10.
8. 31/10–2/11 i Århus s. 10–12.
9. Se eksemplerne s. 7–8.
10. 6–7/11 s. 17–18.
11. 3/11 s. 12.
12. Der tabes kvælstof til luften ved, at gødningen ligger. Landbrugsordbog ved E. Møller-Holst: gødskning.
13. Rejsen fra Århus til Ekernførde: 3/11 –14/11 s. 12–23.
14. Opholdet i Ekernførde: 14–23/11 s. 23–28.
15. 27/11 s. 30–31.
16. 24/11–3/12 s. 28–40.
17. Det følgende bygger direkte på den håndskrevne rejsejournal (se note 3 og 4). Siderne er ikke paginerede, men kildestederne lader sig nemt finde ud af fra datoangivelserne.
18. 24/12 1761 til 20/1 1762.
19. 9/1 1762
20. 19/1 1762
21. 23/3
22. 27/3. Det drejer sig sandsynligvis om guldsmed Frederik Fabritius, se D. B. L. 6 s. 551.
23. Ny kgl. s. 377 d, 4° (se note 3).
24. Aa. Rasch: Niels Ryberg s. 122–23.
25. Ny kgl. s. 1353, 2°, Ryberg 20/12 1763.
26. Ny kgl. s. 1353, 2°, Ryberg 26/3 1765.

27. Aa. Rasch: Niels Ryberg s. 126–27 og Ny kgl. s. 1353, 2°, Ryberg 24/12 1765.
28. Ny kgl. s. 1353, 2°, Ryberg 31/12 1763.
29. Ny kgl. s. 1353, 2°, Ryberg 24/12 1765 og 17/2 1766.
30. Se note 3.
31. Ny kgl. s. 1353, 2°, Ryberg 26/3 1765; Ny kgl. s. Fol. 427.

Landhusholdningsselskabets stiftelse

26. Ny kgl. s. 1353, 2°, Ryberg 26/3 1765.

1. Det ligger uden for denne opgaves rammer at komme nærmere ind på årsagerne til landboreformerne. Der henvises til de vigtigste værker herom. Edvard Holm: Kampe om landboreformerne i Danmark i slutningen af det 18. årh., 1888. V. Falbe-Hansen: Stavnsbånds-løsningen og landboreformerne. Set fra nationaløkonomiens standpunkt I. Kbh. 1888. Hans Jensen: Dansk jordpolitik I 1757–1810, 1936. Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi, 1950.
2. Ad. Clément: Af Landhusholdningsselskabets forhistorie. Vor Fortid III, 1919 s. 186–90.
3. Hertel: s. 20–22; D.B.L. 14 s. 618–19.
4. Aa. Friis: Bernstorfferne II s. 130–33.
5. Christian 7. og regeringens forhold til landbosagen se Hans Jensen: Dansk jordpolitik I s. 48–56 og E. Holm: Da-No 4, 1. del s. 297–325.
6. Hertel s. 26–27 og Hübner: Æreminde for patriotisk nidkærhed; i anledning af Det kgl. Landhuusholdningsselskabs høitidelige Handlinger d. 3/2 1774. Med tillæg af etatsråd Hübners tale. Kbh. U. A. s. 53.
7. Bricka 7 s. 456–57 og Barfod 345.
8. Bisgaard s. 66 og Melon: Essai politique sur le commerce. Rouen 1734 Han er en af de første merkantilistiske forfattere i Frankrig.
9. Landhusholdningsselskabets Skrifter I s. IV–VI
10. Ny kgl. s. 1353, 2°; Ryberg 24/12 1764.
11. Ny kgl. s. 1353, 2°; Ryberg 26/3 1765.
12. Ny kgl. s. 1353, 2°; Ryberg 24/12 1765.
13. Ny kgl. s. 1353, 2°; Ryberg 17/2 1766.
14. Ny kgl. s. 1343, 2°; II Selvbiografien.
15. Landhusholdningsselskabets Skrifter I, 1776 s. V–VII.
16. Landhusholdningsselskabets Skrifter I, 1776 s. VII–VIII.
17. Schlegel J. H.: Samlung zur Dänischen Geschichte, Münzkenntnis, Oekonomi und Sprache 1,4 (1773) s. 5–42: Nachrichten von der Königlich Dänischer Landhaushaltungs-Geselschaft. Ingen af beretningerne er samtidige. Schlegel har imidlertid været i København hele 1768, så han bedre har kunnet følge begivenhederne end Martfelt, som nok først er kommet efter overrækkelsen. De følgende begivenheder har han derimod selv deltaget i, hvad der dog også kan gøre hans opfattelse noget partisk.
18. Landhusholdningsselskabets Skrifter I, 1776 s. VIII–XI.
19. Angående sammensætningen af Landhusholdningsselskabets medlemsskare henvises til arkivar Oldams afhandling.
20. D. 31/3 1787, (brevjournal 120) indsender Hirschnack begæring om, at der for hans regning skal udsættes præmier til den underofficer, der har mindst seks børn, hvoraf ét barn eller flere er i kongens tjeneste eller anden borgerlig næring. Lovkommissionen godkender d. 3/5, (se Lovkommissionsbogen 3/5 1787) idet man ændrer formålet derhen, at modtageren ikke blot skal have seks børn, men også have opdraget dem vel til fabriksvæsen eller anden borgerlig flid. Man ønskede ikke kun at fremme børneavl, men opfordrede til opdragelse. Selskabet godkender lovkommissionens indstilling d. 20/8, (brevjournal 246). Mid-

lerne skulle komme fra renterne af 500 rd., som Hirschnack skænkede.
I brevjournalen er både referat af Hirschnacks brev (nr. 120) og Lovkommissionens indstilling (246) klippet ud!
21. Medlemslisten for 1770 f. f.
22. Hübner: Æreminde s. 53–54.

Arbejdet i Landhusholdningsselskabet

1. Landhusholdningsselskabets Skrifter I s. XI–XII, XVIII–XIX og XXIII.
2. Samme værk s. XIII–XV.
3. Chr. Martfelt: Trykt cirkulære til provsterne om oprettelsen af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, 1769.
4. Landhusholdningsselskabets Skrifter I s. XXXIV–XXXV.
5. Martfelts »nogle provster« viser sig at være tre, og »en og anden« amtsforvalter een: brevjournalen 1769: kammerråd Rougtved nr. 77, provst Jungersen nr. 88, Giøl, provst Garboe nr. 71, Tikøb, provst Worsøe nr. 64, Blegninde.
6. Ny kgl. s. 1345, 2° III, N. K. Bredal 22/7 1769.
7. Ny kgl. s. 1347, 2° II, Gunnerus 27/4 1770.
8. Landhusholdningsselskabets Skrifter I s. XVII.
9. Tabellerne er fra Hertel s. 42–44. Om Landhusholdningsselskabets medlemmer i øvrigt henvises til arkivar Oldams afhandling.
10. Ny kgl. s. 1345, 2° III, Bülow 2/6 1781.
11. Mødeprotokol 1781, 26/4 s. 94 r og 8/11 s. 95 v.
12. Mødeprotokol 1780, 25/8.
13. Ny kgl. s. 1345, 2° II, Henrik Christian Biering 5/5 1779.
Ny kgl. s. 1345, 2° II, E. Braat 17/10 1779.
14. Se note 13 og brevjournalen for 1779 nr. 314 og 1780 nr. 85.
15. Brevjournalen for 15/12 1778.
16. Fredericia: Ny kgl. s. 1343, 2° II; Kommercekollegiet 27/11 1778.
Århus: Ny kgl. s. 1345, 2° II; H. C. Biering 28/10 1778.
Randers: Ny kgl. s. 1345, 2° III; Buchwald 18/3 1779.
17. D. B. L. I s. 593–94.
18. Ny. kgl. s. 1345, 2° I; N. S. Bache 17/5 1779
19. Ny. kgl. s. 1345, 2° I; N. S. Bache 10/1 1780.
20. Ny. kgl. s. 1345, 2° I; N. S. Bache 11/2 1780.
21. D. B. L. 20 s. 247–48.
22. Ny kgl. s. 1353, 2°; C. M. Rottbøll 15/4 1766.
23. Ny kgl. s. 1353, 2°; C. M. Rottbøll 3/5 1780.
24. D. B. L. 2 s. 598–99 og Bricka 2 s. 347–48.
25. Ny kgl. s. 1345, 2° II; Henrik Christian Biering 22/11 1775.
26. Brevjournalen for 5/2 1776 nr. 34.
27. Biering 2/3 1776.
28. Brevjournalen for 20/4 1776 nr. 106.
29. Brevjournalen for 9/12 1776 nr. 294 b.
30. Biering 5/2 og 4/3 1777.
31. Brevjournalen for 2/10 1784 nr. 251.
32. Brevjournalen for 24/2 1787 nr. 95.
33. Adresseavisen nr. 70 1790. Her citeret efter Barfod s. 374–75.

Sygdom

1. Gads Danske bibelleksikon, 1965: Elias.
2. Berlingske Tidende nr. 60 1787, 27/7.
3. Mødeprotokollen for 16/8 1787.
4. Mødeprotokollen for 23/8 1787.
5. Mødeprotokollen for 31/1 1788.
6. Mødeprotokollen for 31/12 1788 og 30/12 1789.
7. Mødeprotokollen for 11/2 1790.
8. Luxdorphs dagbøger ved E. Nystrøm, 1915–30. II s. 8.
9. Catalogus librorum, quos olim possedit dominum Christianus Martfelt. 1790.
For oplysninger henvises generelt til Barfods artikel og Ehrencron-Müllers Forfatterleksikon.

Edward Tesdorpf til Ourupgård

Præsident i Det kongelige danske Landhusholdnings-selskab 1860–1888

Af HANS MIKAEL HOLT

Idé og personlighed

Ved en festmiddag på skydebanen i København fejrede Det kgl. danske Landhusholdningsselskab i december 1885 en af sine præsidenters 25 års jubilæum. Edward Tesdorpf til Ourupgård på Falster havde siddet som præsident i selskabet siden 1860. De 25 år havde været præget af stor fremgang og enorm udvikling inden for dansk landbrug, hvilket ikke mindst Landhusholdningsselskabet og dets præsidenter med Tesdorpf i spidsen havde haft andel i.

Født den 27. september 1817 i Hamborg var Tesdorpf kun 43 år gammel blevet indvalgt i Landhusholdningsselskabets præsidium efter de sidste 20 år at have virket som landmand på Falster. I løbet af disse år havde han drevet sit gods Ourupgård frem til et mønsterlandbrug, der i udstrakt grad anvendtes til læreplads for den nye generation af danske landmænd, som i sidste halvdel af det 19. århundrede skulle bære dansk landbrug frem til en fremtrædende og vigtig position i verden. Selv havde han ved denne virksomhed høstet både national og international anerkendelse.

Naturligvis skulle jubilaren fejres, selv om han kun tøvende omend glad gik med dertil. I et brev til selskabets daværende sekretær J. C. la Cour udtrykte han ønsket om, at jubilæumsfesten måtte blive en hyldest til dansk landbrug og til gavn for det i højere grad end en fest for ham personligt. Men disse to ting kunne nu udmærket kombineres, hvilket også blev tilfældet. Tesdorpf blev midtpunktet, men sørgede selv for, at dansk landbrug fik del i hyldesten, idet han ved festens afslutning overrakte selskabet en gave på 10.000 kr. som begyndelseskapital til opførelse af Landhusholdningsselskabets eget hus [1].

Festligholdelsen af Tesdorpfs præsidentjubilæum danner et naturligt udgangspunkt for en skildring af denne mands liv og gerning som dansk landmand. Ved en sådan lejlighed kan man i talernes vrimmel af lovprisninger og store ord også finde visse holdepunkter og visse motiver for i historiens lys at give en skildring af Edward Tesdorpf.

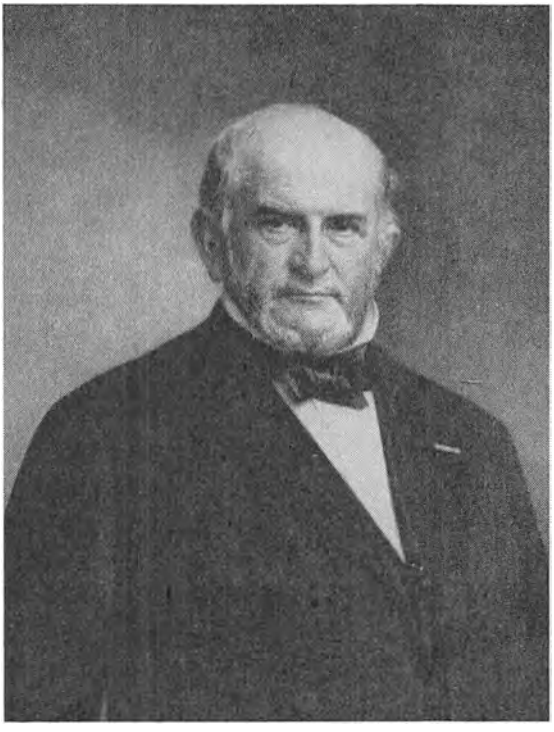

Edward Tesdorpf.

Udsnit af maleri af Hans Jensen 1885. Landhusholdningsselskabet.

Den tale, der blev holdt af den senere præsident i selskabet, politikeren, kammerherre Lüttichau, giver da også sådanne muligheder. Tesdorpf fremhæves heri som en fremragende landmand, mejerimand og sukkerroedyrker. Han havde på forbilledlig måde forenet den rationelle metode med den empiriske ikke blot til gavn for sig selv, men i høj grad for danske landmænd overhovedet, idet han ved offentliggørelse af sine regnskaber og statistikker gav den enkelte en chance for at bedømme sine egne muligheder for at deltage i de fremskridt, der tydeligt var at læse deri. Hertil kom, at han havde ydet et værdifuldt bidrag til fremme af landbrugets udvikling ved at stille lærepladser til rådighed på sine gårde. Yderligere blev fremhævet den interesse og det initiativ, Tesdorpf havde vist på områder, der angik landarbejdernes sociale og økonomiske kår; ligeledes hans arbejde for fremme af den almindelige oplysning på landet. Som noget særlig betydningsfuldt fremhævedes endelig Tesdorpfs mange internationale kontakter, som gang på gang havde været til støtte for dansk landbrug. Naturligvis blev heller ikke i denne forbindelse glemt den store indsats, Tesdorpf havde ydet i de 25 år, han havde virket som præsident i Landhusholdningsselskabet [2].

Med festen viste Selskabet sin store taknemlighed, der, som det følgende vil

vise, ikke blot var festtalers ordflom og panegyrik. Der kan ikke være tvivl om, at festdeltagerne virkelig var med i hyldesten og takken, og at Tesdorpf tog imod den med et glad og åbent hjerte. Lige så vigtigt som andres billede af manden er, lige så uundværligt må det være at se, hvorledes Tesdorpf selv opfattede sit liv og sin gerning. Ved festen var det naturligt for ham at se tilbage, for læseren af referaterne deraf og for følgende fremstilling er den en slags indledning i Tesdorpfs liv og arbejde.

I sin takketale betonede Tesdorpf den store betydning, hans barndomshjem havde haft. Opvæksten i et hjem, hvor flid og gudsfrygt var bærende elementer, havde givet ham et godt fundament for resten af livet. Han nævner sin fader som eksemplet på flid og social interesse, der holdt sig op i hans høje alder, og som fik afløb dels gennem den voksende købmandsvirksomhed i Hamborg og London, dels gennem det arbejde, han ydede på andre felter i Hamborg. Tesdorpf nævner sin moder, der helt og fuldt gav sig til de tre sønners opdragelse og uddannelse. Han fortæller, at hun skiftevis talte fransk en uge og engelsk i den næste for derigennem at give drengene gode praktiske sprogkundskaber. Hun veg end ikke tilbage fra at lære sig selv at læse græsk for at kunne overhøre dem i dette sprog også. Forældrene fulgte i deres opdragelse af sønnerne det gamle ord om, at tidligt ansvarsfuldt arbejde skaber den modne mand. De tre sønner blev tidligt sendt ud for at prøve kræfter. De to til London for at komme ind i handelen, Edward Tesdorpf til Holsten for at lære landbrug. Han var på det tidspunkt 17 år.

Efter sin egen mening var Tesdorpf alt for tidligt blevet kastet ud som selvstændig landmand uden at have fået den nødvendige teoretiske viden, hvilket han siden kom til at savne i høj grad. Men når han så tilbage, kunne det trods det kun være med taknemlighed. Han havde af sine forældre lært, at »formue og midler kun fik værdi gennem deres anvendelse, at helbred og sunde naturlige anlæg var goder, der skulle gøres frugtbringende i Faderens tjeneste i det høje«. Den eneste trøst han fik, da faderen havde overtalt ham til i 1840 at købe den forarmede Ourupgård, var den, at »Herren er de umyndiges formynder. Han vil også være din, tag ham med dig« [3].

Disse ord giver meget klart Tesdorpfs syn på hans arbejde som et kald i tjenesten for Gud og mennesker. Ingen, som kom i berøring med ham, kunne være i tvivl om, at flid og gudsfrygt var det bærende i hans liv.

Det er betegnende for Tesdorpfs livssyn, at han over sit skrivebord i arbejdsværelset på Ourupgård havde anbragt sit motto: »Arbejde er livets hjul«, og at der overalt i hans hjem sås skriftsteder på væggene. Noget af et særsyn var det også, at han på sine gårde hævdede den videst mulige overholdelse af søndagshvilen, så kun det nødvendigste arbejde blev gjort om søndagen. Ja,

hans forvaltere sørgede omhyggeligt for, at man gik diskret med dørene, når det en gang imellem blev nødvendigt i høsttiden at inddrage også denne dag i arbejdet [4].

Omsorgsfuldt sørgede han for en grundig istandsættelse af de fem kirker, han havde under sig. Den senere provst i Brønshøj, L. Koch, der stod Tesdorpf og familien meget nær, udtaler i sine erindringer, at »mur- og tømmerværk var fortrinlige, men smukke var de ikke« [5]. Nytte- og brugshensyn var afgjort mere fremtrædende hos Tesdorpf end de rent æstetiske eller sans for opfyldelse af stilmæssige krav. Guds Hus skulle være ordentligt og solidt, ligesom ladebygninger og stalde. Ånden skulle ikke have ringere kår end legemet. Tesdorpf levede aktivt med i det åndelige liv på egnen og nærede oprigtig bekymring over, at hans sogne til tider syntes at blive forsømt ved embedsbesættelser, så menigheden ikke blev betjent med så levende og aktive præster, som han gerne ville. På sine gårde gav han velvilligt plads for Indre Missions talere og siden også for »bornholmerne«. Han deltog af og til i møderne og kunne også tage ordet og tale varmt og hjerteligt. I 1840'erne deltog han sammen med den berømte magister Lindberg i arbejdet med en lokal missionsforening [6].

Det kirkelige arbejde var dog ikke Tesdorpfs eneste interesse ud over landbruget. Han arbejdede ihærdigt på at få forbedret skoleforholdene, både hvad angik bygninger og lærerkræfter; og for at bøde på tidligere tiders forsømmelser holdt han i to vintre aftenskole for egnens folk på Ourupgård med bistand fra nogle unge præster fra egnen og en lærer fra Nykøbing. Interessen for skole og uddannelse slap han aldrig, og både på det landbrugsfaglige og på det almentdannende plan satte han ind, hvor det var muligt dels på lokalt plan som godsejer, dels på landsplan som præsident i Landhusholdningsselskabet.

Trods sin rigdom og store omgangskreds opretholdt Tesdorpf en beskeden levevis, der vist dækkende kan karakteriseres som nøjsom. Han synes at have indtaget en personlig ret isoleret stilling blandt Lolland-Falsters godsejere, hvilket måske har sin grund i, at han ikke havde mere interessefællesskab med dem end det rent faglige, og måske også i, at Tesdorpf indtog den ledende stilling, han gjorde. Tesdorpfs vennekreds var for en stor del hentet fra fjernere egne såvel indenlands som udenlands. Bidragende til det noget tilbageholdende og tilbagetrukne liv på Ourupgård har uden tvivl også hustruens sygdom været. Med sit aktive engagement i kristelige og landbrugsmæssige foretagender har Tesdorpf nok virket som en sjælden fugl; som en hovedstadsavis en gang karakteriserede ham: Tesdorpf ville reformere verden ved hjælp af kristendom og kunstgødning. Således har vel nogle af hans godsejerkolleger også kunnet sige [7].

Endnu en side af Tesdorpfs personlighed skal drages frem, fordi den ofte kom til at spille en rolle både positivt og negativt i hans omfattende virksomhed. Han var af natur meget åben og direkte, var ikke i stand til at give sager diplomatiske omsvøb og savnede vel for en del den i forbindelse med diplomati så nødvendige fingerspidsfornemmelse. Alt sammen kunne gøre hans fremtræden noget firkantet, da han ikke heller i særlig grad besad humoristisk sans. Han kunne aldrig rigtig forsone sig med det fjendskab, der var mellem dansk og tysk, hvor Tesdorpf af naturlige grunde følte sig splittet ind til hjertet. Flere gange løb han sig en staver i livet, når han søgte at mægle og formidle, uden derfor at lade sig på nogen måde stemple som antidansk. Han nærede en naturlig og åben kærlighed til det land, hvor han var født, men følte sig af hjertet bundet til det land, som havde taget imod ham og givet ham en livsgerning. De to krige, han oplevede mellem danske og tyske, gjorde ham meget ondt og voldte ham af og til personlige bryderier. Men i tvivl om sin stilling som loyal dansk undersåt var han aldrig. En præst, der siden netop kom i strid med ham over det nationale, fortæller, at Tesdorpf i 1848 med iver deltog i den kampagne, der førtes på hans gårde for at belyse krigens baggrund og opmuntre folk til at yde deres indsats for det betrængte Danmarks sag. Siden tog han selv affære, da man i et tysk godsejerblad havde fremsat nogle skarpe beskyldninger mod Danmark for at tilstræbe en revanchekrig, og gennemtrumfede et kraftigt dementi i det pågældende blad [8]. I brevene til vennen prof. B. S. Jørgensen giver han udtryk for oprigtig sorg over begivenhederne i 1864, hvis udfald gik ham meget på [9].

Tesdorpfs manglende sans for humor medførte et ikke ganske afslappet forhold til biskop Monrad, der i udpræget grad besad, hvad Tesdorpf manglede på dette område. De to kunne ikke sammen, hvilket medførte sammenstød af og til [10].

Fremstillingen vil i det følgende nok lægge mere vægt på den indsats, Tesdorpf øvede som landmand, men det må ikke glemmes, at den anden side af ham er uundværlig for en forståelse af hele hans virke og den kurs, hans liv fulgte. Derfor vil i det følgende af og til også sager, der berører denne side, blive inddraget i fremstillingen, hvor de har betydning for forståelsen af de store og mindre store sager.

Den unge godsejer på Falster (1840 til ca. 1860)

Det var ved lidt af et tilfældighedernes spil, den 22-årige Edward Tesdorpf i 1840 fik sin landmandsgerning på Sydfalster. I 1839 havde den hidtidige ejer

af Ourupgård ved Nykøbing, den danske gesandt i Haag, Charles baron de Selby, udbudt godset med tilhørende bøndergods og kirketiender til salg.

Tesdorpf, som på det tidspunkt var forvalter på Gammelgård på Lolland hos forpagter Wibel, blev af sine forældre overtalt til at købe godset, der var billigt til salg. Tesdorpf havde egentlig gerne villet vente et par år endnu, idet han havde planlagt et ophold på Tysklands eneste daværende landbohøjskole, Hohenheim, men bøjede sig for forældrene, der stillede den nødvendige kapital til rådighed [11].

Handelen blev afsluttet i januar 1840 og omfattede foruden godset Ourupgård gården Kringelborg, der ligger mellem Nykøbing og Ourupgård, strandengarealet syd for Bøtø Nor, det såkaldte Bøtø Fang, og et stort skovareal. Siden udvidede Tesdorpf sine jordbesiddelser ved yderligere køb, således i 1847 Gedsergård med avlsgården Frisenfeldt – Danmarks sydligste – og siden med gårdene Petersdal på Amager, Ludvigsgave og Pandebjerg på Falster og Sæddingegård på Lolland. Avlsgårdene udgjorde omtrent 3500 tdr. land, hvortil kom ca. 6000 tdr. land bøndergods og 941 tdr. land skov foruden huse og kirketiender. Til Ourupgård hørte alene 58 fæstegårde. Tesdorpf blev med tiden altså en virkelig jorddrot og alene i kraft af sine jordbesiddelser en betydningsfuld mand på Lolland-Falster og i landet som helhed [12].

De Selby skilte sig af med godset uden synderlig sorg, han beklagede nærmest den unge køber og spurgte ham, hvorfor han dog ville købe det forarmede gods, der ingen indtægter gav. Godsets fæstebønder gik for at være de fattigste bønder på Falster; både de og godset selv havde lidt under landbrugskrisen. Baron de Selby havde ikke i nævneværdig grad interesseret sig for godsets drift, som var blevet overladt til forvaltere og ikke alt for påpasselige folk blandt de andre ansatte. Arbejdsklimaet var ikke godt, hoveriet var strengt og blev fordret på lidet heldig vis. Da afløsningen af hoveriet trængte igennem, blev afløsningerne også indført på Ourupgård gods mod meget høje afgifter. Gårde og huse og jorder var gennemgående meget dårligt passede, og efterladenhed blev af hovbønderne nærmest betragtet som en dyd. En voldsom storm, som rasede i 1830, havde ødelagt to gårde, der fik lov at ligge hen, fordi ingen formåede at klare de økonomiske krav ved en istandsættelse [13].

Det lå ligesom i luften, og udviklingen gik vel også i den retning, at der skulle ske forandringer til det bedre ved Tesdorpfs overtagelse af Ourupgård. Tesdorpf satte i første gang ind på en forbedring af arbejdsklimaet på godset og på at forbedre det eksisterende produktionsapparat, så godset kunne løbe rundt økonomisk og måske også give et overskud. Det må siges at have været et arbejde stort nok for en 22-årig landmand.

Den 1. aug. 1840 indkaldtes til møde på rådstuen i Nykøbing samtlige fæ-

stebønder på Ourupgård for over for amtmanden at indgå en ny overenskomst med godsejeren om naturalhoveriets ophævelse. I denne nye overenskomst fastsattes forskellige afløsningstakster for de enkelte gårde efter deres ydeevne. De bedste gårde skulle yde 5 tdr. hvede og 5 tdr. byg de første 6 år, hvorefter afgiften steg til 6 tdr. af hver. 24 andre gårde skulle yde noget mindre, i første omgang nemlig 2 tdr. hvede, 2 tdr. rug og 5 tdr. byg. Siden steg afgiften efter 6 år til 3 tdr. 3 skpr. hvede, det samme for rug og 6 tdr. byg fra hver gård. Fra to halvgårde skulle ydes det halve. Endelig skulle 8 gårde, som havde haft hoveripligt for 7, yde afløsningsafgift på 4 tdr. 3 skpr. hvede, det samme i byg og efter 6 år 5 tdr. 3 skpr. I forhold til de tidligere afgifter var der tale om betydelig nedsættelse og større hensyntagen til de enkelte gårdes ydeevne. Tesdorpf forbeholdt sig dog stadig retten til at benytte 5 spanddage om året med to heste og plov/vogn. En yderligere lettelse lå i, at tærskeafgiften, der havde været på 1 td. byg, bortfaldt [14].

Det er klart, at Tesdorpf fik nedsat indkomsten fra bøndergodset på den måde, men det er vel dermed underforstået, at han på længere sigt fik et bedre gods ud af det, fordi arbejdet, der udførtes på godset, overalt fik en bedre gang. Arbejdsklimaet blev afgørende forbedret. Til at overvåge og lede arbejdet på Ourupgård, som Tesdorpf naturligvis måtte investere meget i for at bringe op på højere ydeevne, foretrak han til at begynde med holstenske medarbejdere, som han kendte fra sine egne læreår. Siden, da dansk landbrug kom op på et højere niveau, brugte han udelukkende danske. Modsætningsforholdene mellem dansk og tysk spillede vel også her ind til fordel for danske medarbejdere.

For yderligere at anspore sine fæstere til en indsats på egne jorder, ophævede han tiendetagningen, der havde tynget stærkt på bønderne. Fra 1842 indførtes endvidere præmiering, hvor fæsterne selv fik medbestemmelse, idet de hver vinter ved en sammenkomst på godset, hvor Tesdorpf var vært, nedsatte et bedømmelsesudvalg med »herren« i spidsen, som den følgende sommer skulle bedømme brakmarkerne med henblik på præmiering. Præmierne bestod ofte af tillægsdyr, kviekalve, lam eller grise; men i de senere år også af nye landbrugsredskaber som f. eks. skotskharven.

Hele sit liv igennem arbejdede Tesdorpf i første række på forbedring af avlsbygninger; når de var bragt i orden, kunne beboelsesforholdene gøres bedre. På selve Ourupgård blev i 1844 opført en ny kostald, 1847 en ny svinestald, og siden kom lader og andre bygninger til. Til sine fæstere ydede Tesdorpf hjælp til reparationer og ombygninger ved at levere materialerne gratis. Da man satte ind på dræning, fik bønderne gavn af, at Tesdorpf på godset havde startet eget teglværk, så drænrør blev leveret til billig pris [15].

Det lykkes herigennem, og under indflydelse af de forbedrede konjunkturer på verdensmarkedet med prisstigninger på korn, at arbejde godset op så hurtigt, at restancer efter seks års forløb var blevet en undtagelse, og at høj landbrugsmæssig standard både med hensyn til jord, kvæg og bygninger var ved at være en selvfølge. En af de gamle fæstere kunne i 1880'erne fortælle A. la Cour, som selv havde været medarbejder hos Tesdorpf i en årrække, at han efter i 1842 at have overtaget en faldefærdig gård allerede i 1846 kunne stå uden gæld og begynde at lægge penge til side [16].

Allerede i 1847 tilbød Tesdorpf sine fæstere deres gårde som arvefæste, hvilket dog – trods anbefaling fra fæsternes tillidsmænd – blev afslået. Først 1873–74 solgtes så godt som hele fæstegodset fra [17].

Tesdorpfs hovedindsats kom dog til at ligge i forbedringen af Ourupgårds egne produktionsforhold. Han var ikke sen med at komme i gang. Samme år, som han overtog godset, begyndte han opførelsen af et ordentligt herregårdsmejeri. Men forudsætningen for ordentlig mejeridrift var, at der på gården var en givtig og stabil malkekvægsrace. Det kneb alvorligt på Falster som i hele Danmark i 1840'erne at finde frem til, hvilke principper man skulle følge i avlen. Fra sin tid i Holsten kendte han anglerkoen som en god og stabil malkeko. Den havde man også prøvet på Falster tidligere, men uden større resultater. De fleste besætninger bestod af mere eller mindre mislykkede blandinger af lokale og jysk race. I 1841 indkøbte Tesdorpf 40 anglerkøer og fortsatte de følgende år disse indkøb, som skaffede ham en ren anglerbesætning. Den bestod i 1841 af 175 køer, der malkede 187.060 potter mælk, eller knap 1100 potter pr. ko, smørudbyttet lå på 80,76 pd. pr. ko, mens man på Falster regnede med, at en mejeriko uden kornfodring kunne give ca. 60 pd. årligt. Tesdorpf havde altså ikke et helt dårligt grundlag at gå ud fra [18].

Tesdorpfs anglerbesætning blev takket være hans ihærdige indsats hurtigt en stambesætning for hele egnen. Tillægsdyr til fæsterne ved præmiering medvirkede til en hurtig udbredelse. Takket være ordentlig fodring og pasning fik Ourupgårds besætning efterhånden det præg, der lige siden har været kendetegnende for den røde danske malkerace. Han var ikke bange for som ganske grøn godsejer at træde frem i Maribo Amts økonomiske Selskab i 1842 og foreslå, at selskabet skulle indkøbe anglerkvæg og foretage udlodninger af fribedækninger med Tesdorpfs engelske tyre af Ayreshireracen. De følgende år kom disse indkøb i gang gennem Tesdorpfs forbindelser i Holsten, og man foretog under ledelse af en komité for mejerivæsen, hvori Tesdorpf straks havde fået sæde, udsætning af anglerkvier blandt egnens mindre bønder, der herigennem fik et direkte kendskab til og dermed andel i de gode erfaringer, man på de mere avancerede herregårde havde gjort med anglerkvæget. I 1846

vandt anglerne den endelige sejr, idet man efter forslag fra Tesdorpf indkøbte 119 anglerkvier og 80 af den jyske race for at sammenligne dem. Denne konkurrence faldt afgjort ud til de førstes fordel. Man fortsatte derfor de følgende år, indtil Treårskrigen satte en midlertidig stopper herfor, indkøbene i Holsten og Slesvig. Først fra 1857 gik man over til helt at benytte sig af egen avl på grundlag af egne tyre [19].

I forbindelse med udbredelsen af den røde danske malkerace i Danmark, særligt på Øerne, må ses det initiativ, Tesdorpf udfoldede for at få lagt mere ensartede regler og racemæssige kriterier til grund for dyrskuernes præmieringer. I 1854 fik han i dyrskuebestemmelserne for Maribo Amts økonomiske Selskab indført som første bedømmelseskriterium kravet om ren anglerrace; herigennem ydedes et værdifuldt bidrag til fremme af forståelsen for betydningen af kvægets nedarvede og racebestemte egenskaber.

Tesdorpf havde, omend ofte støttet af flere dygtige landmænd på Lolland-Falster, tit måttet stå alene i arbejdet for at få de nyeste resultater ud til den mindre landbruger og få ham til at benytte sig af de bedre driftsmetoder. Han beklagede, at de store landmænd forsømte de forpligtelser, der fulgte med at have et stort landbrug med den større mulighed for tilgang af kapital og dermed rigere muligheder for værdifulde, men også kostbare eksperimenter. Han bad flere gange sine kolleger på egnen om at gå mere aktivt ind i foreningsvirksomheden, der ofte led under netop de stores manglende interesse [20].

I forbindelse med forbedringen af malkekvægsbesætningerne står også Tesdorpfs indsats for indførelse af nye fodringsprincipper. Han var under sin uddannelse i Holsten blevet overbevist om, at ordentlig fodring var en ufravigelig betingelse for opretholdelsen af en stabil og ydedygtig mejeribesætning. Heri støttedes han af flere landmænd i landet, bl. a. etatsråd Valentiner på Gjeddesdal; men først Tesdorpfs indsats på dette felt fik egentlige følger af betydning. Endnu var det almindelige princip herskende, at man om vinteren sultefodrede kvæget – det var man nødt til, mente man, fordi der ikke var korn eller hø nok. Naturligvis havde dette til følge, at dødeligheden blandt kvæget om vinteren og i det tidlige forår voldte bonden store tab, der måtte oprettes i løbet af sommeren, som var den tid, da man i almindelighed skulle samle hele årets indtægt ind. Den nedsatte fodring medførte naturligt også mindre mælkeydelse og mindre smørmængde af ringere kvalitet om vinteren. Tesdorpf satte derfor ind med vinterfodring af kvæget, idet han anvendte kerne, hvortil kom ærter, bønner, rapskager og hørfrø, de to sidste grupper dog først efter 1865.

I Maribo Amts økonomiske Selskab vakte han virkelig opmærksomhed, da

han i 1842 udtalte, at det kunne betale sig at give 400 tdr. havre i vinterfoder til 100 kreaturer. Selv havde Tesdorpf i 1841 anvendt 1 td. hvede og 241 tdr. byg på sine 175 køer. Udbyttet viste klart, at han havde ret. I 1849 anvendte han 2,4 tdr. kraftfoder pr. ko, hvilket gav en mælkemængde på 379.072 potter af en besætning på 200 køer. Det turde vel siges at være fremgang fra 1841, noget nær en fordobling, men sandelig også med en større investering i en ny og bedre besætning [21].

En anden grund til for Tesdorpf at gå ind for kraftfodring af dyrene lå i, at man derved kunne opnå en større, mere regelmæssig og bedre produktion af staldgødning, som var nødvendig til brug for de omfattende jordforbedringsarbejder på Ourupgård. Ganske vist tog Tesdorpf efter 1850 i stigende grad kunstgødning i anvendelse, men staldgødningen anså han for bedst, den kunne man selv producere. På Bøtø Fang, Frisenfeldt og Ludvigsgave holdt han store besætninger af fedekvæg, der til tider var temmelig urentable, men han holdt fast ved dem, fordi »jorden havde så udmærket godt af den gode gødning« [22].

På Falster var gødning dog ikke det eneste middel til forbedring af jorden. De fugtige jorder var en stor gene for mange landmænd, og dræningssystemet var lidet udviklet. På dette område ydede Tesdorpf en virkelig stor indsats. Allerede i 1840'erne foretog han systematisk udbedring af det eksisterende afvandingssystem med grøfter og kanaler på helt ny maner. Om gamle forpagtere fortælles det, at de korsede sig, når de så den gale unge mand grave grøfter op ad bakke [23]. Dræningsspørgsmålet blev taget op på møderne i Maribo Amts økonomiske Selskab, hvor Tesdorpf efter i 1844 at have foretaget en længere studierejse til England og Skotland kunne fremvise en der udviklet type drænrør af halvrunde tegl, som kunne nedlægges i overdækkede grøfter. Her var det middel, der kunne løse en af de største hindringer for et mere effektivt landbrug på de lavtliggende jorder på Ourupgård. Meget markarbejde forår og efterår var blevet sinket og spoleret, fordi grundvandet lagde sig over jorden uden at kunne ledes bort. Forårspløjning og såning kom for sent i gang, og efterårspløjningen blev ofte ufuldstændig. Med gennemført dræning med de nye rør af tegl ville mange problemer være løst.

På et møde i Maribo Amts økonomiske Selskab i 1845 blev sagen gennemdrøftet med henblik på gennemførelse på egnen. Først efter Treårskrigen kom man dog i gang for alvor. Danske teglværker begyndte at fremstille drænrør som rigtige rør, hvilket ikke gjorde deres virkning dårligere, og samtidig lettedes arbejdet med nedlægningen. I 1852 begyndte Tesdorpf arbejdet på sine gårde. Forsøgsdræningen dette år på Gedsergård gav udmærket resultat, og året efter gik man i gang med den systematiske dræning af Ourupgårds samt

Tesdorpfs andre jorder. Man drænede hvert år en brakmark, så man, idet man fulgte 8 marks skiftet, i 1860 kunne aflevere den sidste mark i færdigdrænet stand. Arbejdet stod Tesdorpf i ca. 32 rdl. pr. td. land, men gav også gevinst i form af bedre muligheder for jordbehandling og et indvundet areal på 67 tdr. land, idet man kunne sløjfe overflødiggjorte brakgrøfter, der samtidig havde været arnested for ukrudt og krævet omhyggelig og kostbar vedligeholdelse. Hertil kom, at den kunst- og staldgødning, der anvendtes, kom jorden bedre til gode, fordi den ikke blev udskyllet så meget som tidligere.

Netop i begyndelsen af 1850'erne begyndte Tesdorpf at tage kunstgødning i brug i større omfang; og efter dræningens afslutning voksede mængden af kunstgødning år for år [24]. Resultaterne viste sig også i form af en forøgelse af høstudbyttet. I 1849 gav hvede, byg og havre gennemsnitligt 10,3 fold, i 1861 12,4 fold, og i 1875 var man oppe på gennemsnitlig 17,7 fold for de samme tre kornsorter. Hertil kom, at man tog flere afgrøder ind, således bønner fra 1852 og rodfrugter samme år i større omfang. Først fra 1886 forekommer i Ourupgårds statistikker selvstændig opgørelse over sukkerroer [25].

Dræningen i 1853 dannede grundlaget for den første artikel, Tesdorpf skrev til Tidsskrift for Landøkonomi. Den var udarbejdet i forening med lederen af de store dræningsarbejder, landmåler Marchall, hvem han sammen med Landhusholdningsselskabet havde skaffet en uddannelse som dræningsleder i Skotland. Tesdorpf var ret ivrig efter at beholde ham og søgte på forskellig måde at skaffe støtte, så han kunne aflønnes ordentligt. En af hans forvaltere var i øvrigt blevet sendt til Holsten for der at lære noget om dræning, således at der på Tesdorpfs gårde var udmærket arbejdskraft til rådighed. Dræning betragtede han som en meget vigtig sag for dansk landbrug og gjorde på flere områder en stor indsats for at fremme interessen for den både fra officielt hold og fra landbrugets side.

Han udkastede i et brev til B. S. Jørgensen fra midten af 1850'erne den tanke, at regeringen burde udarbejde et nyt forslag om vands afledning og dernæst sørge for, at der i hver landsdel blev ansat dræningsingeniører til at lede arbejdet [26]. For at fremme sagen startede Landhusholdningsselskabet en uddannelse af dræningslærlinge på store gårde, hvor sådanne arbejder var i gang. Naturligvis blev Ourupgård benyttet i udstrakt grad. Hvert år var der, mens arbejdet stod på, 6–8 lærlinge på Tesdorpfs gårde. Lærlingene fik kost og logi, 1 mark i dagløn og en bonus på 20 rdl. ved arbejdets afslutning og udstedelsen af deres lærebrev. Denne lærlingeinstitution fortsatte indtil 1870, efter at man havde udannet knap 300 [27].

Lærlingeuddannelsen blev støttet af staten, idet indenrigsminister P. Bang efter samråd med Tesdorpf i 1853 valgte denne udvej blandt de forslag, som

Tesdorpf havde stillet. Denne havde bl. a. foreslået toldfrihed for indførsel af drænrørsmaskiner, specielt fra England, hvor man fremstillede maskiner af udmærket kvalitet, eller støtte til uddannelse af dræningsmestre i England, og billige lån til landmænd, der ønskede at foretage dræning af deres jorder. Regeringen valgte nok den billigste udvej ved allerede samme år at give statsstøtte til anbringelse af 4 lærlinge [28].

Tesdorpf var ikke tilfreds med denne udgang af samtalerne og arbejdede ihærdigt på, at man fra landbrugerside skulle kræve mere omfattende statslig indsats. I 1856 skrev han til B. S. Jørgensen, at man på landmandsforsamlingen i Ålborg samme år burde tage emnet op ved diskussionsmøderne; og noget kom der også ud af arbejdet. Der blev således på regeringens foranledning nedsat en dræningskommission i Maribo Amts økonomiske Selskab, der skulle afgive betænkning vedrørende ændringer i den bestående lovgivning ang. skadeligt vands afledning. I årene 1857–58 var en sådan lov under behandling i Rigsdagen, som vedtog den det sidstnævnte år. Herved blev en del opgaver, der hidtil var blevet varetaget af private, lagt over på det offentlige.

For alle disse gøremål glemte Tesdorpf ikke, at der også var et stort arbejdsområde inden for mejeribruget med henblik på forædlingen af landbrugets produkter. I 1842 foreslog han Maribo Amts økonomiske Selskab at sætte ind på forbedring af uddannelsen af mejersker. En komité blev nedsat, hvor Tesdorpf omgående var et selvskrevet medlem, som ihærdigt arbejdede på sagens udførelse i praksis. Året efter kunne man meddele, at der allerede var anbragt 3 piger på gode lærepladser, deriblandt en på Ourupgård. På samme møde blev det vedtaget at betale en dygtig mejerskes uddannelse i Holsten, for at man derved kunne sikre stiftet »bestandig at have mejersker, der har gennemgået de bedste skoler i det land, hvor smørproduktionen unægtelig står højest« [29].

På baggrund af dette lokale initiativ, der fortsatte indtil Treårskrigens udbrud, var det naturligt, at man udvidede arbejdet til at omfatte ikke blot Lolland-Falster, men hele landet. Derved gik projektet over til Landhusholdningsselskabet, der samtidig varetog uddannelsen af mejeribødkerne. Efterhånden som de danske herregårdsmejerier højnede deres standard, blev også udsendelsen af danske til andre områder overflødiggjort. På endnu et felt havde Tesdorpf sat sit præg med fremskridt til følge. Kun var det ham en skuffelse, at mejerskeuddannelsen havde appelleret til så få bondedøtre, idet det fortrinsvis var lærerdøtre, der søgte den.

Denne tilbageholdenhed fra bøndernes side, der viste sig på mange måder over for det nye, overbeviste på den anden side Tesdorpf om det nødvendige i en intensiveret oplysningsvirksomhed på de landbrugsfaglige områder. Han

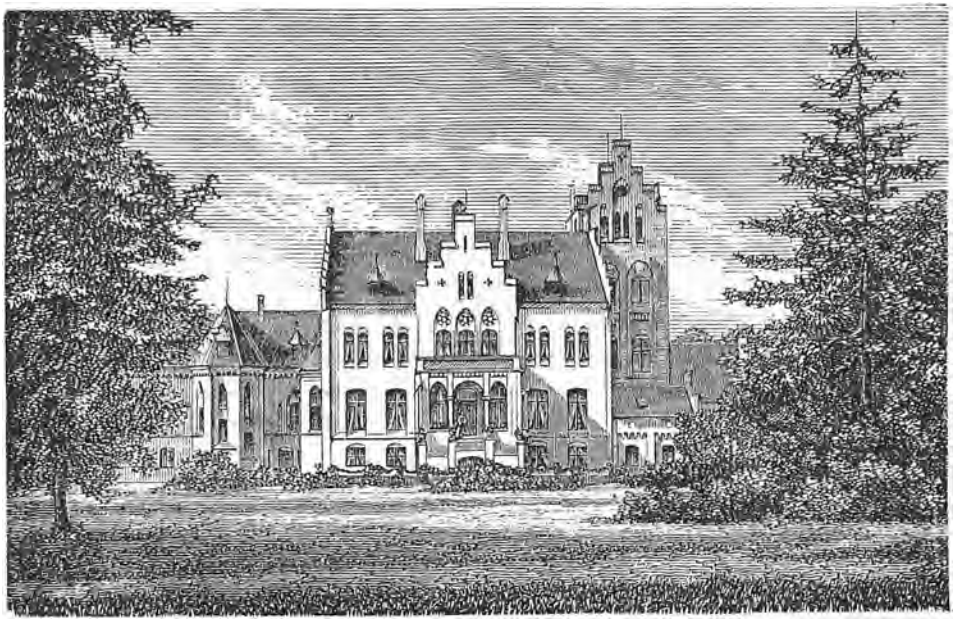

Ourupgård ca. 1870.

Hovedbygningen var opført af Tesdorpf i 1860'erne. Den er i stilmæssig henseende karakteriseret som »et af de alt for mange eksempler på datidens smag for forloren gotik«. Ombygget 1940.

Trap: Danmark, 2. udg. IV, 1873.

startede selv i 1842 en lokal forening »Landmandsforsamlingen for Nykøbing og Omegn«, der holdt møder hver fjortende dag i vinterhalvåret, hvor Tesdorpf regelmæssigt gav møde. Her som i Maribo Amts økonomiske Selskab kom han, som det tydeligt ses, til at spille en næsten altdominerende rolle. Fra 1867 var han formand for det sidstnævnte. Gang på gang viste Tesdorpf ved sine foredrag og diskussionsindlæg, at han havde en klar forståelse af, at det egentlige fremskridt lå i forbedringer i bredden af dansk landbrug. Et af de punkter, som han selv dyrkede med megen omhu, var regnskabsføringen, ikke blot den pengemæssige, men i høj grad den produktionsmæssige. Han fremlagde således i 1846 i forbindelse med et foredrag udførlige skemaer til omdeling med henblik på den enkelte landmands regnskabsføring. Fra hans egne gårde foreligger der med tiden næsten fuldt dækkende regnskaber over produktion, indtægter og udgifter. På Ourupgård går nogle af statistikkerne, som tidligere vist, tilbage til 1841. De lærlinge, han havde på sine gårde, og som fik lov til at yde deres fulde bidrag til gårdens drift, skulle ved siden af – i deres »fritid« – føre nøje regnskab og kontrol med deres arbejde på gården. Således var også her, som på så mange andre områder, teorien smukt forbundet med praksis [30]. At den praktiske undervisning på de tesdorpfske gårde var god og

gav fine resultater, vidner den lange række af navne om, som siden blev kendt som ledere inden for dansk landbrug. Her kan nævnes A. la Cour og N. P. J. Buus. La Cour var medarbejder hos Tesdorpf først som overforvalter på Ourupgård, siden som bestyrer af Sæddingegård i 11 år fra 1866–1877; Buus startede i 1856 som underforvalter, men fik allerede i 1858 arbejdet som bestyrer på Gedsergård.

Forbedringen af produktionsapparatet gjaldt også redskaberne, som Tesdorpf livet igennem nærede en levende interesse for. På Ourupgård kunne man ofte finde de nyeste maskiner, der var fremme; og Tesdorpf var ikke tilbageholdende med at vise dem frem ved dyrskuer og prøver. Allerede i 1844 fik han Maribo Amts økonomiske Selskab til at indkøbe redskaber i Holsten, som det følgende år blev prøvet sammen med nogle, han selv havde anskaffet i forbindelse med sin rejse til England. Han sørgede for, at maskinerne blev udstillet både i Nykøbing og på støberiet på Bandholm. Han var i øvrigt siden en af de første, der indførte damptærskeværk, om hvilket A. la Cour aflagde rapport i Tidsskr. f. Landøkonomi i 1867. I 1863 havde Tesdorpf efter landmandsmødet i Odense fået den forbedrede MacCormick mejemaskine på prøve med udmærket resultat [31].

Maskindemonstrationerne sørgede Tesdorpf for at lægge i tilslutning til dyrskuerne, hvis udvikling han nøje kunne følge som medlem af den »Comitee for Dyrskuet«, der blev nedsat af Maribo Amts økonomiske Selskab. Anglerkvier og avlsredskaber var vigtige faktorer i Tesdorpfs fremskridtsarbejder [32].

Tesdorpfs udenlandske forbindelser gik især til Tyskland og England. Særligt med det sidste land opnåede han værdifulde forbindelser til gavn for Danmark. Tyskland glemte han dog ikke, og heller ikke at dette land kunne komme til at spille en stor rolle som aftager af danske varer. Men netop dette forhold kom til at volde ham kvaler, hvilket en episode i 1852 meget vel kan illustrere.

Han havde indirekte fremsat et forslag om, at man skulle genoprette den faste dampskibsforbindelse mellem Gedser og Warnemünde. Planen blev omtalt i Berlingske Tidende og meget voldsomt kritiseret. Tesdorpf havde ment, at en sådan rute ville have betydning for landets fremskridt på flere måder, bl. a. ved at kunne skaffe de sydsjællandske og lolland-falsterske landmænd et nyt stort marked syd for Østersøen. Ideen var slet ikke dårlig; den blev blot fremsat på et galt tidspunkt. Angrebene på Tesdorpf var hovedsageligt inspireret af nationale følelser, idet man anklagede ham for at være tyskervenlig og dermed altså i den daværende situation upålidelig for Danmark. En indsender »U« kritiserer ham endda for sproglig usikkerhed og kalder hans stil for »den halvkogte tyske stil«. I sit svar, som var underskrevet med navn, beklagede

Tesdorpf sine manglende sproglige kundskaber og udtrykte sin sorg over de vanskeligheder, der viste sig, når man ville arbejde for forbindelser, der gik sydover.

I denne forbindelse skal bemærkes, at der ikke var noget i vejen med Tesdorpfs dansk. Han har haft et udmærket sprogøre, og i løbet af ganske få år lærte han at tale og skrive et fejlfrit og klart dansk. Han var dog i denne sag forud for sin tid. Dampskibe var endnu et særsyn, men deres evner på havet var Tesdorpf ikke i tvivl om. De ville kunne skaffe mere regelmæssig forbindelse, der ville give sikkerhed både med hensyn til nyhedsformidling og varetransport. Han pegede endvidere i sit svar på, at korneksport, som endnu var Danmarks hovedindtjeningskilde, ikke i længden var det bedste tegn på velstand. Han ville anse det for et betydeligt større fremskridt, om kornet blev brugt i landet til fremme af kødproduktion og forbedring af mejeriprodukterne. Med fremsættelsen af denne tanke var Tesdorpf klart forud for det meste af sin samtid. Der skulle trods alt gå næsten 20 år, før husdyrprodukterne i værdi oversteg korneksporten. Da var omlægningen, foranlediget af det ydre tryk af den oversøiske korneksport, blevet en nødvendighed [33].

I det hele taget blev 10-året inden indvælgelsen i Landhusholdningsselskabets præsidium i 1860 en periode, hvor Edward Tesdorpf og Ourupgård blev faste og velkendte begreber for den oplyste landmand i Danmark. Det var i denne periode, han, som tidligere nævnt, begyndte at levere bidrag til Tidsskrift for Landøkonomi og deltage i selskabets møder, hvor man fra 1857 på B. S. Jørgensens initiativ genoptog diskussionsarrangementerne. I 1858 blev han indvalgt i den kommission, der skulle hjælpe præsidiet ved sagers behandling og afgørelse [34].

Af stor betydning blev også det initiativ, han udfoldede i forbindelse med starten af »Ugeskrift for Landmænd«. Han havde fået ideen til et ugeblad af landbrugsfagligt indhold, med et mere populært tilsnit, i 1851, og fik 6 andre godsejere med på tanken. De skød penge sammen, så man kunne sende den senere redaktør Erhard Møller-Holst på en længere studierejse i Europas landbrugsteknisk mest fremskredne lande, deriblandt England og Frankrig. Men havde Tesdorpf ikke været stædig, kunne dette godt være blevet det eneste resultat af hans bestræbelser. For ved hjemkomsten fandt Møller-Holst ikke megen interesse hos de andre godsejere. Takket være især Tesdorpfs fasthed lykkedes det dog at få bladet i gang. Erhard Møller-Holst var redaktør af bladet, indtil arbejdet i Dansk Markfrøkontrol, til hvis oprettelse Tesdorpf også havde bidraget, tog hele hans arbejdskraft. Tesdorpf var en flittig bidragyder til bladet og sørgede for, at beretninger fra de forskellige egnes økonomiske selskaber kom der [35].

Præsident i Det kgl. danske Landhusholdningsselskab

Da Tesdorpf i efteråret 1860 blev foreslået som kandidat til den ledige præsidentstol i Landhusholdningsselskabet, var han ikke selv den, der trådte frem. I et brev til B. S. Jørgensen kort før generalforsamlingen d. 19. december bad han denne om dog at prøve at finde en anden end ham. Tesdorpf følte ikke, at han med sit nuværende arbejdspres kunne klare varetagelsen af en post af det omfang og den betydning. Hans brev giver indtryk af ham som en beskeden, måske lidt sky natur, der følte et ansvar som et ansvar, uanset om der fulgte ære og muligvis berømmelse med. Samme år blev Tesdorpf i øvrigt udnævnt til etatsråd [36].

Hans modstand blev slet ikke respekteret, i hvert fald blev han ved generalforsamlingen anbragt i den ledige præsidentstol, hvorfra han siden igennem 28 begivenhedsrige år skulle lede selskabet og dansk landbrug til nye fremskridt.

Tesdorpfs medpræsidenter var vennen prof. B. S. Jørgensen, der sad indtil 1883, hvor han afløstes af N. J. Fjord, etatsråd Drewsen, der i 1866 afløstes af lensgreve L. Holstein, som igen i 1881 afløstes af lensgreve Chr. F. Danneskjold-Samsøe.

Det var et fornemt selskab at komme i; men Tesdorpf faldt godt til. I årene, der kom, var der meget få gange episoder, der havde deres rod i dårligt forhold mellem præsidenterne. Tesdorpf kom hurtigt til at spille en ledende rolle ved sin energi og initiativrigdom.

Tesdorpf var blevet valgt som den, der i præsidiet skulle repræsentere det praktiske landbrug, og som den, der i kraft af sine mange udenlandske forbindelser kunne blive selskabet en stor støtte. Han faldt hurtigt til, hvilket vel især i begyndelsen skyldtes det mangeårige venskab med prof. B. S. Jørgensen. De kunne nok af og til være uenige, men sjældent efterlod den slags misstemning af varig karakter. I B. S. Jørgensens sidste år kneb det dog noget, idet han med tiden blev ældet, og Tesdorpf vel til tider havde for meget at se til. I 1880 var der således tale om en alvorlig misstemning i præsidiet, hvor Tesdorpf overvejede at gå; men sagen blev ordnet uden det drastiske skridt [37].

Landhusholdningsselskabets historieskriver, H. Hertel, giver en alt i alt rammende skildring af Tesdorpfs arbejde i præsidiet; han var kløgtig og handlekraftig, klog nok til at følge dem, der besad større teoretisk viden end han selv, og handlekraftig nok til at nedbryde fordomme. I præsidiets møder var det ham, som tog de praktiske standpunkter i forsvar. Han var ikke dialektiker – i modsætning til B. S. Jørgensen – men hans indlæg, præget af sund sans og rig erfaring, gjorde altid indtryk. Var sagen vedtaget, var Tesdorpf også mand for at få den gennemført [38].

Samarbejdet med de to sekretærer, ingeniør D. Hannemann fra 1867 til 1875, og siden kaptajn la Cour, er også præget af, at Tesdorpf var personligt engageret med en levende interesse for medarbejderne. Det kommer flere gange til udtryk i breve til både B. S. Jørgensen og J. C. la Cour. Da ingeniør Hannemann døde i 1875, tog Tesdorpf initiativet til at skaffe hans enke og børn en økonomisk nogenlunde tryg fremtid, besøgte selv fru Hannemann og sørgede for omgående hjælp i den første tid, da man endnu ikke havde fået en indsamling i gang. Samarbejdet med Hannemann var i øvrigt af ældre dato end sekretærtiden, idet de to havde arbejdet sammen om det store afvandings- og inddæmningsprojekt ved Bøtø Nor i 1860'erne [39].

Med den dynamiske J. C. la Cour forløb samarbejdet efter samme linie, omend nok med større udsving, men stadig præget af den personlige velvilje og interesse, der kom til udtryk allerede ved la Cours ansættelse i maj 1875. Tesdorpf nærede alvorlig bekymring for, hvordan la Cour i det lange løb skulle kunne klare at varetage både forstanderstillingen på Lyngby Landboskole og sekretærposten i Landhusholdningsselskabet. Naturligvis var Tesdorpf bange for, at det sidste ville komme til at lide under det første, men først og fremmest var han ængstelig for, at la Cour skulle slides op for tidligt. Han lagde ikke skjul på sin opfattelse af det uheldige i denne dobbeltstilling, hverken over for la Cour selv eller B. S. Jørgensen, og opfordrede ham til at vænne sig til tanken om en dag at blive nødt til at opgive landboskolen til fordel for arbejdet i Landhusholdningsselskabet. Dog var han ganske klar over de vanskeligheder, la Cour havde ved et sådant skridt, og skriver til B. S. Jørgensen: »Vi må jo være glade, at han (la Cour) stiller sig til disposition og håbe, at forholdene en gang vil tillade ham at opgive skolen, thi i længden holder hans helbred ikke ud for begge poster«. Da la Cour siden fik vanskeligheder med sine lunger, tilbød Tesdorpf ham at betale et kurophold i Ems, som han selv havde nydt godt af, hvis lægerne skønnede et sådant nødvendigt [40].

Selv om arbejdet i ledelsen af Landhusholdningsselskabet lagde meget beslag på hans arbejdskraft, og selv om hans hustrus tiltagende sygdom ofte hindrede ham i at deltage for fuld kraft, blev han dog ikke derfor mindre tilbageholdende i arbejdet på det lokale plan. De to virksomheder kom i mangfoldige tilfælde til at supplere og befrugte hinanden med udmærket resultat. Det vil ikke være muligt, og heller ikke formålstjenligt, at gå i de mindste detaljer med hans 28-årige virksomhed som præsident; de store sager, såsom den fortsatte udvikling på teoretisk og praktisk vis af dansk mejeridrift og kvægavl, landbrugseksport og uddannelse tegner et udmærket billede.

Den første store sag, der kom op, var allerede forberedt af B. S. Jørgensen

og Tesdorpf, før han blev præsident, nemlig ansættelsen af Danmarks første mejerikonsulent under selskabet. Herigennem indledtes en ny epoke, som førte til skabelsen af den vidtfavnende og alsidige konsulentinstitution og udløbere af den i form af den omfattende laboratorie- og kontrolvirksomhed, hvortil selskabet med sine præsidenter i spidsen gav virksom støtte. Gang på gang møder man Tesdorpf i forbindelse med gennemførelse af forsøg og nye analyser. Det var således på hans foranledning, at N. J. Fjord kom ind på forsøgene med ishuse og arbejdet i mejerier med nedkølet mælk. V. Stein fik stor støtte af Tesdorpf, der ikke undlod at omtale hans laboratoriums nøjagtighed og pålidelighed [41].

Ved ansættelsen af Segelcke stod man kun ved begyndelsen; en begyndelse, som Tesdorpf gerne havde set indtræffe tidligere, idet han i 1840'erne havde fremført den tanke, at man i Maribo Amts økonomiske Selskab skulle uddanne og ansætte en mejerikonsulent. Den gang blev planen opgivet, men nu kunne den virkeliggøres, og Tesdorpf gik ind for sagen med stor energi. Han blev valgt ind i den komité, der i maj 1860 skulle behandle Segelckes andragende om støtte til indenlandske studier af praktisk mejeridrift. I august skrev han til B. S. Jørgensen angående passende læresteder og anbefalede bl. a. Voergård i Vendsyssel, hvor en af hans tidligere medarbejdere nu var mejeribestyrer. Trods modstand fra forskellig side blev Segelckes ansøgning godkendt; og støtten til ham fortsatte de følgende år endende med, at man ansatte ham som selskabets og Danmarks første mejerikonsulent. Blandt de steder, han under sin uddannelse havde arbejdet, var Voergård i Vendsyssel, Ourupgård og Gedsergård på Falster. Således fik Tesdorpf på en gang direkte føling med det nye eksperiment og kunne høste de gode frugter i form af erfaringer og forbedrede driftsresultater [42].

Da Maribo Amts økonomiske Selskab i 1867 – det år Tesdorpf blev formand – vedtog at udføre planen om en lokal mejerikonsulent til mere intensiv vejledning af de enkelte gårdmænd i kvæghold og mejeridrift, fungerede Segelcke som rådgiver. I 1869 blev den første lokale mejerikonsulent ansat på Lolland-Falster, og han fortsatte sit virke der med noget svingende resultater, fordi de mindre gårdmænd ikke i så høj grad som ventet bad om hans hjælp. Man udvidede derfor i 1874 hans opgavefelt til om vinteren også at omfatte foredrag rundt om i amtet for derigennem at stimulere interessen, der vel også på grund af udviklingen var i stigning. Det arbejde, som gjordes dels af Segelcke, dels af det voksende antal lokale mejerikonsulenter eller vandrelærere, som de også kaldtes, havde uvurderlig betydning for det store gennembrud i bredden inden for dansk mejeridrift. Heri havde Tesdorpf både lokalt og på landsplan sin store andel [43].

Knap et halvt år efter sin indtræden i Landhusholdningsselskabets præsidium var Tesdorpf ved på en helt anden front at gøre sig tilværelsen ubehagelig. Atter var det på det nationale gebet, Tesdorpf kom galt af sted. Politisk var Tesdorpf højre- og helstatsmand, omend mest i teorien, men altså i det foreliggende tilfælde også i praksis, idet han i april skrev en artikel i Berlingske Tidende, hvori han fremkom med sit syn på den danske sprogpolitik særligt over for de blandede distrikter i Mellemslesvig. Det turde siges at være et i tiden højst delikat emne, som man nok skulle omgås med varsomhed. Men Tesdorpf mente på baggrund af de personlige erfaringer, han havde haft i området og ud fra de bekendtskaber, han havde der, at kunne udtale sig med en vis vægt.

Tesdorpf var overbevist om, at regeringen ved sin hårde kurs kun gavnede landets fjender og danskhedens modstandere. Han havde i Angel sporet en antidansk tendens, der syntes at vokse som følge af den førte politik. Det var efter Tesdorpfs mening ikke muligt at vinde noget af det tabte tilbage ved tvangspolitik, og i hvert fald ikke hjerterne. Danmark måtte hellere give afkald på de metoder og i stedet lade angelboerne selv træffe afgørelsen. Det ville naturligvis i første omgang betyde et stort offer for det danske folk, mere end for den siddende regering. Men den rette fremgangsmåde i sprogsagen burde være den, at regeringen lod nedsætte særlige kommissioner i de blandede distrikter, som inden for hvert provsti skulle undersøge sagen tilbunds og træffe afgørelse om det sproglige tilhørsforhold. Tesdorpf var sikker på, at selv om tysk ville blive valgt i flere distrikter til officielt sprog, ville danskheden sejre i det lange løb, så tysken nok fik tungen, men Danmark hjertet.

Tesdorpf var selv klar over, at han med dette forslag kunne rejse en storm i aviserne mod sig. Han følte sig dog, skrev han for ligesom at afværge det værste, forpligtet dertil, fordi han nu igennem 21 år alvorligt havde søgt at opfylde sine pligter som »statens borger på alle stadier og under alle forhold, hvor vanskelige disse end har været« [44].

Men den storm af protester og angreb, der rejste sig imod ham, var dog vist mere, end han havde ventet. En angelbo angreb ham for at gå fjendens ærinde; ingen dansk regering måtte nogensinde følge et så selvmorderisk råd. Debatten bredte sig til den lokale avis, Lolland-Falsters Stiftstidende, hvor bølgerne ikke gik mindre højt. En indsender beklagede med en finte til Tesdorpfs afsluttende bemærkning, at 21 års virke som god borger i Danmark altså ikke havde kunnet afholde ham fra at skrive sit uheldige indlæg, hvori han tillod sig at anvende den upassende udtryksform at karakterisere Tyskland som »sit fædreland i modsætning til monarkiet Danmark«. Indlæg fulgte i hele maj måned og ind i juni, og Tesdorpf følte sig foranlediget til d. 11. maj at forsva-

re sit synspunkt, der hvilede på hans opfattelse, at helstaten skulle bevares. De forskellige landsdele havde dog så meget fælles i kongeæt, tro og arbejde på fremgang i fællesskab, at man måtte holde sammen. Lidt troens ydmyghed kunne nok hjælpe; når troen blev styrket, ville kristendommen lære dem »også med hensyn til nationaliteterne at sætte de rette grænseskel, at benytte en kraftig og sund nationalfølelse uden at misbruge den«. Tesdorpf følte sig afgjort som dansk og var meget bedrøvet over i denne sag at blive mistænkeliggjort [45].

I forbindelse med dette nationale røre, som Tesdorpf i sit hjertes godhed ikke helt kunne følge eller forstå, fordi det voldte ham selv personlig sorg, kom en udløber i retning af det mere indenrigspolitiske; en angriber var meget vred på Tesdorpf, fordi han havde brugt udtrykket »undergivne« om nogle bønder under et gods i Holsten. Dermed, mente indsenderen, havde Tesdorpf afsløret sig som en ægte aristokrat; det kunne se ud, som om han ikke var »tilfreds med, skønt tysker, at være ejer af flere danske herre- eller rettere hovedgårde . . ., men at han tillige kunne synes godt om også at *eje* disses beboere . . .«. En sådan afsløring måtte mane danske bønder til forsigtighed over for Tesdorpf, der nok ikke skulle vove sig nærmere ind i politik, det være sig inden- som udenrigspolitik [46].

Den slags perfidier var der dog kun få af, men de smertede Tesdorpf dybt. Selv om han ikke blev forulempet på nogen måde fra anden side, følte han sig meget bedrøvet og mente, at der var begået en blodig uret mod ham. Således skriver han til B. S. Jørgensen, at Gud var hans vidne på, at han kun efter ringe evne havde søgt at yde sin skærv til støtte for regeringen og landet over for »mit fædrelands uberettigede påstande og fordringer . . .«, han havde søgt at indtage et upartisk standpunkt, men havde kun høstet utak. Han så meget mørkt på fremtiden og nægtede ikke, at »man navnlig her i stiftet har sparket til mig, at jeg har ondt ved at glemme det« [47].

Denne udløber fik ingen varige følger for Tesdorpf, hvis man da ikke heri kan se et vidnesbyrd om den modsætning, der siden blev så dominerende i dansk indenrigspolitik mellem Højre og Venstre, og som han selv blev et offer for, da han måtte gå af som sognerådsformand efter mange års trofast og uselvisk arbejde i Idestrup. At Tesdorpf var imod en sådan udvikling siger sig selv; han kunne nok være noget patriarkalsk over for sine medarbejdere, men var i praksis meget liberal over for sine folk, der hos ham nød udstrakt frihed. F. eks. gav han sine husmænd fuld dagløn, når der var folketingsvalg, og sørgede for deres transport til Nykøbing, selv om han nok var klar over, at de ikke stemte Højre [48].

Dette, mens det stod på, nok så pinlige politiske intermezzo blev snart glemt for andre sager af ulig større betydning og med større held for Tesdorpf.

I nogle år havde man arbejdet med planer om forbedrede skibsruter fra Danmark til England, og efter krigen 1864 blev planerne mere aktuelle. Tesdorpf ydede i arbejdet på oprettelsen af den første direkte dampskibsrute til England vel nok sin største personlige indsats. Udviklingen, der førte frem til denne første rent danske kvægeksportrute til et bestemt marked, har sine rødder dels i den politiske udvikling – krigen 1864 og hvad deraf fulgte – dels i forandringerne i verdensmarkedsforholdene særligt vedrørende korn, men også animalske produkter.

På landmandsforsamlingen i Odense 1863, som Tesdorpf havde været med til at planlægge, diskuterede man bl. a. afsætningsmulighederne for danske landbrugsvarer i udlandet. Endnu var det den herskende opfattelse, at Danmark måtte søge at fastholde sin andel i verdens kornmarked. Men mørke skyer tegnede sig både i øst og vest, idet russisk og amerikansk korn takket være de forbedrede transportmidler kunne konkurrere både på pris og kvalitet, hvilket ikke bekom Danmark godt. Tesdorpf gjorde under diskussionen opmærksom på den fare, der truede dansk korneksport navnlig fra USA; men endnu mente han, at der var en udvej ved rationalisering og udvikling af det store og mellemstore landbrug, så man kunne opretholde et rentabelt kornproducerende landbrug. Udviklingen i de følgende år overbeviste imidlertid Tesdorpf og mange ledende landmænd med ham om, at en produktionsomlægning var nødvendig fra kornavl til husdyravl og animalske produkter. Her spillede navnlig hensynet til det voksende britiske marked en stor rolle [49].

Eksporten af levende kvæg havde Tesdorpfs store interesse, og på et møde i Landhusholdningsselskabet d. 16. marts 1864 gjorde han opmærksom på de store muligheder, der lå for kvægeksporten med en udbygning af jernbanenettet. Der var ikke nogen grund til, at jyderne drev deres gode stude ned gennem Jylland for derefter at overlade til slesvigerne og de hamborgske opkøbere at tage fortjenesten ved videresalg af de fedede stude både på det hamborgske og på det engelske importmarked. Derfor skulle også dampskibsforbindelserne mellem England og Danmark forbedres. Den direkte rute var en livsbetingelse [50].

Inden der var gået et år, var selskabet i gang med forhandlinger om oprettelsen af den direkte rute. Især Tesdorpf, som takket være sine gode forbindelser i Storbritannien kunne skaffe de rette kontakter, lagde sig i selen. Han opnåede lovende kontakt med et firma i Leith og rejste i marts måned 1865 derover for at få sagen ordnet. Forud var gået forhandlinger med ledende folk i Århus, som Hans Broge og godsejer, senere indenrigsminister Ingerslev på Marselisborg, og C. K. Hansen i København. Resultatet af rejsen fremkom

med al tydelighed, da den første damper »Snowdon« indledte farten i forsommeren 1865.

I breve til B. S. Jørgensen og ved et foredrag i Landhusholdningsselskabet gjorde Tesdorpf rede for sin rejse og forhandlingernes gang. Det var hurtigt kommet til konstruktive forhandlinger med rederiet Berry, Barcley & Co. i Leith; rederiets chef var dansk generalkonsul for Skotland og havde gode forbindelser med C. K. Hansen. Man gik ind på at starte med 2 skibe ugentlig, hvoraf det ene skulle gå direkte fra København, selv om man var lidt ked af de høje priser på arbejdskraft der, mens det andet skulle gå til Leith via Århus. Man havde også talt om Randers, Ålborg eller Frederikshavn; men ingen af dem kunne byde på så gode havneforhold, at briterne ville lade deres skibe anløbe dem. Rederiet måtte lade sine skibe gå til Danmark uden faste fragter, hvilket viser den interesse, der var fra britisk side for den direkte rute, og vel også noget om Tesdorpfs evner som forhandler [51].

Nu var der altså åbnet vej for direkte dansk eksport af kvæg – og smør – til England; men der var flere problemer, der så skulle løses. Overfarten bød ofte dyrene på en meget ublid behandling, hvilket Tesdorpf selv havde erfaret under sin rejse til England fra Hamborg om foråret. Mange af dyrene stod på åbent dæk uden nogen egentlig form for beskyttelse, hvilket naturligvis kunne medføre betydelig svækkelse i deres fysiske tilstand, der ofte blev så ringe, at man måtte slå dem ned umiddelbart efter ankomsten. Sådanne dårlige forhold medførte naturligvis også større fare for udbrud af sygdomme, der kunne blive og siden ofte blev den alvorligste trusel mod den danske eksport. Løsningen på dette problem var, at man med hver båd sendte veluddannede folk, der skulle følge kreaturtransporten fra dansk til britisk havn og overvåge dyrenes pasning og helbredstilstand undervejs og under opholdet i importhavnen, så de dyr, der endeligt afleveredes til de britiske opkøbere, var i ordentlig stand og ved godt huld. Ved uheld undervejs kunne man omgående gribe til nedslagtning af de dyr, der var kommet til skade, hvorved man nedsatte tabet til ca. 25 %. Disse konduktører, hvem Tesdorpf havde nær forbindelse med, kom således til at indtage en betydningsfuld rolle i den danske landbrugseksports historie.

Under sit foredrag i Landhusholdningsselskabet gjorde Tesdorpf det klart, hvori fordelene ved den nye rute bestod. Dels sikrede man sig, at det var danske, der fik udbyttet af både fedning og salg, dels betød den nye rute, at man ved udvidelse kunne opnå kompensation for de tab, landet led på kornmarkedet. Men det var op til den enkelte landmand at bringe sagen til ende med et godt resultat, nu havde Landhusholdningsselskabet vist vejen [52].

Udbruddet af kvægsygdomme og frygten for epidemier i England p. gr. af

det indførte kvæg var en stadig trussel mod dansk eksport. Kontrol med kvæget skulle være gennemført også før udskibningen, så man sikrede sig mod eksport af sygt kvæg fra danske havne. Flere gange udbrød der imidlertid epidemier i Storbritannien, der kunne spores tilbage til importeret kvæg, hvilket rejste kravet fra engelske landmænds side om strengere restriktioner i forbindelse med denne handel, ja, man krævede endog importforbud. Takket være konduktørernes indsats og den omfattende danske kontrol lykkedes det dog at afværge, hvad der ville have været noget af en katastrofe for Danmarks landbrugseksport. I 1877 så det dog meget alvorligt ud. Et importstop ville da betyde, at man fra dansk side ville stå med ca. 50.000 stkr. kvæg og næsten lige så mange får uden at kunne sælge dem. Landhusholdningsselskabet og dets præsidenter med Tesdorpf i spidsen tog da affære og gik med forestillinger til både den danske og den britiske regering. Efter et stort møde i Århus vedtoges det at sende en delegation til London bestående af bl. a. Tesdorpf. Selv rejste Tesdorpf ret hurtigt hjem igen, men gennem ham fik delegationen kontakt med fremtrædende britiske landbrugsfolk, og i forbindelse med god saglig bistand fra det danske gesandtskab, lykkedes det under forhandlingerne med det i sagen nedsatte parlamentsudvalg at opnå en særordning for Danmark under henvisning til de omfattende danske sikkerhedsregler, som man lovede yderligere udbygget de følgende år. Tesdorpf havde netop på det ovenfor nævnte møde indgivet et specielt forslag angående udbygning af kontrolapparatet med en centralt styret stab af dyrlæger og kvægavlskonsulenter. Helt som han havde tænkt sig det, blev det endelige system ikke, men atter havde Tesdorpf haft en finger med i spillet til gavn for landbruget [53].

På Falster blev den store sag i 1860'erne og indtil 1876 for Tesdorpf arbejdet med inddæmningen og afvandingen af Bøtø Nor, der grænsede op til hans gård Bøtø Fang. Det havde kun forbindelse til havet ad en smal åbning i en lang klitrække. Efter at »Aktieselskabet for Bøtø Nors Udgravning« var blevet startet i 1860, mest som følge af Tesdorpfs arbejde, tog man fat på det store projekts virkeliggørelse, der omfattede kanalgravning, dige- og slusebyggeri foruden anlæg af en pumpestation.

Arbejdet kom til at stå på i de næste 15 år og var mere kompliceret, end man egentlig havde regnet med. Særlig store skuffelser voldte de store storme, i 1867, 1872 – den store stormflodskatastrofe – og i 1874, da arbejdet næsten var tilendebragt. Katastrofalt virkede stormfloden i 1872, der ødelagde et stort dige, beskadigede pumpeanlægget og anrettede store ødelæggelser i Bøtø, hvor 26 mennesker omkom. Selv fik Tesdorpf et alvorligt tab ved, at gården på Bøtø Fang næsten blev totalt ødelagt, og størstedelen af besætningen gik tabt.

Da var selv Tesdorpf ved at opgive ævred. Det var svært for ham at skulle tage fat på ny, og mange af de andre indskydere var meget tilbageholdende. Arbejdet blev dog genoptaget, og trods stormen i 1874 kunne Tesdorpf i 1875–76 aflevere 2341 tdr. land til fordeling blandt aktieejerne. At arbejdet var møjen værd, synes den kendsgerning at vidne om, at gælden ved Tesdorpfs død i 1889 var så godt som tilbagebetalt [54].

Tesdorpfs interesse for forbedring af de sociale forhold blandt de lavere stillede på landet, landarbejdere og malkepiger, fik ved hans indtræden i Landhusholdningsselskabets ledelse større virkeplads. På lokalt plan havde han allerede i 1847 i Maribo Amts økonomiske Selskab berørt de både menneskelige, sociale og økonomiske problemer, der hæftede ved landarbejdernes daværende ringe kår. Der skulle bygges ordentlige boliger til dem, tættere ved arbejdsstedet, lønningerne skulle bringes op på et anstændigt niveau, så de blev i stand til enten at skaffe sig en ko og dermed adgang til mælk, eller i det mindste kunne købe de nødvendigste næringsmidler i tilstrækkeligt omfang. Arbejderen havde efter Tesdorpfs mening krav på, at arbejdsgiveren i ham så en medarbejder, »der retteligen har krav på en forbedring i sine kår, når vor velstand tiltager« [55].

Flere gange i 1860'erne bragte han i Landhusholdningsselskabet emnet på bane og søgte på forskellig måde at vække større interesse for sagen. Han arbejdede ihærdigt på at få oprettet sygekasse og alderdomsunderstøttelse på lokalt plan og på at få selskabets medlemmer til at tage disse emner op. Da den senere biskop P. E. Lind i 1869 havde skrevet til selskabet for at få det til at tage sig af en forbedring af malkepigernes oftest meget elendige kår, var det Tesdorpf, der svarede, at man naturligvis skulle gøre noget på dette felt på trods af de vanskeligheder, pigernes særlige arbejde og deres manglende kontakt med husbond medførte. Indvendinger måtte naturligvis høres, men det afgørende var, at man fik vakt en klar social ansvarsfølelse over for disse piger, som Tesdorpf udtrykker det, at »vi ser på disse forhold med en kristens øjne og erkender i malkepigerne vor næste . . .« [56]. På sine egne gårde sørgede han for gode arbejderboliger og følte selv sit ansvar, hvorfor det var naturligt for ham i Idestrup sogneforstanderskab at arbejde for oprettelsen af sygekasse og alderdomsunderstøttelse. Da brugsforeningen i Thisted var blevet startet, var han ikke længe om at tage ideen op. I 1867 forhandlede man om oprettelsen af en sådan i Landmandsforsamlingen for Nykøbing, og i 1868 kom Brugsforeningen for Idestrup sogn med den senere kendte FDB-leder, Severin Jørgensen, som uddeler. Tesdorpf skrev til B. S. Jørgensen om provst Sonne og foreslog at lade denne holde foredrag i Landhusholdningsselskabet. Også

på andre felter gik Tesdorpf ind for andels- og forbrugersammenslutninger. Han fik startet den første indkøbsforening af danske landmænd, da han efter en rejse til England i 1868 berettede om engelske indkøbsforeninger, der ved fælleskøb fik betydelige prisnedsættelser. Foreningen i Danmark blev stiftet i 1869 under navn af »Landmandsforeningen i Jylland til indkøb af kunstig gødning« [57].

Da man havde holdt landmandsforsamlingen i Nykøbing 1872, købte Tesdorpf grunden og skænkede en del af den til byen, mens han anvendte den anden del til opførelse af et svendehjem, hvortil han selv yderligere skænkede 100.000 mursten fra sit eget teglværk. Han fulgte arbejdet med stor interesse som medlem af byggekomiteen og kom siden som medlem af bestyrelsen af svendehjemmet ofte for at besøge dets beboere søndag eftermiddag [58].

Dansk mejeridrift, som endnu i 1870'erne byggede på de private mejerier på de større gårde, blev med et slag verdenskendt. Det skete på den store internationale landbrugsudstilling i London 1879 i anledning af jubilæet for The Royal Agricultural Society. Her deltog også en dansk delegation, hvori blandt andre også Tesdorpf havde plads, og et repræsentativt udsnit af danske produkter blev fremvist. Smørret tog prisen som nr. 1 blandt det saltede smør. Tesdorpf var ikke uden medindflydelse på den store succes. Han havde været blandt de første til at skubbe på, hvor der var muligheder for forbedringer; han havde fremmet præmiegivning og udstillinger i det hele taget og havde på sine egne gårde gennemført mejeribrug af højeste karat. Det arbejde, Segelcke begyndte, blev på nye områder videreført af N. J. Fjord, der i udstrakt grad fik hjælp af Tesdorpf, som velvilligt stillede plads og materialer til hans disposition. Dansk smørs nye position krævede også en stor indsats, for at denne kunne bevares for Danmark.

Dansk smør kom nu pludselig ud for uventet og til tider unfair konkurrence fra lande, der hidtil havde haft den store del af det britiske marked. De engelske myndigheder førte en omhyggelig kontrol med de indførte produkter, men af og til glippede disse kontrolforanstaltninger. Man kunne således finde »smør« blandet med op til 60 % margarine, eller med et vandindhold på op til 20 %. Nogle af disse falsknerier var søgt solgt under et tilsyneladende dansk navn, hvorved man fra konkurrenters side dels kunne opnå en gevinst med billigere »smør« og dels kaste et dårligt lys over de danske varer. De danske kontrolforanstaltninger og produktionsmetoder måtte derfor nøje overvåges og forbedres. Som bidragende til forbedringerne må så afgjort ses udbredelsen af centrifugen og udbredelsen af andelsmejerierne.

Fra dansk side søgte man altså at højne eller i det mindste at holde kvalite-

ten, derpå satte man alt ind. Derfor var det en katastrofe, der truede, da man på det engelske kontrollaboratorium i 1887 mente med sikkerhed at kunne konstatere, at der var blevet udført forfalsket smør fra Danmark. Et held i uheld var det, at Tesdorpf netop i samme periode havde en besætning på en af sine gårde, der producerede »unormalt smør«, der kunne reagere som »falsk«, når man analyserede det. Han kunne derfor invitere en af de engelske analytikere over til sig, så denne ved selvsyn kunne konstatere, at smørret var godt nok, men at de anvendte prøver ikke var tilstrækkelige over for de foreliggende smørprodukter. Dansk smør var reddet takket være hurtig indgriben fra Tesdorpfs side, omend man siden kom ud for tilsvarende anklager [59].

Den sidste store sag, Tesdorpf fik ført igennem, var oprettelsen af den første roesukkerfabrik på andelsbasis. Man havde kendt sukkerroen i Danmark siden Napoleons tid; men først efter det tyske sukkerroegennembrud efter 1850 blev der tale om mere permanente og målbevidste foretagender. Blandt sukkerroedyrkningens fremmeste talsmænd var fra begyndelsen brødrene Erhard og Johan Fredriksen og direktør Fr. Otten. Efter nogen tids tøven trådte også C. F. Tietgen og Edward Tesdorpf i brechen for den nye afgrøde.

I 1869 havde Tesdorpf foreslået, at Landhusholdningsselskabet tog spørgsmålet om roesukkerproduktion op i Danmark. Han havde fået forbindelse med dir. Fr. Otten, som var godt inde i den nordtyske roesukkerproduktion og i 1868 havde besvaret Videnskabernes Selskabs prisopgave med en afhandling »Runkelroeavlen og roesukkerfabrikation i Danmark«, der ved udgivelsen tilegnedes Tesdorpf [60].

Først i 1872 kom der dog noget ud af Tesdorpfs bestræbelser. Heller ikke da med synderligt positive resultater til følge. Tesdorpf var selv meget tilbageholdende med at tage sukkerroen på sit produktionsprogram, selv om Erhard Frederiksen som underforvalter på Ourupgård havde arbejdet intensivt med dyrkning af rodfrugter. Der var to grunde til, at Tesdorpf holdt sig noget tilbage. For det første var den danske regering meget imod skabelsen af en dansk sukkerindustri på grundlag af sukkerroer, fordi tolden på det importerede udenlandske sukker betød særdeles store indtægter; for det andet var Tesdorpf ikke ganske sikker på, at dansk landbrug som helhed var udviklet nok til at bære en sådan ny og krævende afgrøde.

Hvad angik den første hindring, havde Tesdorpf flere gange talt med de skiftende finansministre, men hverken Fenger, der havde haft nær tilknytning til landbruget som direktør for Landbohøjskolen, eller siden A. F. Krieger, var til sinds at fravige deres standpunkt. De ændringer, der gennemførtes ved told-

loven i 1873, da de første sukkerfabrikker var blevet startet, bestod hovedsageligt i, at staten ved beskatning af det danske sukker fik kompensation for de tabte toldindtægter. Sukkertolden udgjorde ca. 13 % af statens toldindtægter. Intet under derfor, at finansministrene kviede sig ved at indføre lempelser til beskyttelse af en dansk industri på det punkt. Trods protester og en vis modstand fra »sukkerånderne« blev loven gennemført [61].

Den danske sukkerindustri måtte altså fra begyndelsen gå ind i den direkte og hårde konkurrence med de udenlandske producenter, der nød begunstigelser i deres hjemlande, hvad de danske fabrikker ikke gjorde. I 1872 grundlagde C. F. Tietgen De danske Sukkerfabrikker og startede en fabrik i Odense, samtidig hermed begyndte de to brødre Frederiksen på Lolland deres egen sukkerfabrik »Lolland« med hele deres kapital som indsats. Fabrikkerne måtte slås med mange vanskeligheder i starten. Statens negative holdning forstærkedes med en afventende holdning fra landbrugerside, så fabrikkens kapacitet ikke kunne udnyttes i fuldt omfang, og der kørtes med tab. Odensefabrikken kunne takket være den større kapitalstøtte klare sig igennem, mens »Lolland« måtte opgive. I 1877 blev denne fabrik overdraget til et interessentskab, som i 1880 solgte den til Tietgen, der herigennem blev enerådende dansk sukkerproducent [62].

I forbindelse med den senere udvikling er det værd at lægge mærke til to ting: I 1872 havde man ved dannelsen af De danske Sukkerfabrikker foreslået Tietgen at købe »Lolland«. Dette havde han afslået med den begrundelse, at han ikke ønskede at blive anklaget for at tilstræbe et monopol. I 1877 afslog Tesdorpf at låne brødrene Frederiksen penge til videreførelse af deres fabrik, fordi de ikke kunne gå ind på hans betingelse, at al løsgæld skulle afvikles. Siden overtog Tietgen altså »Lolland« og fik dermed monopolet for en tid; Tesdorpf gik 6 år efter i gang med at lave »sin egen« sukkerfabrik.

Hvordan Tesdorpf kom ind på tanken om en sukkerfabrik på andelsbasis er ikke helt klart. Andelsbevægelsen kom først for alvor i gang i løbet af 1880'erne, og allerede under et foredrag med diskussion om sukkerroedyrkning i Landhusholdningsselskabet i 1876 var Tesdorpf inde på tanken om producentmedejerskab af fabrikken. At han ikke stod uvillig over for tanken, viser hans initiativer til brugsforening og indkøbsforeningen af kunstgødning i 1868 og 1869. Disse havde engelsk forbillede. Men de gode erfaringer, man havde gjort med andels- eller, som de også kaldes, aktiefabrikker, hvor altså producenterne havde aktierne, kendte han fra Nordtyskland, hvor »sukkerroen er velvære overalt« [63]. I foredraget kom han ind på de gode erfaringer, man allerede havde gjort i Danmark, hvor f. eks. fabrikken ved Odense havde betydet øget socialt og økonomisk fremskridt.

Problemdebatten drejede sig især om, hvorvidt en dansk sukkerindustri skulle nyde toldbeskyttelse eller ej. Tesdorpf var afgjort tilhænger af toldbeskyttelsen og afviste henvisninger til England; for dette land var først blevet frihandelstilhænger, da det »havde magten og hegemoniet på industriens gebet«. Mødet bar præg af, at de fleste var noget usikre, og at flere af tilhængerne var blevet skuffede af modgangen. Tesdorpf var selv »lidet glad« efter mødet [64].

Perioden fra 1876 til 1881 var præget af de danske fabrikkers kamp og af andres afventende holdning. Der blev ikke oprettet nye fabrikker, hvilket Tesdorpf beklagede i et foredrag i Landhusholdningsselskabet, hvor han udtalte sig stærkt for en øget indsats på dette felt [65].

De følgende år kom der gang i sagerne. På et møde i Maribo Amts økonomiske Selskab i 1882 udtalte Tesdorpf, at han ikke længere var betænkelig ved at bygge en fabrik på Falster [66].

Dermed var signalet givet til tre års ihærdigt arbejde på skabelsen af andelssukkerfabrikken »Nykøbing«. Efter opfordring fra lokale landmænd satte Tesdorpf sig i spidsen for arbejdet. Det blev derfor ham, der udadtil kom til at tegne firmaet, som også for en meget stor del byggede på hans penge. For Tietgen betød en eventuel virkeliggørelse af Nykøbingprojektet en alvorlig trussel mod det monopol, han lige havde fået skaffet sig. De to parter måtte støde sammen, hvilket skete på et møde i Landhusholdningsselskabet i 1883, hvor Tesdorpf beklagede de utilfredsstillende kår for dansk sukkerindustri, og at selve industrien var gledet landmanden af hænde. Han anså det for et sørgeligt nederlag for dansk landbrug, at De danske Sukkerfabrikker havde måttet låne penge i udlandet til bygning af nye anlæg. Herimod måtte naturligvis Tietgen protestere, og han angreb samtidig Tesdorpf for at ville vinde herostratisk berømmelse ved at stifte splid mellem sukkerroedyrkerne [67].

Ingen af dem gav sig en tomme, og der begyndte nu et veritabelt kapløb mellem de to store om, hvem der først kunne få en fabrik startet i Nykøbing. De danske Sukkerfabrikker måtte opgive allerede aftalte fabriksprojekter for i huj og hast at skaffe grund og materialer til en i Nykøbing. Den lokale agitation for de to fabrikker voksede i intensitet. Der lokkedes for sukkerroedyrkerne med fordelagtige pristilbud og bonusordninger, mens andelsfabrikkens folk slog stærkere på, at producenterne ved en andelsfabrik selv ejede denne og fik fuld andel i udbyttet. Trods modstanden kunne man i januar 1884 holde stiftende generalforsamling for andelssukkerfabrikken, der på det tidspunkt havde 941 andele og 543 tdr. land køberoer at arbejde med [68].

Tesdorpf måtte selv skyde hovedsummen, omkring 1 mill. kr., til mod 5½ % i årlig rente og sikkerhed i pengeandele og roearealer. Det kunne naturligvis

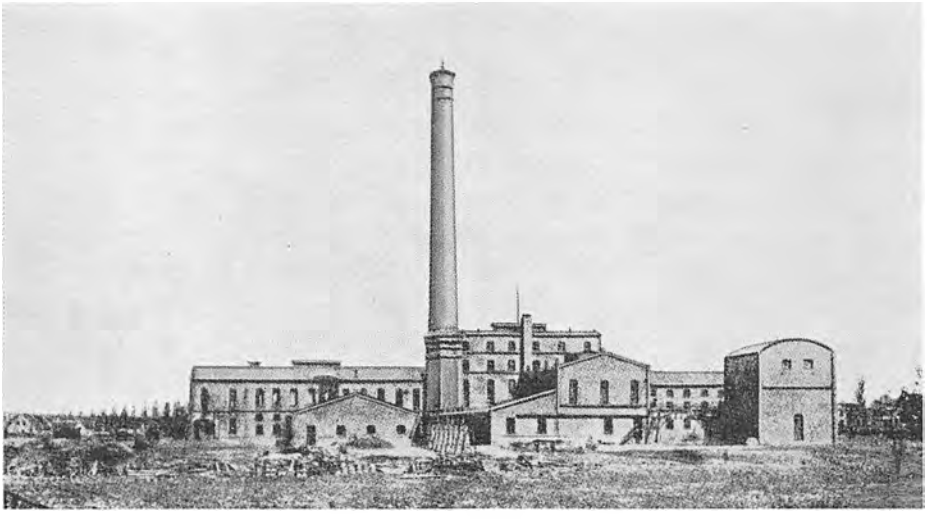

Sukkerfabrikken »Nykøbing« 1885.
Fra C. Pedersen: Sukkerfabrikken »Nykøbing«, dens tilblivelse og virksomhed, 1923.

ikke undgås, at man talte om et tesdorpfsk familieforetagende, da endvidere en af hans sønner var med i fabrikkens ledelse som landbrugsfaglig leder. Tesdorpf var da også det naturlige midtpunkt ved grundstensnedlæggelsen i sommeren 1884. Uden hans indsats var fabrikken ikke blevet til noget. Det var hans stædighed og de nedadgående verdensmarkedspriser på sukker, der i sidste ende fik Tietgen til at opgive sin fabrik i Nykøbing, som allerede da havde kostet adskilligt i projektering og udgravning af grunden.

De dårlige konjunkturer på verdensmarkedet medførte, at det blev nogle meget hårde år for fabrikken i Nykøbing. For at redde fabrikken gennem de første kriseagtige år nedsatte Tesdorpf bl. a. sit rentekrav til 4½ % og fik gennemført foranstaltninger, der sikrede den en sikker stab af roeavlere. Ved hans død kunne fabrikken se en nogenlunde lys fremtid i møde, omend priserne og de toldmæssige forhold stadig ikke var gunstige for en ny fabrik. Tesdorpf-familien bevarede tilknytningen til »Nykøbing« indtil 1922, da fabrikken afkøbte den de sidste pengeandele [69].

For Tesdorpfs landbrug på Ourupgård betød indførelsen af sukkerroen et alvorligt brud med det vante produktionsmønster. Det hidtidige 8-marks skifte med en brakmark måtte opgives. Med sukkerroen som mellemafgrøde mellem kornsorter blev udnyttelsen af jorden mere effektiv, end den hidtil havde været.

Tesdorpfs sidste år (1888–1889)

Den 18. dec. 1888 holdt Landhusholdningsselskabet sin ordinære generalforsamling, der var den sidste, Tesdorpf deltog i som præsident. Oprindelig havde det været hans hensigt at træde tilbage tre år tidligere, da han fejrede sit 25 års jubilæum, men uenighed mellem præsidium og bestyrelsesråd og de menige medlemmer havde fået ham til at blive i endnu tre år. Uenighed var der også i 1888, da der var hele tre kandidater til posten; men da ville Tesdorpf altså ikke mere. Hans helbred havde flere gange svigtet, og sygdom havde tvunget ham til længere tids inaktivitet.

N. J. Fjord tog som præsident-kollega og ven afsked med Tesdorpf på selskabets vegne og opregnede endnu en gang den særlige indsats, denne mand havde ydet til gavn for dansk landbrug. Flere ting blev fremdraget, som ikke i det foregående er blevet berørt, f. eks. plantefrøavlen og forsøgene med nye hvedesorter, der havde haft hans virksomme støtte i de senere år. En tak til denne mand var vanskelig at formulere. Anerkendelser havde han fået både indenlands og udenlands; han var således blevet æresmedlem af The Royal Agricultural Society.

Fra selskabets side ønskede man at hædre Tesdorpf ved at optage ham som æresmedlem. Men derudover skulle Tesdorpf have et særligt minde, »til tegn på hvor stor påskønnelse og anerkendelse hans virksomhed havde fundet . . .«, nemlig Collin-medaljen, der bar inskriptionen »Beviis på en god borgers udviste patriotiske flid« [70]. Her en træffende karakteristik.

Ganske vist trak Tesdorpf sig tilbage fra arbejdet i Landhusholdningsselskabet, men ikke dermed ud af alt andet. Han agtede, sagde han i sin takketale, til sin dødsdag at yde dansk landbrug den bistand, han kunne, og vedblive at »være en trofast ven af Danmark og dets jordbrug« [71].

Længe fik han ikke lov at arbejde. Efter sin afsked med Landhusholdningsselskabet havde han fået overdraget arbejdet med at være medadministrator af grevskabet Knuthenborg, hvor han gik i gang med en rastløs energi, som man ikke skulle have troet mulig hos en mand, der var over 70. Så sent som 6 uger før sin død havde han et indlæg i »Ugeskrift for Landmænd« om vinterens arbejde i Nykøbing Landmandsforsamling. Til det sidste havde Tesdorpf altså energi og vilje til at yde bidrag til fremme af det danske landbrug [72].

Men hans kraft var udtømt, og et hjerteonde tvang ham i slutningen af april til sengs på Ourupgård, hvor han døde d. 2. maj 1889. Han blev begravet fra Idestrup kirke, fulgt af familie, venner, repræsentanter for kongehus og Landhusholdningsselskab, godsejere, mange præster og bønder fra Falster.

Danmark anerkendte ham ved denne sidste lejlighed som sin gode og trofaste adoptivsøn [73].

På sjælden frugtbar måde havde Edward Tesdorpf i sit virke som praktisk landmand formået at forene det praktiske med det teoretiske, handelsmæssig erfaring med finansiel dygtighed, effektiviteten med det humanitære, alt i en trofast pligtopfyldende udførelse af det kald, han følte at have over for Gud og mennesker.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykt materiale:

Landbohøjskolens arkiv:

B. S. Jørgensens arkiv. Breve fra Edw. Tesdorpf til B. S. Jørgensen.

Rigsarkivet:

Breve fra Edw. Tesdorpf til J. C. la Cour; la Cours arkiv.
Sophus Høgsbro; Høgsbros arkiv.
Provst Carl E. Klein; Kleins arkiv.
Pastor P. E. Lind; Biskop P. E. Linds arkiv.
Prof. Matzen; Lars Dinesens arkiv.
C. F. Tietgen; C. F. Tietgens arkiv

Landsarkivet for Sjælland:

Ourupgaards godsarkiv omfattende bl. a.
Breve til etatsråd Tesdorpf 1869–1870.
Forvalterens kopibog 1845–59.
Statistik over høst, mejeridrift og fårehold på Ourupgaards og Gedsergaards godser 1841(49)–1874, 1875–1904.
Diverse fæste- og hoverivæsen 1808–1872.

Trykt.

Berlingske Tidende, 1852 og 1861. (fork. Berl. Tidn.)
la Cour, A.: Landøkonomiske Foreningsvirksomhed i 76 Aar, Selskabet til Oplysningens og Industriens Fremme i Lolland-Falsters stift fra 1809 til 1835, og Maribo Amts økonomiske Selskab fra 1835 til 1885. Nykøbing 1885. (fork. Landøk. Foreningsv.)
la Cour, A.: Nekrolog over Edw. Tesdorpf i Tidsskrift for Landøkonomi, V rk., bd. 8., 1889, s. 617–663. (fork. A. la Cour)
Fædrelandet 1861, (fork. Fædrel.)
Hansen, J. J.: Den rationale afvandings indførelse, et historisk tilbageblik, i Tidsskrift for Landøkonomi 1944.
Hansen, K.: Det danske landbrugs historie I–V, 1924–45. (fork. K. Hansen)
Hertel, H.: Det kgl. danske Landhusholdningsselskab 1769 – 29. januar – 1919. I–II, 1920 og 1919 (fork. H. Hertel)
Koch, L.: En gammel præsts erindringer, 1912. (fork. L. Koch)
Krieger, A. F.: -s dagbøger 1848–1880, bd. V 1923. (fork. A. F. Krieger)
Landmandsblade XXII, 1889.

Levinsen, A.: Om det kristelige livs tilstand på Lolland-Falster i det 19. århundrede, i Christelig Samler 1901. (fork. A. Levinsen).
Pedersen, C.: Sukkerfabriken »Nykøbing«, 1923. (fork. Sukkerfabr. Nyk.)
Lolland-Falsters Stiftstidende 1856, 1857, 1860, 1861, 1864, 1865, 1884 og 1889. (fork. Loll-Falst. Stftdn.)
Tidsskrift for Landøkonomi, diverse årgange 1853–1889. (fork. Tidsskr. f. Landøk.)
Tesdorpf, Edward: Beretning om Maribo Amts økonomiske Selskabs foraars- og efteraarsmøder i 1846, 1847 og 1848. (fork. Beretn.)
Tesdorpf, Edward: Roesukkerdyrkningen, diskussion i Det kgl. Landhusholdningsselskab om –, indledet af –. Kbhvn. 1876. (fork. Foredrag 1876)
Sveistrup, P. P. og Willerslev, Rich.: Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions historie. Kbhvn. 1945. (fork. Sveistrup & Willerslev)
Ugeskrift for Landmænd 1856 (incl. årg. 1855) og 1889.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Breve til la Cour d. 4. og 6. december 1885. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 4, 1885, s. 789 ff.
2. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 4, 1885, s. 784–786. Kammerherre Lüttichau var medlem af Landhusholdningsselskabets bestyrelsesråd fra 1884; han blev præsident i 1893.
3. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 4, 1885, s. 791.
4. L. Koch s. 108. Koch sammenligner Tesdorpf med de store landbrugsreformatorer fra slutningen af det 18. årh., men fremhæver som en yderligere positiv side ved Tesdorpf, at han havde en fin sans for handel og pengeforvaltning, der sjældent tillod dårlige investeringer.
5. L. Koch s. 110–111. De fem kirker, Tesdorpf efterhånden fik under sig var: Skelby Kirke, der restaureredes i 1857, Gedesby Kirke, der restaureredes i 1854, Sdr. Alslev Kirke, der restaureredes i 1861, Væggerløse Kirke, samme år, Systofte Kirke, som blev restaureret i 1871.
6. L. Koch s. 111. A. la Cour s. 647. Brev til provst C. E. Klein d. 28. december 1866.
7. A. Levinsen. L. Koch s. 110.
8. Fædrel. 1861, d. 15. maj. Indlægget var fra pastor Mørck-Hansen. Loll.–Falst. Stftdn. 1889, d. 2. maj. Episoden indtraf i 1887 i forb. m. en tale af den daværende krigsminister om forsvarssagen. Det tyske blad var »Kreuzzeitung«.
9. Breve til B. S. Jørgensen d. 9. febr., 2. og 6. april 1864.
10. L. Koch s. 110.
11. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 4., 1885, s. 791.
12. Ugeskrift for Landmænd VI rk. bd. 17, 1889, s. 239. Tidsskr. f. Landøk. V rk. bd. 4, 1885, s. 791 A. la Cour s. 620–621.
13. A. la Cour s. 620–621.
14. Udskrift af Falsters Landvæsenscommissions protokol, i Ourupgaards godsarkiv, div. fæste- og hoverivæsen. A. la Cour s. 621.
15. A. la Cour s. 623–624.
16. A. la Cour s. 624.
17. A. la Cour s. 624–625.
18. Statistik over høst, mejeridrift og fåhold, Ourupgård, 1841(49)–74, Ourupgaard godsarkiv. A. la Cour s. 630–631.
19. Landøk. Foreningsv. s. 45–48.
20. Ugeskrift for Landmænd VI rk. bd. 17, 1889, s. 243.
21. A. la Cour s. 630–631. Landøk. Foreningsv. s. 45–48. Statistik over høst, mejeridrift og fårehold, Ourupgaard, Ourupgaard godsarkiv.
22. A. la Cour s. 632.

23. Sammesteds.
24. Forbruget af kunstgødning i liter på Ourupgaard:

	Benmel	Superfosfat	Peruguano	Chilesalpeter	Kali	Sur fosforsur kalk	Svovlsur ammoniak
1862	600	–	86	–	–	312	–
1875	980	961	118	122	68	–	4

Tesdorpf fremstillede benmel på sin egen mølle. Statistik over høst, mejeridrift og fårehold, Ourupgaard, 1841 (49)–1874, 1875–1904.

25. Sammesteds.
26. Brev til B. S. Jørgensen d. 9. og 15. januar 1855.
27. Ugeskrift for Landmænd bd. 1, 1856, s. 320 Tidsskr. f. Landøk. III rk. bd. 1, s. 320–332.
28. Tidsskr. f. Landøk. 1944, s. 567–568.
29. Landøk. Foreningsv. s. 66.
30. Landøk. Foreningsv. s. 90. A. la Cour s. 637. Landmandsblade XXII, 1889.
31. A. la Cour s. 633–34 K. Hansen IV, s. 505–506, 531–532. Da Landmandsforsamlingen 1872 skulle arrangeres i Nykøbing søgte Tesdorpf ihærdigt at få tilladelse til at lade en selvkørende dampplov køre til udstillingen. Brev til etatsråd Hummel d. 2. juli 1872, i B. S. Jørgensens arkiv.
32. Beretn. 1846–48. Tesdorpf var en årrække formand for forretningskommissionen i Maribo Amts økonomiske Selskab og udgav i den tid beretningerne. Landøk. Foreningsv. s. 52–56.
33. Berl. Tidn. 1852, d. 10., 12. og 29. januar.
34. Tidsskr. f. Landøk. III rk. bd. 7, 1859, s. 126.
35. A. la Cour s. 648–649.
36. Brev til B. S. Jørgensen d. 11. dec. 1860.
37. Brev til J. C. la Cour d. 28. marts 1880.
38. H. Hertel II s. 12–13.
39. H. Hertel II s. 35. Breve til B. S. Jørgensen d. 5., 6. maj og 3. november 1875.
40. Breve til B. S. Jørgensen d. 6. maj, til J. C. la Cour d. 6. maj 1875, og d. 16. maj 1882.
41. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 4, 1885, s. 192. A. la Cour s. 658–661. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 8, 1889, s. 359–360.
42. H. Hertel II s. 147. Brev til B. S. Jørgensen d. 9. august 1860.
43. Landøk. Foreningsv. s. 65–70.
44. Berl. Tidn. 1861, d. 23. april.
45. Berl. Tidn. d. 8. og 11. maj, 1861 Loll-Falst. Stftdn. 1861, d. 8. og 16. maj.
46. Loll-Falst. Stftdn. 1861, d. 9. maj.
47. Brev til B. S. Jørgensen d. 24. maj 1861.
48. L. Koch s. 109.
49. K. Hansen V s. 377–378.
50. Tidsskr. f. Landøk. III rk. bd. 12, 1864.
51. Breve til B. S. Jørgensen 1864–1865. Tidsskr. f. Landøk. III rk., bd. 13, 1865, s. 300–304.
52. Sammesteds. H. Hertel I s. 352–353.
53. Breve til B. S. Jørgensen og J. C. la Cour 1876 og 1877. H. Hertel II s. 184–194.
54. Loll-Falst. Stftdn. 1864 d. 19. januar. A. la Cour s. 639–640. Breve til B. S. Jørgensen d. 17. januar 1867, 25. nov. 1872, 4. og 26. febr. 1874. Tesdorpf havde 100 af de oprindeligt 252 andele.
55. Beretn. 1847 s. 17.
56. Brev til P. E. Lind d. 20. okt. 1869. Brev til B. S. Jørgensen d. 28. januar 1865.
57. Trykt brev fra Landmandsforeningen i Jylland ... til etatsråd Tesdorpf, Ourupgaards arkiv, breve til etatsråd Tesdorpf 1869–70. K. Hansen II, s. 115–116, 430 (om brugsforeningen) Brev til B. S. Jørgensen d. 21 dec. 1867.
58. A. la Cour s. 645–646. Brev til Sophus Høgsbro om fordobling af statsstøtten til byggeriet d. 26. okt. 1883.
59. H. Hertel II, s. 157–159. A. la Cour s. 360.
60. Sveistrup & Willerslev s. 205.
61. Kriegers Dagbøger V s. 291 og 295.

62. Sveistrup & Willerslev s. 205–207, 209–211 og 224.
63. Foredrag 1876, s. 23.
64. Foredrag 1876, s. 49. Brev til B. S. Jørgensen d. 19. marts 1876.
65. Tidsskr. f. Landøk. IV rk., bd. 15, 1881, s. 427–428.
66. Sukkerfabr. Nyk. s. 7–8.
67. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 2, 1883, s. 462–480.
68. Sukkerfabr. Nyk. s. 26.
69. Sukkerfabr. Nyk. s. 34–37, 66 f.
70. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 8, 1889, s. 358–364.
71. Tidsskr. f. Landøk. V rk., bd. 8, 1889, s. 364.
72. A. la Cour, s. 662–663. Ugeskrift for Landmænd VI rk., bd. 17, 1889, s. 166–167. Diskussionen havde drejet sig om forholdet mellem værdien af staldgødningen og den anvendte mængde kraftfoder. Tesdorpf forblev til sin død tilhænger af den størst mulige produktion og anvendelse af staldgødning. Derfor havde han stor forkærlighed for de såkaldte mecklenborgske gødningsstalde, som han opførte i et antal af 6 på sine gårde. De vandt dog ikke megen udbredelse, nok mest fordi de var så dyre.
73. Loll. Falst. Stftdn. 1889, d. 8. og 9. maj.

Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste

Af CLAUS BJØRN

I maj 1858 modtog professor B. S. Jørgensen en henvendelse fra en ung mand, der året før var blevet landbrugskandidat fra Polyteknisk Læreanstalt, hvor Jørgensen varetog undervisningen i landbrugsvidenskab. Den unge landmand, Jørgen la Cour, berettede, at han efter sin eksamen havde suppleret den teoretiske indsigt med oplæring i praktisk landvæsen ved at bestyre Skærsø hovedgård, der tilhørte hans far, den kendte foregangsmand i jysk landbrug, Laurits la Cour. Men han ønskede at udbygge sin teoretiske viden, og da der ved oprettelsen af Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole var åbnet mulighed herfor, henvendte han sig nu til Jørgensen om vejledning. Prof. Jørgensen, der var blevet knyttet til den nye læreanstalt, svarede med at tilbyde den kun godt 20-årige la Cour pladsen som sin assistent, hvor han kunne studere videre samtidig med, at han bistod ved skolens forsøgsvirksomhed. Jørgen la Cour accepterede, og 1. juli 1858 tiltrådte han stillingen [1].

Trods sin unge alder havde han gode kvalifikationer til posten. Laurits la Cour var en anset landmand, der i 1825, midt i landbrugskrisen, havde overtaget det forsømte Skærsø og ved indførelse af nye afgrøder og redskaber havde drevet gården frem til et mønsterbrug [2]. Den teoretiske baggrund havde Jørgen la Cour erhvervet sig under professor B. S. Jørgensen på Polyteknisk Læreanstalt fra 1854 til 1857. Han var blandt de første landbrugskandidater, der blev uddannet, og han omtalte sig selv ved en senere lejlighed som Jørgensens »næstældste elev« [3].

I sin nye stilling blev la Cour snart Jørgensens betroede medarbejder, skønt forholdet mellem de to ikke altid var uden spændinger. Jørgen la Cour viste allerede da interesse for at tage nye ideer op og hævde sine egne meninger, hvad der kolliderede med Jørgensens både personligt og fagligt sindigere naturel. B. S. Jørgensen drog dog sin nytte af sin assistents energi og gav ham et betydeligt ansvar ved forsøgsvirksomheden, ligesom la Cour blev knyttet til det af Jørgensen redigerede »Tidsskrift for Landøkonomi« [4].

Professor B. S. Jørgensen (1815–88).

Gennem lange studierejser, særlig i 1840'erne, havde Jørgensen, der egentlig var cand. polyt., erhvervet sig et omfattende kendskab til europæisk landbrug og til den landøkonomiske teori. I vinteren 1848–49 begyndte han med støtte af Landhusholdningsselskabet en række forelæsninger, der skulle blive grundlæggende for det landøkonomiske studium her i landet. Forelæsningerne blev holdt på Polyteknisk Læreanstalt, hvor Jørgensen blev docent 1. oktober 1849. 1852 fik han titel af professor. I arbejdet for oprettelsen af Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole deltog han med stor energi, og det skyldtes sikkert i overvejende grad ham, at man fik en væsentlig teoretisk læreanstalt i København og ikke en praktisk-teoretisk på landet, som andre havde arbejdet for. Jørgensen fik sit virke ved den nye skole fra åbningsdagen 24. august 1858 til 1. november 1886. I Landhusholdningsselskabets præsidium afløste han i 1855 A. S. Ørsted og blev herefter genvalgt, til han 1883 trak sig tilbage. Uden at være egentlig igangsætter deltog han flittigt i selskabets arbejde, og han bidrog ved sin sunde sans ofte til, at ideerne blev ført ud i livet på en solid måde. Den kritik, han som yngre ofte var genstand for – både på grund af hans hele konservative indstilling og på grund af den vægt, han vel noget ensidigt lagde på den teoretiske uddannelse – afløstes med årene af hengivenhed for hans brave personlighed og agtelse for hans indsats i landbrugsoplysningen.

Efter Landbrugsskolebladet 1880.

Både under sit ophold i København fra 1854 til 1857 og senere som assistent ved Landbohøjskolen var Jørgen la Cour en hyppig gæst hos Frederik Barfod, som han var i familie med [5]. Fra hjemmet var han »rationalist med liv og sjæl«, og han, »der ikke havde spor af religiøs sans, og som endnu ikke kunne tælle til 5 i sin kærlighed til modersmålet«, mødte i det Barfodske hjem, der var et samlingssted for grundtvigianerne i København, en stærk kristelig og national påvirkning. Tilknytningen til det Barfodske hjem på Frederiksberg blev yderligere styrket, da Jørgen la Cour i 1863 forlovede sig med Agathe Barfod. Om sit møde med det Barfod'ske hjem skrev Jørgen la Cour:

Det var derfor med meget blandede følelser, at jeg i sin tid kom i dine forældres hus; de var jo grundtvigianere med kød og krop, med liv og sjæl, ja deres hus endog samlingsplads for grundtvigianere, jeg måtte altså ringeagte dem, fordi de så blindt hen fulgte »et gammelt vrøvlehoved«, men på den anden side var de så gode, så kærlige imod mig, talte så venlig og mildt til mig, rørte ved hjertets strenge, og drog derved dette naturligt til sig. Tid efter anden fik jeg også øjet op for, at de ikke således vilje- og tankeløst stillede sig ind i grundtvigianernes række, og den harmoni, jeg fandt mellem deres tale og deres liv, bibragte mig tanken om, at det dog var en virkelig, en sand, en fra hjertets indre kommende tro, som afspejlede sig i dem og deres handlinger, og min følelse, mit hjerte, som de allerede tidligere havde bemægtiget sig, måtte nu helt drages hen til dem, jeg kunne nu, eller rettere jeg kunne nu ikke lade være med hengivenhed og tillid at slutte mig til dem [6].

Heller ikke Jørgen la Cour stillede sig »vilje- og tankeløst« »i Grundtvigianernes række«, men han bevarede en kritisk holdning til inderkredsen omkring Grundtvig. Han foretrak således P. O. Bojesens eftermiddagsgudstjenester i Vartov fremfor Grundtvigs om formiddagen, »for menighedslivet har jeg aldrig haft øje eller hjerte« [7]. Men i øvrigt blev han præget afgørende af det Barfodske hjem. Den folkelige frihed efter grundloven i 1849 havde i ham sin varme tilhænger, og han opfattede bondestandens frigørelse ved Stavnsbåndets ophævelse som indledningen til frihedstiden [8]. Fra Fr. Barfod modtog han ligeledes stærke skandinaviske sympatier, som han bevarede livet igennem [9]. Det var utvivlsomt også en påvirkning fra det grundtvigske miljø med dets tro på frihed og folkelighed, der hos den unge Jørgen la Cour kunne afføde skarpe hip til aristokratiets og den politiske – og ikke mindst åndelige – reaktions repræsentanter [10].

Jørgen la Cours faglige uddannelse som en af de første landbrugskandidater herhjemme og den åndelige udvikling til et grundtvigsk livssyn, han gennemgik på samme tid, var to forhold, der afgørende bestemte hans senere livsgerning.

Jørgen la Cour og Landboskolen

Hindholm Folkehøjskole ved Fuglebjerg i det sydvestlige Sjælland blev oprettet i 1852 af Anders Stephansen, der da var forstander for børnehjemmet på Holsteinsminde. Skolens oprettelse blev støttet af husmandsføreren, Peder Hansen, Lundby, og landkommunalforeningerne, og i den første tid stod de sjællandske bondevennekredse bag Hindholmskolen. Under Anders Stephansens og cand. theol. N. J. Jensens ledelse blev Hindholm snart en anerkendt og søgt skole, der som den eneste folkehøjskole før 1864 nåede over 100 elever. N. J. Jensen, gift med Nanna Bojsen, var grundtvigianer, men skolen

prægedes i nok så høj grad af Stephansens personlighed, der havde sin forankring i oplysningstidens idéverden, og af skolens baggrund i bondevennebevægelsen. På en gang stræbte man efter at vække de unge og at bibringe dem positive kundskaber bl. a. i naturfag og landbrug, i hvilket øjemed skolen var udstyret med omfattende undervisningsmateriale i form af apparaturer og samlinger [1].

Hos Frederik Barfod havde Jørgen la Cour mødt en af skolens unge lærere, J. N. Vinther, og i efteråret 1859 kom han i kontakt med Anders Stephansen, hvem han forsynede med sædprøver fra Landbohøjskolen til brug for landbrugsbedriften på Hindholm, og som tak indbød Stephansen den unge assistent til at besøge skolen [2]. I pinsen 1860 kom la Cour til Hindholm og knyttede bekendtskab ikke blot med Stephansen og Vinther, men også med den unge lærer Chr. Nielsen [3]. Deres bekendtskab udvikledes til venskab, da de begge i 1861 gennemgik reserveofficersskolen på Kronborg, og i sommeren 1862 besøgte la Cour påny Hindholm [4]. Med Stephansen drøftede Jørgen la Cour folkeoplysning, og Chr. Nielsen mindedes nogle år senere dette besøg, idet han foreholdt vennen det mål, de to unge »en aften i den lyksalige tid, som du også minder om i dit brev, gik og talte sammen, nemlig en udvikling i åndelig, navnlig folkeåndelig, og i materiel retning, så at vi i begge henseender kunne blive mere *formuende*« [5]. Kontakten med Hindholm satte la Cour i gang. På Landbohøjskolen tog han ikke direkte del i undervisningsarbejdet, skønt han fulgte det opmærksomt og sin natur tro ikke tilbageholdt kritik [6]. Derimod tog han ud til landsbyerne omkring København, til Ballerup, Brønshøj og Skovlunde, og hver lørdag i tiden fra november til marts samlede han interesserede bønder i den stedlige skole til foredrag om landbrugsfaglige emner: »Jordens Bearbejdning«, »Staldgødningen og dens Behandling«, »Rodfrugtdyrkningen« o. lign. [7]. Efter krigen 1864, da Jørgen la Cour i en kortere periode beklædte sin gamle stilling som assistent under prof. B. S. Jørgensen, udvidede han denne mødevirksomhed til, hvad han benævnte »en art højskolevirksomhed« i Brøndbyvester og -øster med en sammenhængende foredragsrække i vinteren 1866–67 [8].

Drøftelserne med landmændene efter foredragene bragte la Cour ind i overvejelser om oprettelse af en folkehøjskole. Han rådspurgte Stephansen om de praktiske vanskeligheder, der var forbundet hermed, indkvartering på eller uden for skolen, betaling, undervisningstidens længde, finansiering osv. Skolens formål havde han gjort sig klart. Han mødte hos landmændene »Trangen til at kende den natur, hvori de senere skulle sysle, og den gerning, der senere skal skaffe dem brødet«, men »modersmålets sag, folkets levned, tragten og væren eller fædrelandets ejendommeligheder og natur«

måtte dog ikke glemmes, »thi uden kendskab og kærlighed dertil får vi dog aldrig gode statsborgere, – en stat med materiel kraft, men uden åndeligt velvære mangler det livsprincip, der ene kan redde den fra død og undergang«. Jørgen la Cour mente dog ikke, at han selv kunne påtage sig at oprette og lede en sådan skole [9]. I sit svar tilskyndede Stephansen la Cour til at gå i gang med en »dansk folkehøjskole«, og ud fra sine erfaringer fra sit eget skolearbejde gav han ham svar på de mange spørgsmål [10]. Jørgen la Cour lagde heller ikke tanken om folkehøjskolearbejde til side, men nogle måneder senere følte han sig afklaret og sikker, så han vovede at træde offentlig frem med sin opfattelse af højskolens værdi i folkeoplysningens tjeneste, dens mål og dens arbejdsform. På den 9. Landmandsforsamling i Odense 29. juni–4. juli 1863 indledte kammerherre Wichfeld, Engestofte, en diskussion om landmændenes uddannelse, og et af de spørgsmål, der skulle drøftes, lød: »Har de bondehøjskoler, hvormed ikke er forbundet noget agerbrug, hvortil der forholdsvis ikke fordres stor kapital, kunnet virke tilfredsstillende?« Indlederen var selv tilbøjelig til at svare nej og fremhæve den Classenske agerbrugsskole på Næsgård med teoretisk og praktisk undervisning som det ønskelige forbillede, men Ludvig Schrøder, der nylig havde overtaget forstanderposten på Rødding, imødegik Wichfeld og forsvarede skolens arbejde. Højskolen skulle undervise i landbrugsfag, men udelukkende teoretisk, og samtidig medtage en række andre emner for at nå sit mål, at udvikle de unge til gode borgere. Denne linie tog Jørgen la Cour op i sit indlæg:

> Det, som vi først og fremmest tilsigter med højskolerne, er at gøre eleverne til dygtige borgere med et åbent blik for, hvad der tjener til fædrelandets bedste, og hvad der kan hjælpe hver enkelt til at blive en så god borger i staten som muligt. Fædrelandet kan vel siges at støttes ved, at hver borger bliver rigere; men selve kapitalen kan dog ikke i en faretruende tid redde vort fædreland, når ikke følelsen for det ruller varmt, når ikke kærligheden til det og begejstringen for det står klart og levende skrevet i hver borgers bryst.

En følelse af fællesskab – la Cour brugte udtrykket »alménånd« – var uomgængelig nødvendig for landets eksistens også i fredelige tider, thi uden denne følelse ville folket moralsk gå til grunde. Og her var det, at Grundtvig og Chr. Flor gennem højskolen havde sat ind ved at vække de unges kærlighed til sproget og historien:

> ... vis ham alle de store mænd, der både i krig og fred har været besjælede af en levende fædrelandskærlighed, ikke blot dem, der har ført sværdet bedst, når ydre farer truede, men også dem, der i fredens tjeneste har bragt hæder og ære over fædrelandet, og det skal mere end nok så mange velrensede brakmarker, nok så veldrænede jorder,

nok så mange bugnende kommarker mande ham op til, at også han i sine små forhold, medens han arbejder for sit og sines livsophold, gennemtrænges af lysten til samtidig at virke for det fælles bedste.

Men der var også behov for, at den unge landmand stiftede bekendtskab med naturvidenskaberne, og her kritiserede la Cour højskolerne i deres daværende udformning. Ganske vist blev der undervist i naturfag og i landbrug de fleste steder, men fagene stod isolerede og blev til stumper af usammenhængende og derfor ubrugelig viden:

Bind dem derimod sammen, så at de fra at være selvstændige, hinanden uvedkommende fag, kun bliver hjælpemidler for et enkelt, der samler dem alle i sig, nemlig for agerbruget, og de skal da ej blot vise sig i bevidsthedens klare lys, men de skal da også hver dag, bonden færdes på sin mark, yderligere klares og forøges; de kan da direkte tages i hans tjeneste og bliver kun klarere og stærkere, jo mere de bruges; de slides aldrig op.

Undervisning i landbruget, støttet på naturvidenskaberne, er derfor det fremskridt, som vore bondehøjskoler må gå i møde, som der mere og mere af landboerne, der sender deres sønner derhen, stilles en uafviselig fordring om.

Højskolens undervisning i landbrug skulle dog være rent teoretisk, heri sluttede la Cour sig til Schrøder. Derimod var det heldigt, om der til skolen var knyttet en mindre bedrift, hvor der til undervisningsformål kunne dyrkes korn og græsarter m. m. En mønstergård skulle højskolen aldrig søge at blive [11].

Indlægget på Landmandsforsamlingen var formet som en programerklæring for en højskolevirksomhed, og man tør slutte, at Jørgen la Cour i sommeren 1863 har sigtet mod denne gerning.

Jørgen la Cour fik ikke lejlighed til straks at føre sine tanker ud i virkeligheden. I krigen 1864 gjorde han som løjtnant ved 3. regiments 3. kompagni hele felttoget med, og han kom i kamp ved Dybbøl, hvor han ved en resolut og selvstændig optræden under de afsluttende kampe d. 18. april erhvervede sig ridderkorset, og senere ved fjendens overgang til Als. Det er ikke her stedet at skrive la Cours militære historie, men der kan henvises til den righoldige samling af breve vekslede mellem den unge officer og hans forlovede Agathe Birkedal-Barfod, som Vilhelm la Cour har fremlagt i »Med Far i Felten« (1964) [12]. Oplevelserne under krigen kom næppe direkte til at afstikke nye veje for Jørgen la Cours virke, hans landøkonomiske uddannelse var i det væsentlige afsluttet, og som det ovenfor er nævnt, havde han inden krigen udformet sin opfattelse af højskolens mål og arbejdsform. Han berørte sjældent sine oplevelser under krigen senere i sit liv, men det er utvivlsomt, at kampene, Dannevirkes rømning, Sønderjyllands tab, i det hele

taget de mangfoldige begivenheder i 1864, bidrog til at fæstne hans personlighed og understrege nødvendigheden af det folkelige og nationale mål, han allerede inden krigen havde opstillet [13].

Hjempermitteret i efteråret 1864 havde Jørgen la Cour den tilstundende vinter ledig, idet en længere studierejse til udlandet, som Landhusholdningsselskabet ved prof. Jørgensens mellemkomst havde bevilget midler til, først skulle begynde hen på foråret 1865 [14]. Der blev da mulighed for la Cour til at prøve kræfter som skolemand, idet han blev tilbudt stillingen som forstander og førstelærer ved en »højere bondeskole«, der var oprettet ved Frederiksværk af det Classenske Fideikommis. 13. oktober kunne han meddele sine forældre, at han pr. 1. november begyndte en »vinterlandbrugsskole for unge bønderkarle«, en gerning han glædede sig til, idet bondestandens oplysning er en sag, der særligt ligger mig på sinde«; jeg får altså her praktisk med den at gøre, og derfor i min senere virksomhed for denne kan have en kompetentere mening« [15].

Begyndelsen var beskeden. Da skolen åbnede, mødte der 7 elever, og omegnens lærere og præster viste åbenlys modvilje mod dens arbejde. Det tog dog ikke modet fra la Cour, og da skolen sluttede 25. marts, var der 16 unge, der havde fulgt undervisningen. Og uviljen mod skolen hos de omkringboende lærere gav til resultat, at disse begyndte på aftenskolearbejde for at tage konkurrencen op med la Cour. Skolens undervisning blev præget af programmet fra Odense; Jørgen la Cour gav naturfagene en fremtrædende plads på skemaet, og han søgte at knytte Rasmus Fenger fra Rødding til skolen i Frederiksværk, hvad der dog ikke lykkedes. Over for B. S. Jørgensen berørte han et af de problemer, han mødte i arbejdet, mangelen på gode lærerkræfter – »men dem må Landbohøjskolen skaffe os, når vi nu blot kunne få dygtige folk til at søge dens vejledning« [16].

Vinteren i Frederiksværk var imidlertid kun at opfatte som en mellemstation, en anledning til at prøve teorierne i praksis. Studierejsen til udlandet 1865–66 afrundede Jørgen la Cours landøkonomiske uddannelse, og efter hjemkomsten synes hans bestræbelser at have rettet sig mod en virksomhed i selskabets tjeneste. Det blev bestemt, at han skulle afløse sin lærer, B. S. Jørgensen, som medredaktør af »Tidsskrift for Landøkonomi« fra nytår 1867, og i november ansattes la Cour ved den meteorologiske komité under Landhusholdningsselskabet [17]. Den betydningsfulde sekretærpost i selskabet blev stillet ham i udsigt, men her kom forholdet til B. S. Jørgensen i vejen. Det var forværret efter krigen, og Jørgen la Cour fandt det uudholdeligt vedblivende at have Jørgensen som foresat, hvad han måtte regne med som sekretær i Landhusholdningsselskabet, hvor hans lærer var en af de tre præ-

sidenter [18]. Jørgen la Cour var nu 28 år, og han måtte finde et udkomme, der tillod, at han kunne gifte sig. Overvejelserne, der gik i mange retninger, bl. a. oprettelse af et kursus for lærere på Landbohøjskolen, samlede sig efterhånden om højskolen. Allerede i sommeren 1866 drøftede han i en snæver kreds uddannelsen af landmænd, og på samme tid traf han i København sammen med en gruppe unge højskolefolk, J. N. Vinther, der havde forladt Hindholm og forestod en skole på Amager, Ernst Trier, Chrf. Bågø og Jens Nørregård. Jørgen la Cour følte sig særlig knyttet til den sidste, og forbindelsen med disse unge mænd har uden tvivl tilskyndet ham til at tage det afgørende skridt. I slutningen af september underrettede han sine forældre om sine planer:

Jeg fik da for en måneds tid siden den tanke at skulle oprette en folkehøjskole herude i Nordsjælland i nærheden af jernbanen, så at jeg ved denne kunne tage herind til byen for at besørge redaktionen af tidsskriftet, tale med folk, følge Landhusholdningsselskabets forhandlinger osv. Tanken herom modnedes mere og mere hos mig, og da jeg ved de foredrag, jeg har holdt ude i sognene, jo er nogenlunde kendt, og tror, at beboerne i så henseende har lidt tillid til mig, så nærer jeg også det håb, at det ikke vil blive umuligt at få den i gang, og de få, jeg allerede har talt med derom, har styrket mig meget i min plan. Det er, som I ved, kære forældre, en virksomhed, som jeg af fuldt hjerte interesserer mig for, og i hvilken jeg også håber at kunne virke lidt til gavn og glæde. Mit nærmeste fremtidsmål bliver derfor: Oprettelsen af en folkehøjskole i nærheden af Kongens Lyngby [19].

Jørgen la Cour havde da sikret sig Vinthers bistand i skolearbejdet, og afbrudt af arbejdet med »Tidsskrift for Landøkonomi« forberedte han nu »landboskolen«, som han allerede i januar 1867 døbte den kommende skole [20]. Den skulle, som nævnt i brevet til forældrene, have en passende beliggenhed, og først på året 1867 havde la Cour drøftelser med propr. Hans Nielsen, Havarthigård, om en plads i Øverød. Forholdene der tilfredsstillede ham dog ikke, og i den kommende tid undersøgtes flere muligheder i den nordvestlige omegn af hovedstaden [21]. 23. marts 1867 mødtes Jørgen la Cour med en gruppe landmænd fra landsbyerne i Københavns nærhed og drøftede det økonomiske grundlag for skolens oprettelse. Landboskolen skulle opføres på aktier, tegnet blandt egnens befolkning, hvad la Cour ingenlunde var begejstret over. Ligesom han stillede sine krav til skolens beliggenhed, måtte man igennem nogle drøftelser for at fastsætte forholdet mellem bestyrelsens og forstanderens myndighedsområde [22]. Vanskelighederne med at finde en egnet grund til skolen blev løst, da agent I. H. Modeweg, Brede klædefabrik, skænkede to tønder land jord umiddelbart vest for Folevad Mølle og nord for Sorgenfri til formålet [23]. Efter at grunden var sikret, begyndte opførelsen

af skolebygningerne i eftersommeren 1867. Landboskolen var fra begyndelsen et stateligt bygningskompleks, og Jørgen la Cour satte, da det kneb for aktieselskabet at skaffe de tilstrækkelige midler, sine egne penge ind på at forsyne bygningen med inventar og undervisningsmateriel, bl. a. et lille laboratorium. Da skolen stod færdig, blev bygningerne alene vurderet til 14000 rd., og det kan da tjene til sammenligning, at Ludvig Schrøder i 1871 anslog den samlede værdi af Askov Højskoles ejendom til 11681 rd [24].

Allerede i sommeren 1867 var der udsendt indbydelse til landboskolens første kursus samme efterår. Indholdet var bygget over den skitse for skolens virksomhed, som Jørgen la Cour 23. marts havde forelagt for de interesserede landmænd:

> Skolens formål skal være: at styrke og oplive kærligheden hos den unge til alt, hvad der er ædelt, skønt og godt, at klare og fæstne hos ham de gode sider af den danske folkeejendommelighed, at vejlede og danne ham til at blive en oplyst, selvstændig og kraftig borger, samt at give ham kundskaber, der ligefrem kunne komme ham til nytte som dygtig jordbruger.
>
> Dette skal søges nået ved, at der navnlig i den første tid lægges særlig vægt på alt, hvad der kan henføres under almindelig oplysning, så han i denne rodfæstes og modnes til at modtage den særlige undervisning i landbruget, – jordens, planternes og dyrenes behandling.
>
> Undervisningsfagene ville blive dansk, fædrelandshistorie samt hovedtrækkene i verdenshistorie, jordbeskrivelse navnlig fysisk og etnografisk, naturlære, plantelære og plantedyrkning, de forskellige grene af landbruget og husdyrbruget, ligesom også behandling af de almindeligste sygdomme, regning, skrivning, tegning, landmåling og nivellering, sang og legemsøvelser [25].

Kurset var todelt. Fra 1. oktober til 1. april, hvor man udelukkende arbejdede med »almindelig folkelig oplysning«, og dernæst den følgende »særlig landøkonomisk fagdannelse« fra 1. oktober til 1. august. I overensstemmelse med Jørgen la Cours tidligere udtalte opfattelse var undervisningen udelukkende teoretisk, idet man dog ville støtte gennemgangen ved skolens egen have og mark samt ved besøg på veldrevne gårde i omegnen. Betalingen var 13 rd. månedligt for kost, logi og undervisning – eleverne skulle imidlertid selv holde sig med tørkost [26]. Ligesom landboskolen bygningsmæssigt skilte sig ud fra flertallet af landets højskoler, satte Jørgen la Cour betalingen højere end sædvane var – både Askov og Vallekilde tog 12 rd. om måneden for kost, logi og undervisning [27].

1. oktober 1867 var skolebygningerne langtfra færdige, men la Cour havde lejet skolen og lærerne ind i Nærum, hvor grosserer D. B. Adler stillede Nærumgård til rådighed for åbningsmødet. Indvielsens forløb skulle tegne de væsentlige sider af skolens virke:

Skolen indvies klokken 1½. Grosserer Adler har overladt sine store sale på Nærumgård til dette brug, og fjernt og nært har jeg sendt indbydelser til at komme. Først synges salmen »Op al den ting som Gud har gjort, hans herlighed at prise«, og derefter indvier pastor Rørdam skolen, indvier os, både lærere og elever, til dens gerning, og ønsker Vorherres hjælp og velsignelse til at lede den i hans navn, til hans velbehag og os alle til glæde og gavn. Derefter synges »Er lyset for de lærde blot«, og jeg taler derefter om skolen og oplysningen. Derefter synges »Den danske bonde sad engang, som herre på sit eje«, og professor Jørgensen holder en tale om bondestandens frigørelse i forrige århundrede, da jo grundstenen på en måde blev lagt til den udvikling af bondestanden, som senere er fortsat, og hvoraf den nyere tids landboskoler og folkehøjskoler er et nyt led. Derefter synges »Danmark vor moder voksed af bølger«, og min svigerfader taler et historisk foredrag, nærmest knyttet til Sønderjylland. Sluttelig synges »I alle de riger og lande« [28].

Landboskolen kunne begynde sin virksomhed. Til undervisningen var der tilmeldt 20 elever – inden skoleåret var omme, var tallet øget til 25 – fortrinsvis fra Københavns amt [29]. Lærerkorpset bestod af la Cour, Vinther og en sergent Hassel, der samtidig var skolens økonom [30]. I maj 1868 stod skolebygningerne ved Lyngby færdige, og det lykkedes at opnå lån i Sorø Akademis midler og derved stabilisere aktieselskabets noget anstrengte økonomi. 1. oktober 1868 blev skolen pånyt »indviet«, og som det foregående år afspejlede talerrækken – Peter Rørdam, Jørgen la Cour, Fr. Barfod, J. N. Vinther og distriktslæge Mürer – skolens målsætning [31]. Lærerkorpset blev udvidet med cand. mag. Poul la Cour, gartner N. P. Skousbo og dyrlæge

	Elever i alt	Heraf på landbrugsafd.	Af eleverne kom fra følgende amter			
			Københavns	Frederiksborg	Randers	Sønderjylland
1867–68	25	–	16	2	3	–
1868–69	56	31	27	7	3	1
1869–70	70	28	24	15	6	2
1870–71	68	44	14	9	2	5
1871–72	74	42	21	14	16	3
1872–73	83	45	29	19	4	2
1873–74	106	49	30	26	8	3
1874–75	107	54	24	16	17	6
1875–76	124	60	12	17	4	10
1876–77	132	60	18	10	10	20
1877–78	105	62	15	13	8	15
1878–79	100	46	18	5	8	9
1879–80	111	50	17	8	3	7
1880–81	89	57	11	5	3	14
1881–82	96	47	11	9	3	8
1882–83	106	53	25	11	9	3
1883–84	100	48	21	14	8	3

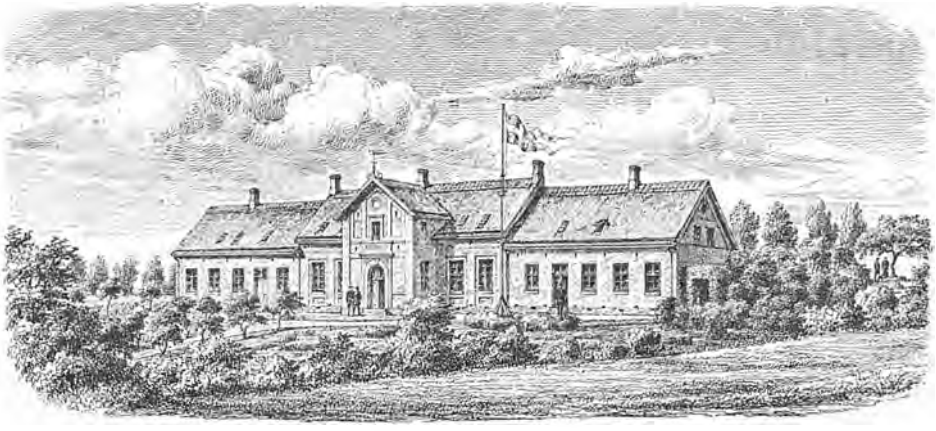

Landboskolen ved Lyngby.

Hoved på brev af 5. oktober 1868 fra Jørgen la Cour til forældrene. La Cours arkiv, Rigsarkivet.

J. J. Gram, og elevtallet mere end fordobledes til 56 [32]. Dette år begyndte den landøkonomiske del af undervisningen, der blev varetaget af den kvalificerede lærerstab under tilfredsstillende lokaleforhold. Jørgen la Cour kunne derfor i de følgende år glæde sig over, at Landboskolen ved Lyngby blev vel besøgt. I høj grad var det landmandssønner fra omegnen, fra Københavns og Frederiksborg amter, der dominerede elevkredsen, men i 1870'erne fik skolen en ikke ubetydelig tilgang fra Sønderjylland, ligesom Randers amt gennemgående er pænt repræsenteret i statistikken over eleverne. Hvad Randers amt angik, var det næppe uden betydning, at navnet la Cour i denne del af Jylland havde en velkendt klang [33].

Elevtallene, der er typisk for højskolerne med den stærke stigning frem til ca. 1877, da konjunkturerne for landbruget vendte, og derpå følgende fald og stagnation viser, at Landboskolen ved Lyngby blev en stor skole. Jørgen la Cour samlede lige så mange elever som Ryslinge og Jens Nørregård på Testrup. Kun Askov, Hindholm og Vallekilde havde i perioder større tilgang [34]. Som følge af den store søgning blev skolen udvidet i 1873, og Jørgen la Cour søgte at finde anvendelse for bygninger og lærerkræfter i sommertiden ved forskellige kursusformer, i hvilket han dog ikke havde heldet med sig [35]. Det er ovenfor nævnt, at en af dansk folkehøjskoles mest benådede lærere, Poul la Cour, i en periode var knyttet til broderens skole i Lyngby, og det var i det hele kendetegnende for Jørgen la Cour, at han sørgede for dygtige kræfter til undervisningen [36]. Af lærere ved Landboskolen kan nævnes dyrlæge P. Jessen, der blev Landhusholdningsselskabets første konsulent i hus-

dyrbrug, landbrugskandidaterne R. J. Petersen-Børup, der blev forstander efter la Cours død i 1898. J. H. Bagger, Chr. Sonne og Fr. Hansen, den senere planteavlskonsulent og forsøgsleder. Den senere mangeårige forstander for Ryslinge Højskole, Alfred Povlsen, virkede fra 1878 til 1884 som lærer ved Landboskolen, og det var karakteristisk for Jørgen la Cours holdning til sine medarbejdere, at han, der var erklæret højremand, kunne samarbejde med Povlsen, der snart tonede flag som oppositionel af reneste vand [37].

Det var dog la Cour, der bar skolen og satte sit præg på arbejdet. Han var selv en betydelig lærer og evnede at omgås de unge. Han havde en solid teoretisk uddannelse bag sig, og gennem arbejdet som redaktør og senere som sekretær i Landhusholdningsselskabet fik han de bedste muligheder for at udbygge og forny sin viden på landbrugets område. Jørgen la Cour betragtede selv sin virksomhed som en »bearbejders og meddelers«, der var ikke levnet ham tid eller lejlighed til selvstændige studier endsige forsøgsvirksomhed. Selv følte han, at han var svagest funderet i husdyrbrug og mejerivæsen [38]. Dette forhold satte sit præg på Landboskolen ved Lyngby, der ikke i sin undervisning førte bestemte opfattelser af landbrugsfaglige problemer frem som en art bannermærke, som f. eks. Tune Landboskole [39]. Skolen blev ingen banebryder, men undgik ensidigheden.

Men ved siden af formidlingen af landbrugsfaglig viden formåede la Cour også at vække de unge – ikke blot i den nyere tids historie, der var hans domæne i undervisningen, men også i landbrugsfagene, af hvilke han varetog agerdyrkningslære, jordbundslære, fysik, landmåling og tegning [40]. Han kunne klarlægge, hvad en elev benævnte, »Vorherres styrelse i naturens store husholdning« [41]. Såvel hans medlærer i de senere år, K. Hansen, som hans lærling som skolemand, Chr. Christensen, Tune, hæftede sig ved hans veltalenhed og patos og ved den varme, han kunne udstråle, når han foredrog et emne, der havde grebet ham [42]. Skolearbejdet var ham en glæde, og han noterede med tilfredshed, at de offentlige møder, der blev afholdt, samlede stor tilslutning, så stor, at vennen H. Valentiner betegnede Landboskolen ved Lyngby som »et af brændpunkterne for det åndelige liv i landbefolkningen« [43]. Af og til kunne han dog føle, at kræfterne ikke slog til i det omfang, han ønskede. Han kunne savne »den sammensluttende ånd« i landbrugsafdelingen og en interesse for andet end nyttefagene hos eleverne [44]. I 1881 redegjorde Jørgen la Cour for sine erfaringer som forstander for Landboskolen gennem 14 år på et landbrugsmøde i Malmø, og han understregede da, hvorledes der måtte stilles store krav til lærerne i højskolefagene – og han nævnte her direkte historie – for at disse ikke i denne form for skole skulle miste deres betydning i elevernes bevidsthed. Han mente overho-

vedet, at man næppe kunne påvirke de unge på en landboskole i samme grad, som det var muligt på en ren folkehøjskole [45]. I et brev til forældrene fra 1869 gav han udtryk for sine mål med arbejdet i højskoleafdelingen.

Jeg er ikke rigtig fornøjet med det udbytte, som den yngre afdeling har haft af sit ophold her i vinter, de har lært så megen historie, geografi, retskrivning, regning osv., som man kan vente at bibringe eleverne i 6 måneder; forsåvidt var udbyttet tilfredsstillende; mange af dem har også fået alvorlige tanker og et mere modnet og alvorligt blik på livet, på deres forhold til samfundet og til fædrelandet, og måske også på en måde til fædrelandet her oventil, – altså at de har haft en del udbytte af at være hos os, tror jeg nok, og det var utaknemmeligt ikke at sige den Fader og Herre tak, der har givet os kræfterne; – men jeg ville så gerne, at vi skulle kunne have fremkaldt et mere udviklet åndeligt syn hos dem, at kristendomslivet skulle end klarere være gået op for dem som en dejlig verden at leve i, en verden som allerede står os åben hernede, ja hvori vi nødvendigvis ved Gud Faders nåde må bede om at føle os som borgere, det er som brødre og søstre i Kristi store menighed her på jorden ... se dette lys, ved det dejlige glædelige, som derfra stråler ud over al vor gerning og idræt, alle vore vilkår og forhold heri livet, det ville jeg så gerne skulle være tændt og klaret inderligt og alvorligt i de unge her i vinter [46].

Der var således god begrundelse for, at højskolernes tilsynsmand, dr. Mathias Steenstrup, ved sit første besøg i 1877 karakteriserede Landboskolen ved Lyngby, som han satte højt, med betegnelsen »vækkelses- og kundskabsskole« [47]. Samspillet mellem vækkelsen til det kristne og folkelige fællesskab og formidlingen af den for landbruget og landbrugere nyttige viden i discipliner som kemi, fysik, jordbundslære, husdyrbrug, landboret osv., som Jørgen la Cour havde formuleret i Odense i 1863 og prøvet i praksis i Frederiksværk i vinteren 1864–65, var udviklet til det bærende i Landboskolen.

Betegnelsen »landboskole«, der havde været anvendt i højskoleverdenen før 1867 [48], var valgt med den hensigt at markere en afstand både til landbrugsskolen og til folkehøjskolen. Jørgen la Cours indsats må bedømmes ved at sammenholde skolen ved Lyngby med de to ovennævnte skoleformers stade i 1860'erne.

Uddannelsen inden for landbruget varetoges for den højere landøkonomiske undervisnings vedkommende af Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, mens Landhusholdningsselskabets lærlingeinstitution gav en rent praktisk oplæring, og et mindre antal landbrugsskoler varetog den lavere undervisning [49]. N. B. Krarup og senere J. B. Krarup forestod fra 1844 til 1874 en landbrugsskolevirksomhed på forskellige gårde i Jylland, hvor eleverne både var i marken og på skolebænken. Den Classenske agerbrugsskole på Næsgård forenede siden 1849 i et toårigt kursus praktisk og teoretisk uddannelse. Fyens Stifts patriotiske Selskab oprettede i 1855 et »teoretisk landvæsensinstitut«,

hvor der undervistes i enkelte almendannende fag samt i naturvidenskaber og landbrugsdiscipliner. Den samme linie fulgte den i 1859 oprettede Lumby landboskole nordvest for Odense, der tillige havde til opgave at konkurrere med Chr. Kolds højskolearbejde [50]. Skolerne stod delt på spørgsmålet om elevernes deltagelse i praktisk landbrug under skoleopholdet, men de havde fælles en stærk betoning af den faglige kundskabsformidling – landvæsensinstituttet i Odense afholdt endog eksamen [51]. Ingen af skolerne nåede store elevtal, og i 1867, da Jørgen la Cour begyndte i Lyngby, kan det samlet anslås til ca. 85 [52].

I 1888 skrev Jørgen la Cour til lærer Børup på Landboskolen, at skolens navn netop blev valgt som et »fyldigt udtryk (for hvad) denne klasse skoler satte sig *i modsætning til den begrænsede realistiske opgave* ved de tidligere og senere land*brugs*skoler«, og han afviste, at prof. B. S. Jørgensen, hvis tanker om den lavere landbrugsundervisning ifølge la Cour skulle have gået i retning af Næsgårdskolen, skulle have haft nogen indflydelse på udformningen af landboskolens særlige karakter [53]. Jørgen la Cour følte sig ikke i gæld til de gamle skoler, og han nærede ikke megen respekt for deres undervisning, hvilken han benævnte »en tør pind, materialismens befordrer«. Med sin skole i Lyngby havde han ønsket at modarbejde »naturvidenskabens enevælde på vore landvæsensinstitutter« [54].

Landboskolen skulle alene varetage den teoretiske undervisning, og la Cour fandt, at elevernes deltagelse i mark- og staldarbejdet ikke hørte hjemme på en skole. På landmandsmødet i Malmø i 1881 begrundede han sin opfattelse. Eleverne trættedes af det legemlige arbejde, og skulle de tage del i bedriften, var det et meget begrænset antal unge, en skole kunne rumme. Et sådant skolelandbrug kunne næppe drives videre godt og mønsterværdigt, og det var alene derved et dårligt lærested. Desuden var det at foretrække, at den unge landmand stiftede bekendtskab med flere forskellige landbrug, der virkede under afvigende betingelser:

> Vi har tidligere i Danmark haft teoretisk-praktiske skoler, men erfaringen har hos os stadfæstet rigtigheden af, at vi helst må have udelukkende teoretiske skoler. Dog måtte vi ønske disse supplerede ved, at en del af vore bedst drevne gårde i de intelligenteste landmænds hænder ville indrette sig på stadig at have plads for 2–4–6 elever, som har gennemgået en landbrugsskole, for at disse ved at deltage i det praktiske arbejde og driften af et par sådanne gårde kunne få lejlighed til under kyndig vejledning at se teorien bragt i anvendelse på en vel overvejet og økonomisk renterende måde [55].

Allerede i 1863 havde Jørgen la Cour givet udtryk for den samme opfattelse, og han fastholdt igennem sin virksomhed som skolemand, at den prak-

tiske oplæring og den teoretiske undervisning skulle adskilles. Derimod skulle landbrugsskolen efter la Cours opfattelse medtage de almendannende fag, og ved et møde i Landhusholdningsselskabet i 1886 sammenfattede han sin vurdering af disse fags betydning:

Den faglige undervisning kunne udvikle personen, men der var intet, der kunne bidrage til at danne personligheden, som netop de almendannende fag [56].

Følte Jørgen la Cour sig uden gæld til de tidlige landbrugsskoler, så opfattede han sin skolevirksomhed som stærkt knyttet til den højskolebevægelse, der allerede var rigt udviklet, da han i 1860'ernes begyndelse formulerede sin opfattelse af landboskolens mål og midler. I 1892 ridsede han hovedlinierne i sit arbejde op for forstanderen for Grundtvigs Højskole, Hans Rosendal:

... jeg har tjent højskolesagen i 25 år, og har fra mit oprindelige landbrugsstade været ophavsmanden til, at landbrugsundervisningen er bragt i forhold til og bygget på højskolens grund i stedet for, at den, således som tidligere, udelukkende byggede på den polyteknisk-rationalistiske grund [57].

Der kan næppe herske tvivl om, at de tidlige indtryk af højskolen har været medbestemmende for den særlige karakter, Jørgen la Cour gav sin landboskole. Da la Cour som ung assistent ved Landbohøjskolen i 1860 for første gang besøgte Hindholm, havde undervisningsplanen for det netop afsluttede skoleår indeholdt: Verdenshistorie 5 timer ugentlig, Danmarkshistorie 4, lovgivning m. m. 3, dansk 12, regning, nivellering m. m. 6, naturfag 9 og praktisk landbrug 6 timer [58]. Gennem Hindholm stiftede la Cour bekendtskab med den fordeling af undervisningsfagene, der havde præget Rødding Højskole i dens første skikkelse. Den første timeplan fra 1844 havde indeholdt såvel have- og landvæsen som naturfag – »med særligt hensyn til landmændenes tarv og interesse«, og landbrugets plads i undervisningen havde været det store stridsspørgsmål i 1850'ernes Rødding, hvor naturfagslæreren Edv. Thomsen, der påberåbte sig Flors støtte, ønskede landbrugsundervisningen udvidet, mens Sofus Høgsbro kraftigt betonede historieundervisningens fremtrædende plads [59]. Da Ågård Landboskole åbnede i 1863 med Røddinglæreren Wiinsted som leder, blev den gamle opfattelse bevaret med 4 timer i kemi, 4 i naturlære, 4 i husdyravl og 2 i jordbundslære af ialt 53 ugentlige skematimer [60]. Det samme gjaldt Søgård Højskole ved Vamdrup, der blev oprettet i 1866 for, som rival til Askov, at videreføre Rødding i kongeriget [61]. Naturfagene og landbruget blev normalt ikke forsømt på de tidlige højskoler. Som eksempler kan nævnes den af Rødding påvirkede Staby Bondehøjskole og Lars Bjørnbaks højskole i Viby [62]. I sit indlæg på Landmands-

forsamlingen i Odense i sommeren 1863 erkendte la Cour også, at de reale fag blev optaget på undervisningsplanen i de fleste skoler, men han efterlyste, at de blev sat ind i en større sammenhæng. Her kan det være på sin plads at citere Anders Stephansens svar til la Cour, da denne i januar 1863 havde spurgt Stephansen til råds om højskoleforhold:

Næst efter pengesagen er *agerdyrkningen* det vigtigste punkt for folkehøjskolen, landboskolen, eller den højere bondeskole at betænke. Naturvidenskabernes tænkning over *tal, form og stof* har bragt bondestanden og landmanden så megen nytte, at den vel kan lønne sine *faglærere* i denne retning og ikke længere lade sig nøje med henvisningen til lærerne i den hellige historie og i modersmålet. Jeg ville blot i denne henseende gennemgå for vor kære bonde Liebigs bog: »Det nyere Agerbrug«, et eksempel på videnskabens almennytte, og provst Krarups betragtninger over agerbruget. Ved siden af en sådan landøkonomisk teori i folkeskolen bør en praktisk bondegård stå skolen til tjeneste, og dens avlsbestyrer må, især i vinterhalvåret, være i stand til at kunne tage nogle skoletimer ugentlig i sit fag for også derved at vise, at man i livet ikke vel kan adskille det boglige element fra det praktiske uden at begå den dødssynd at skille sjælen fra legemet [63].

I efteråret 1864, mens Jørgen la Cour sad som forstander for den lille højskole i Frederiksværk, sendte han sin forlovede følgende skeptiske vurdering af Grundtvigs Højskole på Marielyst. Han frygtede, at »faren for at producere noget sygelige og overspændte elever« var stor ved de skoler, der tog denne som mønster. Nogle af de unge kunne uden tvivl få udbytte af »denne rene og stærkt åndelige påvirkning, men størstedelen bliver vist forfuskede eller også uudviklet sværmeriske og altså netop ikke dygtiggjorte *for livet*, hverken i den ene eller anden retning«[64]. Denne indstilling bevarede la Cour, og han gav senere udtryk for, at den rent vækkelsesprægede undervisning vakte behov hos de unge, som denne skoleform ikke kunne tilfredsstille [65]. Jørgen la Cour måtte derfor stå køligt over for Chr. Kolds højskoleideer; det kommer markant frem i et brev til vennen og medlæreren, J. N. Vinther, da la Cour i foråret 1869 havde aflagt Kold besøg:

I formiddags besøgte jeg Kold; det var noget nyt, noget helt ejendommeligt. Tonen over det hele var ny; det er ingen skole, det er en sammenkomst af unge karle og ældre mænd, hvor intetsomhelst minder om »skolen« undtagen tavlen på væggen, bordene og bænkene; skulle jeg ligne det med noget, ligner det en stor folkestue, og eleverne kom og gik, spillede dam og belejring, skrev og regnede, læste og talte sammen osv. akkurat som om det var på en stor gård, at karlene kom i borgestuen fra marken eller gården.

Jeg traf ham i hans egen stue med 4 elever, som han talte for, om hvorledes det sikkert ser ud i åndernes rige, livet og virksomheden, som rører sig der. Sjældent er jeg gået til en mand med større uvilje, end jeg gik derud i morges, og jeg gik og stred

med mig selv for at få bugt med denne uvilje, – jeg ville så gerne være god, når jeg kom der. Først da jeg kom ind til ham, svandt det sidste af den helt, jeg traf en helt anden mand, end jeg havde tænkt mig, vel en ejendommelig mand, men en venlig mand; jeg gjorde ingen stads: »God dag, mit navn er la Cour, jeg vil gerne høre på Dem«. »Værsågod, med fornøjelse, sæt Dem ned«. Og så fortalte han om det, jeg ovenfor nævnte. Da han var færdig, vendte han sig mod mig, spurgte, hvorfra jeg var, og begyndte så med min skoleplan. Alt som vi talte, blev han venligere og venligere, sendte bud efter kaffe, og da han til sidst kun havde den påstand tilbage, at vor skole er så dyr, at det kun er mere velhavende, hvilket jo er sandt, men begrundet og i og for sig ingen ulykke, fornøjede det mig, at han sagde, at han ingenting havde imod vor skole. Så kom der flere folk tilrejsende, og så gik vi lidt efter op i folkestuen eller skolestuen, og lidt efter kom han (at han er klædt som en gammel bondemand, med træsko, bukserne udenpå vesten osv., ved du) og tog plads i en krog ved enden af et af bordene. »Jeg tog fejl i aftes, da jeg dømte pietisterne for hårdt; men jeg så ikke rigtig, at der er 2 slags pietister, helt forskellige, den ene slags ved ikke bedre, den anden vil ikke vide bedre osv. osv.«. Hans foredrag var i høj grad interessant, livsfilosofisk. Han har en mageløs livserfaring, forstår at bruge den, megen fantasi, men idag var han ikke varm, og det forekom mig, at han vist sjældent er det, og ej heller var han klar idag, men det kan han dog vist være endog i en sjælden grad, det synes jeg, hans begavelse og omskuende klare blik antydede.

Det var en højskolegerning, som jeg aldrig har kunnet tænke mig den, i højeste grad befrugtende og tankevækkende; – om den er dansk, fremkom der intet til bedømmelse af.

At han står ene, eller i alt fald på et helt ejendommeligt standpunkt, blev mig tydeligt, og at han måtte have en ganske ejendommelig stærk indflydelse navnlig på *jyske* karle var også klart [66].

Ved højskolebevægelsens 50 års jubilæum i 1894 talte Jørgen la Cour på landboskolernes vegne ved festen i Skibelund Krat d. 8. september. Han skildrede da oprindelsen til den skoleform, der havde fået sit første udtryk med Landboskolen ved Lyngby. Den »Krarupske landbrugsskole« og den »Koldske vækkelsesskole« havde udviklet sig hver for sig uden kontakt med hinanden, og begge skoletyper »kom til at åbenbare deres bristende evne til at fyldestgøre tidernes voksende krav«. Skolen i Lyngby var et forsøg på at imødekomme behovet for såvel vækkelse som for kundskaber. Landboskolen knyttede derved forbindelse tilbage til Rødding Højskole, hvor de to retninger havde levet side om side – omend med besvær. Men i sidste instans greb landboskolen tilbage til »skolen i Soer«:

Da Grundtvig slog til lyd for *højskolen i Soer*, henviste han til den dansk-historiske oplysning som det centrale, men han pegede selv på, at der til det egentlige store hus måtte blive tilbygninger, i hvilke vejledning i borgerlig dont og virksomhed kunne gå for sig. Den danske landboskole er en sådan sidefløj. I stedet for den store omfattende skole i Sorø har vi fået de mange mindre skoler, spredte i folket og øvende

deres missionsgerning i dette. På lige vis har vi fået de mange spredte landboskoler; men ses på sagen i sin helhed, må vi sige, at den danske landboskole nu står, ikke som noget afsluttet for sig, men som en tilbygning til den danske folkehøjskole [67].

Forudsætningerne for Jørgen la Cours skolegerning kan da ridses op med navnene Hindholm – hvis undervisning Roar Skovmand betegner som en »tillempet Sorøplan« – Rødding og »skolen i Soer« [68]. Det var med la Cours egne ord »skolen for livet, hvis beånding netop har æren af at bringe livet, det rette liv ind i landboskolen« [69]. Men til en forståelse af Jørgen la Cours virke som skolemand må tilføjes, at han, kort før besøget hos Kold, havde aflagt en kort visit på Vallekilde hos Kolds nærmeste elev blandt 60'ernes højskolefolk, Ernst Trier, der i sin undervisning så bort fra naturfagene for slet ikke at tale om landbruget [70]:

> Og dog, dog fik jeg under hans foredrag, en udlæggelse af Heimdalsmyten, et øje for *folkehøjskolens*, ikke landbrugsskolens, betydning for de unge, idet den ikke blot dygtiggør dem som mennesker, kristenmennesker og danske mennesker, men tillige og netop derfor og dermed dygtiggør dem som jordens dyrkere og dyrenes herre [71].

Landboskolen ved Lyngby blev oprettet i et af de rige år for højskolebevægelsen umiddelbart efter 1864. Den store søgning, skolen fik, dens kvalificerede lærerstab med Jørgen la Cour i spidsen og den heldige forening af vækkelse og bibringelse af faglige kundskaber, kunne ikke undgå at sætte sit præg på den opblomstrende højskole i 60'ernes sidste år og i 70'erne. I 1884, da la Cour trådte tilbage som forstander for Landboskolen ved Lyngby, kommenterede tidsskriftet »Vort Landbrug« denne begivenhed og hyldede la Cour for hans indsats. Man pegede på, at »alle de landboskoler, der er kommet frem i de senere år, og som har formået at samle en større kreds af elever, er slået ind på den samme vej« [72].

Den første af de skoler, der, som »Vort Landbrug« formulerede det, slog ind på samme vej var Hindholm. Jørgen la Cour og Chr. Nielsen stod hinanden nær siden 60'ernes begyndelse, og da Nielsen i 1867 overtog forstanderposten efter Stephansen, ansporede han de to unge lærere på skolen, Anders Svendsen og Chr. Christensen, til at uddanne sig som landbrugskandidater for derefter at oprette en landbrugsafdeling ved skolen efter mønsteret fra Lyngby. I 1869 begyndte de to lærere deres første 9 måneders »landboskole«, som Anders Svendsen døbte den nye linie, og undervisningen blev fortsat i to år med god tilslutning [73].

I 1871 overtog Svendsen »Michael Gøies Folkehøjskole« i Tune, som han sammen med Chr. Christensen 1. oktober åbnede under navnet »Tune Landboskole«. Landbrugsundervisningen på Hindholm, der havde været nær ved

at overskygge højskoleafdelingen, blev indstillet, men skolen i Tune byggede på erfaringerne fra Hindholm og derigennem på Jørgen la Cours tanker. Før skolen åbnede, havde de to lærere drøftet undervisningsplanen med Ludvig Schrøder og Ernst Trier, der begge havde stillet sig køligt til eksperimentet. Tune Landboskole, der begyndte med 30 elever på den 9 måneders landbrugsafdeling og 7 på den vanlige højskolelinie, blev imidlertid snart en stærkt søgt skole, som i de gode højskoleår i 70'erne havde en tilgang af elever nær Lyngbys. Chr. Christensen omtaler i sine erindringer Anders Svendsens »kære myter og ligeså kære fodringslære« og understreger derved, hvorledes Tune Landboskole med held realiserede Jørgen la Cours ideer om landbrugsundervisning på højskolens grund. Skolens lærere tonede under provisoriekampen rent flag som venstremænd, og Tune kunne opfattes som en rival til la Cours skole, men uoverensstemmelserne kunne ikke skjule, at det var Landboskolen ved Lyngby, Tune skyldte sin særlige karakter [74].

Ladelundgårds Landbrugsskole blev åbnet i 1879 af Niels Pedersen, der havde været elev og lærer på Askov. Han følte sig derfor naturligvis i gæld til Schrøder og hans skole, men han erkendte også, at han i sit arbejde fulgte den linie, Jørgen la Cour havde udstukket. Der var ikke på Ladelundgård en særlig højskoleafdeling, men højskolefagene var optaget på den almindelige undervisningsplan, der også, i modsætning til Lyngby og Tune, havde samme længde som et sædvanligt højskolekursus. I lighed med Tune opnåede også Ladelundgård hurtigt god tilslutning [75]. Andre skoler fulgte efter. Et forsøg på at forene teoretisk og praktisk landbrugsundervisning på Faurbogård ved Kalundborg var slået fejl, da Tunelæreren Jakob Hansen i 1879 overtog skolen for at føre den videre [76]. Samme år åbnedes Grejsdalens Højskole og Landbrugsskole, der dog ikke fik nogen videre betydning, mens ældre højskoler som Emdrupborg og Vinding – den sidste fra 1877 – oprettede landbrugsafdelinger [77]. Da Klaus Berntsen i 1882 åbnede Særslev Højskole, blev landbrugskandidat S. P. Petersen lærer i landbrugsfagene, og denne overtog i 1885 Klank Højskole, som han drev i nogle år som landboskole [78].

Mens Jørgen la Cour i midten af 1880'erne stod uden for skolearbejdet, fik han som sekretær i Landhusholdningsselskabet lejlighed til at holde revy over landbrugs- og landboskolerne. I en betænkning vedrørende Fyns Stifts teoretiske Landvæsensinstitut opregnede han skolerne: Emdrupborg, Lyngby, Tune, Faurbogård, Odense Landvæsensinstitut – det samme som Fyns Stifts – Lumby, Særslev, Dalum, Morsø Landboskole, Torup Landboskole, Klank, Vinding, Grejsdalen, Lustrupholms Landboskole og Ladelundgård, samt endelig Næsgård, der som skole indtog en særstilling [79]. Næsgård, Fyns Stifts teoretiske Landvæsensinstitut og Lumby var oprettet tidligere end 1867, og

deres elevtal var 1886/87 ialt 59. Emdrupborg, Tune, Faurbogård, Særslev, Morsø, Klank, Vinding, Grejsdalen, Lustrupholm og Ladelundgård var alle i større eller mindre omfang inspirerede af Lyngby og stod højskolen nær. Disse skolers elevtal, Lyngby iberegnet, nåede 1886/87 over 400 [80]. Torup var nærmest en husmandsskole med praktisk og teoretisk undervisning i landbrug, og Jørgen la Cour burde egentlig have medtaget Anders Jørgensens højskole i Høng, der forbandt teoretisk og praktisk oplæring i husmandsbrug med de almindelige højskolefag [81]. Billedet præges af de skoler, der meddelte landbrugsundervisning i forbindelse med højskoleafdelinger eller havde højskolefag på timeplanen. Med vekslende held søgte disse skoler at virkeliggøre la Cours skoletanker, og et udtryk for denne gruppedannelse inden for højskolens verden var oprettelsen af »Vort Landbrug« i 1882, bag hvilket stod en række lærere, fortrinsvis landbrugskandidater, ved høj- og landbrugsskoler. Man kunne ved 80'ernes midte som følge af Jørgen la Cours indsats tale om et »højskole-agerbrug«[82].

Dalum Landbrugsskole er ikke blevet nævnt, fordi den kom til at stå for en nyorientering. Da Hans Appel og Jørgen Pedersen forberedte deres arbejde i Chr. Kolds gamle skolebygning, udtalte de, at om de end ønskede højskolens »ånd og tone rådende over de unge«, kunne de ikke påtage sig at videreføre Kolds gerning, og i deres indbydelse til skolen hed det:

> Undervisningsplanen lægges ene og alene med landbrugsundervisningen for øje, ganske vist på den folkelige højskoles grund, men uden de såkaldte »egentlige« højskolefag; heller ikke vil der findes en særlig højskoleafdeling [83].

Dalum oprettedes i 1886 og blev hurtigt en stor skole, der i 1889 indførte mejeristkursus efter mønster fra Ladelundgård. Her havde Niels Pedersen begyndt at uddanne mejerister i 1887, og samtidig trængtes højskolefagene ud af timeplanen. Ladelundgård blev dog ingensinde upåvirket af det nære naboskab med Askov [84].

For at indhente materiale til brug for drøftelserne om højskoleloven på Rigsdagen henvendte Ludvig Schrøder sig i 1890 til Jørgen la Cour, Anders Svendsen, Niels Pedersen og Jørgen Pedersen og bad dem udtale sig om forholdet mellem højskolen og landbrugsskolen. De to første bibeholdt deres opfattelse fra tidligere, mens de to sidste ønskede skoleformerne adskilt, idet de dog betragtede landbrugsskolen som »stående i et datterligt forhold til folkehøjskolen« [85].

Endnu et synspunkt på landbrugsskolen blev fremsat i 1880'ernes slutning. S. C. A. Tuxen, der var lærer ved Den Classenske Agerbrugsskole på Nærgård, tog i et skrift, »Unge Landmænds Uddannelse« fra 1888, kraftigt til orde mod

de korte kurser ved en række af landbrugsskolerne, mod højskolernes mere eller mindre kvalificerede undervisning i landbrugsfag og mod højskolefag i landbrugsskolen [86]. Ved oprettelsen af Malling Landbrugsskole i 1889 fik han lejlighed til at føre sine tanker ud i virkeligheden med et 9 måneders og et 12 måneders kursus og med følgende programudtalelse:

> Det er skolens formål at meddele unge landmænd, fortrinsvis sønner af almindelige gårdejere, et solidt grundlag af teoretisk indsigt, for at dygtiggøre dem som fremtidige jordbrugere, og undervisningen vil således få et rent fagligt præg. Alvorlig benyttet vil den imidlertid ikke heller blive uden betydning for elevernes almindelige udvikling til åndelig modenhed, medens enhver deltagelse i samfundets politiske og sociale stridigheder selvfølgelig søges strængt udelukket fra skolens ledelse [87].

I 1889 tiltrådte Jørgen la Cour påny som forstander for Landboskolen ved Lyngby, og han mødte ved sin tilbagevenden til skolearbejdet en tendens i landbrugsundervisningen bort fra de almendannende fag bort fra højskolemålsætningen. Han, der da havde passeret de 50, formulerede nu en ny opgave for sit virke som skolemand. Han ville skabe en udvidet landboskole – et landbrugsundervisningens Askov [88]. Jørgen la Cour var enig med Tuxen i at tage afstand fra de korte kurser på 5 à 6 måneder som en fuldgyldig landmandsuddannelse, og han føjede til den almindelige landbrugsafdeling på 6 måneder et udvidet kursus i tre dele, der strakte sig over ialt 21 måneder. Første del, der gik fra 1. nov. til 1. maj, indførte i naturvidenskaberne samt i litteratur, landbrugshistorie, landboret og landbrugstegning m. m. Anden del bestod i et ophold på en gård fra 1. maj til 1. nov. med dagbogsføring, og tredie del fra 1. nov. til 1. august gav undervisning i en lang række discipliner vedrørende landbrug og husdyrbrug. Folkehøjskoleafdelingen blev ophævet, men der blev givet undervisning i højskolefag både i den almindelige landbrugsskole samt – i begrænset omfang som ovenfor anført – i første del af den udvidede landbrugsskole [89]. Jørgen la Cour, der overtog skolen fra aktieselskabet, nyindrettede bygningerne, tilkøbte Brede Ladegård som demonstrationslandbrug og samlede en velkvalificeret lærerstab til at varetage undervisningen [90]. Den nye tilsynsmand for høj- og landbrugsskolerne, Ludvig Feilberg, satte da også Landboskolen ved Lyngby højest af landbrugsskolerne [91]. I forhold til den oprindelige undervisningsplan fra 1867 var højskolepræget mindre fremtrædende, og Jørgen la Cours bror, propr. H. C. la Cour, Trinderup, der var blevet rådspurgt vedrørende udformningen af den nye skoleplan, betegnede den udvidede afdeling som »en ren landbrugsskole, som fordrer en vis kundskabsfylde af de elever, der begynder på den« [92]. Forbindelsen med folkehøjskolen blev dog i 1890 påny stærkere, idet Grundtvigs Højskole købte skolen i Lyngby af la Cour, der som nævnt havde købt skolen af det

oprindelige aktieselskab, og både højskolen, landbrugsafdelingen og den udvidede afdeling videreførtes med la Cour som forstander[93]. I 1892 udskiltes højskoleafdelingen, der havde haft vanskeligt ved at trives, og den fik sin egen forstander i H. Rosendal; det følgende år blev første del af den udvidede landbrugsafdeling ændret til en naturfaglig højskole[94]. Jørgen la Cours aldrig svækkede initiativrigdom førte i 1892 til oprettelse af et feriekursus for landsbylærere i jordbrug, planteavl m. m. Kurset blev først gennemført på Jørgen la Cours og lærernes egen bekostning, hvorefter staten overtog arrangementet, der dog stadig fandt sted på Landboskolen[95].

Med Landboskolen ved Lyngby i den fornyede skikkelse havde la Cour stræbt meget højt, og det var nok et spørgsmål, om den udvidede landboskole nåede den tilgang og position, som han havde forventet. Det viste sig vanskeligt at få eleverne til at gennemføre de lange 21 måneders kursus, der var den rygrad, skolen hvilede på, og hvorpå undervisningsmateriel og lærerkræfter var beregnet.Den stadig ret høje betaling for ophold og undervisning måtte ligeledes virke begrænsende på tilgangen, og det har ikke kunnet undgå at svække skolen, at dens forstander ikke fuldt kunne hellige sig ledelsen og undervisningen[96].

I højskolens verden havde Jørgen la Cour sin egen, noget isolerede, stilling. Af skolemænd vedligeholdt han alene med Jens Nørregård på Testrup en stadig forbindelse, og den andetsteds travlt optagne la Cour sås sjældent ved højskolefolkets talrige møder og fester[97]. Det er karakteristisk, at han først p. gr. af en forespørgsel synes at have lært Tune Landboskoles lærere at kende i 1882, de mænd, der mere end nogle andre arbejdede efter hans skoletanker[98]. Jørgen la Cour erklærede sig i 1877 som tilhænger af Estrup, og Landboskolen ved Lyngby blev under provisoriekampen regnet for en god, »upolitisk« skole, hvad der måtte skabe nogen afstand mellem la Cour og mange af hans arbejdsfæller[99]. Det var dog ikke den politiske strid alene, der skilte Jørgen la Cour fra en nærmere kontakt med højskolens og landbrugsskolens mænd. La Cours arbejde i Landhusholdningsselskabet medførte, at hans halve livsgerning kom til at ligge uden for skolen, og når han holdt foredrag eller tog ordet på møder, var det oftere som selskabets sekretær eller præsident end som forstander for Landboskolen ved Lyngby. Den udstrakte møde- og foredragsvirksomhed, der kendetegnede mange højskolefolk, var desuden ikke Jørgen la Cours sag. I de senere år følte han selv, at der mellem ham og de mænd, der arbejdede i højskolen eller landbrugsskolen, i mange tilfælde var kommet en afstand, og det var ham derfor en glæde, at han i 1897 fik overtalt Alfred Povlsen til at henlægge det årlige møde i »Foreningen af Højskoler og Landbrugsskoler« til Lyngby:

... det ... ville gøre mig ondt at blive hånet og misforstået af folk, som slet ikke kender mig, og som dog ville frakende mig plads i den kreds af mænd, der arbejder i den danske folkeoplysnings tjeneste i grundtvigsk ånd, fordi mine politiske anskuelser ligesom Birkedals, P. Rørdams og ikke få andres i hine år skilte mig fra en del af de venner, med hvem jeg ellers både folkeligt og kirkeligt delte syn [100].

Jørgen la Cour opfattede det som sin særlige fortjeneste, at han med sit udgangspunkt i landbruget havde bragt den teoretiske uddannelse af unge landmænd ind i et frugtbart spor ved at knytte den lavere landbrugsundervisning til højskolebevægelsen [101]. Ved sin tale i Odense i 1863 og gennem skolen i Lyngby fra 1867 havde han afstukket den kurs, landbrugsskolen i Danmark skulle følge frem til midten af 1880'erne. Hans indsats i denne grundlæggende periode er den væsentligste årsag til, at landbrugsskolen, der omkring år 1900 stort set alene helligede sig den rene landbrugsundervisning, stadig erkendte sig i et lærlingeforhold til højskolen [102]. Af betydning for højskolebevægelsen var det, at han tidligt understregede naturvidenskabernes plads på undervisningsplanen, og han foregreb herved den gerning, som hans bror, Poul la Cour, skulle videreføre i Askov fra 1878. Jørgen la Cour var den første landbrugskandidat, der gik i folkeoplysningens tjeneste, og han pegede selv på, at han også på dette felt udførte en pionergerning [103]. Men som det afgørende for hans arbejde som skolemand gennem henved 30 år må stå de ord, med hvilke han selv formulerede ånden i sin skolevirksomhed:

Den danske landboskole er et barn af den danske folkehøjskole og må som denne bygges på troens og folkelivets grund [104].

Jørgen la Cour og »Tidsskrift for Landøkonomi«

Da Jørgen la Cour besluttede sig for at oprette en landboskole i Nordsjælland, var det bestemmende for dens beliggenhed, at han forholdsvis hurtigt og let kunne komme til hovedstaden. Forbindelsen med Landhusholdningsselskabet, der var indledt med studierejserne i 1865–66, førte til, at la Cour fra nytår 1867 afløste sin lærer, prof. B. S. Jørgensen, som medredaktør af »Tidsskrift for Landøkonomi« [1]. Tidsskriftets 3. række, der blev udgivet af J. C. Hald, hvis redaktørvirksomhed gik tilbage til 1828, og Jørgensen, afsluttedes i 1866 med 14. bd. Prof. Jørgensen havde været den egentlige leder af »Tidsskrift for Landøkonomi«, og i hans redaktørperiode fra 1853 til 1866 blev tidsskriftets karakteristiske linie afstukket. B. S. Jørgensen indførte de regelmæssige agerdyrkningsberetninger fra medarbejdere blandt land-

mænd Danmark over, og »Tidsskrift for Landøkonomi« blev et væsentligt led i kommunikationen mellem den gryende forsøgsvirksomhed i agrarvidenskaberne og det praktiske landbrug. Tilknytningen til Landhusholdningsselskabet, der udsendte tidsskriftet til alle sine medlemmer, blev markeret ved udførlige referater af selskabets møder og diskussioner. »Tidsskrift for Landøkonomi« var at betragte som et »*kildeskrift* for de vigtigste banebrydende tanker og iagttagelser i landbruget« [2]. En af dansk landbrugs fremtrædende mænd, Edward Tesdorpf, karakteriserede omkring nytår 1868 tidsskriftet med lidt andre ord, men fuldt så rammende, som en »vejviser for det fremadskridende landbrug«, mens det i 1858 oprettede »Ugeskrift for Landmænd« opfattedes som »et konversationsblad imellem landbrugerne«. Tesdorpf, der var en flittig bidragyder til begge organer, udtrykte samtidig håbet om, at den nye redaktør af »Tidsskrift for Landøkonomi« ville videreføre den lagte kurs [3].

Allerede som B. S. Jørgensens assistent havde Jørgen la Cour fået tilknytning til »Tidsskrift for Landøkonomi«. I 1860 optrådte han første gang som skribent med en bearbejdet oversættelse fra engelsk, og i 1863 fulgte hans første selvstændige artikel, der byggede på hans arbejde ved Landbohøjskolens forsøgsvirksomhed – »Sygdommene i Kornet og Midlerne derimod« [4]. I de følgende år bidrog la Cour ret hyppigt til tidsskriftet, bl. a. med referater af landmandsmøder og efter udenlandsrejserne med beretninger om fremmede landbrugsforhold. Mest markant stod dog en artikel, dateret maj 1866 – »Om Hedernes Benyttelse« – hvor den unge Jørgen la Cour i en bestemt og polemisk form kritiserede det nystiftede Hedeselskabs virksomhed. Artiklen afødte dels en myndig skriftlig redegørelse fra selskabets bestyrelse, dels et mundtligt opgør mellem la Cour og Dalgas på den 10. Landmandsforsamling i Århus samme år [5]. Den vordende redaktør havde imidlertid ikke blot dokumenteret evner som skribent, men Jørgen la Cour var af Jørgensen blevet inddraget i redaktionsarbejdet, hvor han bistod ved udformningen af agerdyrkningsberetningerne [6].

Edw. Tesdorpfs forventninger blev ikke gjort til skamme. Sammen med J. C. Hald indledte la Cour 4. række, men Hald døde allerede i 1868, hvorefter Jørgen la Cour fortsatte som eneredaktør igennem 4. rækkes 15 og 5. rækkes 16 bind til sin død i 1898. Tidsskriftets særlige præg blev bibeholdt, men la Cour tilførte det en mere systematisk opbygning af indholdet i de otte årlige hæfter, der tilsammen udgjorde et bind. Han skabte en række faste rubrikker, af hvilke den mest betydningsfulde hurtigt blev den årsoversigt, han selv forfattede. Oprindelig en kortfattet vurdering af det forløbne års driftsresultat med udblik til andre lande ændrede oversigten snart karakter henimod en revy over årets mangeartede begivenheder af interesse

for landbruget, og ikke mindst i de senere år nåede denne indledningsartikel et omfang på 30 à 40 sider. Hertil kom årsoversigter for de enkelte sider af landbruget, f. eks. fra 1875 om mejeridriften. Tager man et bind fra de senere år af Jørgen la Cours redaktionsperiode – her årgang 1893 – så optages godt en fjerdedel af faste rubrikker.

Landbruget i 1892 (v. Jørgen la Cour), planteavlen i 1892 (v. K. Hansen), hesteavlen i 1892 (v. J. Jensen), husdyrbruget i 1892 (v. A. Appel), mælkeribruget i 1892 (v. B. Bøggild), landbrugsredskaber og -maskiner i 1892 (v. H. Dencker), vejrforholdene i 1891–92, ud- og indførsel af landbrugsprodukter 1891–92, kapitelstaksterne i 1892.

Jørgen la Cour udvidede agerdyrkningsberetningerne, der oftest fremkom som en sammenfattende oversigt bilagt med uddrag af korrespondancerne, men de kunne også fremtræde uden kommentarer som rapporter vedrørende enkelte spørgsmål. I løbet af 1880'erne fik en særlig indberetning, »Landøkonomiske Meddelelser fra Landets forskellige Egne«, hvor medarbejdernes vurderinger af det forløbne år i landbruget fremlagdes uden redaktionelle bemærkninger, et omfang på mere end 100 sider. Som kilde til tidens landbrugsforhold har dette materiale i tråd med la Cours hensigter en betydelig værdi [7].

Allerede i Jørgensens redaktørperiode var antallet af korte artikler på et par sider og rene notitser i aftagende, og i 70'erne, da la Cour fik sat den faste opbygning af indholdet igennem, forsvandt de helt. »Tidsskrift for Landøkonomi« prægedes ganske overvejende af de faste rubrikker, referaterne af møder og diskussioner i Landhusholdningsselskabet og af et mindre antal afhandlinger, sjældent mere end 10 pr. bind. Bidragsyderne var oftest lærerne ved Landbohøjskolen og Landhusholdningsselskabets medarbejdere – det »københavnske« landbrug. Artiklerne bar præg heraf og af den ret snævre kreds på knap 1000 fortrinsvis større landmænd, landbrugskandidater og -lærere, der som medlemmer af Landhusholdningsselskabet modtog »Tidsskrift for Landøkonomi«. Ved indledningen til 5. række erklærede Jørgen la Cour, at redaktionen bl. a. så det som sin opgave at orientere om, »hvad nyt af vigtighed der kommer frem i de sider af kemien, fysikken, fysiologien og de grundvidenskaber, som har særlig betydning for *landbrugsstudiet*« [8]. Det var karakteristisk for tidsskriftets linie, at en af la Cours venner, H. Valentiner, Gjeddesdal, i et brev til Jørgen la Cour udtalte om en artikel:

Ugeskriftet kunne ikke bruge sligt, men tidsskriftet bør ikke vige tilbage for noget, der ligger lidt over de almindelige læseres standpunkt for at følge rørelserne i tiden [9].

Valentiner havde gennemlæst et bidrag af den senere berømte arvelighedsforsker, W. Johannsen, om »Plantefysiologiens Stilling til Agerdyrkningen i

Landbruget 1888.

Aaret 1888 har været et Mindernes Aar for det danske Landbrug, eftersom Tankerne langt mere end ellers have dvælet i Fortiden og særlig i den store Reformperiode med Aaret 1788 som Midtpunkt, dvælet ved et af de skjønneste Afsnit af vor indre Historie, da den danske Bonde ved ædle, klarsynede Mænds nidkjære Stræben løftedes fra Trællekaar, Sult og Elendighed ind i frie Mænds Lag med dettes Ansvar og Pligter, og da med ham det danske Bondebrug, der blandt alle Næringsbrug var Askepot i Fædrehjemmet, fik de snærende Baand sprængte og Grundstenen lagt til den lykkelige Udvikling og de rolige men stadige Fremskridt, der senere ere trængte ind over hele Danmarks Landbrug; — og Enhver har derfor overfor Nutidens Besværligheder og Tryk kunnet høste Haab for Fremtiden ved at se tilbage paa denne store og hartad vidunderlige Stadfæstelse af det gode gamle Ord, som Historien særlig har givet Hjemsted og Borgerret i Danmark, at »naar Nøden er svarest, er Hjælpen nærest«. — Aaret 1888 har ogsaa været et Festernes Aar; thi trods de mangehaande Tryk, der hvile over Folket, har man i de enkelte Hjem og Kredse som i de pulserende Centra festligholdt hine Begivenheder og ganske særlig ved det store Kappestævne, vi havde sat hverandre fra Landbrug og Haandværk, fra Søfart og Kunst baade indbyrdes og

Første side af Jørgen la Cours beretning for 1888.
Tidsskrift for Landøkonomi 1889.

almindelighed«, der var fremkommet som en følge af det program, Jørgen la Cour i det ovenstående havde skitseret. En tidstypisk episode knytter sig imidlertid til denne artikel. W. Johannsen berørte i sin redegørelse spørgsmålet om livskraftens eksistens og det på en sådan måde, at Jørgen la Cour rejste børster. I en brevveksling mellem bidragyder og redaktør blev problemet diskuteret, og la Cour affattede et forord, der ret bestemt afviste nogle af de synspunkter, artiklen indeholdt. Johannsen anerkendte forordet – »da anskuelserne *virkeligt er modsatte*« – og glædede sig i øvrigt over, at tidsskriftet havde plads for andre meninger end dets egne. Om eksistensen af en livskraft skrev han:

... jeg kan dog ikke undlade her at meddele, at mine ytringer om livsvirksomhed i »sidste instans« ingenlunde er udslag af ateistiske tendenser; jeg mener (d. v. s. *de forfattere,* hvis mening *jeg* har assimileret) kun at *virksomheden muliggøres* ved kemisk-fysiske forhold, men ingenlunde at disse skulle være *årsag* til *livet.* Om slige spørgsmål kunne filosofi og tro kæmpe deres endeløse strid [10].

Det skal til belysning af Jørgen la Cours personlighed nævnes, at ikke blot blev W. Johannsen en ret hyppig bidragyder til »Tidsskrift for Landøkonomi«, man da la Cour begyndte den udvidede Landboskole ved Lyngby i 1889, knyttede han denne til undervisningen i naturfag [11].

Jørgen la Cour medtog indtil 1874, da et særligt skovbrugstidsskrift blev oprettet, forstvidenskabelige artikler i et betydeligt omfang, og agerdyrkningsberetningerne fik en parallel i halvårlige oversigter over tilstanden i Danmarks skove [12]. Nekrologerne over fremtrædende landmænd udvikledes i la Cours redaktørperiode til indgående redegørelser for den afdødes liv og indsats – som eksempler herpå kan nævnes Jørgen la Cours egen over B. S. Jørgensen og V. Storchs over N. J. Fjord [13]. På linie med bestræbelserne for at skabe et kildeskrift gav la Cour også plads for landbohistoriske artikler, omfattende anmeldelser af Fr. Barfod og afhandlinger af Chr. Christensen, Hørsholm [14]. Som meddelelsesorgan for Landhusholdningsselskabet var »Tidsskrift for Landøkonomi« egentlig mindre egnet. Tidsskriftet udkom uregelmæssigt og med store mellemrum, hvilket medførte, at referaterne af selskabets møder forlængst ad anden vej var kommet til offentlighedens kundskab. Dette forhold gav anledning til nogen kritik, men Jørgen la Cour understregede, at man ikke ønskede at konkurrere med »Ugeskrift for Landmænd«, der havde et mere aktuelt præg [15]. La Cour arbejdede gennem årene i en nær kontakt med ugeskriftets redaktion, en forbindelse, der imidlertid blev opløst p. gr. af bladets behandling af agrarspørgsmålet i 1892 [16]. Med den øvrige landbrugspresse synes la Cour ikke at have haft nogen kontakt, og i 1883 advarede han endog mod oprettelsen af nye landbrugsstidsskrifter [17].

I de første år som redaktør bidrog la Cour hyppigt til sit eget tidsskrift, og blandt de emner, han behandlede, var arbejderspørgsmålet, der netop var begyndt at tiltrække sig opmærksomheden [18]. Ser man bort fra Edw. Tesdorpf, synes der ikke i de større landbrugeres kreds at have været særlig interesse for landarbejdernes forhold, før Jørgen la Cour i efteråret 1867 rejste problemet i »Tidsskrift for Landøkonomi«:

Dette kapitalspørgsmål er hidtil blevet mærkværdig lidt diskuteret, skønt så mange enkeltheder af det højst kunne trænge dertil; – det synes mig næsten som om det er følelsen af, at det vederlag, der ydes arbejderen, i reglen er for lavt, og ikke står i et passende forhold til tiderne og de levevilkår, hvorunder man må ønske ham

virke (som Tesdorpf har sagt: til lige stor gavn for arbejdsherren som for arbejderen), – og det forekommer mig næsten, som om det er følelsen af, at vederlaget er for lille, der hidtil har afholdt fra at drage arbejderspørgsmålet frem. Men det er ikke rigtigt længere at holde en forhøjelse nede ved at vise tavshed, og det er for at få den brudt, og samtidig meddele stof til en reformerende diskussion, at jeg gerne ville, at tidsskriftet skulle indhente og meddele oplysninger fra landets forskellige egne...at tiden netop nu, i denne for arbejderen trange vinter, særlig må egne sig til at *vække* spørgsmålet, kan næppe betvivles [19].

B. S. Jørgensen, hvem dette brev var stilet til, delte ikke denne opfattelse. Arbejdersagen lå uden for tidsskriftets naturlige område, og en henvendelse til korrespondenterne ville kunne irritere disse [20]. Jørgen la Cour indføjede dog arbejderspørgsmålet på de spørgeskemaer, der udsendtes til medarbejderne, og allerede agerdyrkningsberetningerne fra december 1867, der offentliggjordes først i det følgende år, berettede om arbejdernes forhold og beskæftigelsessituationen [21]. I de følgende år fik arbejderspørgsmålet en fast plads i beretningerne – i 1872 endog udskilt som en særlig rubrik »Meddelelser om Arbejderforholdene« – og Jørgen la Cour beskæftigede sig gennem hele sin redaktørtid med denne sag i sine årsoversigter [22]. Samtidig med, at han knyttede spørgsmålet om landarbejdernes kår til agerdyrkningsberetningerne, tog han selv til orde for at vække interessen. I »Arbejderen og den kommende Vinter« fra efteråret 1867 fremholdt la Cour den nød og fattigdom, som den tilstundende vinter ville medføre for arbejderne, af hvilke mange måtte påregne at gå arbejdsløse. Jørgen la Cour afviste, at der var et overskud af arbejdskraft, tværtimod medførte den stadig mere intensive drift, at der var brug for alle hænder. Derfor måtte også arbejdskraften bevares »usvækket i *alle måder*«. Hovedansvaret for de elendige forhold bar efter la Cours mening arbejdsgiverne, idet disse ikke betalte deres medhjælp en rimelig løn. De gængse midler til imødekommelse af den sæsonmæssige nød – almisser, gaver og kommunale uddelinger af brød og brændsel – afviste la Cour. Ikke blot var det vanskeligt at finde en retfærdig fordeling, men almisseprincippet virkede demoraliserende på modtageren.

»*Skaf arbejde og løn arbejdet bedre*«, – det var vejen, der burde gås. Her skulle man sætte ind. De private arbejdsgivere skulle overvinde deres betænkelighed ved at forhøje lønnen – »billighed taler for, at ikke hele overskuddet anvendes til egen fordel, samtidig med at deres fattige arbejdere bliver yderligere svækkede og trængte« – og kommunerne skulle sætte vejarbejder i gang i stedet for at uddele understøttelser:

Tiden trænger på, hvad der skal gøres, må gøres snart, der er ej lang tid til betænkning eller forhandling, men når der blot haves øje og hjerte for sagen, ville også de fleste

finde midler til at hjælpe på den rette måde; og øjet og hjertet vil være vakt hos enhver, der ikke blot overfladisk har tænkt på, men engang ret har gjort sig klart, at *arbejdsklassens svækkelse er et onde, der på den mest undergravende måde og i mere end een henseende svækker hele samfundet* [23].

For Jørgen la Cour var det ikke tilstrækkeligt alene at have medfølelse med arbejderens elendighed, men der skulle ud fra et rimeligt krav om, hvad han langt senere betegnede som »en nogenlunde jævn og billig fordeling af denne (ɔ: materielle) velvære«, anvises konkrete veje til at forbedre arbejderklassens livsvilkår [24]. La Cour fulgte Tesdorpf, når denne lagde vægten på tilvejebringelse af arbejde og af ordentligt betalt arbejde [25]. I 1872 gik Jørgen la Cour aktivt ind i bestræbelser for på Lyngbyegnen at sikre arbejderne en anstændig aflønning, idet han var ledende i et såkaldt »arbejderråd« med repræsentanter for både arbejdsgivere og arbejdstagere. Arbejderrådet, der stiftedes 14. januar 1872, søgte at indføre akkorder og fastsætte bestemte tariffer for de forskellige slags arbejde [26]. Jørgen la Cour føjede til kravet om en bedre løn ønsket om en foreningsvirksomhed efter »hjælp-til-selvhjælp«-princippet. Da »Foreningen til Forberedning af Husmands- og Arbejderklassens Kår i Præstø Amt« blev stiftet i 1869, hilste han den velkommen i »Tidsskrift for Landøkonomi«, og da en af brugsforeningsbevægelsens pionerer, V. S. V. Faber, i 1871 havde talt om dette emne i Landhusholdningsselskabet, kunne la Cour fuldt ud slutte sig til hans tanker [27].

Jørgen la Cour koncentrerede sig om at finde praktiske veje til forbedring af arbejderklassens kår, men efter hans opfattelse havde spørgsmålet også en anden side, som han gav udtryk for i et brev til forældrene kort efter oprettelsen af arbejderrådet:

... det er en stor gennemgribende reform i hele det europæiske samfund, der står for døren, at tiden må føre os til et andet syn på livet og samfundsforholdene end hidtil, at arbejderen må *løftes*, ej blot ved penge, men løftes åndeligt, og hele samfundet må løftes hjerteligt. Ja, det er klart, at helt kan sagen kun løses, hvor Guds menighedsliv i sandhed gennemsyrer samfundet og bliver den grundvold, hvorpå alt henter sit udspring og sin kraft [28].

Jørgen la Cour opfattede arbejderspørgsmålet som en samfundssag, der var nært knyttet til den folkelige og nationale vækkelse, han allerede i 1863 i Odense havde fremhævet som en betingelse for Danmarks fortsatte beståen. Det var et udtryk for den samme opfattelse, at la Cour i oversigten for året 1877 i sit tidsskrift skrev om arbejdernes stilling:

– der hviler et tryk på arbejderne ikke mindre end på arbejdsgiverne, men det er disse sidstes opgave som de ledende personligheder ved en fast, men human behandling

at styrke den solidariske følelse, som bør knytte alle agerbrugets arbejdere, husbonden såvel som tyendet, sammen, og som er dobbelt nødvendigt, hvis vi vedblivende i de nærmeste år skulle arbejde under vanskelige tiders tryk – thi da vil det vise sig, at splidagtige huse først og fremmest står for fald [29].

Ved sin stilling som redaktør af »Tidsskrift for Landøkonomi« bidrog la Cour, som det synes under påvirkning af Edw. Tesdorpf, til at rejse interessen for landarbejdernes kår på et tidspunkt, hvor dette spørgsmål kun i ringe omfang blev drøftet mellem de større landbrugere [30].

Jørgen la Cour og Landhusholdningsselskabet

I 1875 blev Jørgen la Cour valgt til Landhusholdningsselskabets sekretær, den post, han allerede i 1866 var blevet stillet i udsigt, og som nu ved D. Hannemanns død var blevet ledig. I denne stilling virkede la Cour i 16 år til 1892, da han udnævntes til præsident i selskabet.

Vedtægterne fra 1872 gav ikke formelt sekretæren nogen særlig stærk stilling. Bestyrelsesrådet var ifølge lovene placeret i en nøgleposition, men det viste sig vanskeligt at få den indtil 36 mand store forsamling – 18 valgt direkte af medlemmerne, 18 af de i selskabet stående landboforeninger – til at fungere effektivt. De tre præsidenter, der ved Jørgen la Cours tiltræden var prof. B. S. Jørgensen, Edw. Tesdorpf og lensgreve Holstein-Holsteinborg, var mænd, hvis arbejde andetsteds ikke tillod dem dagligt at følge selskabets virksomhed [1]. Sekretæren var derimod til stadighed ved forretningerne, og med selskabets øgede virkefelt gennem årene blev den erfaring i sagernes behandling og det kendskab til personer og forhold, som la Cour efterhånden oparbejdede, et stort aktiv i Landhusholdningsselskabets ledelse. Sekretærposten i hænderne på en betydelig personlighed og en faglig kapacitet åbnede muligheder for en stærk indflydelse i dansk landbrug. Hertil bidrog også arbejdsgangen i selskabet, som kort skal skitseres. En stor del sager ekspederedes efter fastlagte retningslinier, f. eks. lærlingesager og mejerispørgsmål, hvor i sidste tilfælde sagerne varetoges af Th. R. Segelcke, der var selskabets mejerikonsulent. Ud over de faste sagområder kom korrespondance af vidt forskellig art, ansøgninger, forslag til selskabets virksomhed m. m., der først sorteredes af sekretæren, enten til henlæggelse, til rundsendelse til præsidenterne med sekretariatets forslag til besvarelse eller videre behandling, eller sagen blev forelagt på det næstfølgende præsidentmøde. Præsidenterne kunne henvise en omsendt sag til drøftelse på dette møde, der fandt sted ca. en gang månedligt, og på præsidentmødet kunne særlig betydningsfulde spørgsmål videregives til bestyrelsesrådets beslutning. På præsidentmødet blev der ligeledes

truffet afgørelse i en lang række spørgsmål i de faste sagområder. Præsidentmøderne omfattede henimod 1890 ofte op til 20 forskellige punkter af forskellig art, mens bestyrelsesrådsmødet, der afholdtes to gange årligt samt en gang umiddelbart i forbindelse med den årlige generalforsamling i december, sjældent havde mere end 5 sager til beslutning [2].

Jørgen la Cour indtog som sekretær i Landhusholdningsselskabet en stærk stilling i den øverste ledelse. Ovenfor er nævnt de muligheder, selve posten indebar, men hertil kom la Cours særlige kvalifikationer. Hans arbejdsevne berømmedes af alle, der kom i forbindelse med ham, hans hukommelse blev med årene vejledende for adskillige beslutninger, og han ejede en veltalenhed, der efter datidens udsagn satte ham i en særstilling blandt landbrugets ledende personligheder. Desuden besad han, som H. Valentiner udtrykte det, »store syner ... dristige planer ... evne til at tamle med forhold og personer og tage alle kræfter i brug«. Hertil kom, at la Cour havde vilje til og ønske om at præge alle sider af Landhusholdningsselskabets arbejde [3]. I tiden fra 1875 til 1891 udskiftedes præsidenterne. Holstein afløstes i 1881 af lensgreve Danneskjold-Samsøe, B. S. Jørgensen trådte tilbage i 1883, og i hans sted valgtes docent N. J. Fjord, mens Edw. Tesdorpf i 1888 – 71 år gammel – efterfulgtes af kammerherre C. Castenskjold, Borreby. I faglig indsigt var Jørgen la Cour de fleste af disse mænd overlegen, og de, der som Tesdorpf og Fjord på særlige felter repræsenterede en større kyndighed, var andetsteds stærkt optagne, dels af udstrakte godsers drift, dels af forsøgsvirksomhed [4].

Samtiden var fuldt ud klar over Jørgen la Cours position i Landhusholdningsselskabet – især i 80'erne. Han indtog stillingen som den, der reelt tegnede selskabet udadtil og f. eks. på den jyske fællesforenings delegeretmøder fremførte Landhusholdningsselskabets – den »officielle« sagkundskabs – meninger. En mand, der stod la Cour nær gennem mange år, Erh. Frederiksen, redaktøren af »Ugeskrift for Landmænd«, karakteriserede hans og selskabets placering i et brev fra 1888:

> Der er vist ikke et fornuftigt menneske i Danmark, som tvivler om, at De har et stort arbejde, nærmest alt for stort, og overordentlig vigtige opgaver at varetage. Landhusholdningsselskabet er jo nu i virkeligheden landbrugsdepartementet og De departementets chef [5].

Erh. Frederiksen fik her samtidig svagheden ved la Cours stilling som sekretær fremhævet. Han var Landhusholdningsselskabets funktionær, og som sådan måtte han vise hensyntagen til præsidium og bestyrelse [6]. Det kunne rumme konfliktmuligheder, når han øvede en indflydelse på linie med præsidenterne, ja, af Fjord blev kaldt selskabets »overpræsident«.

Når det var muligt for Jørgen la Cour, hans store arbejdsevne ufortalt, at varetage sekretærstillingen i Landhusholdningsselskabet samtidig med redaktørvirksomheden og forstandergerningen på Landboskolen ved Lyngby, skyldtes det dels, at selskabets arbejdsfelt i 1875 ikke havde senere tiders omfang, dels at en del sager – gennemlæsningen og bedømmelsen af lærlingenes dagbøger, fonden til landmænds uddannelse og ikke mindst kassererens forretninger – lå uden for sekretærens arbejdsområde. Til det daglige arbejde havde Jørgen la Cour da i de første år kun et bud og nogle timers kontorhjælp [7]. Efterhånden steg arbejdspresset, og i 1884, da la Cour trådte tilbage som forstander, blev han nærmere knyttet til selskabet. Gagen blev fordoblet fra 2000 til 4000 kroner, hvortil kom 1000 kr. i huslejetilskud, idet la Cour, der nu fik »mere ansvar ved forretningerne«, forpligtede sig til at have bopæl i København. Da Jørgen la Cour forlod skolen i Lyngby, havde det ikke mindst været med henblik på besættelsen af prof. B. S. Jørgensens lærestol ved Landbohøjskolen, der i løbet af kort tid ville blive ledig. La Cour stillede da som betingelse for den nye ordning, at han eventuelt måtte forbinde sekretærposten med en stilling på Landbohøjskolen, hvad præsidiet billigede [8]. Jørgen la Cour var ubetinget kvalificeret som Jørgensens efterfølger, men hans fastholdte krav om at måtte forene de to betydningsfulde stillinger kunne ikke accepteres af ministeriet. Landhusholdningsselskabet opfordrede kraftigt la Cour til at fortsætte som sekretær, og episoden, der personligt berørte ham stærkt, blev afsluttet med, at la Cour ikke ansøgte om stillingen på Landbohøjskolen [9]. Landhusholdningsselskabet gav ham i øvrigt rigeligt at bestille, og hertil kom i 1888 det store arbejde med udstillingen i København. Presset på selskabets kontor øgedes, og i 1888 erklærede la Cour om den betydningsfulde del af sekretærens arbejde, der bestod i at forfatte betænkninger o. lign.:

> Selve udarbejdelsen af disse udføres så at sige altid af sekretæren i hjemmet, da han i kontortiden er så optaget af de løbende sagers behandling og ekspedition, af regnskabet, tryksager og særlig af de mange mundtlige oplysninger, hvorom der daglig finder henvendelse til ham sted [10].

Denne udtalelse blev fremsendt af Jørgen la Cour i forbindelse med et forslag til omordning af kontorets virksomhed, han tilstillede præsidiet, da han i 1888 havde besluttet pány at overtage Landboskolen ved Lyngby. Det spredte arbejde – først og fremmest kassererens virksomhed – blev henlagt til kontoret, og efter Jørgen la Cours ønske ansattes J. V. T. Hertel som kasserer og la Cours stedfortræder, ligesom kontorpersonalet, der i 1887 var blevet udvidet med H. Wulff, den kendte højrejournalist, blev forøget med en heldags assistent. Jørgen la Cour blev fritaget for at komme på kontoret

daglig, hvad præsidiet havde beklaget, men man ønskede ikke at »renoncere på den nuværende sekretærs kyndige og overlegne medhjælp, og præsidiet øjner ingen anden udvej til at få denne erstattet «[11].

I 1891 efterfulgte Jørgen la Cour docent N. J. Fjord som præsident i Landhusholdningsselskabet. Valget af la Cour bekræftede den linie, der var indledt med B. S. Jørgensen, at en af selskabets tre præsidenter skulle repræsentere det »teoretiske« landbrug, og præsidentværdigheden blev tillige en formel understregning af hans store indsats i selskabets tjeneste [12].

Afgivelsen af sekretærposten betød dog ikke, at Jørgen la Cour slap kontakten med det daglige arbejde på kontoret. Han påtog sig i overgangsperioden, indtil en afløser var fundet og uddannet, at føre tilsyn med forretningerne, idet først J. V. T. Hertel, siden B. Bøggild konstitueredes som sekretærer. Det viste sig vanskeligt at finde den rette mand til posten, og man nåede ind i 1894, før stillingen blev endelig besat med Rud. Schou. Problemerne omkring udnævnelsen af en efterfølger for la Cour turde fremgå af følgende uddrag af de krav, præsidiet stillede:

> ... en virkelig arbejdskraft, at han er i besiddelse af initiativ, at han, foruden at være fremskridtsmand er konservativ, ikke er revolutionær eller vil arbejde på bratte omvæltninger [13].

Alt, hvad der vedrørte konsulenternes virksomhed, skulle i øvrigt forblive under la Cour, og nogle igangværende forhandlinger vedrørende udførselsforholdene over Esbjerg havn »vil også i fremtiden blive besørget af kapt. la Cour«. Indkomne sager, der rundsendtes til præsidenterne, skulle først til Lyngby og derefter til Danneskjold-Samsøe og Castenskjold. Det gjaldt dog ikke, »når ekspeditionen haster, i hvilket tilfælde kapt. la Cour underskriver«. Og det var i det hele betegnende for Jørgen la Cours tilknytning til Landhusholdningsselskabets ledelse i det daglige, at man i februar 1892 vedtog at bekoste en telefonforbindelse til Landboskolen ved Lyngby [14]. I sin egenskab af præsident var det oftest la Cour, der førte selskabets forhandlinger med ministeriet og med andre offentlige instanser [15]. Desuden hændte det, at det blev overdraget Jørgen la Cour i vigtige spørgsmål at koncipere selskabets udtalelser, hvad der ellers var sekretærens opgave, og da et udvalg i efteråret 1894 havde afsluttet sit arbejde om det p. gr. af agrarbevægelsen yderst sprængfarlige toldspørgsmål, var det ham, der forfattede betænkningens forord [16]. Det var karakteristisk, at da Jørgen la Cour en enkelt gang måtte forsømme et præsidentmøde i et af sine sidste år, blev henved halvdelen af sagerne henvist til senere behandling [17].

I 1886 udgav Landhusholdningsselskabet en oversigt over de sidste 10 års

virke til landbrugets fremme. Skildringen af arbejdet fra 1876 til 1885 bærer tydeligt præg af Jørgen la Cours pen, og i indledningen skriver han, at udsendelsen skete for at oplyse offentligheden om selskabets arbejde, da drøftelsen af landbrugets organisationsforhold, ikke mindst over for staten, nu var rejst [18].

Publicering og udbredelse af landøkonomiske skrifter var fra gammel tid en betydningsfuld side af Landhusholdningsselskabets virksomhed, og dette arbejde fortsattes trods fremkomsten af en landbrugspresse. Jørgen la Cour nærede stor interesse for denne sag, og hans indsats satte også her sine spor. I 1878 foreslog han, at selskabet skulle udgive en årbog for det danske landbrug, en plan der, om den var blevet fulgt, ville have givet samtiden et værdifuldt informationsorgan og eftertiden et lettilgængeligt kildeskrift [19]. Iværksat blev derimod udsendelsen af billige »Landboskrifter«, af hvilke der allerede i la Cours levetid udkom 9 bind. Det var næppe tilfældigt, at skriftrækken blev indledt med N. Rasmussen-Søkilde: »Landboreformerne og den danske Bondestands Frigørelse før og efter 1788« [20]. I slutningen af 1880'erne besluttede selskabet at udgive en beskrivelse af det danske landbrugs udvikling i nyere tid, en ajourføring af de gamle amtsbeskrivelser. Jørgen la Cour var stærkt optaget af dette store projekt, og han stod 90'erne igennem i nær kontakt med J. B. Krarup, hvem opgaven var blevet tildelt [21].

Foredrags- og diskussionsmøderne havde i nogen tid ligeledes været en fast bestanddel af selskabets arbejde. La Cour var ingen hyppig foredragsholder, men han tog ofte del i de efterfølgende diskussioner, ikke mindst når det gjaldt emner som planteavl, uddannelsesspørgsmål, omsætning af landbrugets produkter og redskabsproblemer [22].

»Agrikulturkemisk Virksomhed« og »Plantekulturens fremme« optog en betydelig plads i la Cours redegørelse. Begge emner repræsenterede en udvidelse af arbejdsområdet inden for det omhandlede tiår, og Jørgen la Cour, der i disse spørgsmål besad en faglig indsigt fra sin tid som assistent på Landbohøjskolen, tog aktivt del heri. Landhusholdningsselskabet optog i 1877 forbindelse med lærer P. Nielsen, Ørslev, hvis forsøgsvirksomhed, siden 1886 i Tystofte ved Borreby, man støttede. Samarbejdet mellem P. Nielsen og selskabet var ikke altid uden vanskeligheder, men her søgte la Cour stadig at formidle den bedst mulige forståelse. Da P. Nielsen i 1897 døde, var det også la Cour, der udarbejdede planerne for forsøgsvirksomhedens videreførelse [23].

Lærlingeinstitutionen var i tiden 1876 til 1885 fortsat uden ændringer og med god tilslutning, men som sekretær havde Jørgen la Cour ikke direkte med denne uddannelse at gøre. Han slog dog til lyd for benyttelsen af mindre landbrug som lærepladser, og som præsident deltog han 1891 til 1893 i udarbejdelsen af ændrede bestemmelser for lærlingenes oplæring [24].

Oparbejdelsen af en omfattende konsulentvirksomhed var dog utvivlsomt Landhusholdningsselskabets betydeligste indsats i Jørgen la Cours tid. Begyndelsen var allerede gjort i 1861 med ansættelsen af Th. R. Segelcke som mejerikonsulent, og i 1876 blev dyrlæge P. Jessen konsulent for husdyrbruget. Jessen var da lærer ved Landboskolen, og ifølge K. Hansen var det la Cour, der opmuntrede ham til at søge stillingen [25]. I 1879 foreslog la Cour, at staten bevilgede et betydeligt beløb til ansættelse af 7 konsulenter – svarende til de senere statskonsulenter – samt til hjælp ved oprettelse af stillinger som »amtsagronomer« ved de lokale landboforeninger. Landhusholdningsselskabet fulgte dog ikke la Cours vidtgående plan, men opfordrede i almindelighed regeringen til at støtte konsulentvirksomheden [26]. I løbet af 80'erne ansattes, dels under Landhusholdningsselskabet, dels under staten, men med selskabet som foresat, en række konsulenter. V. Stein blev i 1882 konsulent i agrikulturkemi, i 1886 knyttedes B. Bøggild og J. Jensen til selskabet for henholdsvis mejeribrugets og husdyrbrugets vedkommende, og samme år blev P. Nielsen statskonsulent i plantekultur. I august 1888 begyndte H. Faber sit arbejde som dansk landbrugskonsulent i England. Jørgen la Cour var tidligt gået ind for oprettelsen af denne post, og Faber sorterede som de øvrige konsulenter direkte under la Cour – i Fabers tilfælde medførte det et betydeligt arbejdspres på kontoret [27]. Der blev oprettet yderligere konsulentstillinger, og gennem sin stilling kom Jørgen la Cour til at øve en betydelig indflydelse på tilrettelæggelsen af denne virksomhed. Da la Cour fratrådte som sekretær, var det naturligt, at han fortsatte sit arbejde som administrativ leder, og i maj 1892 oprettedes under indenrigsministeriet et »landøkonomisk konsulentkontor« med la Cour som chef. Alle konsulenter med undtagelse af V. Stein og P. Nielsen henhørte under dette kontor, men ordningen vakte stærk uvilje i landbruget, og i 1894 blev kontoret nedlagt [28].

Jørgen la Cour satte sit præg på andre områder af selskabets virkefelt. Fra sin ungdom var han stærkt optaget af redskabs- og maskinprøverne, og han blev sammen med vennen, forpagter F. Bokelmann, Nørregård, medlem af det første maskinudvalg under Landhusholdningsselskabet [29]. Det kendetegnede la Cour, at han til sin død i 1898 fremkom med nye ideer til selskabets arbejdsprogram, således i 1895 mosekultursagen, ligesom han i sine sidste år tog energisk del i forhandlingerne omkring et nationalmærke for dansk smør [30]. Oprettelsen af et landbrugsmuseum havde i nogen tid været drøftet, da Jørgen la Cour efter den store udstilling i 1888 på egen bekostning flyttede den landbohistoriske afdeling til Lyngby. La Cour lod her en af udstillingshallerne opføre til at huse samlingen, der først i 1915 flyttede til den nuværende museumsbygning [31].

Jørgen la Cours interesse var imidlertid ikke blot rettet mod Landhusholdningsselskabets interne virksomhed, men han, der siden 1879 var næstformand og fra 1892 formand for Københavns Amts Landboforening, havde også sin opmærksomhed vendt udad, mod selskabets forhold til og kontakt med landbrugets øvrige organisationer [32]. Da la Cour i 1875 overtog sekretærposten i Danmarks ældste landboforening, var landbrugets organisationsvæsen allerede stærkt udbygget med talrige lokale foreninger omfattende amter, herreder eller mindre områder. Trangen til sammenslutning og samvirke gjorde sig snart gældende, og som det første udtryk herfor opstod i 1872 »Foreningen af jyske Landboforeninger«. I 1880 fulgte sjællænderne efter med »De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift«, og på Fyn gik »Fyens Stifts patriotiske Selskab« i spidsen ved dannelsen af en løsere sammenslutning mellem landsdelens foreninger i 1881 [33]. De lokale foreninger blev repræsenteret på fællesforeningernes årlige delegeretmøder, og ikke mindst mødet i »Foreningen af jyske Landboforeninger« antog hurtigt præg af en art »landmandsrigsdag«. Fremtrædende landbrugere både fra det større og det mindre hartkorn blev knyttet til arbejdet i fællesforeningerne, og på listerne over foreningernes delegerede trængte gårdmandsstanden frem. Havde landbrugets »top« tidligere udelukkende været godsejere, forpagtere og proprietærer, så fik nu det mindre landbrug plads i bestyrelserne [34]. Denne situation kan illustreres ved sammensætningen af delegeretmøderne, herunder gengivet for den jyske fællesforening i september 1886 og for den sjællandske ved årsskiftet 1886–87 [35].

	Godsejere	Proprietærer	Forpagtere m. m.	»Teoretiske« landmænd	Gårdejere	Handel, industri	Andre
Jylland	16	42	6	6	44	5	4
Sjælland	9	4	5	4	32	1	2

Endnu var det dog godsejerne og andre større landmænd, der beklædte de ledende poster i fællesforeningerne, og i Landhusholdningsselskabet var både medlemskredsen og bestyrelsen domineret af det større landbrugs mænd [36].

	Godsejere	Proprietærer	Forpagtere m. m.	»Teoretiske« landmænd	Gårdejere	Handel, industri	Andre
Medlemmer pr. 1/1 87 ..	200	174	215	46	21	109	41
Bestyrelsesråd pr. 1/1 87	13	7	7	4	–	1	1

Der var i forholdet mellem Landhusholdningsselskabet og de nydannede fællesforeninger stof til konflikt, ikke mindst i 1880'ernes hektiske politiske atmosfære. I efteråret 1882 bragte det nyligt stiftede »Vort Landbrug« en artikel – »Er Det kgl. danske Landhusholdningsselskab en tidssvarende Repræsentation for det danske Landbrug« – af forstander Anders Svendsen, Tune Landboskole. Med udgangspunkt i nogle redaktionelle bemærkninger i »Ugeskrift for Landmænd«, der fremholdt, at landbruget ikke kunne undvære selskabet som »centrum for dets fælles optræden«, spurgte Anders Svendsen, om dette virkelig var tilfældet, og om det eventuelt fremtidig burde være det. Som fællesnævner for landbruget led selskabet under følelige mangler, bl. a. for højt kontingent og en mødevirksomhed, der kun kunne ligge bekvemt for det »københavnske landbrug«:

> Manglerne kan samles i de få ord: Landhusholdningsselskabet har holdt for stærkt på det *fornemme* og *aristokratiske præg*, det har modtaget i arv fra enevoldstiden [37].

Jørgen la Cour tog straks til orde herimod. Han afviste, at man kunne tale om en repræsentation for landbruget svarende til en rigsdag, og han forklarede og forsvarede selskabets virksomhed. La Cour føjede til, at Landhusholdningsselskabets stilling som faglig rådgiver for ministerierne alene havde sin baggrund i den indsigt, selskabet besad og havde udviklet gennem mange år [38]. Svaret var holdt i en belærende og lidt nedladende tone, men kritikken fra en anset landbrugslærer, hvis ord og meninger havde vægt ikke mindst blandt Sjællands bønder, måtte uvilkårlig påvirke Jørgen la Cour til overvejelser angående selskabets stilling. Dette så meget mere, som Anders Svendsens kritik på de mindre landbrugeres vegne havde en parallel i en lokalt betonet jysk misnøje med det københavnske præg, der kendetegnede Landhusholdningsselskabet, og denne utilfredshed var endog at finde i selskabets medlemskreds af godsejere, forpagtere og proprietærer [39]. 1. juni 1883 fremsendte Jørgen la Cour til præsidiet en betænkning over selskabets stilling, som indeholdt forslag til en ændret struktur. Foranledningen var den tillidskrise, la Cour troede at kunne skimte:

> Jeg skal slutte med at udtale, at vi sikkert i øjeblikket befinder os i en kritisk situation, hvor sympatien hos de *større* jordbrugere dels er kølnet, dels er beslaglagt af andre institutioner, der har draget mange af de dygtigste kræfter til sig ved at sætte dem i arbejde, give dem indflydelse og ansvar, samtidig med at der blandt de *mindre* jordbrugere rejser sig en stemning for at afsondre sig eller at være udelukkende ledere af de landbrugsinstitutioner, hvori de medvirker.

Der var særlig to anker mod den øjeblikkelige stilling. Bestyrelsesrådet fungerede ikke efter hensigten og havde for ringe indflydelse, og der manglede kontakt med de fjerntboende medlemmer. Til afhjælpning heraf foreslog

la Cour, at bestyrelsesrådet opdeltes i 9 sagligt afgrænsede kommissioner, »der hver varetager vedkommende gren af selskabets virksomhed«, og at der efter mønster fra fællesforeningerne afholdtes et årligt møde over nogle dage skiftevis i Jylland, på Fyn, på Lolland-Falster og i København [40]. Under forarbejdet med betænkningen havde la Cour udkastet tanken om et »landbrugsråd« bestående af selskabets præsidenter og repræsentanter fra de enkelte landsdele, en fagligt ansvarlig forsamling over for regering og rigsdag [41]. Betænkningen – uden landbrugsrådet – kom til behandling på bestyrelsesrådsmødet samme efterår, men fandt ikke tilslutning [42].

Jørgen la Cours bestræbelser for at ændre Landhusholdningsselskabets struktur vandt ikke genklang i 1883. Der var heller ikke lydhørhed, da han knap et år senere på et præsidentmøde d. 9. sept. 1884, efter at oprettelsen af et landbrugsministerium var stillet i udsigt, opfordrede selskabets præsidium til at indbyde landbrugets ledende mænd til en drøftelse af dette spørgsmål. Som la Cour forudså, blev initiativet overtaget af den jyske fællesforening, der tidligere havde rejst sagen og nu atter tog den op. 15. september måtte Landhusholdningsselskabets præsidenter beklage, at »en del af landet dermed havde taget position uden først at forhandle et så almenvigtigt spørgsmål med de andre landsdele eller med selskabet som centralorganisation«, og man henviste sagen til behandling på et bestyrelsesrådsmøde [43]. Oprettelsen af et landbrugsministerium eller -direktorat blev først drøftet 19. maj 1885, og da havde bestyrelsesrådet et nyt jysk initiativ – et færdigt forslag fra fællesforeningen – at tage stilling til. Foreningen af jyske Landboforeninger havde endvidere i vinterens løb søgt at få en fællesoptræden mellem samvirksomhederne etableret, hvad der dog ikke lykkedes. Præsidenterne vedtog forinden bestyrelsesrådsmødet, at man – også sekretæren – kunne stå frit i denne sag, og den uenighed, man tør se afspejlet i en sådan beslutning, viste sig også at være til stede på bestyrelsens møde. Et udvalg bestående af præsidenterne, sekretæren, Fr. Friis, Duelund, prof. Th. R. Segelcke, H. Valentiner, Gjeddesdal, S. Vind, Sanderumgård og H. P. Ingerslev – fra august 1885 indenrigsminister – blev nedsat til at behandle spørgsmålet [44]. 12. juni mødtes udvalget til det første møde, hvor N. J. Fjord dels præciserede la Cours stilling som ordinært medlem, dels overdrog det til denne at tilvejebringe materiale. Ingerslev var indstillet på, at drøftelserne i udvalget skulle føre frem til en »organisation« af landbruget, mens la Cour med fasthed erklærede, at Landhusholdningsselskabet ikke måtte svækkes [45]. I løbet af sommeren 1885 indsamlede la Cour arbejdsmateriale for udvalget først og fremmest fra Tyskland. 1. november fremlagde han de indhentede oplysninger i en betænkning, der tilstilledes udvalgets medlemmer; Jørgen la Cour

drejede heri opmærksomheden bort fra landbrugsministeriet og henimod oprettelsen af et repræsentativt organ for landbruget. Ingerslev og la Cour stod nu på samme linie, og der var ganske klart sket en tilnærmelse mellem de to mænd i efteråret 1885 [46]. »Tidsånden kræver en repræsentation på en *bred* basis«, og i denne egenskab slog Landhusholdningsselskabet ikke til. Fællesforeningerne skulle inddrages heri, og i en offentlig drøftelse om landbrugets forhold »haves de nødvendige korrektiv mod fremkomsten af umodne forslag og planer«.

Alt dette fører her som andetsteds i retning af et *landbrugsråd* med offentlige forhandlinger, men medens man dér har organiseret et sådant på bar bund, haves her allerede anlægget til et sådant Landhusholdningsselskabs bestyrelsesråd [47].

På udvalgets møde 10. november fremlagde la Cour – »på opfordring af et indflydelsesrigt medlem« – et forslag, der indeholdt dels landbrugssektioner knyttet til de provinsielle fællesforeninger, dels et landbrugsråd i forbindelse med Landhusholdningsselskabet; et system med »landbo-landdage« og en »landbo-rigsdag«.

Landbrugsrådet dannes af:

1. Landhusholdningsselskabets præsidenter og bestyrelsesrådets indtil 36 medlemmer;
2. Formændene og næstformændene for de fire landbrugssektioner;
3. Direktøren og tilsynsmændene for Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, lærerne i landbrug, husdyrbrug og mejerilære ved den nævnte læreanstalt og bestyreren for det dermed forbundne landøkonomiske forsøgslaboratorium;
4. 2 medlemmer valgte af det veterinære sundhedsråd;
5. 2 medlemmer valgte af stutterikommissionen;
6. 5 medlemmer valgte af landbrugssektionen for Jylland;
7. 3 medlemmer valgte af landbrugssektionen for Sjælland;
8. 2 medlemmer valgte af landbrugssektionen for Fyn;
9. 1 medlem valgt af landbrugssektionen for Lolland-Falster [48].

I dagene fra d. 10. til d. 13. november afløste det ene møde det andet i udvalget, idet de efter Ingerslevs ønske var lagt tættest muligt til bestyrelsesrådsmødet d. 12. november. Ingerslev tog kraftigt til orde for planerne, som han vedkendte sig. Han havde underrettet Estrup, der havde ment at kunne anbefale en landbrugsrepræsentation, og Ingerslev, der nu sad i en stærk position som minister, kørte ivrigt på for at få ordningen igennem, ikke nødvendigvis i detaljer, men i grundprincipperne. Jørgen la Cour fulgte Ingerslev op; »der virkes, det letter, det stimulerer, vi forspilder intet«, noterede Segelcke fra et af hans indlæg i debatten. Landbrugsrådet fandt ligeledes en tilhænger i Tesdorpf, i Fjord, der fremkom med et forslag til et mindre råd på 13 medlemmer og simplere opbygning, og i Vind og Friis. Valentiner

ønskede helst sagen stillet i bero, mens landbrugsrådet mødte stærk modstand fra Danneskjold-Samsøes side. Han ville ikke gå med til noget, der formindskede selskabets indflydelse, og han angreb fællesforeningerne for at svække Landhusholdningsselskabet. Vedtagelsen af dette forslag ville betyde, at »L. Selsk. måtte give sig nådestødet« [49]. Udvalget vedtog det la Cour-Ingerslevske forslag, men bortskar dog landbrugssektionerne. Tilbage stod et landbrugsråd, der økonomisk og organisatorisk var tæt knyttet til Landhusholdningsselskabet [50].

Bestyrelsesrådet stod pany splittet, men man enedes dog om at indbyde repræsentanter fra landbrugets fællesforeninger til en drøftelse i et nyt udvalg [51]. På den jyske samvirksomheds delegeretmøde 19.–21. november blev forslaget fremlagt. Jens Busk gik da voldsomt til angreb på Landhusholdningsselskabet, der blot med landbrugsrådet søgte »at sætte støtte til faldefærdige huse«, og han indviklede sig i en heftig polemik med Jørgen la Cour, der var mødt frem for at anbefale forslaget og fremme valget af tre medlemmer til det nye udvalg. Busks væsentligste anke var den ringe indflydelse, der var givet de mindre landbrugere. Kritik lød også fra H. Branth, Sdr. Elkær, der var stemt for at udsætte spørgsmålet. Diskussionen for og imod var livlig, og sluttelig valgtes Branth, C. Lüttichau – fællesforeningens formand – og Jens Busk [52]. Sjællænderne mødtes i februar 1886, og her skulle der efter forslaget vælges to mand. H. Valentiner og la Cour anbefalede landbrugsrådet, mens grev L. Holstein-Ledreborg repræsenterede, hvad Busk havde stået for i Jylland, kravet om indflydelse for det mindre landbrug. Også på dette møde var der nogen stemning for at udsætte drøftelsen, men Jørgen la Cour pressede på, og for at få valgene igennem støttede han Holstein-Ledreborg, da denne ønskede den sjællandske samvirksomhed repræsenteret ved to bønder. Valgt blev da også gårdejerne Jens Rasmussen, Snertinge, og P. Andersen, Jydstrup [53]. Fra Fyn delegeredes propr. Andersen-Rosendal og lensbaron Juel-Brockdorff og fra Lolland-Falster forpagter F. Bokelmann, Nørregård [54]. Landhusholdningsselskabet repræsenteredes ved det oprindelige udvalg.

Sammensætningen af udvalget var ikke lovende. Busk, P. Andersen og J. Rasmussen stod for kravet om indflydelse for de mindre landbrugere, og Busk var en meget talende og meget skarpt talende ordfører for bøndernes og husmændenes interesser, for en frigørelse af rådet fra Landhusholdningsselskabet og for dets optagelse på finansloven. Andersen-Rosendal og Branth repræsenterede en tidlig agrarlinie, der gik mod Busks deling i store og små bønder, men kunne følge ham i hans modvilje mod selskabet og embedsmændenes stærke stilling i forslaget [55]. La Cour stræbte efter at føre landbrugsrådet igennem, især støttet af Fjord, men han måtte hurtigt erkende, at forhand-

lingerne afslørede dybe skel. Den politiske strid lod sig ikke holde udenfor. Jens Busk talte venstrepolitik uden anfægtelser, men også forslagets tilhængere tog stilling bestemt af tidens opgør; de regeringsudnævnte embedsmænd og det »upolitiske« Landhusholdningsselskab skulle sikres en afgørende indflydelse [56]. 11. september 1886 afsluttede udvalget sit arbejde, og skønt flertallet samlede sig om et landbrugsråd uafhængigt af Landhusholdningsselskabet, stod det klart, sagen måtte falde i fællesforeningerne [57]. Atter engang var Landhusholdningsselskabets bestyrelsesråd splittet, idet en fløj var bange for, at man var gået modstanderne for langt i møde, men sagen fandt sin afslutning, da den jyske fællesforening på sit delegeretmøde 23. september vedtog at henlægge landbrugsrådet. »Jens Busk arbejdede tappert for at få det slået ihjel i vor forsamling, og det lykkedes ham«, skrev propr. H. C. la Cour til sin bror, Jørgen la Cour, efter delegeretmødet [58]. Da jyderne havde afvist landbrugsrådsforslaget, gjorde de øvrige foreninger ligeledes kort proces [59].

Landbrugsrådsforhandlingerne var en skuffelse for Jørgen la Cour, hvem det – sammen med H. P. Ingerslev – væsentlig skyldtes, at drøftelserne nåede så vidt, som tilfældet blev. Om sine bevæggrunde skrev han til Landhusholdningsselskabets præsidium:

> ... *som det først fornødne,* at landbrugets frie foreningsvirksomhed organiserede sig, og seende hen til at Landhusholdningsselskabet ikke kunne være tjent med den stilling, Indenrigsministeriet jævnlig tildelte det, og ved hvilken der kun lejlighedsvis tages hensyn til dets meninger, seende hen til at oppositionen mod selskabet såvel på rigsdagen som i befolkningen var i tilvækst, og frygtende for at det ville blive endnu værre under et eventuelt nyt ministerium at sikre selskabet en berettiget indflydelse på sagens gang, samt antagende at det endnu måtte kunne lykkes at få fællesforeningerne, inden de yderligere ændrede deres fysiognomi, til at godkende en ordning, hvorved ikke blot selskabets, men også deres egen indflydelse blev organiseret og godkendt af regeringen, hvorom tilsagn fra denne havdes, fremsatte jeg på opfordring af et indflydelsesrigt udvalgsmedlem mit oprindelige forslag til udvalget [60].

Landbrugsrådet var et storsynet initiativ fra Jørgen la Cours side. Forslaget vakte med sin nyordning af landbrugets stilling over for lovgivningsmagten, som det er nævnt ovenfor, en ikke ringe modstand i Landhusholdningsselskabet, skønt det netop var la Cours bestræbelse at sikre selskabets stilling som centrum for dansk landbrugs foreningsvæsen ved det nye råd. Det skulle medvirke til at bremse »vore snart politisk organiserede fællesforeninger« og konservere en situation, udviklingen truede med at løbe over ende. Jørgen la Cours og hans meningsfællers forargelse over, at »politikken« blev draget ind i forhandlingerne og endte med at kvæle landbrugsrådet, var egentlig ilde anbragt, når man tager forslagets gennempolitiske karakter i betragtning.

Men Jørgen la Cour var i den henseende en så fuldgod højremand, at han opfattede politik som ensbetydende med venstrepolitik. Måtte landbrugsrådet henlægges, så opgav Jørgen la Cour dog ikke sine bestræbelser for at »samle den spredte votering over almenvigtige landbrugsforslag«. I 1896 hævdede han på et præsidentmøde, at der nu var en gunstig lejlighed til at etablere et samarbejde med fællesforeningerne, men heller ikke da var der grobund for tanken [61].

Nogen tid forinden det første møde i det store udvalg, der behandlede landbrugsrådssagen, trådte Jørgen la Cour skarpt op imod proprietær H. Branth, der af den jyske fællesforening var udpeget til at tage del i forhandlingerne. Anledningen var et foredrag, som Branth holdt i Landhusholdningsselskabet 24. marts 1886 – »Landbrugets nuværende Vilkår« – hvor han på landbrugernes vegne fremlagde de krav til lovgivningsmagten, der senere skulle blive hævdet af agrarbevægelsen [62]. Branth havde som det centrale punkt understreget landbrugets altdominerende stilling i dansk samfundsliv, og her satte la Cour ind:

> Det var hans tro, at når man ville have reformer gennemførte, måtte man vogte sig for at fremkomme med sådanne på basis af en betragtning, ved hvilken sagen ses alt for meget fra én side; man måtte holde sig for øje, at de reformer, som her var tale om, og som var af en meget vidtgående art, kom til at berøre hele samfundet og derfor også måtte ses fra de andre samfundsklassers side.

Jørgen la Cour advarede mod at overbetone landbrugets rolle, og han imødegik punkt for punkt Branths anker mod den nuværende situation. Hans indlæg var bestemt i sin opfattelse og synes at have været skarpt fremført [63]. Jørgen la Cour havde allerede i 1880 ved en landbrugs- og industriudstilling understreget »hvilken overordentlig rig forbindelse der er mellem industri og landbrug«, og i februar 1886, da De samvirkende sjællandske Landboforeninger drøftede margarinespørgsmålet, tog han til orde mod ensidigt at varetage landbrugets interesser på bekostning af andre samfundsgruppers, især byarbejdernes [64]. Jørgen la Cour arbejdede for »det heles vel« som sekretær i Landhusholdningsselskabet havde tidligt gjort ham til genstand for stadige angreb fra »Landbovennen«'s side, en kampagne, der førte til sagsanlæg mod redaktøren Fr. Riegels [65].

Da agrarbevægelsen opstod først i 1890'erne, måtte la Cours synspunkter uvægerlig skabe konflikter. I sine årsoversigter i »Tidsskrift for Landøkonomi« skrev han i 1890, at »Forjættelsen om, at en lysere tid er i fremrykning« kunne udlæses af driftsresultatet for 1889, 1890 blev betegnet som et ret godt år, det samme gjaldt 1891, og 1892 var et »godt år«. Jørgen la Cours bedømmelse af 1893 gav »god udsigt til, at det danske landbrug uden stærke

Jørgen la Cour.
Efter Søndagsbladet 1892.

forlis kunne komme gennem den krise« [66]. Han ville ikke bidrage til den undergangsstemning, agrarbevægelsen byggede på, og i oversigten for 1890 føjede han til, at landlivet indeholdt så væsentlige menneskelige værdier, »at landbruget ikke med rette kan forlanges også at være lukrativt, hvad pengeudbyttet angår« [67].

Det første sammenstød med agrarerne fandt sted på den jyske fællesforenings delegeretmøde i september 1892, hvor la Cour, efter aftale med C. Lüttichau, fællesforeningens formand, imødegik grosserer Peschcke Køedt, der agiterede for frihandel. Jørgen la Cours appel om en moderat kurs i toldspørgsmålet blev ikke fulgt, og med overvældende flertal vedtoges en af Peschcke Køedt forelagt resolution [68]. Det var dog ikke la Cours hensigt at nedlægge våbnene, og i »Ugeskrift for Landmænd« offentliggjorde han en redegørelse for sit syn på toldsagen. Artiklen indeholdt bl. a. følgende:

Enhver alvorlig ven af en toldreform må vist højlig beklage, at en så talrig forsamling af indflydelsesrige mænd, forblændede af en ved kraftige midler fremkaldt hastig stemning, forspilder den indflydelse, som den kunne have på en kommende toldreform ved at vedtage et så umuligt og derfor unyttigt forslag [69].

En heftig bladpolemik fulgte efter dette indlæg, og la Cour søgte at supplere sine egne indlæg med Chr. Sonnes »forvalter Gommesens toldbetragtninger«, som han sammen med Falbe-Hansen arbejdede på at få frem i pjeceform [70].

Det blev ikke ved bladpolemikken; striden førte til et angreb på la Cours stilling som præsident i Landhusholdningsselskabet. Den præsidentpost, la Cour beklædte, skulle på valg i december 1892, og da selskabets medlemmer allerede var begyndt at indsende stemmesedlerne, modtog de fra propr. F. Andersen-Rosendal en opfordring til at vælge prof. B. Bang, Landbohøjskolen, i stedet for la Cour, idet der blev henvist til la Cours stilling i toldspørgsmålet [71]. Andersen-Rosendals henvendelse affødte en række tillidserklæringer til Jørgen la Cour, dels i Berlingske Tidende, dels fra 11 fremtrædende landmænd blandt medlemmerne [72]. Resultatet af denne kampagne blev, at la Cour genvalgtes med 340 stemmer, mens Bang, der havde erklæret ikke at ville modtage et evt. på ham faldet valg, fik 50, og 4 var spredte. Stemmeafgivningen var mere end fordoblet i forhold til sædvanlige præsidentvalg, og et ikke helt ubetydeligt mindretal havde vist sig lydhør for agrarernes synspunkter [73]. Størsteparten af selskabets medlemmer sluttede dog op bag la Cour, og det var karakteristisk, at der blandt de 11 fremtrædende medlemmer, der støttede hans genvalg, var mænd, der så med velvilje på agrarbevægelsen [74].

Bladpolemikken fortsatte ind i 1893, og la Cour, der hidtil havde stået ugeskriftet nær, afbrød efter debattens ophør sit medarbejderskab ved bladet, idet han følte sig svigtet af redaktionen, der efter hans opfattelse gav hans modstandere for vidt spillerum [75]. Jørgen la Cour var ikke begejstret, da Landhusholdningsselskabet, under indtryk af agrarbevægelsen, diskuterede nedsættelse af et toldudvalg.

> ... der vil ikke kunne ventes en enstemmig fællesudtalelse af bestyrelsesrådet om agrarspørgsmålet. Forelægges det, får vi let en storpolitisk forhandling, som vil optage al tiden og ikke lede til noget [76].

Derimod gik han som formand for Københavns Amts Landboforening imod agrarerne. Landboforeningen opfordrede den sjællandske fællesforening til at arbejde for et moderat reformprogram og afviste, at den nystiftede »Danmarks Agrarforening« skulle føre landbrugets ønsker frem for lovgivningsmagten [77].

Adskillige forhold måtte bringe Jørgen la Cour i konflikt med agrarbevægelsen. Han var en af de fremtrædende repræsentanter for det eksisterende organisationsliv, der fik en form for mistillidsvotum ved oprettelsen af agrar-

foreningen. Jørgen la Cours flere gange udtrykte opfattelse af landbruget som andet og mere end blot et erhverv, der skulle afkaste et rimeligt økonomisk udbytte, måtte skurre imod agrarernes kontante krav. Men afgørende var det, at agrarholdningen kolliderede med noget væsentligt i la Cours samfundssyn. Om sin opposition imod H. Branth i Landhusholdningsselskabet i 1886 skrev han til sin ven, H. Valentiner:

... det, jeg gjorde hin aften, og som sørgelig er kommet i kollision med desværre altfor udbredte følelser og stemninger, det var at prøve på at nedlægge en bestemt protest mod den ånd, der bar visse forslag frem – rimeligvis forslagsstilleren uafvidende – men det var socialismens og magtbryndens fule ånd, der slog til lyd, det var egenkærlighedens og brutalitetens stygge lidenskaber der påkaldtes ... Er det de gode følelser der kaldes på, er det moralsk forsvarligt, kan der bygges et stærkt og lykkeligt samfund ved sådanne midler. Jeg tror det ikke, ja jeg er vis på, at der ikke kan, det er for uædel bund at bygge på, til, at de kan have forjættelsen om kommende gode dage for Danmark og det danske agerbrug [78].

Uden tvivl dybt påvirket af det grundtvigske livssyn, Jørgen la Cour havde tilegnet sig i sine unge år, havde han som en forudsætning for en lykkelig fremtid for folket fremhævet »det heles vel« og advaret mod en splittelse af samfundet – »splidagtige huse først og fremmest stå for fald«. Agrarbevægelsen måtte derfor i la Cour finde en kompromisløs modstander, ikke fordi han var uden forståelse for landbrugets problemer, men fordi bevægelsens ensidige fremhævelse af netop dette erhvervs krav til samfundet for la Cour rummede en fare for det danske folks fremtid. »Ugeskrift for Landmænd« skrev ved Jørgen la Cours udnævnelse til præsident i Landhusholdningsselskabet rammende herom:

La Cour er på denne post agrarier, forsåvidt han med liv og sjæl forsvarer og fremmer landbrugets interesser, men han er ikke hildet i det snæversyn, som indbilder sig, at dette kan ske på en varig og solid måde ved hensynsløst at ville søge fremgangen på bekostning af andre interesser i samfundet [79].

Ved Jørgen la Cours død i 1898 skrev »Ugeskrift for Landmænd«, at hans navn var »det, der samlede venner og tilhængere om sig, men som også kaldte modstanderne frem og undertiden i tætte rækker« [80].

Gennem sit lange virke i dansk landbrugs tjeneste som tidsskriftsredaktør, landboskoleforstander, sekretær og siden præsident i Landhusholdningsselskabet opnåede la Cour uden tvivl bredere indsigt i landbrugets vilkår end nogen anden af tidens fremtrædende landmænd. Han var netop i modsætning til de øvrige lederskikkelser udelukkende »teoretisk« landmand, og han kunne fuldt ud samle sig om de opgaver, der er nævnt ovenfor. Men det

betød ligeledes, at la Cour kunne opfattes som en fremmed i de praktiske landbrugeres kreds, og beskyldningen »bureaukrat« blev brugt imod ham [81]. Den store faglige kyndighed, vide horisont og den med årene oparbejdede erfaring i administrationen af sager vedrørende danske landbrugsforhold gav la Cours meninger og ord en respekteret autoritet hos mange landbrugere. Medarbejderne berømmede hans arbejdskraft, og takket være denne kom hans opfattelser til at præge næsten alle felter af landbruget – mindst direkte påvirket var antagelig mejerivæsen og husdyrbruget [82]. Og la Cours arbejdskraft var forenet med en sjælden initiativrigdom. Måske var hans evne til at opkaste ideer til nye aktiviteter og opstille arbejdsopgaver det mest karakteristiske for hans indsats i landbruget, og denne egenskab bevarede Jørgen la Cour til sine sidste år, f. eks. som skolemand ved oprettelsen af feriekurset for lærere i 1892 og i Landhusholdningsselskabets tjeneste ved forhandlingerne om et nationalmærke for dansk smør i 1897 [83].

Hos de større landmænd, der særlig sluttede op bag Landhusholdningsselskabet, måtte det bestyrke tilliden til la Cours virke, at han i tidens politiske strid stod på ministeriet Estrups side [84]. Jørgen la Cours sociale baggrund og stilling, hans især med årene beskedne kontakt med udviklingen blandt det grundtvigske lægfolk og hans mangeårige arbejde i selskabet med dets medlemskreds af godsejere, forvaltere og proprietærer og dets halvofficielle præg måtte bidrage til at placere ham på Højres side. Hertil kom, at han i 1892 direkte blev ansat under ministeriet, men det væsentligste for la Cours stillingtagen var uden tvivl forsvarssagen og det grundtvigske venstres svigten, efter la Cours mening, da det gik i samarbejde med bjørnebakkere og radikale. I et brev til Ernst Trier bebrejdede han det grundtvigske venstre, at det ville:

> ... danne sluttet politisk parti med dem, skønt de i bund og grund er dem så diametralt modsatte. – Jeg havde en stor lyst til at se en kreds af de bedste grundtvigske mænd samlede; – når da en god mand på en mild måde ville tale et forløsende ord, tror jeg det ville være let for dem at erkende, at den fortvivlede politiske rolle, som de skammelig misbrugte af Høgsbro, 1871 lededes ind på, kun har været dem og deres forædlende og styrkende virkning i det danske folk til stor skade [85].

Arbejdsfællesskabet med »materialisterne« og Venstres holdning til forsvarsspørgsmålet har antagelig været bestemmende for, at Jørgen la Cour, hvis stærke nationale følelse krævede tilslutning til et forsvar af landets selvstændighed med alle midler uden hensyn til partiskel, og som havde sit udgangspunkt i et gammelgrundtvigsk livssyn, var at finde i provisoriekampen som højremand [8].

Hvad der således styrkede Jørgen la Cours stilling hos dele af det danske landbrug, gjorde ham til gengæld omstridt hos andre. Det trådte særlig frem

i 90'erne med agrarbevægelsen og kritikken mod konsulentkontoret; og i 1894, da han var på tale som Dalgas' efterfølger i Hedeselskabet, vakte dette så stærk modstand, at la Cours kandidatur blev opgivet [87]. Vilhelm Lassen skrev i den forbindelse, at Jørgen la Cours »selvbevidste, storsindede og doktrinære kaptajnnatur vil aldrig komme i forbindelse med jysk bondenatur« [88]. Utvivlsomt var der ikke mindst i Jylland og blandt mange mindre landmænd en fornemmelse af, at Jørgen la Cour var systemets, ministeriets repræsentant mere end en leder fra landbrugets egne rækker. Også i la Cours ydre optræden kunne der, som Chr. Christensen har skildret det, være en distance, der ledte tanken hen på embedsmanden [89]. Andre sider af Jørgen la Cours personlighed kunne vanskeliggøre ham forholdet til andre. Fra sin tidlige ungdom var han fast overbevist om sin egen formåen, og hans yngre bror, H. C. la Cour, skrev ved en bestemt lejlighed indforstået, at han, Jørgen la Cour, havde set sig om efter »kræfter til dette arbejde, men øjner ingen uden dig selv« [90]. Med sin stærke overbevisning om sine egne synspunkters saglige rigtighed og ideale værdi, f. eks. i striden med agrarerne, var han i polemik og kritik ofte nedladende og tilrettevisende på en måde, der ikke kunne skaffe ham sympati [91]. Selv var la Cour sårbar over for opposition og blev let bitter, ligesom han var for tilbøjelig til at finde personlige motiver bag modstand i faglige spørgsmål [92].

Det var Jørgen la Cours arbejde i Landhusholdningsselskabet, der gjorde hans navn omstridt. Som skolemand anerkendtes han som pioneren, hvem den moderne landbrugsskole skyldte sin oprindelse, og man kunne i 1860'erne have ventet, at la Cour ville have fundet sin livsgerning i folkeoplysningens tjeneste. Hans virkelyst var imidlertid ikke stillet, og arbejdet uden for landboskolen tog til i omfang. Fra 1884 var det virksomheden som sekretær og siden præsident i Landhusholdningsselskabet, der var la Cours hovedindsats. Denne nyorientering af la Cours arbejde bidrog til at fjerne ham fra den grundtvigske bevægelse, men han opnåede i selskabets – og senere ministeriets – tjeneste en indflydelse på udviklingen i dansk landbrug som næppe nogen anden enkeltperson. Jørgen la Cours virke kan siges at falde i to afsnit. Fra 1867 til 1884 bragte han fornyelse i den lavere landbrugsundervisning ved at knytte forbindelsen til højskolen, og fra 1884 til 1898 arbejdede han som den ledende embedsmand – dog uden titlen – for sager vedrørende det danske landbrug.

NOTER OG HENVISNINGER

Dr. phil. Vilhelm la Cour, der har stillet sin fars, Jørgen la Cours, omfattende arkiv til min rådighed, og min lærer, lektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang, der har gennemlæst manuskriptet, og med hvem jeg har drøftet artiklens indhold, bringer jeg min varmeste tak for bistand og støtte ved dette arbejdes tilblivelse.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

Jørgen la Cours arkiv (Rigsarkivet)
B. S. Jørgensens arkiv (Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek)
Carl Plougs arkiv (Det kgl. Bibliotek)
Th. R. Segelckes arkiv (Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek)
Ernst Triers arkiv (Rigsarkivet)
Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs arkiv (Erhvervsarkivet)
Højskoletilsynets arkiv (Rigsarkivet)

Trykte kilder:

Aarsberetning om det kgl. danske Landhusholdningsselskabs virksomhed
Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed i de sidste 10 Aar 1876–1885 (1886)
Forslag og betænkninger afgivne af det af det kgl. Landhusholdningsselskab nedsatte udvalg angaaende ansættelse af landbrugskonsulenter (1879)
Beretning om De samvirkende sjællandske Landboforeningers Virksomhed
Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøder

Tidsskrifter:

Landbovennen
Tidsskrift for Landøkonomi
Ugeskrift for Landmænd
Vort Landbrug

Fremstillinger:

Appel, Hans: Dalum Landbrugsskole 1886–1911 (1911)
Borup, E. J.: Alfred Povlsen (1952)
Christensen, Chr.: Min Livsførelse og Virksomhed (1918)
la Cour, Vilh.: Livet begynder (1953)
– Med Far i Felten (1964)
Foreningen »Lyngby Elever«, Aarsskrift 1898 (1898)
Fyns Stifts patriotiske Selskab gennem 100 Aar, 1810–1910 (1910)
Hansen, Jak.: Erindringer (Fra Holbæk Amt 1933)
Hansen, K. (red.): Det danske Landbrugs Historie (1924–45)
– J. C. la Cour (1916)
Hertel, Hans: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie, I–II (1919–20)
Højskolens Ungdomstid i Breve (udg. v. R. Skovmand) (1960)
Jenkins, H. M.: Report on Agricultural Education in North Germany, Denmark, Belgium, Holland and the United Kingdom (1884)
Jensen, Hans: Landarbejderspørgsmålet og Landarbejderorganisationerne i Danmark fra 1864 til ca. 1900 (1931)

Jensen, Hans: Lars Bjørnbak og den bjørnbakske Bevægelse (1919)
Jørgensen, T.: Anders og Marie Jørgensen (1938)
Ladelunds 50 Aars Jubilæum (Ladelund Elevforenings Aarsskrift, 1929)
Landboskolen ved Lyngby 1867–1917, v. J. J. Hansen (1917)
Lund, Hans: Askov Højskole 1865–1915 (1965)
Pedersen, Erik H.: Agrarbevægelsen (Fyns Stifts Årbøger, 1964)
Pontoppidan, M.: En dansk Landmand, Laurits la Cour til Skærsø (1915)
Pontoppidan-Thyssen, A.: Den nygrundtvigske Bevægelse I (1958)
Rosendal, Hans: Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844–1894 (1894)
– Grundtvigs Højskole 1856–1906 (1906)
– Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie (1894)
Schrøder, Ludv.: Den nordiske Folkehøjskole (1905).
Siggaard, Niels: Københavns Amts Landboforening gennem hundrede Aar (1941)
Skovmand, Roar: Folkehøjskolen i Danmark 1844–1892 (1942)
Skrubbeltrang, F.: Den danske Husmand I–II (1952–54)
– Det indvundne Danmark (1966)
Sonne, Chr.: Min Livsmelodi (1938)
Svendsen, A.: Tune Landboskole 1871–1890 (1890)
Trier, Ernst: 25 Aars Skolevirksomhed (1894)
Tuxen, S. C. A.: Malling Landbrugsskole (1889)
– Unge Landmænds Uddannelse (1888)

Forkortelser:

Ingen betegnelse	=	Jørgen la Cours arkiv, breve, koncepter, manuskripter
Lhs. arkiv	=	Landhusholdningsselskabets arkiv
Jy. beretn.	=	Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøder
Lhs. beretn.	=	Aarsberetning om det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed
Sjæl. beretn.	=	Beretning om de samvirkende sjællandske Landboforeningers Virksomhed
TfL	=	Tidsskrift for Landøkonomi
Christensen	=	Chr. Christensen: Min Livsførelse og Virksomhed
DLH	=	Det danske Landbrugs Historie
Hansen	=	K. Hansen: J. C. la Cour
Hertel I–II	=	H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie I–II
Landboskolen	=	Landboskolen ved Lyngby, v. J. J. Hansen
Livet beg.	=	Vilh. la Cour: Livet begynder
Rosendal	=	H. Rosendal: Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844–1894
Skovmand	=	R. Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1844–1892

NOTER

Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste

1. La C. til Jørgensen 30/4 58 (Jørgensens arkiv), Jørgensen til la C. 6/5, 15/6 58.
2. Se M. Pontoppidan: En dansk Landmand, især s. 53ff.
3. Om la C.'s barndom og ungdom se Hansen s. 26ff. la C til E. Møller-Holst 11/8 80.
4. Hansen s. 32f., 36. jfr. talrige breve fra la C. til forældrene og fra la C. til Jørgensen (Jørgensens arkiv).
5. Livet beg. s. 28.

6. La C. til Agathe Barfod, udat. men må stamme fra 1861.
7. Do. Om la C.'s stilling til den grundtvigske kreds vidner et brev til forældrene i forbindelse med Grundtvigs sindssygdom i 1867, 15/4 67. Se i øvrigt, Breve fra V. Ullmann s. 36, (la Cours holdning til Vennemødet 1872). Om den københavnske fløj af grundtvigianerne, som la C. stod nærmest, se A. Pontoppidan-Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse s. 60 ff.
8. La C. til forældrene 18/12 66, til Jørgensen 27/10 67 (Jørgensens arkiv). Jfr. hans vurdering af stavnsbåndets ophævelse i Lhs. beretn. 1882, s. 48 ff.
9. Fædrelandet 16/5 1881, (et indlæg mod Edw. Tesdorpf), Jy. beretn. 1892, s. 31.
10. La C. til Jørgensen 4/10 61, 1/9 63 (Jørgensens arkiv), Vilh. la Cour: Med Far i Felten, s. 67.

Landboskolen ved Lyngby

1. Om Hindholm se Skovmand s. 77ff. Ludv. Schrøder: Den nordiske Folkehøjskole s. 74ff. Christensen s. 47ff.
2. Foreningen »Lyngby Elever«, Aarsskrift 1898 s. 26, Stephansen til la C. 9/11 59.
3. Hansen s. 42f. Jfr. brev fra la C. til Vinther 4/7 60 og udat. (1860).
4. Chr. Nielsen til Stephansen 12/10 61 (Højskolens ungdomstid i breve II, s. 311 f.), la C. til Stephansen 27/1 63, trykt Skovmand s. 135ff.
5. Chr. Nielsen til la C. 5/3 66. B. S. Jørgensen havde i 1855 overfor la C. nævnt den mulighed at blive lærer ved et landvæsensinstitut, hvad la C. dog ikke var videre begejstret for, la C. til forældrene 14/11 og 2/12 55.
6. La C. til Jørgensen 12/4 61, 21/8 62, 28/8 63 (Jørgensens arkiv), la C. til forældrene, udat. (efter 8/6 60), TfL 1867 s. 408ff.
7. La C. til Stephansen 27/1 63, trykt Skovmand s. 135 ff. Fortegnelse over foredragsvirksomheden. Jfr. Foreningen »Lyngby Elever«, Aarsskrift 1898 s. 24.
8. La C. til forældrene 24/3 67.
9. La C. til Stephansen 27/1 63, trykt Skovmand s. 135ff.
10. Stephansen til la C. 3/2 63, 9/8 63.
11. Hansen s. 52ff. (gengiver nu forsvundet manuskript). Se endv. »9. danske Landmandsforsamling i Odense« s. 266f. og Schrøder til Flor 11/7 63 (Højskolens Ungdomstid i breve II s. 88).
12. Se endv. breve fra la C. til B. S. Jørgensen 6/4, 7/5 og 12/7 64 (Jørgensens arkiv).
13. Jfr. Livet beg. s. 90, Vort Landbrug 1894 s. 623.
14. La C. til Agathe Barfod 7/9 64, til forældrene 13/10 64.
15. La C. til forældrene 13/10 64.
16. Om skolen se Skovmand s. 139 f., Rosendal s. 37, hvor i sidste tilfælde oprettelsesåret forkert er sat til 1865 og la C.'s forstandertid til 1865–66. Jfr. breve til B. S. Jørgensen 3/11 og 11/11 64 (Jørgensens arkiv), til Agathe Barfod 21/11, 12/12 og 21/12 64. Om kontakten med Fenger se Højskolens ungdomstid i breve II s. 117.
17. Livet beg. s. 31, jfr. talrige breve fra udenlandsrejsen, la C. til forældrene 25/9 og 23/12 66.
18. La C. til forældrene 25/9, 23/12 66.
19. La C. til forældrene 25/9 66, jfr. la C. til Vinther 28/9 66, foreningen »Lyngby Elever«, Aarsskrift 1898 s. 26ff.
20. La C. til forældrene 9/11, 29/11, 15/12 66, 21/1 67, foreningen »Lyngby Elever«, Aarsskrift 1898 s. 29 ff. Landboskolen s. 35ff.
21. La C. til forældrene 30/1, 4/3 67, Foreningen »Lyngby Elever«, Aarsskrift 1898 s. 29f.
22. Landboskolen s. 35ff.

23. La C. til forældrene 30/5 67, Landboskolen s. 41f.
24. Landboskolen s. 42 ff. Hans Lund: Askov Højskole 1865–1915 s. 35.
25. Manuskript. Indbydelsen aftrykt i Landboskolen s. 44ff.
26. Do.
27. Hans Lund: Askov Højskole 1865–1915 s. 24, Ernst Trier: 25 års skolevirksomhed I s. 35.
28. La C. til forældrene 30/10 67, jfr. la C. til Jørgensen 27/10 (Jørgensens arkiv), Landboskolen s. 48ff.
29. Landboskolen s. 48, 122 f.
30. Do. s. 126.
31. Do. s. 52ff.
32. Do. s. 122 f., 126 f. la C. til forældrene 4/2 69.
33. Do. s. 122f.
43. Rosendal, passim.
35. Landboskolen s. 61f.
36. La C. til forældrene 4/2 69, Christensen s. 195.
37. Landboskolen s. 126 ff. E. J. Borup: Alfred Povlsen s. 41 ff., Livet beg. s. 13. En konflikt opstod dog, da Alfred Povlsen i 1884 havde udtalt sig meget skarpt mod egnens befolkning for sløvhed, P. Jessen til la C. 2/7 84. Københavns Amts Avis 23/6, 24/6, 26/6 84. Jfr. A. Pontoppidan-Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse, s. 340.
38. La C. til Horns Herreds Landboforening, jan. 77.
39. Christensen s. 116, 137.
40. Redegørelse for skolens undervisning af la C. dat. 8/12 71 (Jørgensens arkiv).
41. P. Dohm til la C. 4/6 90.
42. Hansen s. 66f., Christensen s. 195. Chr. Sonne: Min livsmelodi s. 24.
43. H. Valentiner til la C. 16/3 84, jfr. la C. til forældrene 4/2 69.
44. La C. til forældrene 20/2 70, jfr. E. J. Borup: Alfred Povlsen s. 43.
45. Manuskript.
46. La C. til forældrene 26/3 69.
47. Skovmand s. 274, 280.
48. F. eks. Odense (fra 1851) og Lumby (fra 1859), jfr. desuden Skovmand s. 47, note 10.
49. Om landbrugsundervisningen i almindelighed se DLH V s. 623ff.
50. Krarupske skoler: DLH V s. 636ff., Rosendal s. 4f., Næsgård: H. Jørgensen og F. Skrubbeltrang: Det Classenske Fideikommis s. 517ff., Fyns Stifts teoretiske Landvæsensinstitut: Fyens Stifts patriotiske Selskab gennem 100 Aar, s. 113ff, 159ff. og 221ff. Jfr. Lhs. beretn. 1887–88 s. 115ff. Lumby: DLH V s. 641, Christensen s. 194f.
51. Rosendal s. 24.
52. Rosendal, passim.
53. La C. til R. J. Børup 22/5 88.
54. Do., la C. til H. Rosendal 7/6 92.
55. Manuskript.
56. TfL 1886 s. 692.
57. La C. til H. Rosendal 7/6 92.
58. N. J. Jensen til C. Grove 2/10 59 (Højskolens ungdomstid i Breve II s. 504).
59. H. Rosendal: Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie s. 28, 40f. 77f. og 87f. jfr. Skovmand s. 46ff.
60. H. Rosendal: Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie s. 116f.
61. Skovmand s. 166f. H. M. Jenkins: Report on Agricultural Education.. s. 166.
62. Skovmand s. 52ff. Hans Jensen: Lars Bjørnbak og den bjørnbakske bevægelse s. 44ff.
63. Stephansen til la C. 3/2 63.
64. La C. til Agathe Barfod 21/11 64.
65. Lhs. beretn. 1887–88 s. 116, Højskolebladet 1891 s. 1401ff., Vort Landbrug 1894 s. 622.
66. La C. til Vinther, dat. marts 69.
67. Vort Landbrug 1894 s. 619ff. la C. anførte i 1889 overfor bestyrelsen for Grundtvigs Højskole, at såvel Grundtvig som Chr. Flor havde set med velvilje på hans skole i Lyngby, la C. til bestyrelsen for G. H. 16/7 89.
68. Skovmand s. 80.
69. La C. til R. J. Børup 20/4 88, jfr. la C.'s arbejde for Sorøtankens virkeliggørelse i 1877, A. Pontoppidan-Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse I s. 153.
70. Skovmand s. 150 ff.
71. La C. til Vinther, dat. marts 69.

72. Vort Landbrug 1884 s. 205 ff.
73. Christensen s. 77, 87ff. Skovmand s. 445.
74. Christensen passim, A. Svendsen: Tune Landboskole 1871–90 s. 8ff. At Tune kunne opfattes som en »venstrerival« til la Cours skole giver Skovmand s. 387 belæg for. Se desuden Ludv. Schrøder: Den nordiske Folkehøjskole s. 291 ff.
75. Ladelund Elevforenings årsskrift 1929 s. 21ff. Jy. beretn. 1880 s. 24, 1887 s. 53.
76. Jakob Hansens erindringer, Fra Holbæk Amt 1933, s. 61ff. Christensen s. 196. Højskolepræget synes dog ikke stærkt fremtrædende.
77. Vort Landbrug 1882 s. 65ff. Jfr. Højskolebladet 1883 II s. 785.
78. Rosendal s. 77, 138, Vort Landbrug 1885 s. 226.
79. Lhs. beretn. 1887–88 s. 115ff.
80. Rosendal passim, (ingen elevtal fra Emdrupborg og Grejsdalen).
81. F. Skrubbeltrang: Den danske Husmand I s. 196ff. T. Jørgensen: Anders og Marie Jørgensen s. 126.
82. Christensen s. 180ff. Udtrykket »Højskole-Agerbrug« stammer sammesteds fra, s. 184, idet Christenen citerer et brev fra Ludv. Schrøder, der ikke vil være medstifter af »Vort Landbrug« med begrundelsen »Vi vil ikke et særligt H.–A.«. Adskillige højskoler foruden de nævnte gav i større eller mindre omfang landbrugsundervisning, men la C. havde ikke megen tiltro til værdien af den spredte undervisning på disse skoler, la C.'s beretning af 22/12 1886, (Lhs. arkiv 244/1886), jfr. S. C. A. Tuxen: Unge Landmænds Uddannelse s. 28f.
83. H. Appel: Dalum Landbrugsskole 1886–1911 s. 21, 45, jfr. Højskolebladet 1891 s. 1262 f.
84. H. Appel: Dalum Landbrugsskole 1886–1911 s. 86f. Ladelund Elevforenings årsskrift 1929 s. 38ff.
85. Landstingets forhandlinger 1889–90 sp. 1279ff. Jfr. Skovmand s. 446f. De divergerende opfattelser kom også frem på højskolemødet i Dalum i 1891, se Højskolebladet 1891 s. 1253 ff.
86. S. C. A. Tuxen: Unge landmænds Uddannelse s. 26ff., 37ff.
87. S. C. A. Tuxen: Malling Landbrugsskole s. 3.
88. La C. til Chr. Sonne 25/12 88, la C. til C. Ploug 24/12 89 (Plougs arkiv)
89. Landboskolen s. 71ff.
90. Do. s. 69f., 128 f.
91. Notat af L. Feilberg 27/2 90 (Højskoletilsynets arkiv).
92. H. C. la Cour til la C. 20/12 88, jfr. dog Landboskolen s. 84.
93. Landboskolen s. 76f., la Cour til bestyrelsen for »Grundtvigs Højskole« 16/7 89, jfr. H. Rosendal: Grundtvigs Højskole s. 102ff.
94. Landboskolen s. 80, 84, H. Rosendal: Grundtvigs Højskole s. 106f. Der havde været nogen kritik af Grundtvigs Højskoles køb af Landboskolen ved Lyngby, jfr. Tidens Strøm 9/11 1891, Højskolebladet 1891 s. 1401ff. la C. til Rosendal 7/6 92.
95. Landboskolen s. 81f., jfr. Livet beg. s. 144ff.
96. Jørgen la Cour følte selv, at forholdene ikke var, som de skulle være, R. J. Børup til la C. 18/6 95, Christensen s. 195. Om betalingen og de sociale konsekvenser heraf se H. Rosendal til la C. 21/9 95.
97. Jfr. f. eks. Jørgen Pedersen, Dalum, til la C. 26/8 91.
98. Christensen s. 182ff.
99. Skovmand s. 312, 387, J. H. Bagge til la C. 28/3 89, la C. til Trier 25/4 88 (Triers arkiv), la C. til C. Ploug 24/12 89 (Plougs arkiv).
100. La C. til Alfred Povlsen 27/3 97, jfr. A. Povlsen til la C. 24/3 og 30/3 97.
101. R. J. Børup til la C. 18/4 88, la C. til R. J. Børup 20/4 88, la C. til bestyrelsen for »Grundtvigs Højskole« 16/7 89, la C. til H. Rosendal 7/6 92. I det sidste brev, ligesom i artiklen om la C. i Vort Landbrug 1884, s. 206, understreges desuden, at Landboskolen

ved Lyngby henvendte sig til et bredere udsnit af den danske befolkning end højskolerne i almindelighed, jfr. la C. til Vinther, dat. marts 69.

102. Jfr. Ludv. Schrøder: Den nordiske Folkehøjskole s. 290 f. Christensen s. 217 f. J. Overgaard i Danmarks Folkehøjskole (1944) s. 446, DLH V s. 663.
103. La C. til B. S. Jørgensen 3/3 86, Ludv. Feilbergs betænkning af 14/1 88 (Højskoletilsynets arkiv), jfr. Skovmand s. 256.
104. Hansen s. 66.

Tidsskrift for Landøkonomi

1. TfL 1866, s. 368, la C. til forældrene 25/9, 3/10, 15/12 66.
2. TfL 1882, s. 11ff., Hertel I s. 221, 291.
3. Ugeskrift for Landmænd 1868 I s. 44 f.
4. TfL 1860 s. 349ff. (»Værdibestemmelsen af kunstige Gjødningssorter«) 1863, s. 249ff.
5. TfL. 1866, s. 317ff., jfr. la C. til forældrene 18/5 66 og 4/3 67, Hedeselskabets svar i TfL 1867, s. 318ff, jfr. replik af la C. i Ugeskrift for Landmænd 1868 I s. 141ff. Se iøvrigt F. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, s. 144ff.
6. TfL 1866 s. 368, 1882 s. 13.
7. Se »Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud«, note 1.
8. TfL 1882 s. 15f.
9. H. Valentiner til la C. 11/7 83.
10. Artiklen »Plantefysiologiske Meddelelser« fremkom i TfL 1883 s. 332ff. med et »Forord til...« s. 330f. W. Johannsen til la C. 10/5 og udat. 83.
11. Landboskolen s. 129.
12. La C. til forældrene 3/10 66, TfL 1874 s. 585f.
13. TfL 1888 s. 557ff., 1891 s. 425ff.
14. Fr. Barfod TfL 1879 s. 591ff., 1888 s. 577ff. og Chr. Christensen 1884 s. 561ff. og 1885 s. 549ff. Jfr. endvidere en artikel fra Jørgen la Cours egen hånd, »Svingplovens Indførelse i Danmark«, TfL 1869 s. 376ff.
15. D. Hannemann til la C. 8/3 72, Fjord til la C. 1/11 80, præsidentmøde 18/12 83, (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv).
16. J. V. T. Hertel til la C. 23/2 80, 4/1 88, Erh. Frederiksen til la C. 28/11 88, la C. til Ugeskrift for Landmænd 29/12 92, udat. 93.
17. TfL 1883 s. 20f. Christensen s. 182. la C. om Landbovennen i Ugeskrift for Landmænd 1885 I s. 95.
18. Om arbejder- og husmandsspørgsmålet på landet i slutningen af 1860'erne se Hans Jensen: Landarbejderspørgsmålet og Landarbejderorganisationerne i Danmark fra 1864 til ca. 1900, s. 18ff. og F. Skrubbeltrang: Den danske husmand I s. 146ff.
19. La C. til B. S. Jørgensen 28/11 67 (Jørgensens arkiv).
20. Jørgensen til la C. 29/11 67.
21. TfL 1868 s. 82ff.
22. F. eks. TfL 1869 s. 69 ff., 1872 s. 65ff., 1875 s. 222ff.
23. TfL 1876 s. 579ff. jfr. TfL. 1873 s. 287ff. »Nogle Bemærkninger om de nuværende Arbejderforhold paa Landet«, hvor de samme synspunkter hævdes.
24. Sjæl. beretn. 1885–86 s. 91.
25. TfL 1862 s. 186, 1866 s. 236, Hans Jensen: Landarbejderspørgsmålet og Landarbejderorganisationerne.. s. 26f. Jfr. la C. om Tesdorpfs indsats TfL 1867 s. 582f.
26. Småtryk, la C. til forældrene 11/2 72, jfr. Københavns Amts Avis 16/1 72.
27. TfL 1870 s. 6, TfL 1871 s. 174ff., TfL 1872 s. 501ff.
28. La C. til forældrene 11/2 72.
29. TfL 1878 s. 13 f. Også senere hævdede la C. arbejdernes interesser, f. eks. i margarinespørgsmålet, Sjæl. beretn. 1885–86 s. 83f.
30. Påvirkningen fra Tesdorpf fremgår af brev fra la C. til B. S. Jørgensen 2/12 67 (Jørgensens arkiv).

Landhusholdningsselskabet

1. Hertel I s. 288ff., 293ff., 297. Landhusholdningsselskabets love aftrykt i årsberetningerne, især § 6, 7, 8, 11 og 16 gav bestyrelsesrådet en stærk stilling, jfr. endv. Hansen s. 80. Se i øvrigt note 40.
2. Hertel I s. 298ff., II s. 36ff. la C. om forretningsgangen, Lhs. beretn. 1888–89 s. 61ff.
3. H. Wulff i TfL 1898 s. 337ff., A. Bing i Ugeskrift for Landmænd 1898 I s. 97ff. jfr. Ugeskrift for Landmænd 1891 II s. 1ff. Hertel II s. 20ff., Chr. Sonne: Min Livsmelodi s. 24, Livet beg. s. 32f., 43ff., Hansen s. 93f., H. Valentiner til la C. 25/5 86.
4. Hertel II s. 14ff.
5. Erh. Frederiksen til la C. 28/11 88, jfr. H. Branth til la C. 30/1 86.
6. H. Valentiner til la C. 3/4 og 25/5 86. At la C. selv var klar over dette forhold viser la C. til red. af Ugeskrift for Landmænd 29/12 92. En anden konfliktmulighed opstod, da la C. blev ansat under Indenrigsministeriet og samtidig var præsident i Landhusholdningsselskabet, se TfL 1898 s. 343, 345 f.
7. Hertel I s. 298, II s. 42f.
8. Præsidentmøde 18/12 83 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv), jfr. Danneskjold-Samsøe til la C. 26/12 83.
9. Livet beg. s. 46f., præsidentmøde 28/6 87 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv), talrige breve og notater vedr. besættelsen af B. S. Jørgensens stilling.
10. Lhs. beretn. 1888–89 s. 66.
11. Hertel II s. 42f., Lhs. beretn. 1888–89 s. 61.
12. Hertel II s. 16, valget fandt sted på generalforsamlingen 16/12 91.
13. Præsidentmøde 28/11 91 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv), Hertel II s. 38.
14. Præsidentmøder 15/1, 20/1 og 9/2 92 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv).
15. F. eks. præsidentmøder 9/2, 14/10 92, 8/8 93, 13–14/2 94, (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv). la C. var siden 1892 knyttet til centraladministrationen, se Hertel II s. 40, 288ff.
16. Præsidentmøde 30/8 94 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv).
17. Præsidentmøde 20/2 97 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv).
18. Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed i de sidste 10 Aar 1876–1885 (60 s.).
19. Do. s. 8ff. Bestyrelsesrådsmøde 15/10 78 (bestyrelsesprot., Lhs. arkiv), jfr. la C's betænkning, udat. (167/1878, Lhs. arkiv).
20. Hertel II s. 87f., Hansen s. 91f.
21. Hansen s. 92, Foreningen »Lyngby Elever«, Aarsskrift 1898 s. 38ff., jfr. talrige breve fra J. B. Krarup til la C. fra 90'erne.
22. La C. afholdt ialt 6 foredrag i Landhusholdningsselskabet. Se om disse og hans talrige diskussionsindlæg i TfL, passim.
23. Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed s. 15ff., Hertel II s. 128ff., 240ff., Hansen s. 83ff. Jfr. præsidentmøder 16/3 92, 13/3 94, 1/8 96, 9–10/11 97, 6–7/12 97 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv).
24. Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed. s. 39 ff. Hertel II s. 105ff., bestyrelsesrådsmøde 18/10 82 (bestyrelsesprot., Lhs. arkiv). P. Andersen: P. Nielsen (1917) s. 52, 58 f.
25. Hansen s. 88.
26. Forslag og Betænkninger afgivne af det kgl. Landhusholdningsselskab nedsatte Udvalg angaaende Ansættelse af Landbrugskonsulenter, passim.
27. Hansen s. 88ff., Hertel II s. 277ff., præsidentmøde 15/9 85 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv).
28. Hertel II s. 288ff. Jfr. trykte breve, »Om Oprettelsen af en under Indenrigsministeriet sorterende landøkonomisk Konsulentkontor«, (Th. R. Segelckes arkiv), jfr. Ugeskrift for Landmænd 1892 II s. 341f. 1893 I s. 63ff.

la C. blev derefter ministeriets tilsynsførende med landbrugets udførselsforhold, Hertel II s. 40.

29. Hertel II s. 122.
30. Hertel II s. 173ff., præsidentmøde 18/6 95 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv).
31. Hertel II s. 303ff., la C. til Danneskjold-Samsøe 28/11 88.
32. N. Siggaard: Københavns Amts Landboforening gennem hundrede Aar s. 31ff., 50ff. Jfr. »Det landøkonomiske Foreningsvæsen i Danmark«, TfL 1897 s. 459ff.
33. DLH V s. 372f.
34. DLH V s. 441.
35. Jy. beretn. 1886, fortegnelse over Landboforeningernes delegerede, s. 1 ff. Sjæl. beretn. 1886–87, s. 3ff. Forpagtere m. m. dækker desuden godsinspektører, godsforvaltere o. lign., gårdejere indbefatter møllere. Til »teoretiske« landmænd er regnet landinspektører, dyrlæger, landbrugslærere, videnskabsmænd i landbrugsfag o. lign. Den store forskel i tallet af proprietærer fra Jylland til Sjælland skyldes uden tvivl mere forskellig benævnelse end afvigende social sammensætning. Den stærke repræsentation af gårdejere er dog typisk for begge fællesforeninger.
36. Lhs. beretn. 1886–87 s. 5ff. Opgørelsen over medlemmernes sociale stilling kan ikke gøre krav på fejlfrihed, da opgivelserne ofte er mangelfulde eller vanskelige at placere i rubrikkerne. Tendensen er imidlertid ganske klar.
37. Vort Landbrug 1882–83, s. 165ff.
38. Do. s. 201ff.
39. Jfr. P. Jessen til la C. 17/3 80, H. Valentiner til la C. 19/3 82, H. Branth til la C. 20/12 85.
40. Trykt betænkning (Th. R. Segelckes arkiv). Tanken om møderne stammede fra Anders Svendsens artikel.
41. Udkast til betænkning (153/1882, Lhs. arkiv).
42. Lhs. beretn. 1883 s. 52ff.
43. Præsidentmøder 9/9 og 15/9 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv), jfr. Foreningen af jyske Landboforeninger til Landhusholdningsselskabet 16/9 84 (498/1887, Lhs. arkiv).
44. Præsidentmøde 5–6/5 85 (præsidentmødeprot., Lhs. arkiv), Lhs. beretn. 1885 s. 45 f.
45. Optegnelser af Th. R. Segelcke (Th. R. Segelckes arkiv). Segelcke gjorde under hele sagens gang notater om forhandlingernes forløb, notater, der bærer tydeligt præg af at være blevet til under drøftelserne med utallige forkortelser og ofte vanskeligt læselige. De vil være hovedkilden til skildringen af forhandlingerne om landbrugsrådet. Jfr. desuden skrivelse fra la C. til udvalgets medlemmer 13/7 85 (498/1887, Lhs. arkiv).
46. »Til Udvalget angaaende Forslaget om Oprettelse af et Landbrugsdirektorat og en mulig Ændring i Landhusholdningsselskabets Organisation«, s. 13 ff. Om samarbejdet mellem Ingerslev se la C. til Landhusholdningsselskabets præsidium 7/6 1886 (489/1887, Lhs. arkiv) og Segelckes optegnelser (Th. R. Segelckes arkiv), jfr. TfL 1898 s. 345.
47. Til udvalget. ., s. 13ff.
48. Trykt ændringsforslag (498/1887, Lhs. arkiv).
49. Segelckes optegnelser (Th. R. Segelckes arkiv).
50 Trykt ændringsforslag (498/1887, Lhs. arkiv).
51. Lhs. beretn. 1885 s. 52f.
52. Jy. beretn. 1885 s. 27ff., 51.
53. Sjæl. beretn. 1885–86 s. 63ff.
54. Meddelelser til Landhusholdningsselskabet (498/1887, Lhs. arkiv).
55. Segelckes optegnelser (Th. R. Segelckes arkiv), jfr. H. Branth til la C. 30/12 85, 30/1 86.
56. Segelckes optegnelser (Th. R. Segelckes arkiv). »Morgenbladet« fandt anledning til at angribe Jens Busk, idet »Aarhus Amtstidende« og »Horsens Folkeblad« havde ytret håb om oprettelse af et »demokratisk« landbrugsråd. Busk blev angrebet for at føre »Jægermesterpolitik«, jfr. »Morgenbladet« 10/6, 24/6, 26/6 86 m. m. I landbrugspressen gav forhandlingerne ikke

megen genlyd, Ugeskrift for Landmænd 1886 I s. 209ff. gav dog udtryk for, at Landhusholdningsselskabet måtte indstille sig på at afgive noget af sin traditionelle indflydelse. Landbovennen angreb som sædvanlig selskabet med stærke ord, 21/11 85, 7/5, 14/6 og 2/10 86.

57. Forslag og dissens aftrykt i Lhs. beretn. 1886–87 s. 131ff., jfr. la C. til præsidiet 7/6 86 (498/1887, Lhs. arkiv).
58. Segelckes optegnelser (Th. R. Segelckes arkiv), jfr. Lhs. beretn. 1886–87 s. 42. Jy. beretn. 1886 s. 27ff., H. C. la Cour til la C. 24/10 86.
59. Sjæl. beretn. 1886–87 s. 33, Fyens Stifts patriotiske Selskab til Landhusholdningsselskabet 2/2 87 (498/1887 Lhs. arkiv).
60. La C. til præsidiet 7/6 86, jfr. la C. til Segelcke 27/6 86 (Th. R. Segelckes arkiv). Det samarbejde, der her var indledt mellem la C. og H. P. Ingerslev fortsattes til den sidstes død, jfr. TfL 1896 s. 35ff., 1898 s. 345.
61. La C. til præsidiet 7/6 86 (498/1887 Lhs. arkiv), la C. til Segelcke 27/6 86 (Th. R. Segelckes arkiv), præsidentmøde 29/3 96 (præsidentmødeprot. Lhs. arkiv). Derimod så la C. må skepsis på det samarbejde, fællesforeningerne selv etablerede i 1894, TfL 1895 s. 30.
62. TfL 1886 s. 487ff. Om agrarbevægelsen se DLH V s. 405ff. og E. Helmer Pedersen: Agrarbevægelsen, passim.
63. TfL 1886 s. 504ff., jfr. H. Valentiner til la C. 25/5 86.
64. Landbovennen 23/10 og 6/11 1880, Sjæl. beretn. 1885–86 s. 82 ff., jfr. Chr. Sonne til la C. 3/4 86.
65. F. eks. Landbovennen 3/11 1883, 30/1 1885, 4/7 1885, 28/1 1888. La C. kvitterede med en yderst foragtelig omtale af dette blad, Ugeskrift for Landmænd 1885 I s. 95, 1888 I s. 46 f., 146 ff.
66. TfL 1890 s. 1, 1891 s. 1, 1892 s, 1, 1893 s. 14, 1894 s. 15.
67. TfL 1891 s. 13f., jfr. samme tendens i Ugeskrift for Landmænd 1885 I s. 95ff.
68. Jy. beretn. 1892 s. 20ff. C. Lüttichau til la C. 30/7 og 24/8 92.
69. Ugeskrift for Landmænd 1892 II s. 196ff.
70. Ugeskrift for Landmænd 1892 II s. 229 ff., 238 ff., 240 ff., 243 f., m. m. Chr. Sonne: Min Livsmelodi s. 44 f., jfr. Sonne til la C. 29/11 og 3/12 92.
71. Trykt brev 6/12 92. Landbovennen sluttede som venteligt op bag angrebet, se Landbovennen 10/12, 17/12 og 24/12 1892.
72. Berlingske Tidende 9/12 og 10/12 1892. Trykt brev undertegnet af 11 medl. af Landhusholdningsselskabet 9/12 92.
73. Optegnelse (Th. R. Segelckes arkiv), B. Bang til la C. 8/12 92.
74. Således O. Scavenius, Basnæs, og C. Lüttichau, Tjele, se E. Helmer-Pedersen: Agrarbevægelsen s. 170f.
75. La C. til redaktionen af Ugeskrift for Landmænd 29/12 92, 5/1 93.
76. Præsidentmøde 13–14/6 93 (præsidentmødeprot. Lhs. arkiv). I sine årsoversigter i TfL stillede la C. sig naturligvis skeptisk til agrarerne, TfL 1894 s. 22ff., 1895 s. 30ff.
77. N. Siggaard: Københavns Amts Landboforening gennem hundrede Aar, s. 51ff. E. Helmer Pedersen: Agrarbevægelsen, s. 171f.
78. La C. til H. Valentiner 26/5 86, citeret – ikke helt nøjagtigt – i Livet beg. s. 45.
79. Ugeskrift for Landmænd 1892 II s. 2.
80. Ugeskrift for Landmænd 1898 I s. 98.
81. Aalborg Amtstidende 7/7 94.
82. La C. til Horns Herreds Landboforening, jan. 77.
83. Landboskolen s. 81f., Hertel II s. 173f.
84. Skovmand s. 312. I 1881 drøftede Lars Dinesen opstilling med la C. i Lyngbykredsen, Dinesen til la C. 1/5 81, i 1887 ønskede Æbeltoftkredsens Højre la C. som kandidat, E. Holmdrup til la C. 12/1 87, og i 1890 blev et landstingsmandat tilbudt ham, Villars Lunn til la C. 23/9 90.
85. La C. til Ernst Trier 25/4 88 (Triers arkiv). Smlgn. V. Birkedal i En Varselsrøst i Danmarks Skumring (1886).

86. Om højregrundtvigianerne se A. Pontoppidan-Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse s. 342f. Sammen med Jens Nørregård tog la C. del i et mæglingsforsøg i 1888, se Sofus Høgsbro, Breve og Dagbøger II s. 136 og Nørregård til la C., udat. (efter 14/4 88). La C. havde oprindelig tænkt sig at tage til orde mod agrarerne i »Dannebrog«, men om der kan læses nogen ændret politisk holdning heri for 90'ernes vedkommende, tør næppe afgøres, la C. til Ugeskrift for Landmænds redaktion 29/12 92.
87. F. Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark s. 331ff.
88. Aalborg Amtstidende 17/7 94.
89. Christensen s. 167.
90. H. C. la Cour til la C. 20/12 88. Jfr. la C. til forældrene 21/1 67, la C. til B. S. Jørgensen 3/3 86, Hertel II s. 22, Hansen s. 93f.
91. Således Vort Landbrug 1882–83 s. 201ff. (svaret til Anders Svendsen), Jy. beretn. 1885 s. 22ff., Ugeskrift for Landmænd 1892 II s. 196ff., jfr. Branths svar sammesteds s. 243f.
92. F. eks, la C. til forældrene 4/3 67 (Hedeselskabet), D. Hannemann til la C. 8/3 72, la C. til H. Valentiner 8/9 86, la C. til redaktionen af Ugeskrift for Landmænd 29/12 92, til Erh. Frederiksen 4/9 93 (i de to sidste eksempler omtales agrarbevægelsen).

Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard

Af KAI HORUP LAURSEN

Baggrund og første bestyrelsesposter

Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, der fødtes den 11. juni 1859, tilhørte en landmandsslægt og voksede op på egnen omkring Ry. Senere i livet blev han aldrig træt af at genopfriske sine barndomserindringer om de mange oplevelser, som knyttede sig til landmandslivet med den nære forbindelse med naturen, med dyrkningen af jorden og pasningen af dyrene [1]. I det hele taget er det karakteristisk for Anders Nielsen, at han livet igennem bevarede en stærk følelse af samhørighed med det praktiske landbrug. Gennem hele sit virke som deltager i ledelsen af landbrugsfaglige organisationer følte han sig som landmand og anlagde en landmands syn på de problemer, han i dette virke blev stillet overfor. Karakteristisk for Anders Nielsen i denne forbindelse er en udtalelse, han fremsatte på det jyske landbodelegeretmøde i 1914: »Vi kaldes direktører og meget andet, men den vigtigste titel for landbrugets tillidsmænd må dog stedse være gårdejer, den må vi ikke glemme« [2].

Mørke skygger kastedes tidligt ind over Anders Nielsens barndom. Begge hans forældre døde, mens han endnu var barn. Ved faderens død var han kun 4 år gammel og ved moderens 10 år. Søskendeflokken var imidlertid stor, og ældre søskende, foruden de plejeforældre, han senere fik, tog sig af den mindre broder. Sin skolegang havde Anders Nielsen hovedsagelig i Gl. Rye. En tid gik han dog sammen med andre drenge fra Gl. Rye til privat undervisning på gården Stensgaard, som ejedes af en onkel til Anders Nielsen.

I oktober 1873 blev Anders Nielsen udskrevet af folkeskolen, og i den skudsmålsbog, som efter reglerne skulle gives børnene, når de gik ud af skolen, er opført en lang række karakterer fra ug til mg. Også Anders Nielsens konfirmation den 5. oktober 1873 er attesteret i skudsmålsbogen, med vedtegning af ug i kundskaber og mg i opførsel. Der er i skudsmålsbogen ingen optegnelser, hvoraf der kan sluttes, at Anders Nielsen i egentlig forstand har været ude at tjene. I de første år efter konfirmationen har Anders Nielsen vistnok været be-

skæftiget ved landbruget i sit hjem. Allerede tidligt må forbindelsen med de hjemlige forhold være blevet afbrudt, for i 1879 altså kun 20 år gammel blev han landbrugskandidat [3]. Efter sin eksamen virkede han i et par år som mejerikonsulent under professor Th. R. Segelcke (1831–1902), hvis ry i disse år for længst var af international format. Samtidig med dette arbejde var Anders Nielsen lærer på Karise højskole. Det blev dog ikke på et af disse to felter, Anders Nielsens fremtidige gerning kom til at ligge. Landmandsgerningen drog stærkere. På Karise højskole havde han truffet sin senere hustru. Samtidig med at de holdt bryllup, købte de en gård på Anders Nielsens hjemegn: Svejstrup Østergaard [4]. Denne gård skulle senere blive kendt landet over, idet Svejstrup Østergaard blev en del af Anders Nielsens navn, så at han for samog eftertiden blev kendt som Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard.

Det var i landbrugskrisens år, Anders Nielsen havde købt gård. Også på Svejstrup Østergaard var der små kår. En gårdmandskone fra egnen, der i sommeren 1882 besøgte de nygifte ejere på Svejstrup Østergaard, sagde efter besøget: »Nu har jeg aldrig set to gårdmandsbørn begynde med så lidt indbo. Stuehuset er jo flot, men der er »bart« derinde, de unge er vistnok dygtige, men de har alt for megen gæld« [5]. Såfremt denne beretning står til troende, er vanskelighederne enten hurtigt blevet overvundet, eller Anders Nielsen har ikke ment, de var større, end at han kunne virke uden for sin gårds markskel. I 1885 blev han valgt til formand for Skanderborg landboforening [6] og indledte dermed sit virke inden for de landbrugsfaglige organisationer. Denne post blev i modsætning til, hvad der var almindeligt for folk med mange tillidshverv inden for landbruget, hans eneste på det lokale plan [7]. På sin første formandspost afslørede Anders Nielsen hurtigt de evner som agitator og organisator, der medførte, at man snart havde bud efter ham fra hele landet. Anders Nielsens formandstid i Skanderborg landboforening betegnedes som en blomstringstid for foreningen. Han gennemførte en udvidelse af oplysningsarbejdet, foreningen fik egen konsulent, der nedsattes et såkaldt handelsudvalg for indkøb af kunstgødning, der afholdtes præmiemalkning for piger, og meget andet satte Anders Nielsen i gang, medens han var formand for Skanderborg landboforening [8].

I 1894 fik Anders Nielsen sin første bestyrelsespost på landsplan. Han valgtes i dette år ind i Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs bestyrelse. Anders Nielsen blev valgt som repræsentant for landboforeningerne i Århus amt. Endnu var Anders Nielsen dog kun en mand i anden række. Den, der sejrede ved valget, var på det tidspunkt, da valget fandt sted – barokt nok – ikke medlem af Landhusholdningsselskabet og kunne derfor ikke få sæde i selskabets bestyrelse. Pladsen i bestyrelsen overgik nu til Anders Nielsen, som ved valget

havde fået 526 medlemmers stemmer. På ham, der ikke kunne anerkendes som vinder, var der afgivet 4791 stemmer [9].

Hvor begejstret Anders Nielsen har været for valget til dette tillidshverv er uvist, sikkert er det, at det første bestyrelsesmøde, hvori han deltog, ikke begejstrede ham. Han betegnede det selv som et af de kedeligste møder, han havde deltaget i. Anders Nielsen savnede diskussion på mødet, medlemmerne sad på deres pladser og sagde ja og amen til de fremsatte forslag, og der kom ikke diskussion i gang [10].

Fra midten af 90'erne var der én sag frem for nogen, der optog sindene i Landhusholdningsselskabet, og som drøftedes atter og atter på bestyrelsesmøderne, også Anders Nielsen deltog med iver i diskussionerne. Det standpunkt, han forfægtede, vandt imidlertid ikke tilslutning, opgive det ville Anders Nielsen ikke, og han gik da andre veje for at få det gennemført. Sagen, der optog sindene så stærkt, var en mærkning af dansk smør, så at man i udlandet undgik en forveksling med andre landes produkter. I England hændte det ofte, at smør af ikke-dansk oprindelse blev solgt som et dansk produkt. Da det fremmede produkt var af ringe kvalitet, ville det i længden skade det danske smørs omdømme. For eventuelt at forbedre disse forhold nedsatte Landhusholdningsselskabets bestyrelse et udvalg, der skulle arbejde med sagen. Anders Nielsen blev medlem af dette udvalg [11]. Det forslag, udvalget nåede frem til, og som havde Anders Nielsens fulde tilslutning, mødte modstand hos flere af bestyrelsens andre medlemmer. Anders Nielsens ønske om mere diskussion på bestyrelsesmøderne blev nu til fulde opfyldt. Udvalget gik ind for en mærkning af dansk smør. Modstanderne hævdede, at man ved mærkning måske nok ville høste en mindre økonomisk fordel for en lille tid; men så ville man kaste kunderne i England over på andre markeder, hvor de kunne finde varer, der kunne konkurrere med de danske. At der kunne konkurreres på andet end prisen, var åbenbart ikke noget, der var gået op for talsmændene for ovennævnte opfattelse, eller også fandt de, at der ikke var muligheder for en kvalitetskonkurrence. Konkurrence på kvaliteten var, hvad bl. a. Anders Nielsen ville. Det var hans opfattelse, at en mærkning af smørret ville betyde, at man ikke kastede kunderne fra sig, men tværtimod bevarede dem, og samtidig ville man opnå kvalitetsmæssigt at være et hestehoved foran andre smørproducerende lande. Det kunne man ikke være, så længe man kunne risikere, at hele Europas smørproduktion gik under navnet dansk smør [12]. Anders Nielsens synspunkt vandt ikke frem i Landhusholdningsselskabet. Men hvor fremsynet Anders Nielsen var, og hvor rigtigt hans synspunkt med hensyn til mærkning af dansk smør var, ses af den succes, lurmærkningen af smørret senere fik. Under diskussionen i bestyrelsen udtalte Anders Nielsen, at såfremt

sagen ikke ville finde tilslutning der, ville dens fortalere søge tilslutning andre steder [13]. Disse andre steder var landets mejeriforeninger, og her blev grundlaget for et nationalitets- og kvalitetsmærke, lurmærket, tilvejebragt. Ganske vist var Anders Nielsen ikke ophavsmanden til lurmærket; men han var den, der skabte det organisationsmæssige grundlag for sagens gennemførelse gennem stiftelse af Danske Mejeriers Smørmærkeforening i 1900 [14]. Senere overgik mærket til staten, og en særlig lovgivning fastsatte bestemmelser om lurmærkets indhold og benyttelse. Men også her havde Anders Nielsen skabt noget nyt ved gennem et foreningsmæssigt og vel at mærke frivilligt samarbejde at have tilvejebragt et afgørende grundlag for en lovgivning for hele det pågældende område.

Anders Nielsen må have følt, at hans synspunkt var rigtigt, selv om det ikke vandt tilslutning i Landhusholdningsselskabet. Ligeledes må han have følt sig i en ret stærk position og været klar over, at hans opfattelse ville vinde frem og få tilhængere i et andet forum, al den stund han på bestyrelsesmødet i Landhusholdningsselskabet kunne udtale, at han på grund af den manglende tilslutning ville arbejde for sagen andre steder. Sandsynligvis var Anders Nielsen nu ved at være klar over, at Landhusholdningsselskabet ikke var et organ, gennem hvilket han kunne virke for sine ideer og tanker, der kunne komme til at betyde fremgang for dansk landbrug.

Det blev inden for andelsbevægelsen og ikke inden for Landhusholdningsselskabet, Anders Nielsens virke for dansk landbrug kom til at ligge. Netop nu ved slutningen af det 19. århundrede havde andelsbevægelsen vokset sig stærk og var blevet en betydelig faktor i dansk erhvervsliv. Dette kan bl. a. ses deraf, at antallet af andelsmejerier var vokset meget stærkt. I 1885 var der 84 andelsmejerier i Danmark, i 1898 var tallet 1.103 [15], og i 1903 leveredes mælken fra 85,1 % af landets køer til andelsmejerier [16]. Ligeledes var andelsslagterier vokset frem flere steder i landet. I 1899 var der 25 andelsslagterier landet over. Disse havde i 1899 slagtet 729.171 svin til en værdi af ca. 31.2 mill. kr. I 1888 var de tilsvarende tal 23.407 svin og 1.021.727 kr. [17]. Landets brugsforeninger havde i 1898 130.331 medlemmer og en samlet omsætning på ca. 8.25 mill. kr. [18]. Andelsbevægelsens store betydning understreges endvidere af, at andelsvirksomhederne ved århundredets slutning producerede 5/6 af hele landbrugets eksport og ca. 62 % af Danmarks samlede eksport [19]. Anders Nielsens interesse for Landhusholdningsselskabet ser ud til at svækkes i takt med, at hans interesse for og arbejde i andelsbevægelsen øges. I den sidste halve snes år, Anders Nielsen var medlem af Landhusholdningsselskabets bestyrelse, var det langt fra regelen, at han mødte op, når der var møde. I årene 1906–1915 – Anders Nielsen udtrådte af Landhusholdningsselskabets besty-

relse 1915 – blev der i bestyrelsen afholdt i alt 21 møder, af disse deltog Anders Nielsen kun i de 9 [20]. Så det var sikkert ikke noget større tab for Landhusholdningsselskabet, da Anders Nielsen i 1915 efter eget ønske forlod selskabets bestyrelse.

Anders Nielsens virke inden for dansk andelsbevægelse

Foderstoffer, cement og mejerier

Anders Nielsens virke inden for andelsbevægelsen udgik fra hans stilling som formand for bestyrelsen i Jydsk Andels Foderstofforretning. Anders Nielsen havde stået i spidsen for det arbejde, der førte til oprettelse af selskabet i 1898. Tilskyndelsen til oprettelse af JAF var den udfordring, Anders Nielsen mente lå i den private foderstofhandels holdning over for forbrugerne. Der var blandt flere jyske landmænd stor utilfredshed med kvaliteten af det foderstof, der var i handelen [21]. Da der ligeledes i årene umiddelbart før 1898 skete en vis koncentration af foderstofhandelen – f. eks. sluttede en række store midtjyske købmænd i korn- og foderstofbranchen sig i 1896 sammen i Korn- og Foderstofkompagniet i Århus – kunne de jyske landmænd frygte en prisforhøjelse uden at have garanti for, at kvaliteten blev bedre [22]. Forudsætningen var til stede for, at man på andelsbasis oprettede et foderstofselskab og frigjorde sig for den private handel ved selv at importere, hvad der skulle bruges af foderstof. Dette skete ved oprettelsen af JAF.

Ved sin aktive rolle i arbejdet for at få startet JAF var Anders Nielsen blevet kendt i store kredse. Snart var han i gang med andre opgaver af lignende art, som ikke alene bragte ham sejre, men også nederlag. Ganske vist lå Anders Nielsens virke inden for andelsbevægelsen således, at han ikke var blandt de første grundlæggere; men han var ubetinget den enkeltmand, der mere end nogen anden førte bevægelsen det næste skridt frem til optagelse af nye opgaver. Anders Nielsen blev først og fremmest pioneren på det område, der gjaldt slutnings- og begyndelsesleddet i landbrugs-kooperationen, nemlig afsætningen af de producerede varer og indkøb af råvarer. Baggrunden for de nye virksomheders oprettelse var endvidere den udvikling, landbruget var inde i. Indkøb af produktionsmidler som korn, foderstoffer, kunstgødning og meget andet var ved at tage et sådant omfang, at landbruget med fordel kunne foretage disse indkøb selv. Det så Anders Nielsen, og han gik så stærkt ind for sagen, at det er forståeligt, han kom i modsætning til den private handel. Men virksomhederne kom i gang og har haft stor betydning for landbruget i tiden, der fulgte.

Ved sin medvirken til oprettelsen af Dansk Andels Cementfabrik var det på samme måde som ved oprettelsen af JAF en udfordring fra den private handel, Anders Nielsen tog op. En af andelsbevægelsens vigtigste opgaver er bekæmpelsen af varefordyrende truster, der besidder et monopol på markedet. I årene 1911–1915 forsøgte de danske andelsforeninger at bryde et sådant monopol nemlig det, de danske cementfabrikker havde her i landet. Det var dog ikke kun, fordi cementfabrikkerne besad et monopol, andelsforeningerne følte sig udfordret; men ligeså meget fordi man ikke følte sig tilstrækkeligt godt behandlet af de danske cementfabrikker. Alle, der handlede med cement, måtte binde sig til en bestemt pris; overholdtes denne ikke, kunne man ikke få cement [23]. Denne tingenes tilstand var man ikke tilfreds med inden for andelsforeningerne, og man begyndte at sysle med tanken om selv at påbegynde en fabrikation. Men i årene umiddelbart før 1911 rådede man inden for andelsbevægelsen ikke over tilstrækkelige midler til at kunne rejse egen cementfabrik [24]. I 1907 lykkedes det imidlertid brugsforeningerne, der var de andelsforeninger, der aftog mest cement, at få en overenskomst i stand med de danske cementfabrikker. I januar 1911 blev kontrakten fornyet, men kort efter, det var sket, meddeltes det fra cementfabrikkerne, at prisen på cement var forhøjet med 50 øre pr. tdr. Cementtrusten motiverede forhøjelsen med, at der snart måtte regnes med anlæg af konkurrerende fabrikker [25]. Prisforhøjelsen vakte voldsom harme blandt andelsfolk; thi skønt det blev benægtet fra den private cementhandels side, måtte man i andelskredse regne med, at det var en andelscementfabrik, der hentydedes til i motiveringen for prisforhøjelsen [26]. Andelshaverne ville komme til at betale en ekstraafgift til cementtrusten, for at denne kunne blive i stand til at nedkonkurrere en fremtidig andelscementfabrik. Anders Nielsen karakteriserede forholdet således: andelsforeningernes medlemmer ville komme til at »binde ris til deres egen bag« ved at skatte til en krigsfond mod dem selv – denne tanke forekom Anders Nielsen at være en større forhånelse mod samfundet, end man kunne vente i det 20. århundrede [27].

I sin egenskab af formand for JAF satte Anders Nielsen sig i spidsen for arbejdet med at rejse en andelscementfabrik. I foråret 1911 blev der fra JAF's bestyrelse udsendt opfordring til alle andelsforeninger om at slutte op om rejsningen af fabrikken [28]. I løbet af sommeren 1911 var tilslutningen så god, at der kunne indkaldes til orienterende møde om cementsagen. Mødet afholdtes 8. september. På mødet besluttedes det, at andelsbevægelsens fællesrepræsentation, Andelsudvalget, og ikke JAF skulle arbejde videre med sagen. Men i realiteten betød det mindre, for det var stadig Anders Nielsen, der stod i spidsen for arbejdet. Anders Nielsen var også formand for Andelsudvalget.

Efter hans mening var Andelsudvalget et for stort organ til jævnligt at sammenkaldes til møder angående cementstriden. Der blev derfor nedsat et tremandsudvalg inden for Andelsudvalget til videreførelse af sagen, formanden for dette udvalg blev Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard [29]. I november 1911 afholdtes stiftende generalforsamling, og her oprettedes andelsselskabet Dansk Andels Cementfabrik. Til formand for selskabets bestyrelse valgtes Anders Nielsen [30].

Højst sandsynligt var Anders Nielsens førerskab i smørmærkesagen forudsætningen for, at han nogle år efter smørmærkeforeningens start i 1900 blev en af hovedmændene for oprettelsen af en landsomfattende organisation for mejeribruget De Danske Mejeriforeningers Fællesorganisation i 1912. Anders Nielsen blev ganske naturligt organisationens første formand [31]. Ligeledes på mejeriområdet deltog han i årene omkring århundredskiftet i forberedelse af et samarbejde til varetagelse af indkøb af forbrugsartikler i mejeriernes daglige virksomhed. Disse bestræbelser resulterede i oprettelsen af De Danske Mejeriers Fællesindkøb. Også i dette tilfælde fik Anders Nielsen overdraget formandshvervet [32]. I 1901 deltog Anders Nielsen i oprettelsen af Dansk Andels Gødningsforretning, også her var han den selvskrevne til at få overdraget formandshvervet [33].

I årene fra henimod 1910 og den påfølgende halve snes år havde Anders Nielsen sin mest fremtrædende stilling. Med virkelig personlig indsats som baggrund havde han en afgørende indflydelse i en række af landets største andelsforetagender. Som formand for JAF havde Anders Nielsen sammen med ledere fra landets øvrige andelsorganisationer og -selskaber deltaget i de forhandlinger, der i 1899 førte til oprettelsen af andelsbevægelsens fællesrepræsentation, Andelsudvalget. Anders Nielsen blev medlem af fællesrepræsentationen [34], og hermed skete der en udvidelse af hans virke på andelsområdet. Det kom nu også til at omfatte mere almene og principielle sider af samarbejdet. Dette felt blev yderligere udvidet, da han ved den påbegyndte udgivelse af andelsbevægelsens blad Andelsbladet i 1900 påtog sig stillingen som bladets redaktør [35] og hermed kom i uafbrudt kontankt med begivenhedernes gang inden for andelsbevægelsen. Gennem alle årene til sin død bevarede Anders Nielsen denne tilknytning til Andelsbladet. Anders Nielsens deltagelse i Andelsudvalgets arbejde blev yderligere udvidet, da han i 1909 valgtes til udvalgets formand [36]. Men billedet af ham selv og hans arbejde fik også strøg af palettens mørke farve nemlig i forbindelse med den opgave, som navnlig beskæftigede ham i hans senere år: oprettelsen og ledelsen af Den danske Andelsbank.

Den danske Andelsbank

Som det havde været en udfordring fra den private handel, der gav stødet til oprettelse af andelscementfabrikken, var det også en udfordring, der var en af grundene til, at andelsforeningerne begyndte at drive bankvirksomhed. Man var inden for andelsbevægelsen langt fra tilfreds med den behandling, man ofte fik i de private banker. Og på samme måde som Anders Nielsen havde været den drivende kraft bag etableringen af andelsforeningernes egen cementfabrik, således var det også ham, der gik i spidsen for det arbejde, der førte til åbningen af andelsbanken. Også i dette tilfælde blev det Anders Nielsen, der kom til at stå i spidsen for foretagendet, da det havde startet sin virksomhed. I sit hidtidige arbejde havde Anders Nielsen selv mærket den ikke alt for store velvilje, de private banker nærede over for andelsbevægelsen. Da den nystiftede JAF i 1898 skulle skaffe den nødvendige driftskapital, var det ikke muligt at låne den hos nogen af de store københavnske banker. En af dem ledsagede afslaget med den bemærkning, at landmændene burde passe deres egne sager og ikke gå handelens velerhvervede rettigheder i bedene [37]. Da man inden for de private banker blev klare over, at man i andelsforeningerne diskuterede muligheden af at oprette egen bank, skete der en forbedring af de forhold, bankerne bød andelsforeningerne [38]. På andelsforeningernes første fælles kongres, andelskongressen i 1903, diskuterede man ganske vist andelsforeningernes pengeforhold, men at det var et problem, der ikke tillagdes den allerstørste betydning, tyder dets placering på dagsordenen på. Det blev behandlet som kongressens 8. og sidste sag. På kongressen var der kun liden tilslutning til tanken om oprettelse af en andelsbank. Også Anders Nielsen talte på kongressen mod en andelsbevægelsens bank. Han udtalte, at kun såfremt man ikke kunne opnå, hvad man ønskede hos de private banker, skulle andelsforeningerne selv drive bankvirksomhed. På kongressen blev man enige om, at de enkelte andelsvirksomheder over for de private banker skulle søge gennemført en heldigere ordning af andelsvirksomhedernes pengeforhold [39].

Disse forsøg ser ikke ud til at have været den succes og skaffet de resultater, som man inden for andelsbevægelsen havde regnet med. I foråret 1905 var Anders Nielsen kommet til den opfattelse, at tiden nu var ved at være inde til at tage de første skridt henimod oprettelse af en andelsbank. Han foreslog formanden for FDB's bestyrelse Severin Jørgensen (1842–1926), at de to skulle opfordre Andelsudvalget til at sammenkalde til et fællesmøde med andelsorganisationerne om åbning af en andelsbank [40]. Selv om der stadig var megen skepsis i Andelsudvalget om nødvendigheden af en bank, var det lykkedes Anders Nielsen at få rejst diskussionen om banken igen. I det næste års tid bølgede

diskussionen om andelsbanken frem og tilbage. Fra landets private banker var andelsforeningerne udsat for angreb. Men denne modstand overbeviste andelsbevægelsens folk om, at andelsbanken var nødvendig, og modstanden fra de private bankers side fik en ganske anden virkning end den tilsigtede. På andelskongressen i december 1906 var der dog stadig megen modstand mod tanken om andelsforeningernes egen bank. Først efter en længere debat med en del uro i salen fik andelsbankens varmeste forkæmper, Anders Nielsen, vedtaget en resolution, der gik ud på, at et underudvalg inden for Andelsudvalget skulle arbejde for oprettelse af andelsbanken. Formand for underudvalget blev Anders Nielsen [41], og fra nu af var det ham, der stod i spidsen for arbejdet for en reform af andelsforeningernes pengeforhold. Inden planerne for den påtænkte andelsbanks virksomhed endnu var helt færdige, undersøgte Anders Nielsen stemningen for oprettelse af andelsbanken. Han gik imidlertid sine egne veje. De blev forelagt et sted, hvor han kunne regne med at have forsamlingens fulde tillid, og hvor forsamlingen uden tvivl ville slutte op bag ham. Forsamlingen, der fik forelagt de endnu ikke færdige bankplaner, var JAF's generalforsamling i 1907 [42]. Som Anders Nielsen kunne have regnet med, var der her god tilslutning til tanken om oprettelse af andelsforeningernes egen bank. Men på trods af denne gunstige tilkendegivelse, var det ikke Anders Nielsens mening, at arbejdet skulle forceres, og han mindede i denne forbindelse om Bjørnsons ord: »Des større sag, des tyngere tag, men desto større sejr« [43].

Da de endelige planer for bankens virksomhed var udarbejdet, ønskede Anders Nielsen at forelægge dem for de jyske landmænd på de jyske landboforeningers delegeretmøde i oktober måned 1907. Også over for denne forsamling kunne Anders Nielsen regne med at have støtte, han ville her være på hjemmebane. Anders Nielsens ønske om at forelægge udkastet til andelsbankens virksomhed på delegeretmødet gav anledning til nogen diskussion på et møde i Andelsudvalget. Det blev her fremhævet, at de jyske landboforeningers delegeretmøde ikke var det naturligste sted at offentliggøre planerne for andelsforeningernes banks virksomhed [44]. Modstanderne kunne dog ikke vinde frem med deres synspunkter, og udgangen på sagen blev, at der blev givet grønt lys for Anders Nielsens ønske [45].

At Anders Nielsen på delegeretmødet fik begejstret tilslutning til sine tanker kan ikke forbavse efter den tale, han først havde holdt for deltagerne i mødet. I talen havde Anders Nielsen gjort det klart, at på grund af den kulturelle og sociale stilling, landbostanden havde kæmpet sig frem til gennem et århundredes ihærdigt og målbevidst arbejde, skulle den have en andelsbank. Landbostanden havde nået meget, ét manglede den endnu, landmændene havde in-

gen indflydelse i finansverdenen, som efter Anders Nielsens opfattelse bestemte, om der skulle være strejke eller lockout, krig eller fred. Anders Nielsen understregede over for forsamlingen, at da den herskende samfundsmagt kulturelt som socialt havde sin rod i den danske landbostand, burde denne også sikre sig indflydelse i finansmændenes råd. Denne indflydelse kunne kun sikres ved at oprette en andelsbank. Den skulle bygges på de tusinde hjem, bygges på så bred en grundvold, at den tilhørte folket, fremhævede Anders Nielsen. Forsamlingen vedtog en resolution, der gik ind for oprettelsen [46]. Anders Nielsen havde opnået, hvad han ville, og hans bank var rykket et skridt nærmere sin virkeliggørelse. I november 1909 afholdtes den stiftende generalforsamling i Den danske Andelsbank, og Anders Nielsen kunne føje en ny bestyrelsespost til sine mange andre. Han valgtes til formand for bankens bestyrelse [47].

Selv om andelsbanken nu var blevet stiftet, skulle der dog komme til at gå endnu fem år, inden den begyndte sin virksomhed. En af forklaringerne på dette forhold må sikkert være, at banken aldrig fik den tilslutning, man havde regnet med. Den ser langt fra ud til at være bygget på de tusinde hjem, som Anders Nielsen havde fremhævet som en forudsætning for oprettelse af banken. De andre andelsforetagender, Anders Nielsen havde været med til at starte, havde klaret sig godt, når de først var kommet i gang. Det har andelsbankens tilhængere sikkert ment også ville blive tilfældet med banken. Når den først var en kendsgerning, regnede man med, at en almindelig tilslutning fra andelsforeningerne hurtigt ville komme. Men dette håb skuffedes. Ved bankens første ordinære generalforsamling i 1916 var af landets ca. 1400 andelsmejerier kun 88 medlemmer i andelsbanken, og af de mere end 1800 brugsforeninger, der var i landet, var de 189 andelshavere [48].

Når det er blevet sagt, at det var et voveligt foretagende at starte andelsbankens virksomhed på den ringe tilslutning, den havde fået, og at bankens forkæmpere d. v. s. frem for nogen Anders Nielsen havde spillet hasard med medlemmernes interesser ved at begynde bankvirksomhed på et for spinkelt grundlag, må det også siges, Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, med hensyn til andelsbanken ikke fik mulighed for at vise, om han også i dette tilfælde havde set rigtigt, som det havde været tilfældet med de andre sager, han havde kæmpet for og fået virkeliggjort. Den danske Andelsbank startede sin virksomhed i 1914, altså netop på et tidspunkt, da krigstidens restriktioner og begrænsninger gjorde det ekstra vanskeligt at drive bankvirksomhed og ikke mindre vanskeligt at begynde. Under krigens højkonjunktur skete der en voldsom vækst og udbygning af andelsbanken. Banken indledte i disse år mange forretninger, som ikke alle var af lige heldig beskaffenhed. Bankens ledelse og dermed også Anders Nielsen blev udsat for en række voldsomme angreb. Et

af disse angreb resulterede i, at der i marts 1923 blev indledt undersøgelser af bankens forhold af bankinspektøren. Hvad der i dette tilfælde afstedkom angrebene på banken og dermed også undersøgelsen, var andelsbankens forhold til Jyllandsbanken. Denne bank var blevet oprettet i 1918 af andelsbanken, da Den danske Andelsbanks hovedsæde flyttedes fra Århus til København. Inden for andelsbankens ledelse ønskede man stadig at være repræsenteret i Århus, derfor oprettedes Jyllandsbanken. Da det havde vist sig, at århusianerne var utilbøjelige til at træde i forbindelse med andelsbanken, var det hensigten at oprette en bank, kunderne ikke vidste, andelsbanken stod bag. Man oprettede Jyllandsbanken, og andelsbankens forbindelse med denne hemmeligholdtes. Andelsbanken var iflg. bankloven pligtig til at indgive beretning til bankinspektøren om hvilke aktier, den lå inde med. Da andelsbankens ledelse ikke ønskede, det skulle komme til offentlighedens viden, at den stod bag Jyllandsbanken, afgav den urigtige indberetninger til bankinspektøren. Da undersøgelserne var afsluttet, udtalte bankinspektøren sin misbilligelse over for bankens ledelse af de urigtige indberetninger, men mente i øvrigt ikke, at disse forhold alene gav anledning til at rejse sag mod bankens ledelse, og afsluttede hermed sagen for sit vedkommende [49]. Men uroen omkring banken ophørte ikke hermed. Den forstærkedes tværtimod af de ret store tab, andelsbanken led i disse år på de forretninger af mere eller mindre mærkværdig karakter, der var indledt under krigstidens pengerigelighed. Som et eksempel på en af de mere kuriøse skal her nævnes andelsbankens forbindelse med Nørresundby Skibsværft A/S. Værftet var blevet oprettet 1917 under navnet »Dansk Beton Skibsbyggeri« og skulle bygge noget så epokegørende som betonskibe. Det opgav man imidlertid snart og vedtog for fremtiden at holde sig til mere traditionelle byggematerialer som træ og jern. Efter at denne beslutning var truffet, blev selskabet omdøbt til Nørresundby Skibsværft. Da man havde opført værftet, viste det sig, at man hverken kunne få skibe til eller fra værftet, da det var blevet bygget inden for Limfjordsbroen. Selskabet trådte i likvidation, og andelsbankens tab opgjordes til 800.000 kr. [50].

Den danske Andelsbank var imidlertid også engageret i en tabgivende forretning med et andelsforetagende, og dette engagement skulle blive den direkte årsag til bankens lukning. Det afgørende tab opstod ved andelsbankens støtte til De danske Mejeriforeningers Mælke-Eksport. Selskabet blev ikke den succes, man havde regnet med, og da andelsbanken fortsatte med at støtte Mælke-Eksporten voksede dens tilgodehavende støt [51]. Sagen kom så vidt, at den måtte finde sin afgørelse ved domstolene. Striden afstedkom en hidtil ukendt skarp ordveksling og modsætningsforhold mellem andelsfolk. Som formand for andelsbankens bestyrelse var Anders Nielsen selvfølgelig en ivrig deltager i stri-

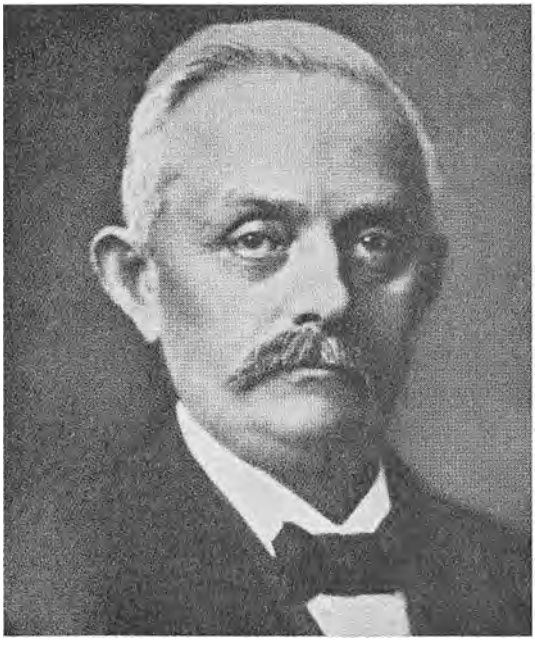

Anders Nielsen.

Efter A. Axelsen Drejer og Svend Thorsen: Den danske Andelsbank 1914–1925. Andelsbanken 1925–1950. 1950.

den. Men dette forhold gjorde, at da Den danske Andelsbank behøvede alle andelsforeningers støtte for at undgå en lukning, kunne andelsbevægelsens ledende personlighed ikke fremtræde med en appel, som da han i sin tid var gået foran for at få oprettet banken.

Efterhånden blev Mælke-Eksportens tab så store, at den måtte indstille virsomheden [52], og andelsbankens direktion så sig stillet over for muligheden af at måtte lukke banken, hvis der ikke på en eller anden måde blev ydet den hjælp. En støtteaktion fra landets andelsforeninger ville tage for lang tid at få gennemført. Der rettedes da henvendelse til Nationalbanken om støtte. Nationalbanken var villig til at yde andelsbanken et lån på 3 mill. kr. bl. a. på den betingelse, at de tre store andelsselskabet JAF, FDB og DAC tilsammen stillede i alt 5 mill. kr. til rådighed for Den danske Andelsbank. Lånet skulle godkendes af de tre selskabers generalforsamlinger [53]. Alle tre selskaber vedtog at gå ind på disse betingelser i et forsøg på at redde deres bank. Den første af de tre generalforsamlinger var JAF's, den fandt sted 10. februar 1925. Over for den store forsamling fremlagde selskabets formand Anders Nielsen støtteforslaget på en sådan måde, at tilhørerne måtte få det indtryk, at bankens vanskeligheder kunne betragtes som overvundet, hvis den påtænkte støtteaktion gennemførtes. I dette tilfælde valgte Anders Nielsen ved at give ikke helt nøjagtige oplysninger den lille øjeblikkelige fordel. Forsamlingen vedtog nem-

lig at stille den nødvendige kapital til rådighed [54]. I maj måned samme år kom andelsbanken igen med en anmodning til landets andelsforeninger om støtte, og denne gang var det 20 mill. kr., der behøvedes. Bankens stilling var nemlig langt fra så god, som Anders Nielsen havde fremstillet den på JAF's generalforsamling i februar. Senere undersøgelser vedrørende dette punkt har da også vist, at alle kortene ikke var blevet lagt frem, da de tre ovennævnte andelsselskabers generalforsamlinger havde besluttet at stille de tre mill. kr. til rådighed for andelsbanken [55]. Anders Nielsen må have vidst, at bankens stilling var dårligere, end han gav udtryk for på JAF's generalforsamling, og at det ikke kun var engagementet med Mælke-Eksporten, der truede Den danske Andelsbanks eksistens. Hertil kom at en revision af bankens regnskaber foretaget i april/maj 1925 viste, at bankens andelskapital kun udgjorde tre mill. kr. og ikke, som bankens regnskaber to måneder tidligere havde udvist, 13 mill. kr. [56]. Banken var ikke til at redde, og den lukkede 2. juni 1925 [57].

Som Anders Nielsen havde været en af dem, der havde den største andel i bankens oprettelse, var han også en af dem, der havde den største del af ansvaret for, at andelsbanken måtte indstille sin virksomhed. Bankens lukning kom til at betyde afslutningen på hans gerning i andelssagens tjeneste. Allerede i årene før 1925 var angrebene på Anders Nielsen mange. Det, der i disse år især gav anledning til angreb, var de mange bestyrelsesposter i forskellige andelsvirksomheder, Anders Nielsen beklædte. Glückstadt og Landmandsbanken havde vist, hvor galt det kunne gå, når én mand eller nogle få blev sat til at lede snese af selskaber og derved blandede deres interesser sammen, blev det bl. a. hævdet i angrebene på Anders Nielsen [58]. De angreb, der havde været på Anders Nielsen, før Den danske Andelsbank måtte indstille sin virksomhed, var dog for intet at regne mod dem, der satte ind, da banken lukkede. Anders Nielsen blev gjort til syndebuk for alle ulykkerne. I landets andelsforeninger vendte man ham ryggen, og han gled ud af de mange bestyrelser, han var indvalgt i. Allerede under støtteaktionen til fordel for andelsbanken i februar 1925 måtte han træde tilbage som formand for Den danske Andelsbanks bestyrelse. På JAF's generalforsamling 8. juli 1925 blev der vedtaget en resolution, i hvilken forsamlingen henstillede, at Anders Nielsen trådte tilbage fra posten som formand for selskabets bestyrelse »som følge af de forskellige uheldige forhold, der i den senere tid har vist sig i andelssagen«. Anders Nielsen forsøgte på generalforsamlingen ikke at forsvare sig eller sin formandsstilling. Han udtalte kun, at det var forsamlingen, der skulle bedømme hans arbejde ikke ham selv. Skulle resolutionen blive vedtaget, skulle man ikke høre andet fra ham end tak for de mange års samarbejde [59].

Ude i landet var bitterheden stor mod Anders Nielsen i årene efter andels-

bankens lukning. Da han i sommeren 1925 ved en større forsamling af jyske bønder henvendte sig til ledelsen og spurgte, hvorvidt man syntes, han skulle sige et par ord, blev det afslået. Der var god grund til, at Anders Nielsen skulle have sagt noget, fortæller episodens beretter, men da denne var klar over den misstemning, der rådede mod Anders Nielsen, mente han ikke, det ville være heldigt, om Anders Nielsen tog ordet. Beretteren ville i al fald først tale med to venstrefolketingsmænd, der var til stede. De advarede begge stærkt mod at lade Anders Nielsen tale, da de frygtede, det ville volde ubehag, såfremt han stod frem [60].

Hvad der i modgangens år efter andelsbankens lukning især smertede Anders Nielsen, var ikke så meget de sår, hans modstanderes angreb tilføjede ham, som bevidstheden om de tab, andelsorganisationerne og andelsforeningerne havde lidt ved andelsbankens sammenbrud [61].

Landbrugsråd og politik

Til trods for sin stærke aktivitet inden for andelsbevægelsen, havde Anders Nielsen også tid til at beskæftige sig med anliggender, der lå uden for denne. Men stadig var det først og fremmest anliggender, der havde tilknytning til landbruget. Anders Nielsens første bestyrelsespost havde som allerede nævnt været formandsposten i Skanderborg landboforening. Dette arbejde inden for landboforeningerne fortsatte Anders Nielsen, og han blev senere formand for både Foreningen af jydske Landboforeninger (i 1916) og De samvirkende danske Landboforeninger (i 1917) [62]. Sin største indsats på dette område ydede Anders Nielsen gennem sine bestræbelser for at få oprettet en fællesrepræsentation for hele landbruget. Disse bestræbelser resulterede i 1919 i oprettelsen af Landbrugsrådet.

Tanken om oprettelse af en fællesrepræsentation for det danske landbrug bestående af repræsentanter fra landbo- og husmandsforeninger, Landhusholdningsselskabet og andelsforeningernes fællesrepræsentation, Andelsudvalget, optog sindene meget, inden det lykkedes at få den realiseret. Det første samarbejde mellem de nævnet organisationer begyndte i 1913, da de såkaldte tvangfrie møder påbegyndtes. Initiativet til disse forhandlingsmøder, hvor repræsentanter fra landbrugsorganisationerne havde lejlighed til at fremsætte deres anskuelser om foreliggende spørgsmål, blev taget af Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard [63]. I første omgang fik han imidlertid ikke held med sine bestræbelser for at få dannet en fællesrepræsentation. Ganske vist fortsatte de tvangfrie møder i de første krigsår; men forsøgene på at få møderne ind i fastere rammer strandede på, at husmandsforeningerne mente, at land-

bruget ikke behøvede et sådant nærmere samarbejde, som af Anders Nielsen foreslået. I husmandsforeningerne henviste man til, at det »stående landbrugsudvalg«, der var blevet oprettet af indenrigsministeren i 1917, på forsvarlig måde løste de opgaver, der var tiltænkt en fællesrepræsentation. I dette udvalg var Landhusholdningsselskabet og Andelsudvalget ikke repræsenteret, og en anmodning om optagelse fra de to organisationer til indenrigsministeren kunne denne ikke efterkomme [64]. På et vist tidspunkt i 1918 syntes alle bestræbelser for at få dannet landbrugets fællesrepræsentation at være strandet. Men som det i 1913 havde været Anders Nielsen, der havde taget initiativet til, at samarbejdet mellem landbrugets organisationer kom i gang, blev det også i 1918 Anders Nielsen, der som leder af Andelsudvalget satte sig i spidsen for det arbejde, der resulterede i oprettelsen af det organ, der udadtil kunne optræde på landbrugets vegne. På en række møder i løbet af 1918 søgte man at nå frem til de nærmere bestemmelser for et samarbejde. På møderne blev det tydeligere og tydeligere, at der var et modsætningsforhold mellem husmandsforeningerne og andelsbevægelsen. Husmændenes opfattelse var, at Andelsudvalget ikke udelukkende repræsenterede sammenslutninger af landbrugsfaglig karakter og derfor ikke havde noget at gøre i en fællesrepræsentation for landbruget [65]. Det kom til et brud mellem husmandsforeningerne og de øvrige tre landbrugsorganisationer, landboforeningerne, Landhusholdningsselskabet og Andelsudvalget, og disse tre dannede da alene Landbrugsrådet, der afholdt konstituerende møde 20. juni 1919. Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, kunne føje en ny tillidspost til sine mange andre, han blev medlem af Landbrugsrådets præsidium [66].

Også på den politiske arena optrådte Anders Nielsen, men det blev kun for en meget kort tid. Ved folketingsvalgene 1895 og 98 stillede han sig som tilhænger af Det forhandlende Venstre i henholdsvis Grenå og Horsens landkreds, men uden at blive valgt nogen af stederne. Derimod valgtes han som repræsentant for Venstre ved et suppleringsvalg i Sæby 1908 efter den stedlige folketingsmands død. Anders Nielsen faldt året efter og lod sig ikke senere genopstille [67].

Anders Nielsens syn på andelsbevægelsen

Som allerede nævnt var Anders Nielsens syn på andelsbevægelsen bestemt af hans uddannelse og virke som selvstændig landmand. Som landmand havde han oplevede landbrugskrisen i 1880'erne og 90'erne og set, hvorledes andelsbevægelsen medvirkede til, at dansk landbrug ikke alene overvandt krisen, men kom styrket ud af den. Derfor opfattede Anders Nielsen i modsætning til

andre inden for andelsbevægelsen andelsforeningernes fremkomst og vækst som et ønske fra medlemmernes side om økonomisk gevinst. Det var Anders Nielsens opfattelse, at fra hans generations fædre og bedstefædre havde man ikke fået indprentet eller arvet troen på og tilliden til samarbejde. De havde lært deres efterkommere – af erfaring fra datidens fællesskab – at alt fællesskab var af det onde, og selv havde de modvilje mod alt fælles. Men, hævdede Anders Nielsen, tiden og forholdene tvang skridt for skridt den danske bonde ind i et nyt fællesskab, »nød lærte den nøgne kvinde at spinde«. Landbrugskrisen lærte landmændene at bøje sig for de ved almindelig valgret valgte bestyrelser i andelsforeningerne, fordi der var en fordel at vinde. I det gamle fællesskab havde fællesdriften tvunget enhver til at så, høste og pløje på samme tid og måde som de andre. Som modsætning hertil påpegede Anders Nielsen, at i det nye fællesskab, andelsbevægelsen, var enhver sig selv, men ingen sig selv nok. Enhver andelshaver måtte dyrke sin jord og passe sin ejendom, som han ville, han var fuldstændig herre i sit eget hus. Men i alle omsætningsforhold var ingen andelshaver sig selv nok [68].

Anders Nielsens syn på andelsbevægelsen kan sammenfattes i to sætninger. Foruden den allerede nævnte »nød lærer nøgen kvinde at spinde«, sætningen »kan det betale sig«. Hvor præget Anders Nielsen var af den holdning, der kommer til udtryk i sidstnævnte sætning, ses af det forhold, at han også brugte sætningen i forbindelser, der havde meget lidt med andelsbevægelsen at gøre. Da Norge i 1905 havde brudt unionen med Sverige, skrev Anders Nielsen til en af sine norske venner og lykønskede ham med det skete. I brevet beklagede Anders Nielsen, at han ikke var poet, for så ville han anderledes have prist unionens ophør. Nu var han imidlertid noget så uhyre prosaisk, at han som dansk andelsmand også i dette tilfælde ville spørge: »Kan det betale sig, er der nogen fordel at vinde?« [69].

På et foredrag i Ålborg Amts Mejeriforening i 1906 fremsatte Anders Nielsen en klar tilendegivelse af sit principielle syn på andelsbevægelsen. I sit foredrag sagde han bl. a., at det kun var ønsket om økonomisk fordel, der havde samlet andelshaverne i andelsforeningerne, ligesom det kun var ønsket om økonomisk fordel, der vedblivende holdt dem sammen. I foredraget påpegede Anders Nielsen endvidere, at selv om man var gået til samarbejde for at opnå en øjeblikkelig fordel, ville det snart vise sig, at samarbejdet medførte andre og store fordele. Men også disse fordele, som Anders Nielsen her fremhævede, var af økonomisk art. Det drejede sig nemlig om kvalitetsforbedring og bedriftens større rentabilitet. Disse to forhold nævnte Anders Nielsen først, og når han som tredie fordel nævnte folkets åndelige og materielle rejsning, så han ikke dette som f. eks. Severin Jørgensen som en direkte følge af medlem-

mernes arbejde i andelsforeningerne. Det var Anders Nielsens opfattelse, at kun fordi andelsarbejdet hjalp den enkelte, den rige såvel som den fattige til et godt økonomisk udbytte, kunne de begge tillade sig at være med til at værne om og højne samfundslivet. Jo større fordel man høstede i andelsforeningerne, des mere fik man til at kunne ofre til højnelse af livet og samfundsforholdene [70].

Over for Anders Nielsens opfattelse af andelsbevægelsens principielle indhold stod den opfattelse, der blev fremhævet af andelsbevægelsens anden store banebryder fra slutningen af forrige århundrede Severin Jørgensen. Hans opfattelse var til en vis grad præget af hans kristne livsholdning. Severin Jørgensen ønskede, at arbejdet i andelsforeningerne skulle være præget af det bedste og ædleste menneskelige, og noget af det ædleste, der fandtes hos mennesker, var, at de elskede deres medmennesker som sig selv. Man burde ikke kun slutte sig sammen i andelsforeninger for at opnå økonomisk fordel, men også for gennem fællesarbejdet at støtte de andre medlemmer til at opnå de samme goder som en selv [71]. Men i intet tilfælde blev nogen af de foretagender, der blev rejst, medens Anders Nielsen og Severin Jørgensen var den danske andelsbevægelses to hovedskikkelser, oprettet på grundlag af Severin Jørgensens tanker. Langt snarere på grundlag af den opfattelse, som Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard gav udtryk for, nemlig at andelsforeningerne var rejst af »lav materialisme«. På samme måde som tiden og forholdene tvang den danske bonde ind i et nyt fællesskab under 1880'ernes landbrugskrise, tvang forholdene og tiden omkring århundredskiftet andelsbevægelsens mænd til at organisere nye andelsforetagender, fordi man ikke var tilfreds med de forhold, der rådede på det pågældende område. F. eks. blev Den danske Andelsbank ikke åbnet for at gøre andelshaverne til bedre og dygtigere mennesker, men fordi andelsbevægelsens mænd ikke var tilfredse med den behandling, andelsforeningerne fik i de private banker, til trods for den store omsætning med bankerne, andelsforeningerne havde. Også en økonomisk gevinst, mente man, var at vinde for andelsforeningerne ved at starte deres egen bank. Endelig for det tredie kom dertil ønsket om at spille en større og mere selvstændig rolle i finans- og bankverdenen.

Selv om de aldrig lagde skjul på deres forskellige opfattelse af andelsbevægelsens principielle indhold, kom det aldrig til nogen åben polemik mellem de to andelsførere. Deres samarbejde inden for bevægelsens fællesrepræsentation, Andelsudvalget, forløb på bedste måde, og forholdet mellem de to var godt og venskabeligt, hvilket da også flere gange kommer til udtryk. I 1924, da de begge var skuffede mænd, og Anders Nielsen følte, at afslutningen på deres liv og deres virke i andelssagens tjeneste var forestående, takkede han

i et brev Severin Jørgensen for hans venskab, som, når det havde holdt så længe, også nok ville holde til døden satte punktum [72].

I deres fælles arbejde til fremme af andelssagen, tyder meget på, at Severin Jørgensen har stået bag Anders Nielsen og givet ham ideerne og stødet til at tage nye opgaver op. Når Severin Jørgensen overlod sine ideer til Anders Nielsen, var han sikker på, de var i gode hænder, og den ære, der eventuelt kunne følge med ved at stå som foregangsmanden for det nye fremstød, syntes han ikke at have haft noget imod at overlade til Anders Nielsen. Severin Jørgensen havde intet imod at komme til at stå i anden række, ligesom Anders Nielsen ikke syntes at have haft noget imod at komme frem i første. Dette forhold kan bedst illustreres med en begivenhed fra første verdenskrigs første år, hvor dyrtid landet over medførte nød i mange hjem. I den anledning opfordrede Severin Jørgensen Anders Nielsen til at søge organiseret nogen støtte til småkårsfolk gennem andelsforeningerne. Severin Jørgensen udtrykte i et brev til Anders Nielsen sin overbevisning om, at såfremt Anders Nielsen lagde sin energi ind på at føre en sådan plan igennem, ville det også lykkes ham, og han ville høste megen glæde deraf. Kun forlangte Severin Jørgensen, at hans navn ikke blandedes ind i sagen, og selv ville han ikke ytre et ord derom til nogen [73].

Meget tyder på, at Severin Jørgensen og Anders Nielsens samarbejde inden for andelsbevægelsen er forløbet efter samme mønster som i ovennævnte sag. Meget af det, Anders Nielsen kæmpede for at få gennemført af nye andelsforetagender, havde Severin Jørgensen født ideen til. Men det blev Anders Nielsen, der gjorde det store arbejde for at føre den ud i livet. Ligesom det også blev ham, som kom til at stå i spidsen for virksomheden, når den var blevet startet. Dette var således tilfældet med andelsbevægelsens fællesrepræsentation, Andelsudvalget. Det var Severin Jørgensen, der som den første fremsatte planer om oprettelse af fællesrepræsentationen for hele landets andelsforeninger, men selv blev han aldrig mere end næstformand i Andelsudvalget, hvorimod Anders Nielsen gennem en længere årrække var udvalgets formand og som sådan tegnede det udadtil. På samme måde forholdt det sig med Den danske Andelsbank. Ideen til oprettelse af banken var Severin Jørgensens, men frem for nogen var det Anders Nielsen, der arbejdede for dens oprettelse. Det blev også ham, der kom til at stå i spidsen for banken, da den åbnede, og dermed høste den ære og det nederlag, det medførte. Endelig for det tredie gjorde det samme forhold sig gældende med hensyn til Andelsbladet. I dette tilfælde dog med den indskrænkning, at det var Severin Jørgensen selv, der startede bladet uden nogen støtte fra Anders Nielsen. Selv om Severin Jørgensen i meget vid udstrækning gjorde brug af pennen i sin agitation for andels-

sagen og som følge deraf skrev meget i Andelsbladet, kom han aldrig til at stå i spidsen for bladet. Også i dette tilfælde indtog Anders Nielsen den ledende post.

Anders Nielsens betydning for dansk landbrug

Efter at have måttet forlade sine bestyrelsesposter og dermed deltagelsen i offentlig virke, levede Anders Nielsen sine sidste år på sin gård, hvor han døde 10. maj 1928.

Anders Nielsens livsbane gik højt og dalede dybt. Gennem flere år var han landbrugets og især andelsbevægelsens tillidsmand, en agitator som få, en mand om hvem det groede og voksede. Men til sidst blev han manden, om hvem meget smuldrede, først og fremmest tilliden til ham selv. Grunden til, at det gik således, må vel i nogen grad søges i ydre forhold. Den første verdenskrigs og efterkrigstidens ustabile økonomiske forhold betød meget for Den danske Andelsbanks lukning og dermed Anders Nielsens nederlag. Det lykkedes ikke at holde andelsbanken ude fra tidens mange risikofyldte engagementer. Det er siden blevet fastslået, at størstedelen af disse engagementer utvivlsomt må siges at have ligget ganske uden for en andelsbanks naturlige interesseområde. Men der var også indre årsager til nederlaget. Anders Nielsen havde sikkert rige evner, i al fald havde han en eksplosiv energi, der ryddede så mange forhindringer, dertil kom en skabende fantasi, hvis resultater ses i de mange nye andelsvirksomheder. Men da nedgangstiden kom, var det, som om Anders Nielsen manglede mod til at se sandheden i øjnene. Han udskød og tilslørede. Det kan ikke være rigtigt, at han på JAF's generalforsamling 10. februar 1925, da man forhandlede om støtte til Den danske Andelsbank, ikke var bedre informeret om bankens stilling, end han gav udtryk for over for forsamlingen. Da det viste sig, at bankens stilling var langt værre, end andelsbevægelsens leder havde fremstillet den, var medlemmernes tillid borte, og derfor blev sammenbruddet så stort og tragisk, som det blev for Anders Nielsen.

På grund af den magtfulde position, han indtog gennem sine mange bestyrelsesposter, blev Anders Nielsen ofte af sine modstandere beskyldt for at stræbe efter »ære og sold« i sit arbejde. Selv forklarede han det på den måde, at der bag ham stod en magt, som han ikke kunne modstå, og som drev ham til handling [74]. At Anders Nielsen kom til at indtage så mange ledende poster i andelsvirksomheders bestyrelser, må dog også ses på baggrund af, at han i de fleste tilfælde selv var gået i spidsen for den pågældende virksomheds oprettelse. Det var derfor naturligt, han kom til at stå i spidsen for den, når den åbnede.

Få år efter Anders Nielsens død oprettedes en ny andelsbank, Andelsbanken. Den er i dag blandt landets største banker. Ved oprettelsen af denne bank viste det sig, at der absolut var plads og brug for andelsbevægelsens egen bank, og at Anders Nielsens arbejde i århundredets begyndelse for at få oprettet en sådan havde været et berettiget og fremsynet arbejde. Selv om Anders Nielsens navn for bestandig vil være knyttet til Den danske Andelsbanks sammenbrud, så vil dansk landbrug stadig stå i gæld til hans frodige initiativ, der skabte den lange række af andelsforetagender, der den dag i dag indtager en fremskudt stilling i dansk erhvervsliv til så stor nytte for landbruget.

NOTER

1. Østjysk Hjemstavn 1961 s. 48. Estrid Torkild-Hansen: Erindringer om Anders Nielsen og hjemmet på Svejstrup Østergaard.
2. Andelsbladet 1914 s. 973. Severin Jørgensen: Det jydske landbodelegeretmøde – Anders Nielsen hyldes. Severin Jørgensen citerer udtalelsen fra Sorø Amtstidende.
3. Østjysk Hjemstavn 1961 s. 49.
4. Andelsbladet 1919 s. 447–448. Severin Jørgensen: Den danske andelsbevægelses første kraft. Artikel i anledning af Anders Nielsens 60 års dag.
5. Ibid. 1907 s. 271. Referat af sølvbryllupsfesten på Svejstrup Østergaard.
6. Ibid. 1919 s. 448.
7. Østjysk Hjemstavn 1961 s. 52.
8. Andelsbladet 1959 s. 668. A. Axelsen Drejer: En banebryder for andelsbevægelsen og landbruget. Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard i hundredåret for hans fødsel.
9. Bilag til bestyrelsesmøde 19. dec. 1894. Landhusholdningsselskabets arkiv, Erhvervsarkivet.
10. Forhandlingsprotokollen fra bestyrelsesmødet 10. juli 1897.
11. Forhandlingsprotokollen fra bestyrelsesmødet 7. juli 1896.
12. Forhandlingsprotokollen fra bestyrelsesmødet 10. juli 1897.
13. Forhandlingsprotokollen fra bestyrelsesmødet 10. juli 1897.
14. Smørmærkeforeningens forhandlingsprotokol, Andelsudvalgets arkiv, Erhvervsarkivet.
15. Rudolf Schou (red.): Om landbruget i Danmark (1900) s. 233.
16. Statistiske meddelelser 4. række, 22. bind., 5. hefte s. 13.
17. Rudolf Schou (red.): Om landbruget i Danmark (1900) s. 233.
18. Statistisk årbog 1903. Tabel LXXVII – side 123.
19. Rudolf Schou (red.): Om landbruget i Danmark (1900) s. 236.
20. De pågældende års forhandlingsprotokoller for bestyrelsesmøder i Landhusholdningsselskabet.
21. A. Axelsen Drejer: Jydsk Andels Foderstofforretning 1898–1948 (1948) s. 20.
22. Ibid. s. 22.
23. Andelsbladet 1908 s. 407. Referat af FDB's generalforsamling 29. maj 1908.
24. Ibid. 1908 s. 407.
25. Den store cementproces (Dokumenter, der har været forelagt Sø- og Handelsretten og Højesteret i sagen mellem de danske Cementfabrikker og

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, samt Sø- og Handelsrettens dom af 12. maj 1914 og Højesterets dom af 12. febr. 1915) (1915) s. 13.

26. Andelsbladet 1911 s. 382. Severin Jørgensen: Varefordyrende ringe eller truster og deres bekæmpelse.
27. Ibid. 1914 s. 40. Anders Nielsen: Om cementkrigen.
28. Ibid. 1911 s. 475 JAF's bestyrelses opråb til danske andelsforeninger.
29. Ibid. 1911 s. 717 ff. Referat af DAC's møde i Fredericia 8. sept. 1911.
30. Ibid. 1911 s. 887 f. Referat af DAC's stiftende generalforsamling i Fredericia 10. nov. 1911.
31. A. Axelsen Drejer: De Danske Mejeriforeningers Fællesorganisation 1912–1937 (1937) s. 61.
32. A. Axelsen Drejer: De Danske Mejeriers Fællesindkøb og Maskinfabrik 1901–1941 (1941) s. 18.
33. Andelsbladet 1901 s. 795. Meddelelse om valgene til DAG's bestyrelse.
34. Udvalgsmøde 18. feb. 1899. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol.
35. Udvalgsmøde 7. dec. 1899. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol.
36. Udvalgsmøde 9. jan. 1909. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol.
37. A. Axelsen Drejer: Jydsk Andels Foderstofforretning 1898–1948 (1948) s. 42.
38. Udvalgsmøde 18. feb. 1899. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol.
39. Andelsbladet 1903 s. 716 ff. Referat af andelskongressen 1903.
40. Brev fra Anders Nielsen til Severin Jørgensen 19. maj 1905. Anders Nielsens kopibog. Andelsudvalgets arkiv, Erhvervsarkivet.
41. Andelsbladet 1907 s. 84. Referat af andelskongressen 1906.
42. Ibid. 1907 s. 514. Referat af JAF's generalforsamling 1. juli 1907.
43. Ibid. 1907 s. 459. Referat af FDB's generalforsamling 11. juni 1907.
44. Udvalgsmøde 23. aug. 1907. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol.
45. Forretningsudvalgsmøde 21. sept. 1907. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol.
46. Andelsbladet 1907 s. 730 f. Referat af landbodelegeretmødet i Århus 4.–5. okt. 1907.
47. Ibid. 1909 s. 805. Referat af Den danske Andelsbanks stiftende generalforsamling 23. nov. 1909.
48. A. Axelsen Drejer og Svend Thorsen: Andelsbanken indtil 1950 (1950) s. 39.
49. Beretning fra rigsdagsudvalget angående Den danske Andelsbank (1926) s. 13 og 38–39.
50. Beretning fra rigsdagsudvalget (1926) s. 31.
51. Ibid. s. 17 ff.
52. Ibid. s. 26.
53. Ibid. s. 243.
54. Andelsbladet 1925 s. 125. Referat af JAF's ekstraordinære generalforsamling i Århus 10. feb. 1925.
55. Beretning fra rigsdagsudvalget (1926) s. 63.
56. Andelsbladet 1925 s. 716–717. Marius Nielsen: Kan andelsbanken genrejses.
57. Beretning fra rigsdagsudvalget (1926) s. 59.
58. Andelsbladet 1924 s. 835. Peter L. Madsen: Mangler vi mænd?
59. Ibid. 1925 s. 785 ff. Referat af JAF's generalforsamling 8. juli 1925.
60. A. Axelsen Drejer og Svend Thorsen: Andelsbanken indtil 1950 (1950) s. 111–112.
61. Brev fra Anders Nielsen til L. Broberg. 6. jan. 1926. Anders Nielsens kopibog.
62. Kraks blå bog 1926.
63. Trykt referat af forhandlingerne ved landbrugsorganisationernes fællesmøde – 1. møde 24. okt. 1913. Andelsudvalgets arkiv, Erhvervsarkivet.
64. 1. beretning om Landbrugsrådets virksomhed (1920) s. 6–7.
65. Referat af møderne i Andelsudvalgets arkiv, Erhvervsarkivet.
66. Referat af mødet i Andelsudvalgets arkiv.
67. V. Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år, bind II (1949) s. 77.
68. Andelsbladet 1906 s. 1. Redaktionel nytårsartikel uden navn under. Sandsynligvis skrevet af bladets chefredak-

tør Anders Nielsen. Andelsbladet bragte uddrag af artiklen som karakteristika for Anders Nielsen i anledning af hans 100 års dag i 1959 (Andelsbladet 1959 s. 629).

69. Brev fra Anders Nielsen til Isak Bjerknes, Kristiania 18. okt. 1905. Anders Nielsens kopibog.
70. Andelsbladet 1906 s. 125 f. Foredrag »Andelshavere« af Anders Nielsen holdt i Ålborg Amts Mejeriforening.
71. Andelsbladet 1923 s. 315. Severin Jørgensen: Røgtes andelsbevægelsens opgaver, som de bør?
72. Brev fra Anders Nielsen til Severin Jørgensen. 15. maj 1924. Anders Nielsens kopibog.
73. Brev fra Severin Jørgensen til Anders Nielsen. 30. dec. 1914. Andelsudvalgets arkiv.
74. Andelsbladet 1919 s. 452. Severin Jørgensen: Den danske andelsbevægelses første kraft. Artikel i anledning af Anders Nielsens 60 års dag.

Selskabets medlemmer

Af JOHN W. OLDAM

1. Det samlede medlemstals variationer i tiden 1769–1869

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab begyndte sit virke med et medlemstal på 250 [1]. Medlemmerne fordelte sig på 3 kategorier: De ordentlige, de overordentlige og de korresponderende. Sidstnævnte gruppe var en slags »passive« medlemmer; de deltog ikke i generalforsamlinger, kommissioner eller blev indvalgt i bestyrelsen, og de betalte heller intet kontingent, ligesom de heller ingen stemmeret havde, når de var til stede ved selskabets møder. Det hedder om dem i lovene: »De betaler intet til kassen, man antages i hensigt til den nytte, selskabet venter ved brevveksling af deres indsigter. De har ingen stemme, når de bivåner selskabets møder«. Betegnelsen korresponderende er således yderst rammende. Det var netop kun via brevveksling, de kom i kontakt med selskabet. De boede alle uden for København, en betydelig del indtil 1814 i Norge. Sondringen mellem overordentlige og ordentlige medlemmer var nærmest et spørgsmål om social placering. De overordentlige medlemmer betalte dobbelt kontingent og bestod hovedsagelig enten af folk af fyrstelig afstamning eller i hvert fald af personer, der stod særdeles højt på den sociale rangstige [2]. Som eksempel herpå kan nævnes, at Adam Gottlob Moltke, A. P. Bernstorff, historikeren P. F. Suhm, købmand Niels Ryberg m. fl. hørte til de overordentlige medlemmer. Sondringen er dog udvisket, for også blandt de ordentlige medlemmer fandtes højtstående personer. Kontingentet for overordentlige medlemmer var 20, for ordentlige 10 rdl. årligt. Dette sidste forblev – efter 1875 omregnet til kroner – uforandret indtil 1920 [3]. Overordentlige medlemmer forsvandt efter 1848 [4]. I 1778 indførtes livsvarige medlemsskaber. Kontingentet for disse var ti gange årsbidraget [5]. Trykte fortegnelser over selskabets medlemmer findes i årsberetningerne. Fortegnelserne fremkommer dog først regelmæssigt fra 1858 [6]. Bevægelserne i medlemstallet har derfor også måttet uddrages af den håndskrevne medlemsprotokol, der udtrykkeligt kun medtager de bidragydende medlemmer, altså hverken de korresponderende eller livsvarige. Tallene og kurvestykket 1818–58

Selskabets Medlemmer.

Overordentlige Medlemmer.

Hans Højgrevelige Excellence Hr. Johan Hartwig Ernst Greve af Bernstorff, Selskabets Præsident.

Hans Højgrevelige Excellence Hr. Adam Gottlob Greve af Moltke, Ridder af Elefanten, Gehejme-Raad i Gehejm Konseil, Præses for det Kongelige Oktrojerede Asiatiske Kompagnie, det Kongelige Skilder- Billedhugger- og Bygnings-Akademie, samt i det Kongelige General-Landvæsens Kollegie, og Over-Direktør ved den Kongelige Over-Styr-Direction.

Hans Excellence Hr. Friderich Christian Rosenkrantz, Ridder af Elefanten, Gehejme-Raad i Gehejm Konseil og Kammerherre, samt Præses for det Kongelige Oktrojerede almindelige Handels-Kompagnie.

Første side af listen over overordentlige medlemmer 1770.

Når de 250 optagne kunne bringes til at fylde ikke mindre end 32 sider, skyldtes det, som det ses, at man ikke sparede på titlerne.

Efter Fortegnelse på Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs nuværende medlemmer, 1770.

Hr. Michael von Filosofow, Ridder af den Holsteenske St. Annæ Orden, Hendes Russisk Kejserlige Majestæts General-Major, Envoyé Extraordinaire og Minister Plenipotentiaire ved det Kongelige Danske Hof.

Hans Excellence Hr. Iver Baron af Holck, Ridder, Gehejme-Konferens-Raad, Stiftamtmand over

illustrerer således kun variationen; men det kan de formodentlig også, da de 2 nævnte kategoriers antal næppe har været særligt svingende, i hvert fald ikke stigende.

Der er ikke i denne analyse taget hensyn til den oprindelige opdeling. I fordelingen efter erhverv opereres med 10–11 grupper. Det kan dog med det samme siges, at afgrænsningen i selskabets første 100 år har været langt vanskeligere end for tiden efter. Dette hænger sammen med flere forskellige forhold. For det første er de samme personer ofte indehavere af flere forskellige erhverv. En meget stor del af adelen var på én gang godsejere og embedsmænd af en eller anden art i den civile administration, den militære eller inden for hoffet; her er alle sådanne henført til hovederhvervet. For det andet var der indtil langt op i det 19. århundrede en tendens til at undlade at

anføre erhverv eller tidligere erhverv, men kun angive den hæderstitel, der dengang blev folk til del, såsom etatsråd, justitsråd, conferensråd, cancelliråd osv. Her kan personalhistoriske undersøgelser opklare de fleste vanskeligheder, men enkelte uidentificerede er blevet tilbage, og disse får gruppen *andre* til at blive noget større relativt end i den anden halvdel af selskabets levetid. For det tredje er der igennem perioden en vis forskydning i klientellets sammensætning, som gør det uhensigtsmæssigt at lade visse grupper, der havde en vis betydning i starten, fortsætte hele den valgte periode igennem. Læger synes at skulle få en vis indflydelse ved oprindelsen; men de er fra 1820 optaget blandt professorer og lærere. Det samme gælder hofembedsmænd, der fra 1827 glider over i de andre embedsmænds, hovedsagelig de civiles, gruppe.

Med disse forbehold kan grupperne opstilles således:

Nr. 1, fyrster, godsejere m. v. I denne gruppe er kun optaget sådanne medlemmer, som fortegnelsen enten ingen andre erhvervsbetegnelse sætter ved, eller hvor denne åbenbart er rent nominel, f. eks. generalstitlen ved mange kendte adelsmænd.

Nr. 2 omfatter ligesom i det senere afsnit alle andre landmænd.

Nr. 3 derimod er en uhyre blandet gruppe og derfor kaldt: Professorer, lærere, kunstnere o. l. Den dækker, hvad man med et senere begreb ville kalde de intellektuelle o. l. Her er professorer ved universitet og kunstakademiet, malere, billedhuggere, historikere, medlemmer af Videnskabernes selskab, alt for så vidt deres hovedgerning ikke ligger på et andet felt. Således vil lægevidenskabelige professorer være placeret under læger, og teologiske doktorer, der tillige var aktive præster, under gejstlige embedsmænd. Ved begyndelsen fandtes ingen agrarvidenskabsmænd; de glider senere ind i denne gruppe, f. eks. G. Begtrup.

Gruppe 4, de civile embedsmænd, er lige så blandet. Her er alt lige fra landets højeste tjenere som A. G. Moltke til toldforvaltere og assessorer. Det har været uoverkommeligt at trække yderligere grænser.

Blandt nr. 5, de gejstlige embedsmænd, er både biskopper, provster og almindelige præster. De militære embedsmænd, nr. 6, optager alle, om hvem det har kunnet fastslås, at de virkelig har udøvet et militært hverv. Det bemærkes her, at befalingsmænd i hofgarde, livgarde, livregiment er optaget som militære embedsmænd og ikke som hørende til den næste gruppe.

Gruppe 7, hofembedsmænd, er sådanne, der er snævert knyttet til det egentlige hofliv, en type, der indskrænkes stærkt ved enevældens ophør. Som eksempler herpå kan nævnes forvaltere ved de kongelige slotte, kongelige sølvpopper, kammerherrer og kammerpager, kammertjenere o. l.

TABEL 1

Landhusholdningsselskabets medlemstal 1769–1868

År	Antal	År	Antal	År	Antal	År	Antal
1769	250	1794	284	1819	– (339)	1844	– (77)
1770	250	1795	284	1820	– (325)	1845	– (78)
1771	314	1796	281	1821	– (297)	1846	– (72)
1772	296	1797	275	1822	362 (266)	1847	– (64)
1773	340	1798	267	1823	– (251)	1848	–
1774	350	1799	256	1824	– (232)	1849	–
1775	351	1800	262	1825	– (220)	1850	–
1776	350	1801	250	1826	– (209)	1851	–
1777	330	1802	260	1827	253 (195)	1852	–
1778	331	1803	326	1828	– (184)	1853	–
1779	442	1804	335	1829	190 (174)	1854	77
1780	474	1805	384	1830	– (170)	1855	–
1781	450	1806	404	1831	– (154)	1856	–
1782	412	1807	–	1832	– (145)	1857	–
1783	385	1808	–	1833	194 (141)	1858	119
1784	373	1809	–	1834	– (134)	1859	258
1785	359	1810	377	1835	– (125)	1860	257
1786	–	1811	375	1836	141 (118)	1861	270
1787	320	1812	366	1837	– (114)	1862	269
1788	320	1813	351	1838	– (108)	1863	278
1789	297	1814	349	1839	– (104)	1864	276
1790	297	1815	343	1840	120 (95)	1865	289
1791	295	1816	446	1841	– (93)	1866	310
1792	295	1817	446	1842	– (87)	1867	373
1793	–	1818	454	1843	– (80)	1868	438

Anm.: Tallene er taget fra L. H. S. trykte medlemsfortegnelser. De med parentes dog fra den håndskrevne.

Gruppe 9, erhvervsdrivende, omfatter handlende (hovedsagelig grossererе), fabrikanter og håndværkere. Såfremt disse i medlemsfortegnelserne både gengives som sådanne og som andet f. eks. embedsmænd, er det erhverv, der er skønnet væsentligst, foretrukket.

Privat ansatte, gruppe 10, indeholder næsten udelukkende godsinspektører og Landhusholdningsselskabets sekretær og kasserer. Institutioner, gruppe 11, er medtaget for fuldstændighedens skyld – de måtte ellers være blevet henført til Andre – og for at vise, hvor forskellig udviklingen var i den næste periode. I en årrække var den eneste institution Bolvigs jernværk i Bratsberg amt i Norge.

Andre omfatter dem, der ikke har kunnet placeres, samt advokater.

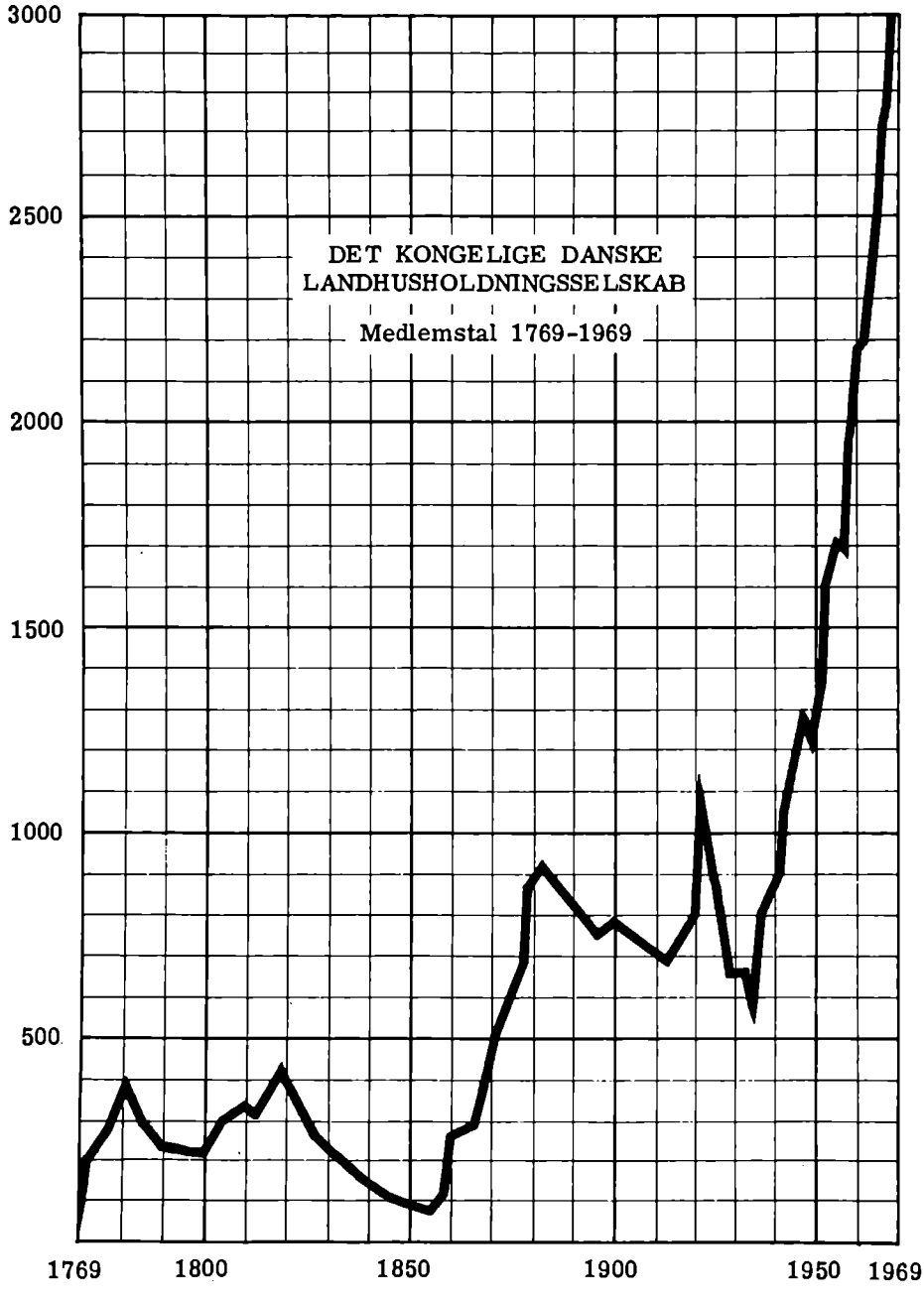

Det vil nu være rimeligt at kaste et blik på medlemstallets totale variationer. Det nystiftede selskab havde »vind i sejlene«. Der foregår en nogenlunde jævn stigning til og med 1778, hvor antallet er 331, en fremgang på

81, eller ca. 33 %. Allerede kort efter stiftelsen udsendtes – i juli 1769 – trykte og skrevne breve til myndigheds- og øvrighedspersoner om selskabets hensigter og planer. Denne agitation indbragte efter beretningen mange nye medlemmer [7]. Stigningen var fra 250 til 314 [8]. I 1774 og 1775 er tonen optimistisk i beretningen; der tales om, at et betydeligt antal nye medlemmer indtrådte i selskabet [9]. I 1777, hvor der faktisk har været en vis tilbagegang, tales der ligeledes om, at *en del* nye medlemmer er optaget; men det tilføjes, at det er en omstændighed, som det ikke anses for fornødent at berøre oftere, da antallet af selskabets medlemmer nu er steget til det tal, hvor det siden har holdt sig [10]. Allerede næste år, 1778–79, iværksættes imidlertid en ny agitation, der syntes at have givet resultat [11]. I årene 1778–79 skete nemlig et meget kraftigt »opsving«, således at maksimum nås i 1780 med 474 medlemmer, et tal, som det skulle tage næsten 90 år at indhente og overskride. Herefter satte en langsom tilbagegang ind. År for år sank medlemstallet, og i 1801 var man nede på 250 medlemmer, udgangspositionen igen.

Årene mellem de to engelske krige bragte nogen fremgang, og i 1806 nåedes et nyt maksimum på 404. Men fremgangen holdt sig kun, til den nye krig og afspærringen satte ind. I 1815 var man nede på 343. I overgangen til det næste år, 1816, skete en kraftig tilstrømning af samme styrke som imellem 1778 og 1779, og i 1818 nåedes et nyt toppunkt på 454, kun 20 under de 474 i 1780. Forud for denne tilstrømning var på etatsråd Collins initiativ udsendt et brev til de gejstlige og verdslige myndigheder om at hverve medlemmer til selskabet. En del af fremgangen kan sikkert henføres til denne agitation [12].

Hermed var der imidlertid også sat punktum for udviklingen i en årrække, der blev betydelig længere, end nogen kunne tænke sig på daværende tidspunkt. Fra nu af, hvor man i øvrigt ophørte med løbende at optage fuldstændige medlemsfortegnelser, fandt en stadig tilbagegang sted. Først i 1854, efter 36 års forløb, nåede medlemstallet et minimum på 77 medlemmer [13]. Selskabet var svundet så kolossalt ind, at alvorlig tvivl kunne rejses om dets eksistensberettigelse.

Der foreligger kun sparsomme kommentarer til denne udvikling i årsberetningerne. Fra og med 1836–37 er der dog på indersiden af omslaget trykt følgende: »Nærværende beretning omsendes til landets gejstlige embedsmænd med det ønske, at dets indhold måtte ved deres velvillige medvirkning komme til landboernes kundskab. Til denne almennyttige hensigts opnåelse ville det bidrage, om beretningen forefindes til udlån enten i landsbyskolerne eller i de lånebogssamlinger, som nu ere oprettede i mange landsbymenigheder«. Opfordringen går igen i beretningerne til 1906–07, men i årevis uden virkning.

Collin-medaljen.

»Til minde om gehejmeråd Collins fortjeneste af det danske landvæsen og særlig af Landhusholdningsselskabet i den lange periode fra 1809 til 1855« lod selskabet i 1859 en af det 19. årh.s dygtigste danske medaljører, Harald Conradsen, fremstille en medalje. Den blev selskabets femte og sidste medalje. Collin selv fik den overrakt i guld, sølv og bronze, mens selskabets medlemmer hver fik et eksemplar i bronze, idet de havde afholdt udgifterne ved fremstillingen, ca. 1500 daler.

Fot. Lennart Larsen.

I den næste årsberetning 1837–38 hedder det: »At selskabet ikke tæller et større antal medlemmer end det nuværende, et intet mindre end påfaldende* i en tid, hvor interesserne er så delte, og hvor de lokale interesser træder mere frem end forhen. Selve kontingentet afskrækker mange, fordi nye foreninger og samfund opstår, hvilke for at skaffe sig deltagere, kun kræver et årligt bidrag af 2, 4 eller 5 rbd.« [14]. Der sigtes åbenbart her til de nyopdukkede landboforeninger. Videre i beretningen hedder det: »På en sagkyndig og hensigtsmæssigt virksomhed i selskabet kan dette imidlertid ikke have indflydelse, så længe selskabet til medlemmer i sine kommissioner vedbliver, som i de sidste år vedtaget, at udstrække sine valg blandt dygtige og driftige mænd«, og til slut: »At til gengæld er de, der tager aktiv del i at befordre opnåelsen af selskabets formål, større end nogensinde« [15].

Det fremgår af disse udtalelser, at Landhusholdningsselskabets ledelse ikke fandt situationen katastrofal, men havde fortrøstning til fremtiden. En væsentlig årsag hertil var utvivlsomt, at selskabets økonomi ikke var dårlig. Antallet af prisopgaver og præmiebeløbene gik tilbage**; fra 1833 udsattes ikke længere bestemt formulerede opgaver, og samtidig voksede kapitalen både på grund af tilskud og rentetilskrivninger [16]. Fra 1833 til 1843 steg den rentebærende kapital fra 123.000 til 133.000 rbd. [17]. Man drev kort sagt en

* Skal formentlig forstås: er ikke påfaldende.

** Se Ole Degn: Flids og vindskibeligheds belønning, s. 228 ff.

TABEL 2

De forskellige professioners andel 1769–1860

	1769 %	1780 %	1790 %	1800 %	1810 %	1820 %	1827 %	1854 %	1860 %
1. Godsejere o. l.	5,6	11,6	11,8	11,5	16,7	16,9	15,8	29,9	47,1
2. Landmænd i øvrigt .	0,4	1,9	1,0	1,1	2,4	4,3	3,6	7,8	20,6
3. Professorer, lærere, kunstnere o. l.	8,4	4,4	1,7	4,6	5,3	4,3	7,5	7,8	2,3
4. Civile embedsmænd.	35,2	31,0	34,7	30,5	29,7	30,2	28,5	23,2	13,6
5. Gejstlige embedsmænd	12,8	15,0	14,5	10,7	9,0	8,0	7,9	5,2	3,9
6. Militære embedsmænd	6,8	8,0	8,4	9,9	9,3	9,2	7,5	3,9	0,4
7. Hofembedsmænd ...	6,4	5,7	3,0	3,4	2,9	1,8	2,8	–	–
8. Læger	1,6	1,3	2,4	1,1	1,1	1,8	–	–	–
9. Erhvervsdrivende ..	16,4	12,9	14,1	20,6	16,4	19,7	20,9	19,6	7,8
10. Privat ansatte	1,2	2,3	1,7	0,8	1,6	0,6	2,0	2,6	4,3
11. Institutioner	–	0,4	0,3	0,4	0,3	–	0,4	–	–
12. Andre	5,2	5,5	6,4	5,4	5,3	3,2	3,1	–	–
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Total antal	250	474	297	262	377	(325)	253	77	257

konsolideringspolitik, der måtte give resultater under det stabile prisniveau, der da herskede.

I 1858 kom der igen vind i sejlene [18]. Stigningen mellem 1858 og 1859, 139 medlemmer, skyldtes indmeldelser til ære for Jonas Collin. Forud for denne indmeldelse var gået en kraftig agitation; man ville på den måde hædre Collin i anledning af 50-året for hans valg til selskabets præsident [19]. Niveauet holdt, og væksten fortsatte til 1882 som beskrevet i næste afsnit.

Man kunne spørge, om der kan findes nogen forklaring på disse svingninger i medlemstallet ud over foretagne eller manglende agitationer. Visse mere generelt virkende faktorer kan formentlig fremdrages; men Landhusholdningsselskabet er dog sikkert for lille en gruppe i samfundet til, at de økonomiske forhold som helhed skulle kunne genspejles i medlemstallet.

Den første stigning indtil 1780 må utvivlsomt ses i forbindelse med det nye, dette selskab indebar. Samtidig vidner de følgende års langsomme tilbagegang om, at nyhedens præg nu er borte, og den jævne tilgang stadig overgås lidt af den første generations bortgang. Stigningen og faldet 1801–15 må sikkert også tilskrives disse »traditionelle« årsager.

Derimod kan den pludselige opblomstring 1815–18 snarere henføres til den almindelige glæde og forventning om bedre tider efter den engelske krigs

afslutning [20]. I hvert fald fulgte tilbagegangen brat efter vendepunktet. Denne tilbagegang kan muligvis for den første dels vedkommende tilskrives den lange depression; hvorimod den i den senere fase må henføres til ledelsens manglende vilje til storstilede agitationer og til de fremkommende landboforeninger [21].

2. *Medlemmernes erhvervsmæssige fordeling 1769–1869*

Den gruppe, der straks springer i øjnene på grund af dens store relative andel, er de civile embedsmænd. Den tegner sig i 1769 for ca. 35,2 % af samtlige medlemmer. Ovenfor er omtalt, at dens nøjagtige størrelse er vanskelig at vurdere, og den kan efter andre tællingsmetoder måske afvige en del fra de ca. 35 %. Alligevel er der næppe nogen tvivl om, at det var den største af enkeltgrupperne. Landhusholdningsselskabet blev jo stiftet af højtstående embedsmænd, og gruppens indflydelse veg kun langsomt [22]. Endnu i 1827 er den med 28,5 % den største. Først ved den lange hensygningsproces' ophør omkring 1854 er gruppen gået ned til 23,4 % og overfløjet af godsejerne (de »rene« godsejere). I 1860 er den yderligere blevet tvunget tilbage af den anden landmandsgruppe og er kun nr. 3 med 13,6 %. Først i det næste tiår synker den helt ned til 3,8 % i 1870 for aldrig at rette sig mere. I de sidste 15 år i den første periode gled Landhusholdningsselskabet således over til at blive en organisation med rødder direkte i det erhverv, til hvis fordel det var stiftet.

Kun ca. halvt så stor en andel, 16,4 %, omspændte den næststørste gruppe, de erhvervsdrivende, der hovedsageligt bestod af københavnske grosserere. Dette islæt fører en mere omskiftende tilværelse end embedsmændene. I årene 1780 og 1790 er procenttallene henholdsvis 12,9 og 14,1. I 1800 var andelen steget til 20,6, men i 1810 igen nede på 16,4. I den følgende lange nedgangsperiode er forretningsfolkenes kvote den eneste af de store gruppers, der ikke er gået tilbage. Den har snarere været i svag stigning. I 1820 var den 19,7 og i 1827 20,9. (1820's tal er kun bidragydende medlemmer). I sidstnævnte år, hvor det totale medlemstal var rundt regnet det samme som ved starten, var forretningsfolks medlemstal steget fra 41 til 53. Selv i 1854 tegnede de sig med 15 for 19,6 % af det dengang ganske vist til 77 indskrumpede totale antal medlemmer. Hermed var imidlertid også den epoke slut; i årene indtil 1860 faldt andelen trods en absolut stigning i antallet fra 15 til 20 til 7,8 %. Selv om en vis opblomstring fandt sted i den »nye« tid, hvor også direktører for aktieselskaber tæller med, kom den gamle »storhedstid« aldrig tilbage.

Den tredje store gruppe, de gejstlige, begyndte med 12,8 % af medlemmerne i alt 32. I de første opgangsår var denne andel nærmest svagt stigende, 15,0 i 1780, derefter konstant, 14,5 i 1790; men herefter satte faldet ind. Dette gik roligt og fast for sig; procenttallene er 10,7 i 1800, 9,0 i 1810, 8,0 i 1820. Det må dog for det sidste tals vedkommende erindres, at der netop blandt de ikke opgjorte korresponderende medlemmer fandtes mange præster. Tallene var derefter videre 7,9 i 1827, 5,4 i 1854 og endelig 3,9 % i 1860. Præsternes interesse for selskabet var forbi, mens de i oplysningstiden havde været bærere af fremskridtet inden for landbruget. Skønt årsberetningen som ovenfor omtalt i en årrække fremsendtes til »landets gejstlige embedsmænd« med ønske om, at dens indhold ved deres velvillige medvirkning måtte komme til landboernes kundskab, foranledigede denne henvendelse ikke disse embedsmænd til at indmelde sig.

Hermed er der gjort rede for godt 60 % af selskabets oprindelige medlemsmasse. Blandt de resterende 40 stod de militære embedsmænd med 6,8 % i 1769–70. Denne størrelse vokser konstant op til 1810, de følgende procenter er henholdsvis 8,0, 8,4, 9,9, 9,3 og 9,2. I 1827 er den dog gået ned til 3,9 % og i 1860 med et eneste medlem til 0,4 %. Det skal formentlig ses i sammenhæng med, at officerstjenesten nu var blevet et erhverv i sig selv.

Gruppen professorer, lærere, kunstnere o. l. begynder med 8,4 %, men er mere svingende end nogen af de tidligere omtalte. På intet tidspunkt når den dog over udgangspositionen. Den første »bølge« giver tilbagegang, over 4,4 % i 1780 til 1,7 % i 1790. I de følgende 20 år stabiliseres niveauet på 4–5 %; tallene er 4,6, 5,3 og 4,3. Længere henne i tilbagegangsperioden stiger andelen noget igen; således viser 1827 7,5 % og 1854 7,8 %. I det sidste tiår inden overgangen skete dog en betydelig reduktion. I 1860 er andelen med kun 6 medlemmer nede på 2,3 %. Ved den nye tids begyndelse 1870 stod gruppen, der nu hovedsageligt bestod af egentlige landbrugsforskere (og konsulenter), på 3,2 %.

Hofembedsmænd talte i 1769 6,4 %. Derefter gled de dog hurtigt nedefter, 3,0, 3,4, 2,9, 1,8, 2,8 % og er helt forsvundet omkring 1850.

Godsejerstanden, den ene af de to grupper, der skulle få blivende betydning, tegnede sig i 1769 med 14 medlemmer for 5,6 % af samtlige medlemmer. Allerede i 1780 var den nået op på over den dobbelte andel, 11,6 %. På dette niveau holdt den sig til århundredskiftet med tallene 11,8 og 11,5 %. I 1810 var situationen ændret ganske betydeligt, andelen androg nu 16,7 %. Dette niveau fastholdtes ret konstant gennem nedgangsårene, selv om en lille tilbagegang til 15,8 % kan spores indtil 1827. Efter de lange, trange år var andelen 29,9 % i 1854 og var nu den største. I det sidste tiår i denne periode

skete yderligere en stærk tilstrømning, idet godsejerne nåede op på 47,1 % eller næsten halvdelen. Naturligvis ligger en vis tilsnigelse i dette store relative tal. Tidligere fandtes en del af godsejermængden i gruppen civile embedsmænd, medens dette i langt mindre grad var tilfældet efter 1848. Alligevel er nedgangen i disse ikke så stor som fremgangen i hine, således at en reel stigning i godsejernes andel har fundet sted. Ved den nye tids begyndelse 1870 er et fald imidlertid igen indtruffet til 32,4 %. Denne tilbagegang må ses i sammenhæng med den sidste gruppe, landmænd i øvrigt.

Ved stiftelsen fandtes kun én i denne gruppe, »den lærde bonde« Hans Jensen fra Bjerregård under Bernstorffs gods. Helt indtil 1810 var landmændenes andel meget ubetydelig, 1,9, 1,0 og 1,1 %. Derefter foregik en vis stigning, ganske vist stor relativt set, men dog beskeden taget absolut med tallene 2,4, 4,3 og 3,6 %. I 1854 var andelen 7,8, men i 1860 20,6 %, eller den næststørste gruppe. Tiåret 1860–70 medførte en yderligere forskydning opad, således at de »almindelige« landmænd i sidstnævnte årstal med 37 % var selskabets største segment. Først efter 100 års forløb blev Det kongelige danske Landhusholdningsselskab således en organisation både for og af aktive landbrugere.

De privat ansatte, institutioner og andre er der ingen grund til at kommentere.

3. *Det samlede medlemstals variationer 1869–1968*

Fra et niveau på ca. 300 medlemmer omkring 1868 fulgte en jævn og meget kraftig stigning 1870'erne igennem til et toppunkt på ca. 930 medlemmer i 1881–82 [32]. Denne vækst genspejler utvivlsomt landbrugets ekspansion i disse 12–15 år. Men det store tal kunne ikke holde. 1882–83 satte et langvarigt tilbageslag ind, kun afbrudt af lejlighedsvise små krusninger, der fortsatte til 1914. I denne periode gled medlemstallet tilbage til ca. 700. Udviklingen er det ligesom for den tidligere periodes vedkommende vanskeligt at kæde sammen med generelle økonomiske udviklingslinier, for de besværlige kår for landbruget i forbindelse med den udenlandske konkurrence på kornmarkedet og omlægningen skulle dog være overstået i hvert fald omkring år 1900 [24]. Det kan ganske vist ikke nægtes, at faldet i medlemstallet er kraftigst 1882–95, hvorefter det bliver mere afdæmpet; men fald er der dog. Forklaringen er muligvis en stærkere opsugning af prospektive medlemmer til Landhusholdningsselskabet i landboforeningerne. Det er manglende tilgang, ikke kraftig afgang i form af udmeldelser, der forårsager tilbagegangen.

Ledelsens reaktion på tilbagegang i medlemstal over længere perioder var

TABEL 3

Landhusholdningsselskabets medlemstal 1869–1968

År	Antal	År	Antal	År	Antal	År	Antal
1869	492	1894	768	1919	1101	1944	1221
1870	503	1895	781	1920	1076	1945	1290
1871	524	1896	794	1921	1015	1946	1285
1872	545	1897	791	1922	934	1947	1273
1873	572	1898	792	1923	861	1948	1262
1874	604	1899	789	1924	823	1949	1308
1875	646	1900	771	1925	794	1950	1479
1876	666	1901	770	1926	769	1951	1626
1877	869	1902	765	1927	691	1952	1643
1878	889	1903	743	1928	665	1953	1696
1879	917	1904	749	1929	660	1954	1727
1880	935	1905	759	1930	654	1955	1701
1881	933	1906	759	1931	614	1956	1979
1882	939	1907	751	1932	595	1957	1999
1883	915	1908	743	1933	782	1958	2087
1884	883	1909	717	1934	812	1959	2137
1885	883	1910	720	1935	824	1960	2214
1886	855	1911	706	1936	809	1961	2261
1887	852	1912	785	1937	865	1962	2311
1988	847	1913	775	1938	852	1963	2308
1889	829	1914	760	1939	832	1964	2461
1890	822	1915	754	1940	1040	1965	2639
1891	779	1916	764	1941	1054	1966	2721
1892	779	1917	774	1942	1139	1967	2746
1893	758	1918	1032	1943	1160	1968	2713

Anm.: Til og med 1943 er tallene taget fra årsberetningerne, herefter fra brevjournalerne, det sidste dog fra en trykt ikke publiceret medlemsliste.

mere udtalt end tidligere. Reaktionen var imidlertid også ofte fremkaldt af økonomiske årsager. I regnskabsåret 1876–77 viste det opstillede budget underskud. Dette underskud var opstået på grund af planlagt forøget aktivitet i form af flere bogudgivelser, nyansættelser og rejseunderstøttelser. Medlemmerne opfordredes til hver i sin kreds at bevirke, at mænd, der var nøje knyttet til agerbruget, indtrådte i selskabet [25]. I det næste regnskabsår var medlemstallet steget fra 666 til 869; agitationen var lykkedes over al forventning [26].

Først i 1896 ses problemet om medlemstallet igen behandlet og igen i forbindelse med økonomien. Opmærksomheden henledtes her på, at regnskabet

udviste en gæld på 5000 kr., som der måtte findes udveje for. Et enkelt medlem fremsatte en bemærkning om, at den sundeste og naturligste måde at komme over vanskelighederne på var at søge medlemstallet betydeligt forøget. Denne henstilling vakte dog ingen interesse, derimod søgtes statstilskud til mejerikonsulentens arbejde [27].

I 1908 blev fra visse kredse fremsat ønske om, at kontingentet skulle gradueres, eventuelt efter ejendomsskyld, for ad den vej at tiltrække flere medlemmer. Tanken vandt ingen tilslutning, kontingentet vedblev at være ens for alle medlemmer, 20 kr. årligt [28].

På generalforsamlingen den 18. december 1914 blev det meddelt, at selskabet havde 802 medlemmer og året forinden 799 medlemmer, altså en lille fremgang. Sekretær H. Hertel fremhævede det glædelige i denne beskedne fremgang i en situation, hvor andre foreninger talte om tilbagegang [29]. Opgørelsen må have været fejlagtig, for ifølge årsberetningen var der en tilbagegang fra 775 til 760.

1914–15 viste næsten ligevægt mellem tilgang og afgang, og i årene 1916 og 1917 var der for hvert år en nettotilgang på 10 af tilgangstal på henholdsvis 34 og 32. I 1916 påbegyndtes planlægningen af Landhusholdningsselsabets jubilæumsskrift. Da man befandt sig i den 1. verdenskrigs store prisstigninger, voldte kalkulationen af omkostningerne ved dette skrift store vanskeligheder. Medlemmerne opfordredes til at tegne bidrag [30]. 1918 indrykkedes i Tidsskrift for Landøkonomi et »opråb til medlemmerne om at skaffe nye medlemmer i anledning af det forestående 150-års jubilæum [31]. Initiativtageren til denne adresse var kammerherre C. Bech, Engelsholm. Denne agitation kom åbenbart på et heldigt tidspunkt og blev en stor succes.

Selskabet havde i dette år en tilgang på *276* medlemmer, ca. 1/3 af hele medlemstallet på 774, medens afgangen kun var 18, så nettotilvæksten blev 258, og det totale medlemstal 1032. Af tilstrømningen på 276 faldt de 169 på gruppen: Andre landmænd, dvs. gårdejere, proprietærer og forpagtere. I Tidsskrift for Landøkonomi 1919 er de nytilkomne 276 medlemmers navne optrykt [32].

Også i 1919 var tilstrømningen over det normale: tilgang 101, afgang 32, nettotilvækst 69, hvorved medlemstallet nåede 1101. Alligevel var størrelsesordenen langt mindre for dette år end for det foregående. Den største enkelttilvækst faldt her på gruppe 2, men med en større spredning også på de andre grupper end for 1918's vedkommende.

Allerede fra og med 1920 er denne pludselige stigning forbi, en tilvækst på 37 overvejedes med 25 af en afgang på 62, og medlemstallet blev nu på 1076. Og fra nu af og til og med 1932 viste hvert år en tilbagegang, således

at medlemstallet i dette sidste år var 595, altså helt nede på 1870'ernes niveau. Nedgangen i årene 1920–32 var i hvert fald i tiden indtil og med 1927 lige så meget præget af stor afgang som af svigtende tilgang. I disse år skete en stærk tilbagegang i gruppen andre landmænd, samtidig med at en relativ kraftig afgang også fandt sted fra godsejergruppen. Nedgangen i medlemstallet følger her nøje de generelle verdenskonjunkturer, som når deres bundpunkt i 1932 [33].

Den store tilvækst i 1918 rettede ikke økonomien op. Allerede på generalforsamlingen 1919, hvor i øvrigt den ledende præsident udtrykte sin glæde over det store medlemstal, vakte det bekymring, at Landhusholdningsselskabets gæld var vokset til 18–19.000 kr. Den ville endda stige med 8000 kr. om året, hvis ikke modforholdsregler blev taget i form af kontingentforhøjelse. Denne kom året efter, hvor den nu 150-årige kontingentsats på 20 kr. (10 rdl.) årligt sattes op til 30 kr. [34].

Den manglende tilgang hænger selvfølgelig også sammen med, at de øvrige landbrugsorganisationer dels voksede i antal, dels sugede mennesker med større eller mindre kontakt med landbruget til sig.

I 1922 blev medlemsafgangen igen kommenteret. Det blev dog kun til en udtalelse om, at »selskabet deler skæbne med alle andre selskaber og foreninger i vor tid« [35]. På generalforsamlingen 1926 foreslog et medlem på ny kontingentet nedsat til 20 kr.; men det afvistes med henvisning til det deraf følgende indtægtstab [36]. Året efter skete det dog alligevel. Nedgangen i medlemstal og den tilsvarende nedgang i kontingentindtægter foranledigede selskabets ledelse til i 1927 at nedsætte et udvalg til undersøgelse af, hvilke muligheder der, bortset fra direkte agitation blandt medlemmerne, kunne findes for at råde bod på disse forhold [37]. Man indså hurtigt, at den eneste farbare vej var at træde i nærmere kontakt med en eller flere af de andre landbrugsorganisationer og derved skaffe sig en forøget kontingentindtægt herfra. De forskellige muligheder, der forsøgtes, de langvarige forhandlinger med skiftende udfald er behandlet andetsteds. Resultatet blev, at et sådant samarbejde virkelig blev etableret, omend på en ganske anden måde, end man først havde tænkt sig [38]. Nydannelsen i Landhusholdningsselskabets struktur fastlagdes endeligt på den ekstraordinære generalforsamling 1932 [39]. Det deltes herved i to hovedfunktioner, dels den »klassiske« at fremme det danske landbrugs almene vel, dels den nye at indgå i en »samvirksomhed for landbrugsfagligt oplysningsarbejde«. Denne samvirksomhed manifesterede sig i et fællesudvalg bestående af a) en repræsentant valgt af hver af de foruden Landhusholdningsselskabet i samvirksomheden optagne foreninger og b) et tilsvarende antal repræsentanter valgt af Landhusholdningsselskabets bestyrelse.

Samvirksomheden skulle årligt modtage forlods et bidrag fra selskabets arbejdsfond. Dette fond bestod af 100.000 kr. skænket af forpagter Chr. Sonne og 10.000 kr. skænket af en anonym i 1930. Gaverne forrykkede grundlaget for de tidligere diskussioner og var utvivlsomt hovedårsagen til, at krisen løstes.

Samtidig fik medlemmerne af fællesudvalget plads i Landhusholdningsselskabets bestyrelse. Herved blev den ordning forladt, der havde været gældende siden 1872, at der i selskabets ledelse foruden de medlemsvalgte bestyrelsesmedlemmer kun kunne åbnes adgang for de af landboforeningerne valgte. Herefter blev det dels de landbrugsfaglige organisationer via fællesudvalget, der kunne besætte de resterende 20 poster i bestyrelsesrådet, dels selskabets repræsentanter i permanente landøkonomiske udvalg, medens omvendt landboforeningernes indflydelse forsvandt (bortset fra den indflydelse de som menige medlemmer har på de medlemsvalgte bestyrelsesmedlemmer).

Omorganiseringen gav resultat, og måske bidrog de generelle konjunkturer, der langsomt bedredes, også noget hertil. I hvert fald steg medlemstallet i 1933 til 782, en stigning på over 30 %, og stigningen fortsatte, omend afdæmpet, til 824 i 1935. En del af denne tilvækst var resultat af en agitation [40]. En ny agitation drøftedes igen i 1934, men blev ikke iværksat [41]. Den sidste halvdel af trediverne svingede medlemstallet op og ned og endte med 832 i 1939 *.

Nu indtrådte en helt ny æra. I 1940 registreredes 1040, altså en tilvækst på 235. Herved var niveauet fra 1918–19 nået igen, men denne gang for at blive. Der var nu ubrudt fremgang til 1945, da et midlertidigt toppunkt på 1290 blev nået. På generalforsamlingen i 1942 fremhævedes det bemærkelsesværdige i, at fremgangen var sket uden agitation [42]. En svag afmatning gjorde sig dog gældende i årene til og med 1948, da medlemstallet gled tilbage til 1262.

Allerede året efter var det imidlertid på 1308. Indtil 1954 fulgte en ubrudt stigning til 1727, og bortset fra årene 1955 og 1963, hvor ganske ubetydelige fald afbrød takten, var stigningen ubrudt til og med 1966, hvor tallet var 2721 medlemmer. Stigningen fra 1966 yil 1967 var dog meget beskeden, kun på 25 medlemmer, således at tallet her blev 2745. Den sidste medlemsfortegnelse pr. 1. april 1968 viste en lille tilbagegang til 2713; men talrige indmeldelser har fundet sted siden da. Det er bemærkelsesværdigt, at stigningen har været så kraftig i de sidste 12–15 år, hvor netop landbrugets økonomi er undergået en stadig forringelse. Det er nu et åbent spørgsmål, om denne udvikling har kulmineret. I de senere år er kontingentet forhøjet til henholdsvis 30 kr. 1948, 40 kr. 1963 og 50 kr. 1966. Upersonlige medlemmer fik

* I årene efter 1937 fandt dog jævnlige hvervekampagner sted.

kontingentet forhøjet ud over de personliges til 60 kr. 1963 og betaler nu 100 kr. [48]. Disse forhøjelser har således ikke synbart medført nogen medlemsafgang.

4. Medlemmernes erhvervsmæssige fordeling 1870–1969

Der er kun valgt 14 grupper for ikke at overlæsse fremstillingen. Nr. 1 og 2 indeholder alle egentlige, aktive landmænd, såvel ejere som forpagtere. Forpagteren er den egentlige erhvervsdrivende, da han ud af et svingende nettoudbytte udreder en fast forpagtningsafgift. Gårdbestyrere og forvaltere er derimod opført i gruppe nr. 10. Der er sondret mellem de to første grupper for at kunne følge medlemmernes fordeling på større og mindre landbrug gennem tiden.

TABEL 4

De forskellige erhvervs andel 1870–1968

	1870 %	1880 %	1890 %	1900 %	1910 %	1920 %	1930 %	1940 %	1950 %	1960 %	1968 %
1. Godsejere o. l. ..	32,4	22,3	25,0	28,2	29,2	19,0	23,2	14,2	11,2	8,8	7,0
2. Landmænd i øvrigt	37,0	48,2	37,7	29,0	22,1	35,1	26,7	31,9	37,5	41,4	35,5
3. Landbrugsforskere	3,2	2,4	3,5	5,3	7,8	7,4	9,5	9,5	9,2	8,6	10,3
4. Konsulenter	–	0,4	1,7	2,3	4,3	5,1	5,4	5,7	9,9	14,2	21,0
5. Direktører	1,0	0,6	1,2	3,4	2,2	2,5	2,9	6,3	4,7	3,7	3,4
6. Ingeniører	0,8	0,1	0,2	0,5	0,3	0,4	0,9	1,6	1,4	1,2	0,9
7. Andre erhvervsdrivende	10,1	10,5	12,1	9,4	7,8	7,4	5,0	4,3	2,2	1,5	2,2
8. Civile embedsmænd	3,8	2,7	2,1	1,3	1,3	1,1	1,7	1,3	0,7	0,7	0,8
9. Præster	1,2	0,2	–	0,3	0,1	0,2	–	–	–	–	–
10. Militære embedsmænd	0,2	0,8	0,2	0,4	0,6	0,5	0,3	0,1	0,1	0,2	0,1
11. Private funktionærer	2,6	4,4	5,2	6,6	9,0	8,5	3,7	5,2	5,9	6,9	6,2
12. Landboforeninger	2,6	4,2	5,8	4,3	4,9	3,9	9,6	6,9	5,4	3,7	3,8
13. Andre institutioner	1,2	0,1	1,8	5,8	7,2	6,8	8,9	10,7	9,7	7,1	6,5
14. Andre	3,9	3,1	3,5	3,2	3,2	2,1	2,2	2,3	2,1	2,0	2,3
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totalt antal	503	932	820	770	720	1076	654	1040	1479	2214	2713

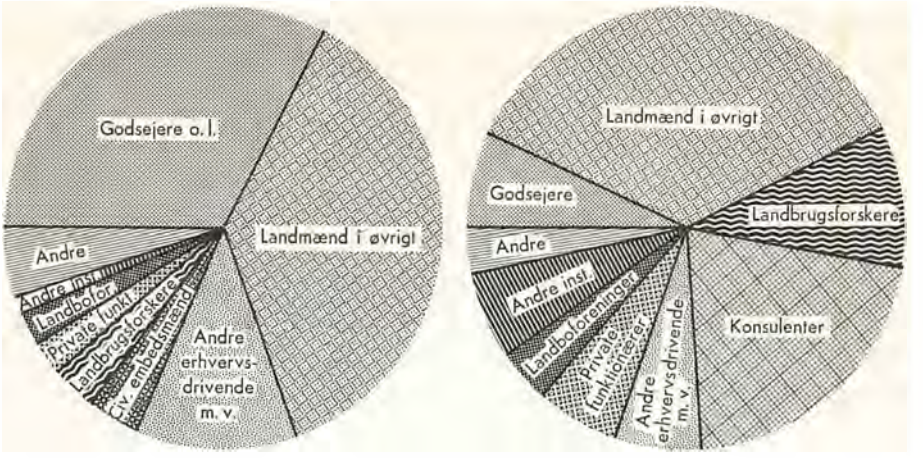

Medlemmernes erhvervsmæssige fordeling 1870 og 1968.

De to næste grupper, nr. 3 og 4, landbrugslærere m. v. og konsulenter hænger også ret nøje sammen. Begrebet landbrugslærere eller landbrugsvidenskabsmænd må tages ret vidt. Herunder er taget såvidt muligt alle, der enten praktisk afgiver lærdom til eksisterende eller vordende landmænd, eller som mere teoretisk dyrker landbrugsforskning. Der optræder i denne gruppe derfor såvel professorer o. l. ved Landbohøjskolen og universitetet som lærere og forstandere ved de rundt i landet spredte landbrugsskoler. Som konsulenter er opført alle, der benævnes konsulenter, være sig statskonsulenter eller privat ansatte ved Landhusholdningsselskabet eller andre landbrugsorganisationer. Udviklingen i disse to grupper tilsammen skal belyse, hvordan de personer, der yder landbruget videnskabelig støtte og vejledning, om man vil, den til landbrugets stående service, har ændret sig relativt gennem tiden.

Med disse 4 grupper er ca. 70 % af Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs medlemmer dækket, så de resterende grupper vil herefter let få et tilfældigt præg. Gruppe 5, direktører, omfatter kun direktører for private aktie- eller andelsselskaber, ikke offentligt ansatte direktører. Den og de to følgende grupper, ingeniører og andre erhvervsdrivende, har til hensigt at belyse den andel, erhvervsdrivende uden for det egentlige landbrug indtager i medlemstallet. En del af disse erhvervsledere eller erhvervsdrivende står dog direkte i kontakt med landbruget enten som leverandører eller aftagere, f. eks. korn- og foderstofforretninger, gødningsselskaber, landbrugsmaskinfirmaer, kreaturkommissionærer, slagtere osv.

Selvstændige ingeniører giver sig selv. Andre egentlige erhvervsdrivende omfatter alle, der driver forretning for egen regning, bortset fra rent »immaterielle« erhverv som advokater (sagførere, prokuratorer), arkitekter o. l. Disse sidste placeres under andre.

Gruppe 8–9–10 omfatter alle andre offentligt ansatte tjenestemænd (embedsmænd). Der er i nr. 8 hovedsagelig tale om ministerialembedsmænd, f. eks. i landbrugsministeriet, og enkelte universitetslærere, der ikke har tilknytning til landbruget. Præster giver sig selv. Under militære er kun medtaget sådanne, der ikke samtidig naturligt er noget andet, i reglen gård- eller godsejere.

I gruppe 11 er opført alle lønmodtagere inden for privat erhverv. De fleste er sekretærer, assistenter, kontorchefer el. lign. inden for en eller anden landbrugsorganisation, som ikke har kunnet anbringes i nogen af de øvrige grupper.

Gruppe 12 indeholder landboforeninger, og gruppe 13 alle andre upersonlige, institutionelle medlemmer. Heri findes såvel egentlige erhvervsvirksomheder inden for industri, handel, pengevæsen og forsikring som organisationer, herunder faglige. Langt de fleste medlemmer i gruppen har dog nær tilknytning til landbruget.

Endelig findes i gruppe 14 den rest, som ikke har kunnet placeres i de 13 andre. De fleste er personer, hvis erhvervsangivelse i årsberetningen og brevjournalen har været mangelfuld – f. eks. justitsråd, konferensråd, og som i øvrigt ikke har kunnet efterforskes, samt de ovenfor nævnte »immaterielle erhvervsdrivende«.

Ved dette selskabets andet århundredes begyndelse stod godsejere og andre landmænd med henholdsvis 32,4 og 37,0 % af medlemstallet, i alt knap 70 %. Selskabet var således, i hvert fald hvad medlemmer angår, domineret af det *praktiske landbrug*. Den eneste anden gruppe, der talmæssigt var af nogen som helst betydning, var andre selvstændige erhvervsdrivende, der beslaglagde 10,1 %. Også blandt disse var det væsentligste indslag som ovenfor nævnt handlende og industridrivende, der var leverandører til eller aftagere fra landmændene. Med direktørerne og andre institutioner nåede støtteerhvervsklassen op på 12,3 %.

Derimod tegnede landbrugsforskningen i vid forstand sig kun for 3,2 %. Konsulentstillinger, være sig statslige eller ansatte af landbrugsorganisationerne med statsstøtte, fandtes endnu ikke. Embedsmænd er også meget svagt repræsenteret, de civile, gejstlige og militære udgjorde i alt 5,2 %. Det gejstlige indslag havde allerede på dette tidspunkt udspillet sin rolle. Private »funk-

tionærer«, hovedsagelig ansat i virksomheder med kontakt med landbruget, talte kun 2,6 %, men denne gruppe var jo i det hele taget ikke særlig stærkt repræsenteret i samfundet. De 13 eksisterende landboforeninger udgjorde kun 2,6 %.

De sidste 100 års udvikling både i selskabet og dansk økonomi belyses stærkt, når man straks fra 1870 springer frem til 1968.

De aktive landmænd, godsejere og andre landbrugere udgør stadig den største gruppe, men kun på 42,5 %, hvoraf godsejerne kun står for 7,0 %. Til gengæld holder landbrugsforskerne og konsulenterne 31,2 % og er blevet den næststørste gruppe. Videre er den tidligere næststørste afdeling, andre erhvervsdrivende, sunket til 2,2 %; men da samtidig gruppen: Andre institutioner nu udgør 6,5 % og direktørerne 3,4 %, er ændringen i status her måske ikke så betydelig. De private funktionærer er steget til 6,2 % og er nu den sjettestørste enkeltgruppe. Embedsmændenes antal er blevet yderligere udtyndet, 0,8 %; præsterne forsvandt definitivt i 1920'erne, og endelig står landboforeningerne næsten lige så relativt svagt med 3,8 % som for 100 år siden.

I denne forbindelse skal nævnes, at en bestemt gruppe, nemlig de selvstændige ingeniører, er medtaget for at belyse den frembrydende tekniske industris interesse eller mangel herpå for Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. Det har så udpræget været det sidste. Gruppen har stedse udgjort en negligibel størrelse blandt medlemmerne og vil ikke videre blive kommenteret.

Langt fra alle grupper har dog gået den lige vej frem til den nutidige situation. Godsejergruppen sætter ca. 10 % til i årtiet 1870–80; men derefter sætter en ny stigning ind. Ved århundredskiftet er procenttallet oppe på 28, i 1910 endog 29,3. Denne procentmæssige vækst er ikke ensbetydende med en absolut vækst. Antallet af godsejere, der absolut steg fra 163 i 1870 til 208 i 1880, holdt sig på dette niveau netop til 1910, da deres antal var 210. Men Landhusholdningsselskabets totale antal og især den anden landbrugsgruppes gik samtidig så stærkt tilbage, at godsejerne både bevarede og forbedrede deres relative stilling.

Derefter begyndte imidlertid en næsten uafbrudt tilbagegang. I 1914–15 gled således tallet under 200, og ganske vist bragte det bemærkelsesværdige år 1918 igen tallet op til 217; men den kraftigere tilvækst i den anden landmandsgruppe slog den relative andel ned, så denne ved udgangen af 1920 kun var på 19,0 %. I 10-året 1920–30 steg denne andel ganske vist til 23,3 % trods en tilbagegang i antallet til 152; men fremgangen må naturligvis igen ses på baggrund af medlemstallets store nedgang i disse år. Da krisen var overstået, gik det uvægerligt ned ad bakke. Tallene for 1940, 1950, 1960

og 1968 viser det tydeligt med 14,2, 11,2, 8,8 og 7,0 %. Da der næppe er nogen grund til at formode, at godsejerklassen i dens tidligere form vil vise vækst i fremtiden, er der heller ingen grund til at forvente nogen nævneværdig stigning i denne gruppes andel [44].

Gruppen andre landmænd har på langt sigt ikke udvist synderlig store svingninger i andelen af medlemstallet. Over for en andelsprocent på 37,0 i 1870 står 35,5 % i 1968. Der har været bølgebevægelser efterfulgt af relativ konstans, måske svag tilbagegang i den del, dette lag har kunnet råde over: Opadgående i 1870'erne til 1882, nedadgående til 1914, stigning igen i de sidste år af 1. verdenskrig og fald til 1932, stigning igen til omkring 1950 og derefter konstans. Som tidligere anført, kan svingningerne i tiden 1870–1940 foruden til agitationer tildels henføres til landbrugskonjunkturerne og de generelle konjunkturer, til dels til konkurrencen fra andre organisationer. Langt mere ejendommeligt virker de sidste 15 års konstans, der jo betyder en ret kraftig absolut tilvækst i medlemstallet af egentlige landmænd, samtidig med at landbrugets kår i det hele forringes, og en betydelig bortvandring finder sted [45]. Der må således stadig have været en stor latent medlemsreserve også før i tiden.

Anderledes tegner billedet sig for gruppe 3 og 4, landbrugsforskere og konsulenter. Førstnævnte udgjorde 3,2 % af medlemstallet i 1870, medens sidstnævnte institution kun talte 1 mand, nemlig Th. R. Segelcke, der ansattes 1860. Først i 1876 fik Det kongelige danske Landhusholdningsselskab yderligere en konsulent i husdyrbrug, nemlig dyrlæge P. Jessen [46]. I 1968 var gruppernes andele henholdsvis 10,3 og 21,0 %, altså over 30 % af helheden. Der er ikke noget udsving at konstatere her. Den relative andel stiger jævnt og støt uden særligt hensyn til gode og dårlige tider. Indtil 1940'erne var landbrugslærerne de talrigeste; men herefter tager med gruppens stærke vækst konsulenterne føringen og udgør nu næsten det dobbelte antal af de førstnævnte. Det er, som før nævnt, udviklingen i landbrugets rådgivende del, hel- og halvakademiske lag, der her genspejles.

Gruppen direktører hævede sig sjældent over 3–4 %; undtagelse herfra er tiden under og efter 2. verdenskrig, hvor den i 1940 når 6,3 %, det absolutte maksimum. 1968 var den 3,4 %. Svingningernes eventuelle sammenhæng med andre fænomener er meget vanskelig at fastlægge for så lille en gruppes vedkommende.

Om gruppen andre erhvervsdrivende kan til gengæld anføres, at den er i jævn og næsten uafbrudt tilbagegang i hele perioden, bortset fra årene omkring 1890, hvor den når en medlemsandel på 12,5 %, medens den fra startpunktet lå på 10,0–10,5 %. Nu (1968) er andelen nede på 2,2 %.

Denne udvikling i forbindelse med direktørernes viser industri- og handelsverdenens stadigt aftagende interesse for Landhusholdningsselskabet, naturligt sammenhængende med den stadig mere skarpe erhvervsopdeling.

Den samme proces ramte tjenestemændene, hvis beskedne position på 3,8 % i 1870 nu er yderligere forringet til 0,7–0,8 % i 1960–68. Præsterne, hvis andel var endnu mindre, 1,2 % i 1870, forsvandt definitivt ud af billedet omkring 1930. Derimod findes stadig en negligibel mængde – 1968 på 3 eller 0,1 % – egentlige militærpersoner som medlemmer af selskabet.

De private funktionærers udviklingsgang i de afvigte 100 år synes at falde i 3 dele. En stigning fra 2,6 % i 1870 til ca. 9,0 % i 1910, derefter et fald til 3,7 % i 1930, derefter på ny en stigning til 6,9 % i 1960. Slutresultatet i 1968 blev 6,2 %. Den svage vækst efter 1930 skyldes formentlig væksten i landbrugsorganisationer og -institutioner med deraf følgende voksende funktionærstab, der også i højere eller lavere grad inddrages i medlemsskab i Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Tilbagegangen i »midterperioden« hang sikkert sammen med de dårlige økonomiske tider mellem de to krige. Det er ikke usandsynligt, denne gruppe vil vokse yderligere i fremtiden.

Landboforeningernes medlemsandel viste ret kraftig vækst fra 2,6 % i 1870 til 5,8 % omkring 1890. Herefter skete et fald til 4,3 % omkring år 1900, hvor procenttallet repræsenterede 33 foreninger. Dette niveau holdes til omkring 1920 og hænger sikkert sammen med en stagnation i oprettelsen af den slags foreninger i det hele taget. I 1920 skete en ny vækst i disse, og medlemsprocenten nåede 9,6 % i 1930, et højt niveau, der dog lige så meget var betinget af afgang i de øvrige sektorer. Trods stadig stigning i landboforeningernes samlede antal i de følgende år, det går fra 63 i 1930 til 103 i 1968, tvinger den stadig større tilvækst i visse andre sektorer andelen længere og længere ned, så den nu ligger på 3,8 %, ikke meget over begyndelsesstadiet. Der er ingen særlig grund til at forvente vækst i denne gruppe, da den type foreninger næppe vil forøges synderligt.

Gruppe 13: andre institutioner, for en stor dels vedkommende landbrugs- eller landbrugsprægede institutioner, viser, skønt de næsten forsvinder mellem 1870 og 1880, herefter en ganske pæn absolut stigning indtil 1920, hvor antallet er 73. Medlemsprocenten blev da 6,8. Den havde været 7,2 i 1910 med kun 52 medlemmer; men den tidligere omtalte stærke stigning i visse andre grupper i det følgende tiår tvang den relative andel lidt ned. – Omvendt var andre gruppers tilbagegang større i det næste tiår, så procentdelen blev 8,9 i 1930 med en tilbagegang til 58 medlemmer. Derefter afsatte den kraftige stigning til 111 i 1940 sig i den relative stigning til 10,7 % i dette år. Men derefter holder den totale stigning ikke trit med de øvrige sektorers, og den

TABEL 5

Hovedstadens og de øvrige landsdeles andele 1769–1860

	1769 %	1780 %	1790 %	1800 %	1810 %	1822 %	1827 %	1854 %	1860 %
Hovedstaden	56,0	35,4	42,1	54,2	53,2	53,6	55,7	31,2	13,2
Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm	10,4	17,3	13,8	13,7	12,7	16,0	17,4	28,6	47,0
Fyn	3,6	8,2	6,7	4,6	6,4	3,0	3,9	3,9	14,0
Nørrejylland	9,2	11,4	10,1	7,6	8,0	12,7	11,1	26,0	20,1
Slesvig, nordlige bilande, udlandet og ubestemte	6,0	8,1	10,5	10,4	11,2	11,1	9,1	10,3	5,7
Norge	14,8	19,6	16,8	9,5	8,5	3,6	2,8	–	–
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

relative andel går over 9,7, 7,1 til 6,5 % i henholdsvis 1950, 1960 og 1968. En del af gruppen er egentlige erhvervsvirksomheder og afbøder således noget nedgangen i gruppe 7.

5. *Medlemmernes geografiske fordeling 1769–1869*

Den anden synsvinkel, det kan have interesse at se medlemstallets variationer under i den behandlede periode, er den geografiske. Tabel 5 viser denne fordeling på kategorierne: Hovedstaden, Sjælland i øvrigt, herunder Bornholm og Lolland-Falster, Nørrejylland, Sønderjylland (før 1864 Slesvig-Holsten), Færøerne, Island og Grønland, udlandet, Norge og ubestemte. Til og med 1827 er tallene for Slesvig-Holsten, Færøerne, Island, Grønland, udlandet og ubestemte samlet i én gruppe, da de enkelte tal udgør så ringe en mængde. Dansk-Vestindien betragtes som udland. Norge er derimod opgjort selvstændigt til og med dette år, derefter glider det ind i udlandet. Efter 1854 og til og med 1920 findes ingen tal for Sønderjylland, senere Haderslev, Åbenrå-Sønderborg og Tønder amter.

På samme måde som ved analysen af den professionelle fordeling vil det være rimeligt at dele udviklingen i hver sit 100-år. Ved stiftelsen i 1769 fremtræder hovedstaden med 140 af de 250 medlemmer eller 56 %. Kaster vi blikket frem i tiden ses, at denne høje andel faktisk synker til henholdsvis 35,4 og 42,1 % i slutningen af 1700-tallet; men ved indgangen til det ny århundrede er der igen over halvdelen – 54,2 % – og dette niveau holdes formentlig til et sted efter 1830. Endnu i 1827 var den 55,7. Herefter går

hovedstadens dominans imidlertid raskt tilbage. 1854 er andelen nede på 31,2 %, i 1860 og 1870 henholdsvis 13,2 og 13,9 %, ca. 1/7 eller 1/8.

For disse hovedstadstal må dog tages et vist forbehold. Under enevældens tid registreres en række højtstående embedsmænd, ofte af adelig herkomst, under København, fordi deres daglige administrative og politiske virke foregik her. Men ofte havde disse embedsmænd private gårde i det øvrige land, samtidig med at de også havde palæer i selve København. Dette forhold giver muligvis hovedstaden for stor vægt. På den anden side forekommer det også urimeligt at placere medlemmerne ude i landet på deres godser. Problemet er analogt med dragningen af skillelinien mellem civile embedsmænd og godsejere i den professionelle fordeling (s. 163 f). Førstnævnte svinder ligesom københavnerne kraftigt ind i de sidste decennier af de første 100 år. Tallene giver således et vist udtryk for adelens indflydelse i den højere embedsstand under enevælden, en indflydelse, der er stærkt reduceret efter systemskiftet i 1848–49.

Alligevel må det antages, at København i det meste af denne periode har haft en vægt i medlemstallet, der langt overskred, hvad byen syntes at måtte være berettiget til set på baggrund af dens andel af landets samlede befolkning og på baggrund af, at der var tale om et *landhusholdnings*selskab. Det kan uden tvivl tages som et udtryk for, at selskabet netop ikke var en erhvervsorganisation, men en forening af borgere, der ønskede at se landbruget fremmet. København havde endnu omkring 1850 med sine 130–140.000 indbyggere kun ca. 8–9 % af landets befolkningsmængde [47].

Over for så stor en overvægt er det naturligvis vanskeligt for de øvrige landsdele at fremvise nogen markant talvariation.

Sjælland og Bornholms andel svinger i årene 1769–1827 mellem 10 og 17 %. I de enkelte opgjorte år er den henholdsvis 10,4, 17,3, 13,8, 13,7, 12,5, 16,0 og 17,4 %. Stigningen efter 1810 bliver af varig natur, og i det lange interval mellem 1827 og 1854 sker en radikal ændring i denne landsdels status i opadgående retning samtidig med hovedstadens nedadgående tendens. For en vis dels vedkommende kan ændringen være fiktiv på grund af det tidligere omtalte forhold: Adelen forbliver nu rene godsejere og ikke embedsmænd. I 1860 var andelen 47,0 % og i 1870 49,3 %. Sjælland m. v. har erobret hovedstadens plads, samtidig med at godsejerne og ikke de civile embedsmænd er blevet selskabets talrigeste professionelle lag.

Det fynske medlemstal var relativt svingende, dog på et ret lavt niveau. De enkelte års procenttal indtil og med 1827 er 3,6, 8,2, 6,7, 4,6, 6,4, 3,0 og 3,9. En vis stigning før århundredskiftet afløses af et fald, og ved ovennævnte år er stillingen omtrent som ved stiftelsen. Absolut set ligger tallene mellem 9 og 49 medlemmer. De trange år skabte ingen ændring i Fyns relative status

i modsætning til de andre landsdele. I 1854, hvor i øvrigt kun 3 medlemmer var fra denne landsdel, var andelen stadig 3,9 %. Heri skete dog en ændring i den nærmest følgende tid, således at procenttallet var 14,0 i 1860.

Nørrejylland, der ved oprettelsen med 23 medlemmer stod for 9,2 %, udviser heller ikke så store afvigelser fra denne udgangsværdi i tiden til og med 1827. Tallene var 9,2, 11,4, 10,1, 7,7, 8,0, 12,7 og 11,1 %, altså snart lidt over og snart lidt under 10 % af helheden. Efter 1810 er tendensen dog vistnok svagt stigende, i hvert fald ligger procenttallet i 1854 på 26,0 med 20 medlemmer, altså mere end en fordobling. 1854 var ganske vist et abnormt år, hvad det samlede medlemstal angår, idet dette da var nede på 77. I 1860, da medlemstallet er vokset på ny til 257, er andelen gået ned til 20,6 %, et niveau, der imidlertid ligger betydeligt højere end fortidens.

Slesvig-Holstens, de nordlige bilandes, det egentlige udlands og de ubestemtes andel gennemløber værdierne 6,0, 8,0, 10,4, 10,3, 11,0 og 9,1 %. De fleste i samlegruppen stammer fra enten Slesvig-Holsten eller Hamborg, de færreste fra de nordlige bilande. Efter ca. 1850 optræder slet ingen fra det slesvig-holstenske område, de dukker først op igen i den næste periode. Udlandet tegner sig alene for henholdsvis 9,1 og 5,5 % i 1854 og 1860.

Endelig er der Norge. Denne landsdels andel går fra 14,8 % i 1769 over 19,6 i 1780 til 16,8 % i 1790. Det var således det næsttalrigeste område i denne periode. Allerede ved århundredskiftet skete et markant fald i denne kvote, der år 1800 står på 9,5 %, nu under Sjællands. Tilbagegangen fortsætter, 1810 er procenttallet 8,5, nu i niveau med Nørrejyllands 8,0 %. Adskillelsen i 1814 og oprettelsen af et lignende norsk selskab 1809 [48], Selskabet for Norges Vel, måtte naturnødvendigt medføre tab af interessen fra norsk side, hvad også tallene 3,6 % og 2,8 % i 1822 og 1827 viser. Når Norge ikke er blevet udskilt allerede efter 1814, skyldes det, at de ovennævnte tal indeholder medlemmer, der er kendte fra tiden før Kielerfreden 1814. Først omkring 1830 er denne generation uddød, og herefter er Norge med kun ganske få medlemmer gledet over i det egentlige udland. Uanset afståelsen syntes dog denne landsdels andel allerede forinden at have været i stærk tilbagegang.

6. *Medlemmernes geografiske fordeling 1870–1969*

Den recession, der fandt sted i hovedstadens medlemsantal fra 1830'erne og 1840'erne fortsætter ind i det næste hundredår. Ganske vist var niveauet i 1870, 13,9 %, en ubetydelighed højere end 1860'ernes 13,2 %; men allerede i 1880 var procenttallet lige ud 10, og her omkring holdt det sig de følgende

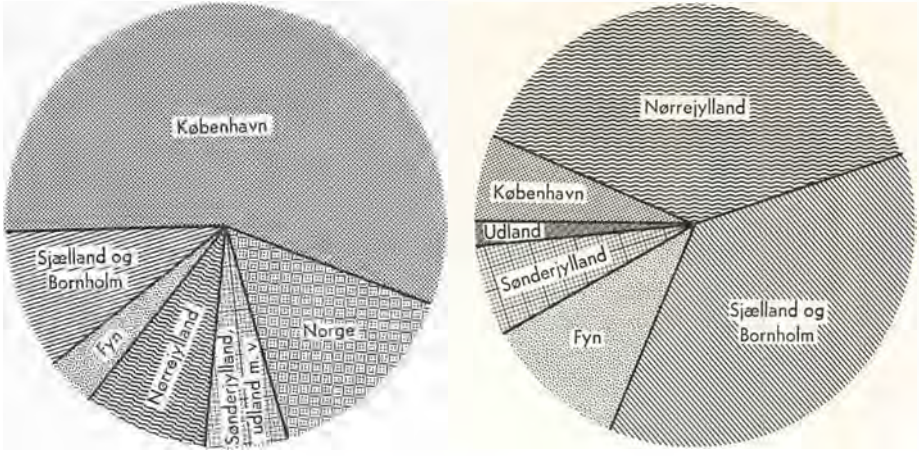

Medlemmernes geografiske fordeling 1769 og 1968.

30 år – 11,0, 10,4 og 11,1 %. Tilstrømningen i de sidste år af første verdenskrig giver sig ganske vist til kende i det absolutte medlemstal, der gik fra 79 i 1910 til 105 i 1920, men den stærke vækst i andre grupper medførte et fald i andelen til 9,6 %. Atter indtraf en stagnationsperiode over 9,5 og 9,3 %, således at hovedstadens afgang først var lidt kraftigere og derefter dens tilvækst lidt svagere end gennemsnittets. I den nye stærke vækst efter 2. verdenskrig fik København bogstaveligt talt ingen del, fra 97 i 1940 steg dens medlemstal til 103 og 108 i 1950 og 1960. Resultatet heraf blev nedgang i kvoten til henholdsvis 7,0 og 4,9 %. Først årene 1960–68 gav en samlet stigning op til 174, der dog kun resulterede i en opgang i den relative andel til 6,4 %.

I 1870 var Sjælland med sine 49,3 %, rundt regnet halvdelen af samtlige medlemmer, den førende landsdel. Fordelingen var dog meget ujævn på de enkelte amter. Højst lå Københavns amt med 12,3 % eller 61 medlemmer, lavest Bornholms amt med 0,2 % eller ét medlem. Af middelstørrelse var Sorø, Præstø, Maribo og Holbæk amt med henholdsvis 9,7, 8,2, 8,1 og 8,0 %. Næstlavest var Frederiksborg amt med 2,8 %. En stabil eller måske svagt faldende tendens manifesterer sig i tiden op imod 1914, andelene er i årene 1880, 1890, 1900 og 1910 47,2, 48,8, 47,4 og 44,8 %. Den 1. verdenskrig bragte en betydelig stigning i Sjællands klientel, der i 1920 nåede op på 58,2 %. Alle amters andel steg, bortset fra Maribos, der faldt fra 9,5 til 7,4 %, mest Københavns amt, der med mere end en fordobling af medlemstallet fra 78 til 175 steg fra 10,9 til 16,1 %.

Dermed var Sjællands toppunkt nået. I 1930 var andelen 53,8 %, i 1940

Tabel 6

Hovedstadens og de forskellige amters andel 1870–1968

	1870 %		1880 %		1890 %		1900 %		1910 %		1920 %		1930 %		1940 %		1950 %		1960 %		1968 %	
København		13,9		10,0		11,0		10,4		11,1		9,6		9,5		9,3		7,0		4,9		6,4
Københavns amt		12,3		13,3		12,0		11,2		10,9		16,1		15,9		14,4		12,2		11,1		8,8
Frederiksborg amt		2,8		4,4		4,1		3,0		2,8		4,9		4,9		4,7		4,3		4,3		4,8
Holbæk amt ...		8,0		6,3		8,1		6,9		7,3		8,8		5,7		4,9		5,2		4,8		3,9
Sorø amt	49,3	9,7	47,2	7,1	48,8	7,0	47,4	7,3	44,8	7,0	58,2	9,6	53,8	7,8	46,3	5,3	44,8	6,3	42,1	6,7	36,4	6,1
Præstø amt		8,2		7,9		6,5		6,6		6,2		10,0		9,7		7,7		8,3		7,2		6,6
Bornholms amt .		0,2		0,3		1,2		1,6		1,1		1,4		2,0		1,8		2,2		2,2		1,6
Maribo amt ...		8,1		7,9		9,9		10,8		9,5		7,4		7,8		7,5		6,3		5,8		4,6
Odense amt ...		3,4		5,6		5,9		5,6		6,6		6,1		4,8		6,7		6,7		6,0		7,1
Svendborg amt .	13,1	9,7	14,2	8,6	12,5	6,6	11,1	5,5	12,4	5,8	11,0	4,9	10,9	6,1	12,8	6,1	13,3	6,6	10,9	4,9	10,6	3,5
Vejle amt		4,2		3,4		2,3		2,2		2,8		2,5		2,3		3,4		4,1		5,1		5,7
Århus-Skanderborg amt		4,8		5,5		6,0		7,5		7,6		4,5		4,3		5,4		5,1		5,3		6,9
Randers amt ...		2,4		5,6		4,4		3,5		3,4		2,7		3,1		3,0		3,6		4,9		5,3
Ålborg amt		3,0		2,7		2,6		2,5		2,4		1,3		1,5		2,5		2,3		2,6		3,5
Hjørring amt ..	20,6	1,6	25,6	3,0	24,0	2,6	24,8	1,8	25,8	1,5	17,1	0,6	19,2	1,1	26,1	2,2	28,2	2,3	34,2	2,8	38,3	3,3
Thisted amt ...		0,6		1,4		1,6		1,3		1,4		0,9		1,1		2,0		1,6		2,1		2,0
Viborg amt		2,4		3,2		2,0		2,6		2,5		1,8		2,5		2,1		2,2		3,1		3,2
Ringkøbing amt.		0,4		0,5		0,9		1,7		2,5		1,5		2,1		2,8		3,7		4,7		5,1
Ribe amt		1,2		0,3		1,6		1,7		1,7		1,3		1,2		2,7		3,3		3,6		3,3
Haderslev amt .		–		–		–		–		–		–		1,5		2,3		2,0		3,0		2,8
Åbenrå-Sønderborg amt		–		–		–		–		–		–		0,9		1,1		2,0		2,7		2,7
Tønder amt ...		–		–		–		–		–		–		0,2		0,8		1,1		1,3		1,1
Færøerne, Island og udlandet .		3,1		3,0		3,7		6,3		5,9		4,1		4,0		1,3		1,6		0,9		1,7
		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0		100,0

46,3, i 1950 44,8, i 1960 42,1 og i 1968 36,4 %. Slutpunktet ligger nu betydeligt under begyndelsespunktet, og Sjælland er nu kun den næststærkest repræsenterede landsdel. Blandt de enkelte amter er Københavns amt stadig det talrigeste med 8,8 % og Bornholms amt det sparsomste med 1,6 %. Sorø og Præstø amter har derefter byttet plads med henholdsvis 6,1 og 6,6 %. Videre er rækkefølgen nedefter Frederiksborg, Maribo og Holbæk amter med henholdsvis 4,8, 4,6 og 3,9 %. Rækkefølgen er de sidste 8 år byttet om, medens den endnu i 1960 var den samme som i 1870.

Fyn er nok den landsdel, der har hævdet den største andelsstabilitet i den nye tid. Udgangspunktet var 13,1 %, og et lignende tal, 13,3 %, nåedes i 1950. Et lavpunkt var nået i 1930 på 10,9 %, ganske den samme andel som i 1960. Den absolutte stigning fra 196 til 240 1950–60 kunne ikke holde trit med andre gruppers stigning, og resultatet blev en relativ tilbagegang i dette tiår fra 13,3 til 10,9 %. En total stigning til 288 i 1968 blev til en yderligere relativ tilbagegang til 10,6 %. Den samme art bevægelse kunne konstateres under den omtalte periode under 1. verdenskrig. En stigning fra 98 til 119 medlemmer mellem 1910 og 1920 gav et relativt fald fra 12,4 til 11,0 %.

Betydeligt mere svingende har Nørrejylland været i den henseende. Allerede i 1870 var andelen nået en god femtedel eller 20,6 %. I de næste 40 år gik niveauet 4–5 % op, og var i 1910 25,8 %, over 1/4, og det næsttalrigeste medlemsområde. Det indeholder 9 delområder, idet Århus og Skanderborg amter er slået sammen, som tilfældet var 1867–1942.

Dette sidste amt var det talrigeste med 4,8 % og 24 medlemmer, næstefter kom Vejle amt med 4,2 % og 21 medlemmer og Ålborg amt på tredjepladsen med 3 % og 15 medlemmer. Længst nede i rækken kom Ringkøbing og Thisted amter med henholdsvis 0,4 og 0,6 % og 2 og 3 medlemmer. I 1910, det sidste år i denne landsdels 1. delperiode, er visse ændringer dog sket i den indbyrdes fordeling. Århus-Skanderborg amt er stadig det største, efterfulgt af Randers amt; men førstnævnte har nu 7,6 % og sidstnævnte kun 3,4 % af det totale medlemstal. Thisted amt ligger nu i bunden med 1,4 %, hvorefter følger Hjørring amt og Ribe amt med henholdsvis 1,5 og 1,7 %, 11 og 12 medlemmer. Ringkøbing amt står nu på lige fod med Viborg amt med 2,5 % – 18 medlemmer. Endelig har Ålborg og Vejle amt henholdsvis 2,4 og 2,8 %.

Den 1. verdenskrig giver et ganske andet billede for Nørrejyllands vedkommende end for Sjællands. Tendensen var her den modsatte. Fra 25,8 % i 1910 kom et fald på 8–9 % i det følgende tiår til 17,1 % medlemskvotient i 1920. Medlemstallet i hele landsdelen var næsten konstant henholdsvis 184 og 185. Denne konstans dækker over både opgange og nedgange i de

enkelte amter. Ribe, Århus, Ringkøbing, Ålborg og Hjørring amter gik tilbage, resten frem, undtagen Thisted amt, der blev stående på det samme. Hvervningen af nye medlemmer i anledning af 150-års jubilæet slog meget dårligt igennem i denne landsdel.

Tiåret 1920–30 fremtræder også helt anderledes for Nørrejylland end for de 3 andre »store« lokaliteter. Her er der nemlig fremgang i medlemsandelen i modsætning til tilbagegangen de andre steder. Absolut set finder dog en betydelig tilbagegang sted fra 185 medlemmer i 1920 til 126 i 1930. Men da denne tilbagegang er for intet at regne i sammenligning med inskrumpningen i andre sektorer – eksempelvis går det sjællandske område tilbage fra 633 til 351 – bliver resultatet en beskeden fremgang fra 17,1 til 19,2 %.

I den nyeste periode har Nørrejylland støt fremgang, procenttallene er 26,1, 28,2, 34,2 og 38,3. De tre sidste tal er højere end nogensinde og dækker over en voksende absolut fremgang, da det totale medlemstal har været stadig stigende i disse år. Nørrejylland ligger nu på førstepladsen. I 1968 er Århus-Skanderborg amt stadig det talrigste med 6,9 % efterfulgt af Vejle amt med 5,7 %. Randers amt kommer som nr. 3 med 5,3 % og Ringkøbing amt, der i begyndelsen af perioden havde det laveste medlemstal, som nr. 4 med 5,1 %. Herefter er rækkefølgen: Ålborg amt 3,5, Ribe og Hjørring amter 3,3 %, Viborg amt 3,2 % og endelig Thisted amt 2,0. Bortset fra sidstnævnte amt har der således været en betydelig større mobilitet amterne imellem end inden for det sjællandske område.

De sønderjyske områder, Haderslev, Åbenrå-Sønderborg og Tønder amter gør sig naturligvis først gældende i årene efter 1920. Andelene i de pågældende år er henholdsvis 2,6, 4,2, 5,1, 7,0 og 6,6 %, altså bortset fra tiden 1960–68 en jævn og støt stigning. Medens de to første amter i 1960 tegner sig for ca. 3 %, ligger Tønder amt fra 1940 stadig med kun 1 % af det totale medlemstal.

Det færøske, islandske og udenlandske islæt udviste i begyndelsen af perioden en vis stigning. Fra 3,1 % i medlemsandel i 1870 gled gruppen over 3,0 og 3,7 % til 6,3 % i 1900, hvad der samtidig dækkede over en absolut fremgang fra 14 til 47 medlemmer. Derefter satte imidlertid omslaget ind, de følgende år gennemløb medlemsandelen værdierne 5,9, 4,1, 4,0, 1,3, 1,6, 0,9 og 1,7 % med en tilbagegang til 29 medlemmer. Udlændinges interesse i det danske landhusholdningsselskab er således i øjeblikket ubetydelig.

NOTER OG HENVISNINGER

1. L. H. S. medlemsfortegnelse 1770, s. 4–31. Tallene for medlemmerne er fremkommet ved simpel optælling indtil 1870, da totaltallet er opgjort i årsberetningen. Da fortegnelserne ikke referer til noget tidspunkt, og fremstillingen her sigter til mængden ved det forgangne års udgang, vil visse relativt ubetydelige divergenser med andre kilders opgivelser, f. eks. medlemsprotokollers, være uundgåelige.
2. Landhusholdningsselskabets skrifter 3. del, 1790, s. XXVI–XXVIII. Siderne XXVII–XXXI indeholder et udtog af de første love, som først blev bekendtgjort i 1774.
3. Tidsskrift for Landøkonomi 1920, s. 146. Om omvekslingen ved møntforandringen, se L. H. S. årsberetning 1874, s. 31.
4. Denne kategori findes i den håndskrevne medlemsfortegnelse for dette år, men ikke i den trykte fra 1854. En enkelt fyrstelig person vedblev dog ifølge de senere håndskrevne lister at være overordentligt medlem.
5. Landhusholdningsselskabets skrifter 5. del, 1790, fortalen. Tillæg til lovens 2. kapitel. Beretning for 1778. L. H. S. medlemsfortegnelse 1779, s. 46–47.
6. Trykte medlemsfortegnelser mangler for årene 1786, 1793, 1807–09, 1819–21, 1823–26, 1828, 1830–32, 1834–35, 1837–39, 1841–53, 1855–57.
7. Landhusholdningsselskabets skrifter 1. del, 1776, s. XV–XVII.
8. L. H. S. medlemsfortegnelse 1771, s. 5–32.
9. Landhusholdningsselskabets skrifter 3. del, 1790, s. XIX. Det siges her, at tilvæksten 1773–74 var 100 nye medlemmer; »tilvækst« betyder rimeligvis nyindmeldelser, idet fremgangen, hvis begge årene medregnes, var på 54 medlemmer. Landhusholdningsselskabets skrifter 4. del, 1794, s. VII. Her oplyses det om 1775: »Fra begyndelsen af dette år indtil den 31. jan. forefaldt intet mærkeligt, undtagen at selskabet havde den fornøjelse at optage et *betydeligt* antal nye medlemmer.« I virkeligheden var der ifølge medlemslisterne praktisk talt ingen nettofremgang. Tallet lå på 350.
10. Landhusholdningsselskabets skrifter 4. del, 1794, s. XXXIV. Netop i dette år var sket et fald på 20 medlemmer fra forrige år.
11. Landhusholdningsselskabets skrifter. Nye samling, 4. bind, 1817, s. 350–351. I de umiddelbart følgende beretninger om forhandlingerne nævnes denne agitation ikke, men først i forbindelse med agitationen fra 1816, se note 12. Den havde samme form som rundskrivelsen 1769.
12. Landhusholdningsselskabets skrifter. Nye samling, 4. bind, 1817, s. 350–351, se note 11.
13. Tallene på bidragydende medlemmer er taget fra Landhusholdningsselskabets håndskrevne medlemsprotokol. Landhusholdningsselskabets arkiv, Erhvervsarkivet.
14. Årsberetning om Det kongelige Landhusholdningsselskabs forhandlinger 1837–38, s. 38. I årsberetningen 1841–42, s. 3–4, fremhæves også væksten i antal ekspederede sager som et tegn på selskabets voksende aktivitet.
15. Der sigtes her til ændringen i 1834 i lovenes § 20 om medlemskabet i selskabets kommissioner. Oprindelig kunne de kun vælges blandt de bidragydende medlemmer, men nu også »sådanne mænd uden for selskabet, hvilke formedelst deres dygtighed og virksomhed må antages at kunne og ville fremme dets formål, uden tillige at yde nogen pengebidrag«. Kundgørelse om Det kongelige Landhusholdningsselskabs foretagender 1833–34, s. 3–4.
16. Kundgørelse om Det kongelige Landhusholdningsselskabs foretagender 1832–33, s. 40–41.
17. Samme s. 7–8. Årsberetning om det kongelige Landhusholdningsselskabs forhandlinger 1842–43, s. 61–62.
18. Årsberetning om Det kongelige Landhusholdningsselskabs forhandlinger 1858, s. 1–5. Medlemstallet regnes nu efter

årsberetningens datering. Medlemstallet er her 119 mod forrige år anslået til ca. 100.

19. Årsberetning om Det kongelige Landhusholdningsselskabs forhandlinger 1859, s. 13–14.
20. H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie I, 1919, s. 202.
21. Politikens Danmarks Historie, bind 10, 1964, s. 466, 522, hvorefter i hvert fald landbrugskrisen ophører ca. 1828.
22. Landhusholdningsselskabets skrifter 1. del, 1776, s. III–XXXIX (fortalen hvor tilblivelsen beskrives).
23. Til og med 1901 er bestyrelsesmøder og generalforsamlinger gengivet in extenso i årsberetningerne om Landhusholdningsselskabets virksomhed, derefter findes kun en notits herom i denne publikation, medens referatet er optaget i Tidsskrift for Landøkonomi. Dette gælder til dato. Medlemstallene er derimod taget fra årsberetningernes medlemslister til og med 1942–43. Herefter ophører Landhusholdningsselskabet med at udsende årsberetninger, og medlemstallet er taget fra brevjournalerne. Det sidste dog fra en trykt medlemsliste.
24. Birgit Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel 1661–1913, s. 175–185 (indekstal over det danske landbrugs nettofaktorindkomst 1870–1914). Erhvervshistorisk årbog 1965.
25. Årsberetning om Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs virksomhed 1877, s. 42–45.
26. Samme s. 50–57.
27. Årsberetning om Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs virksomhed 1896–97, s. 46–68. Afvisningen skete med den begrundelse, at det var en langsom vej at komme frem ad.
28. Tidsskrift for Landøkonomi 1909 (bestyrelsesmødet den 18. december 1908), s. 43–44.
29. Tidsskrift for Landøkonomi 1915, s. 88.
30. Tidsskrift for Landøkonomi 1917, s. 552–533.
31. Tidsskrift for Landøkonomi 1918, s. 485–486.
32. Tidsskrift for Landøkonomi 1919, s. 46–57, 63.
33. Dansk Industriberetning for året 1930, s. *9–*10. Samme 1931, s. *9–*24. Samme 1932, s. *9–*15. Samme 1933, s. *9–*13.
34. Tidsskrift for Landøkonomi 1920, s. 91, 148–149, 527–528.
35. Tidsskrift for Landøkonomi 1922, s. 97.
36. Tidsskrift for Landøkonomi 1927, s. 93–94.
37. Tidsskrift for Landøkonomi 1928, s. 30–36.
38. Tidsskrift for Landøkonomi 1929, s. 26–34. Samme 1930, s. 28–37, s. 225–229.
39. Tidsskrift for Landøkonomi 1933, s. 263–272.
40. Tidsskrift for Landøkonomi 1934, s. 99.
41. Samme s. 719. Samme 1935, s. 713.
42. Tidsskrift for Landøkonomi 1943, s. 34.
43. Tidsskrift for Landøkonomi 1949, s. 52. Samme 1962, s. 464. Samme 1966, s. 486.
44. Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750, 1962, s. 86. Tabel II (indtil 1956).
45. Samme s. 78 (figur 7), 80–82.
46. Årsberetning om Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs virksomhed 1860, s. 19. Samme 1876, s. 77.
47. Statistisk Tabelværk. Ny række. 12. bind. Folkemængden den 1. februar 1855, s. II, VII. H. Hertel: Det kgl. Landhusholdningsselskabs historie I, 1920, s. 411.
48. Årsberetning om Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs virksomhed 1879, s. 51.

Flids og vindskibeligheds belønning

Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1967

Af OLE DEGN

1. Landhusholdningsselskabet som præmieselskab 1769–1832

Præmieselskabet

En dag i året 1767 fik en kaptajn ved Prins Frederiks Regiment i København den idé, at der burde oprettes et præmieselskab i Danmark [1]. Han vidste, at sådanne selskaber havde været til stor nytte i andre lande, og ved samarbejde med flere andre fik han i begyndelsen af 1768 oprettet et Dansk patriotisk præmieselskab i København. Selskabets trykte grundregler blev i december samme år forelagt på et møde hos en urtekræmmer på et hjørne af Lille Købmagergade. På dette møde blev den 40årige nationaløkonom Christian Martfelt valgt til selskabets sekretær, og han fik til opgave at lave et udkast til et sæt nye love. På to møder endnu i december måned blev hans udkast oplæst og bedømt, og det blev trykt under titlen »Plan og indretning for Det danske Landhusholdningsselskab, oprettet for at opmuntre ved priser og præmier landmanden, kunstneren og handelsmanden udi Hans kongelige Majestætes samtlige riger og lande«. Det næste møde blev holdt den 29. januar 1769. Hermed var Landhusholdningsselskabet stiftet.

Udspringet for selskabet var således et præmieselskab, og det var også et sådant selskab, Martfelt lagde rammerne for med sin »plan«, således som det ses af dennes undertitel og hele 28 af dens paragraffer [2]. I de første 40–50 år var Landhusholdningsselskabet da også næsten udelukkende et præmieselskab. Da selskabet havde offentliggjort sin liste over præmievindere for året 1771, tilføjedes det med al tydelighed:

»Uden at det nævnes, vil læseren lettelig af det anførte have indset, at selskabets hovedhensigt er især at opmuntre den borgerlige flid i agerdyrkning, fiskerier, kunster og handel og alle de dermed sammenhængende næringer; at udbrede kundskab og lys ved indhentede underretninger overalt i begge rigerne; og i forhold til alt dette, efter selskabets evne, uden undtagelse af stand eller uden hensigt til andet end den sande fortjeneste, at belønne den borgerlige dyd og dueligheds« [3].

Da selskabet efter fire års virke i okt. 1774 gjorde status, var det også præmierne, man fremhævede:

»At selskabet ... indtil denne dag med held har fortsat sine bestræbelser for det almindelige bedste, er allerede af dets tid efter anden udgivne præmielister og de offentlige bekendtgørelser om tilkendte præmier og belønninger bekendt«[4].

I de nye love, der blev vedtaget på samme tid, handlede et helt kapitel (kap. 6) om præmier og belønninger og et andet (kap. 5) om de kommissioner, der skulle arbejde med disse [5].

Siden udvikledes præmiesystemet stadig, og så sent som i 1809 udtalte regeringen i et reskript som sin opfattelse,

»... at selskabets gavnrige virksomhed mere og mere vil udbredes ved et voksende antal af fædrelandsksindede deltagere, og at dets nidkære bestræbelser vil lønnes ved at se de velanvendte opmuntringer og belønninger fremkalde større og større vindskibelighed og flid i de næringsveje, på hvilke fædrelandets velstand beror« [6].

Året efter ændrede selskabet imidlertid retningslinier, og man gik i de følgende år endnu længere ad samme vej. I 1810 havde man bevidst nedskåret antallet af de emner, man udlovede præmier for, og i 1815 fulgte en kraftig nedskæring [7]; i 1818 begyndte man at støtte særlig fremragende indsats ved uddeling af pengebeløb til arbejdes påbegyndelse, mens man tidligere blot havde præmieret fuldført arbejde [8]; og endelig ophørte man fra 1833 med at udsende fortegnelser over arbejder, man ville præmiere, idet man ville nøjes med at belønne særlig bemærkelsesværdige arbejder. Perioden 1770–1832 blev da Landhusholdningsselskabets egentlige præmieperiode, og mere end 53 % af de i årene 1770–1967 uddelte belønninger falder i dette tidsrum.

Prismaterierne eller præmielisterne

Næsten hvert år fra 1769 til 1832 udsendte selskabet en lille bog med titlen: »Fortegnelse på de prismaterier og præmier, som Det kongelige danske Landhusholdningsselskab udsætter for Hans kongelige Majestæts riger og lande udi året ...« Kun 16 årgange inden for det nævnte tidsrum mangler; flere af disse årgange synes ikke at eksistere, mens flere af fortegnelserne fra 1780'erne og 1790'erne hver var gældende for to år [9].

I prismaterierfortegnelserne kunne indbyggerne i Christian 7.s og Frederik 6.s riger og lande læse om de emner, de opgaver og arbejder, som de kunne vinde belønninger for at arbejde med. Først stod de detaljerede regler og betingelser for at deltage; dernæst fulgte de »teoretiske materier«, dvs. titlerne på de af-

handlinger, selskabet ville præmiere; og til sidst kom de »praktiske materier«, de mange praktiske arbejder og forsøg, selskabet ønskede udført af landmænd, kunstnere og handelsmænd. Emnerne blev ikke blot opremset; ofte gives der en begrundelse og en detaljeret vejledning, således at fortegnelserne enkelte år blev en bog på over 200 sider. For hvert emne angaves også nøje, hvad man kunne vinde, de forskellige guld- og sølvmedaljer og sølvbægre og varierende pengepræmier, som senere skal omtales.

Da Landhusholdningsselskabet startede præmiesystemet, lagde man for med en prismateriefortegnelse på 10 teoretiske og 10 praktiske prismaterier. Siden kom stadig flere til; man spredte kræfterne mere og mere, og systemet løb til sidst helt løbsk. Mens man i 1770'erne havde et årligt gennemsnit på 55 prismaterier, nåede man i 1780'erne op på 140, og man havde i 1788 og 1789 ikke mindre end 75 teoretiske og 95 praktiske opgaver, i alt 170, at vælge imellem. Det blev også højdepunktet. Året efter omfattede fortegnelsen 135 emner, og tallet faldt siden stadig, således at 1790'erne nåede et gennemsnit på 106 og 1800årenes første årti på blot 74. I 1810 fjernede man adskillige emner, og i 1815 blev listen underkastet en streng revision af selveste præsidenterne, etatsråderne Jonas Collin og Peter Christian Zeuthen, tilligemed landøkonomen Christian Olufsen [10]. Af 14 teoretiske opgaver blev kun 8 tilbage, af 41 praktiske kun 15. Man foretog altså en nedskæring fra 55 til kun 23 materier, og selv om tallet i det følgende år igen steg lidt, nåede man i 1810'erne blot et årligt gennemsnit på 44, og i 1820'erne var man helt nede på 16. Den sidste fortegnelse over prismaterier, den fra 1832, indeholdt 3 teoretiske og 12 praktiske opgaver.

I løbet af de 62 år, selskabet udsendte sine fortegnelser over prismaterier, nåede man op på i alt 166 forskellige praktiske opgaver. Tallet for de teoretiske er formodentlig et lignende, men det er her ikke gjort op, idet antallet af præmierede teoretiske prisopgaver er meget lille. En sammenstilling af de to tal vil derfor være af mindre betydning. Derimod er antallet og arten af de praktiske prismaterier analyseret og sat i forhold til de præmierede arbejder.

Af de i alt 166 praktiske prisopgaver var 121 udskrevet for Danmark eller for Danmark, Slesvig, Norge, Færøerne og Island. Alene gældende for Slesvig var 1 prisopgave, alene gældende for Norge 25, for Island 12, for Færøerne 4, for Grønland 2 og for Vestindien 1 [11].

Norge var med fra begyndelsen og havde en overgang, i slutningen af 1780'erne, hele 17 prismaterier for sig selv, samtidig med, at nordmændene jo kunne deltage i de mange, der var fælles for kongens riger og lande. Mens det årlige gennemsnit for Norge i 1770'erne var på 6, nåede man i 1780'erne op på 14; for 1790'erne var tallet 10, for 1800årenes første årti 5. Da Norge

sidste gang optrådte i listerne, i 1813, var blot to emner udskrevet for dette land alene. At tallet var så lille, skyldtes selskabets nyvurdering efter oprettelsen af Det kongelige Selskab for Norges Vel i 1809; man mente, at dette selskab ville være i stand til at varetage de opgaver, Landhusholdningsselskabet hidtil havde taget sig af [12]. Med den danske konges afståelse af Norge i jan. 1814 gled dette land helt ud af det danske selskabs virksomhed. De sidste præmier til nordmænd var blevet uddelt i 1813 for 1812.

Island var selvstændigt med i prismaterielisterne fra 1772. Det årlige antal opgaver var lille, i 1780'erne gennemsnitligt 7, fra 1800 blot to. Færøerne havde selvstændige opgaver fra 1776 til 1824, Grønland blot fra 1778 til 1796 og Vestindien alene i begyndelsen af 1780'erne. Den særlige opgave for Slesvig var udskrevet i tiden 1780–96.

De 121 praktiske prisopgaver for Danmark eller Danmark og bilandene omfattede ikke alle hele området, nogle ikke engang hele Danmark. I flere tilfælde var opgaverne endda stærkt geografisk afgrænset. Således var der i årene 1782–96 udlovet en præmie »for mærkeligste forbedring i agerbruget på Bornholm«; i årene 1790–97 havde en meget lille gruppe nordjyder en chance for at vinde en særlig præmie, idet der var udlovet belønning »for stengærders sætning og piletræers plantning i Vårst by i Jylland«. Ikke meget mere omfattende var den præmie, der i begyndelsen af 1770'erne var udlovet »for tobaksavlens fremme i og omkring Fredericia«.

I flere tilfælde startede selskabet en prismaterie med at udlove præmierne for et afgrænset område og senere udvide det. Således udskrev man i 1777 prismaterien »for høravl i Fyn og Århus stift« og udvidede den i 1779 til »for høravl i Danmark«, og opgaven »for uldspinderi i Sjælland og på Møn«, udskrevet i 1769, udvidedes i 1775 til »for uldspinderi i købstæderne«. Bag denne fremgangsmåde lå bl. a. det synspunkt, at man for »at virke med den størst mulige kraft, bør for det første indskrænke sig til en enkelt egn, hvor den sag, man vil befordre, har taget sin begyndelse, på det at man ikke ved at udstrække sine bestræbelser over hele landet skal virke uden eftertryk og til liden nytte« [13].

Som det senere skal vises, var præmietagerne i flere tilfælde stærkt geografisk opdelt, selv når prisopgaverne omfattede hele landet. Lokale traditioner kunne spille en stor rolle for resultatet af de enkelte opgaver.

Når antallet af prisopgaver blev så stort, skyldtes det ikke alene Landhusholdningsselskabet selv. Flere opgaver blev udskrevet på kongens eller regeringens initiativ og med præmiebeløb, der udbetaltes af den kongelige kasse. Det gælder således præmier for tobaksavl og hør- og hampeavl i årene 1777–1818 [14]. Andre opgaver kom til på initiativ af »private patrioter« og med

præmier betalt af disse [15]. Det gælder således præmien »for den bonde, som udflytter og på bedste måde dyrker sin jord på Københavns amt«, udlovet i årene 1782–93, og præmien »for polske vikkers udryddelse i Åstrup sogn under Karlsfelds gods på Falster«, for årene 1776–1804. Den sidste blev udskrevet takket være sognepræsten i Åstrup; han havde selv fået tilkendt den større sølvmedalje og ønskede da, at dens værdi måtte blive udsat som præmie for hans sognefolk for det nævnte arbejde [16]. Præmien »for hamps avl og afhændelse til Holmen«, udsat 1810–13, skyldtes kaptajn, grev Christian Ditlev Reventlow på Pederstrup, søn af den kendte statsminister [17].

Selv om Landhusholdningsselskabet med sit navn alene peger på »landhusholdningen«, virkede det dog i de første mange år også for de øvrige erhverv, således som også undertitlen i Martfelts »plan og indretning« antydede det. En opdeling på de forskellige erhverv af de 121 praktiske prismaterier for Danmark eller Danmark og bilandene viser, at blot 58 faldt inden for landbrug, mens 6 faldt på skovbrug, 4 på fiskeri og jagt, 2 på minedrift og lignende, 43 på håndværk og industri og 8 på handel. Titlerne på de enkelte prismaterier fremgår af bilaget s. 242 ff. Det skal senere vises, at blot prismaterierne inden for landbrug, skovbrug, jagt og fiskeri havde man virkelig held med. For de øvrige blev resultatet, med en enkelt undtagelse, tekstilindustrien, temmelig ringe.

Dette fremgår også af tabel 1, hvor de nyudskrevne praktiske prismaterier er fordelt på tiår og hovedgrupper og med angivelse af tallene (i parentes) for de opgaver, der aldrig gav anledning til præmiering. Af de 121 prisopgaver var der 43 – eller 35,5 % – der aldrig blev præmieret; og af dem tegner håndværk og industri og husflid og handel sig for de 24 eller 47 % af prismaterierne for dette område, mens det tilsvarende tal for landbrug, skovbrug, fiskeri, jagt og minedrift blot er 27 %.

Af tabellen ses, at prisopgaverne uden for landbruget især blev startet i 1770'erne og 1780'erne, og at de forgæves udskrevne opgaver især falder i årene 1780–89 og 1800–19.

Arbejdet med de enkelte års fortegnelser over prismaterier var meget betydningsfuldt; af det afhang i præmieperioden i høj grad resultatet af selskabets virke. Alene ved hjælp af prismaterierne kunne man lede udviklingen i den retning, man ønskede. Endnu i 1815 betegnede man i selskabets årsberetning de årlige opgaver »som målestokken for selskabets virksomhed« [18]. Derfor ofrede man også hvert år meget arbejde på bestemmelsen af årets prismaterier. Allerede på et af møderne i december 1768 havde man truffet beslutning om de præmier, man ville udsætte for det første år [19]. Siden hedder det år efter år, at det, som især beskæftigede møderne i årets første måneder,

TABEL 1

Nyudskrevne praktiske prisopgaver fordelt på tiår og hovedgrupper og med angivelse af tallene (i parentes) for de ikke-præmierede

	1769–79	1780–89	1790–99	1800–09	1810–19	1820–32	1769–1832
Landbrug i alt	15 (2)	25 (5)	2 (1)	7 (3)	5 (3)	4 (2)	58 (16)
heraf udskiftning m. m.	1	2	–	–	–	–	3
undervisning og oplysning	–	4	–	–	–	–	4
bedste drift	–	1 (1)	–	1	1 (1)	–	3 (2)
pløjning og kørsel med stude	–	1	–	–	–	–	1
hegning	2	1	1 (1)	–	–	–	4 (1)
grundforbedring	2 (1)	6 (3)	–	1 (1)	–	–	9 (5)
jordbrug	8 (1)	6	1	2	4 (2)	2 (1)	23 (4)
husdyrbrug	2	4 (1)	–	3 (2)	–	2 (1)	11 (4)
Skovbrug	2	–	–	2 (1)	2 (1)	–	6 (2)
Fiskeri, jagt, minedrift m. m.	1	2 (1)	–	1	1	1	6 (1)
Håndværk, industri og husflid	12 (2)	12 (5)	6 (2)	5 (4)	4 (4)	4 (1)	43 (18)
heraf tekstilindustri	3	2 (1)	2 (1)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	11 (5)
Handel	3 (2)	5 (4)	–	–	–	–	8 (6)
I alt	33 (6)	44 (15)	8 (3)	15 (8)	12 (8)	9 (3)	121 (43)

Kilde: Landhusholdningsselskabets årlige prismatiefortegnelser, jfr. litteraturfortegnelsen.

var bestemmelsen af de ny prismaterier og præmier [20]. Arbejdet foregik på de regelmæssige møder, men da listernes affattelse var »en sag af vigtighed«, var det pålagt alle selskabets kommissioner hvert år at indkomme med deres betænkninger derom [21]. Da man i 1809 var kommet bagud med arbejdet, fik præmieskriftkommissionen pålæg om at forfatte listen for året 1810, for at arbejdet kunne blive fremskyndet [22]. For det følgende år var det igen selskabets styrende præsident og formændene for de forskellige kommissioner, der indgav forslag angående forandringer og tillæg [23]. Og som det er nævnt, var det i 1815 præsidenterne, der underkastede listen en gennemgribende revision.

Impulserne til arbejdet med prismaterierne kom som vist ikke blot fra selskabets egne embedsmænd og organer, men også fra kongen eller regeringen og fra »private patrioter« rundt om i landet. Ydre begivenheder kunne også give anledning til udsættelse af præmier. Da selskabets patron, Hans kongelige Højhed kronprins Frederik, den senere Frederik 6., i 1790 blev formælet, holdt selskabet et overordentligt højtideligt møde, hvor der bl. a. blev oplæst »tre ekstraordinære, for det almindelige vigtige prismaterier«, som man havde besluttet ved denne lejlighed at udsætte [24]. Set på den højtidelige baggrund var emnerne noget prosaiske, om kornvarer, om indenlandsk kunstflid og »Om bevis for rigernes handels underbalance mod fremmede«; de gav dog

borgerne ny muligheder for at kappes om at vinde selskabets efterhånden talløse præmier.

Mange idéer har man også fået udefra, når en borger ansøgte om at få præmie for et arbejde, han havde udført. I ikke få tilfælde ser man, at en ansøger har fået præmie for et arbejde, der året efter eller få år senere er blevet optaget på listen. Således fik tre islændinge i 1777 for året 1776 præmie for rejsning af stengærder, og samme år udskreves for første gang den prismaterie, selskabet skulle få den største succes med, »for stengærders rejsning«. I 1784 fik en mand fra Frederiksborg amt præmie for året 1783 for fiskeri med drivgarn i Isefjorden, og kort efter udskreves en prismaterie for denne virksomhed. I 1807 fik to selvejerbønder og en sognedegn fra Frederiksborg amt for året 1806 præmie for avl og salg af kartofler og kort efter udskreves opgaven »for avl af kartofler til salg«.

Når årets fortegnelse over prismaterier var færdiggjort, blev den offentliggjort, ikke blot gennem udgivelse af selskabets omtalte bog, men også ved fuldstændig gengivelse i de offentlige blade. I »Kiøbenhavns kongelige alene privilegerede Adresse-Contoirs efterretninger« og i »Berlingske tidender« kunne landets borgere læse om de mange teoretiske og praktiske opgaver, hvis udførelse de kunne deltage i. De to nævnte aviser havde endog *pligt* til at trykke opgavelisterne, fastslået ved kongelig resolution af marts 1778[25]. Fra 1810 blev listerne også bekendtgjort ved hjælp af provinsens aviser, idet selskabet lod eksemplarer af den på Adressekontoret trykte liste omsende til provinsredaktører i Helsingør, Maribo, Odense, Ålborg, Viborg, Århus, Ribe, Kristiania eller Oslo, Kristiansand, Bergen og Trondhjem[26]. Fra 1813 lod man, for at listerne »end mere kunne komme til hver mands kundskab«, præmielister omsende til alle almuebiblioteker, ligesom hver biskop fik en pakke[27].

Præmieæskningerne eller præmieansøgningerne

På grundlag af Landhusholdningsselskabets prismaterielister eller på eget initiativ udførte kongens undersåtter deres arbejde i landbrugslandet Danmark. Mange forsøgte gennem selskabet at vinde en ekstra belønning for deres slid. Det var ikke så helt let. Rent bortset fra, at arbejdet skulle have et vist omfang, en vis betydning, stå som et forbillede for andre, stilledes der krav om attester; de skulle være underskrevet af tre personer, hvoraf mindst én skulle være gejstlig eller verdslig embedsmand eller selskabets medlem, og de skulle selv have set det pågældende arbejde; attesterne skulle give detaljerede oplysninger om navn og bopæl, om stilling, om hoveripligt, om det udførte arbejde; og der stilledes krav om indsendelse af præmieæskning inden nøje fastsatte tidspunk-

ter [28]. Ikke så få er de borgere, der forgæves har ansøgt om præmie, fordi kravene ikke var opfyldt.

Var Landhusholdningsselskabets arbejde med bestemmelse af opgavelisterne stort, var arbejdet med de talrige indkomne præmieansøgninger så meget større. De mange ansøgninger med vedlagte attester og erklæringer blev efter forelæggelse på de enkelte møder fordelt på de forskellige kommissioner, alt efter arbejdets art: agerdyrkningskommissionen, fra 1780 delt i 1. og 2. agerdyrkningskommission, kunstkommissionen (for kunst- og fabrikvæsenet), handelskommissionen og præmieskriftkommissionen (fra 1779) [29]. Efter behandlingen i de enkelte kommissioner, vendte præmieæskningerne tilbage, og i møde efter møde lod selskabet sig nu de indkomne kommissionsbetænkninger foredrage, hvorefter man tildømte præmierne [30]. Arbejdet har været meget ensformigt; det er ikke underligt, når det i årsberetningen for 1785 hedder: »I feriemånederne og al den øvrige tid af året forefaldt intet mærkeligt. De jævnligt indkommende sager bestod for det meste i præmieæskninger« [31]. Endda havde man på et møde i januar 1785 indført den lettelse, at præsidenterne for eftertiden fik bemyndigelse til uden for møderne at befordre de indkommende præmieæskninger til de forskellige kommissioner; de ugentlige møder skulle da kun holdes så ofte, som sagernes mængde og vigtighed fordrede det [32].

Ved bedømmelsen stillede man strenge krav til de udførte arbejder og til de fremsendte attester og beretninger. Mangen bonde og købstadborger har med skuffelse set sit navn nævnt i avisens præmievinderliste – med den tilføjelse, at det nævnte arbejde ikke havde kunnet komme i betragtning, da formaliteterne ikke var i orden. Måske havde ansøgeren glemt at godtgøre, at han ikke hos noget andet selskab havde søgt eller fået belønning for samme arbejde. Måske havde han ikke anført det tidspunkt, da arbejdet var blevet udført. Måske var arbejdet for gammelt eller udført for langsomt eller for ubetydeligt eller ikke attesteret i overensstemmelse med reglerne [33].

På den anden side var Landhusholdningsselskabet i de første mange år meget rundhåndet med præmier til personer, der opfyldte de stillede betingelser. Man uddelte i flere tilfælde præmier til alle dem, der havde fortjent dem, uden hensyn til, om antallet af udlovede præmier blev overskredet. Det hedder således et sted i en præmieliste:

»Skønt ingen flere præmier end ovennævnte har været udsat, har selskabet dog i betragtning af hendes mange års anvendte flid på børns undervisning tilkendt hende sin anden sølvmedalje« [34].

Alligevel har dog sikkert en mængde personer ansøgt forgæves om præmier,

fordi andre var måske blot *lidt* mere værdige til at modtage de udlovede præmier. For året 1792 var der således for hvert af de 6 stifter i Danmark udlovet to præmier for pløjning og kørsel med stude; to bønder i Ringgive sogn vandt præmierne for Ribe stift, og tre andre fik da nøje sig med at blive nævnt i præmielisten, for »da ingen flere præmier har været udsat, så har selskabet måttet forbigå dem, endskønt de for at have bestridt den sædvanlige fordom mod studes brug til pløjning og kørsel fortjener at roses« [35]. Præmierne var imidlertid, som det skal vises, mange, og systemet med attesterne og det omhyggelige arbejde i kommissionerne har sikkert medført, at præmieansøgningerne er blevet behandlet så ensartet, som nu sådant et materiale kan behandles.

Præmieuddeling og præmievinderlister

Når det slidsomme arbejde med bedømmelse af præmieæskningerne og tildømmelse af præmierne var til ende, fulgte den festlige højtidelighed med tilkendelse og uddeling af præmierne [36]. Det første højtidelige møde med præmieuddeling fandt sted den 29. januar 1771 og var samtidig festligholdelse af selskabets høje protektor, kong Christian 7.s fødselsdag – og dermed også af selskabets egen stiftelsesdag. Efter at vicepræsidenten havde holdt en kort og til samme højtidelighed passende tale, bekendtgjordes navnene på vinderne af præmier og belønninger. Det kunne hænde, at nogle af præmievinderne selv var til stede, og nu og da skete det, at nogle udvalgte havde »den lykke, at modtage de dem tilkendte præmier af Hans kgl. Højhed kronprinsens hånd« [37]. Majestætens tilstedeværelse kastede en særlig glans over disse møder. Da kronprinsen i 1788 var på en rejse i Norge, og året næsten var gået, før »hovedstaden havde den glæde igen at se rigets tronarving inden sine volde«, besluttede selskabet at udsætte præmiemødet helt til det følgende år og da holde møde for begge år på én gang [38].

Det var blot denne ene gang, man fik lejlighed til at holde det højtidelige præmiemøde på selskabets stiftelsesdag. Siden rykkede den store dag stadig længere hen på året, vel for en stor del på grund af den betydelige arbejdsbyrde, det stadig voksende antal præmieæskninger medførte. I 1770'erne overkom man endnu at holde mødet i februar, ja, i 1775 blev man endda færdig til den 31. januar; i 1780'erne kom man bagud først til marts, så til april, så til maj, og i 1786 var man ikke færdige før august, i 1787 ikke før i november. I 1788 var det så, man udskød mødet til 1789, da det blev holdt i marts, mens man i 1790 igen var kommet bagud helt til oktober og i 1791 og 1792 helt til december. I 1793 blev man overhovedet ikke færdig med arbejdet; ved præmie-

mødet i februar 1794 var det præmierne for 1792, man uddelte. »For at komme tilbage til en bedre orden med det årlige præmiemøde«, besluttede man derfor i marts 1794, at når æskningerne for 1793 var bedømt og præmierne tilkendt, skulle disse ikke offentliggøres eller uddeles, før præmiernes tilkendelse for 1794 var tilendebragt; begge årenes præmietildømmelser skulle da samles og bekendtgøres i et højtideligt møde, som skulle holdes i april 1795 [39]. Denne frist kunne man ikke overholde; man blev først færdig til at holde præmiemøde den 29. maj, og overkom man end i de to følgende år at holde møderne i april og maj, var man i 1798 faldet tilbage til oktober. De følgende syv år fandt præmieuddelingerne endelig regelmæssigt sted, i maj måned. Så greb Napoleonskrigene forstyrrende ind. I 1806 opholdt kronprins Frederik sig i Kiel, og det højtidelige møde blev udsat til 1807 [40]. Kronprinsen var da fortsat fraværende, og da »selskabets tarv fordrede, at de præmievindende erholdt de dem tilkendte præmier eller agtelsestegn«, så afholdt man i juni 1807 et overordentligt præmiemøde, hvor præmierne for de to foregående år blev oplæst [41]. Krigens forstyrrelse virkede fortsat, så man først i november 1809 fik afholdt møde med uddeling af præmierne for 1807 og 1808. Man kom så ind i en mere rolig gænge med årlige uddelinger, der dog kunne falde så sent som november, om end man oftest nåede at blive færdig til foråret eller forsommeren.

Kun ganske få havde lejlighed til selv at være til stede ved den højtidelige præmieoverrækkelse. Men måske holdt sognepræsten en lille højtidelighed ved overrækkelsen ude i sognet. Det gjorde således sognepræsten i Åstrup sogn på Falster i 1776, da to af hans sognemænd havde fået præmier for biavl [42]. Han benyttede lejligheden til at give de fremmødte sognebeboere nogle opmuntringer og formaninger til flid og arbejdsomhed, og han fortalte om Landhusholdningsselskabet, der hidtil havde været ukendt for en stor del af almuen.

Ligesom for prismaterierne gjaldt det for præmievinderlisterne, at de måtte nå ud til så mange som muligt. De tildelte præmier skulle virke opmuntrende, de fremhævede og roste arbejder skulle danne forbilleder og virke inspirerende. Præmiemøderne og præmievinderne blev omtalt i selskabets skrifter og årsberetninger; præmielisterne blev tilsendt Danske Kancelli, hvorfra de sendtes til bisperne, der lod dem gå videre til præsterne, for at de kunne blive oplæst for almuen på kirkestævne [43]; de belønnede teoretiske opgaver, afhandlingerne, blev trykt i selskabets skrifter; og præmievinderlisterne blev offentliggjort i aviserne, fra 1817 også i selskabets serie »Efterretninger fra Det kongelige danske Landhusholdningsselskab angående de i årene . . . indkomne afhandlinger, ansøgninger og præmieæskninger og om de præmier og understøttelser, som i anledning deraf er tilkendte i vinteren . . .«. Disse lister var opmuntrende

og inspirerende for samtiden; for eftertiden er de en værdifuld, ofte detaljeret kilde til viden om arbejde og reformer i datidens Danmark og den danske konges riger og lande, med oplysninger om de forskellige aktiviteters omfang og udbredelse på de forskelige landsdele, om de udøvendes sociale stilling og om økonomiske forhold.

Mens præmievinderlisterne de første år kunne været noget kortfattede, bliver de efterhånden mere og mere detaljerede. De beskriver omfanget af de udførte arbejder, angiver arealmålet for udskiftede jorder og plantede skovarealer, længdemålet for opsatte stengærder, plantede levende hegn og vævede tøjer, vægtmålet for spundet hør og hamp, mængdetallet for plantede frugttræer, fangede fisk og tillagte får. Et stykke op i 1800årene vil man i flere tilfælde træffe hele levnedsbeskrivelser, strækkende sig over flere sider.

Guldmedaljer, sølvmedaljer, sølvbægre, pengepræmier og hædrende omtale

Landhusholdningsselskabets belønninger for arbejde, der blev fundet værdigt til præmiering, kunne variere meget. Som nævnt blev det i prismaterierne for hvert enkelt emne anført, hvilke præmier der var udsat. Medaljers, sølvbægres og pengepræmiers størrelse kunne være gradueret efter arbejdets omfang, således at ét areal-, længde-, vægt- eller mængdetal gav én præmie, et mindre tal en mindre præmie; tallenes størrelse kunne igen være gradueret efter, om præmieansøgeren var købstadborger, gårdmand eller husmand eller efter, om han boede i Danmark eller Norge eller andetsteds; selv inden for det danske område kunne præmierne for samme materie være gradueret, idet der eventuelt blev taget hensyn til, om egne var forude eller tilbagestående. Fra 1784 hed det i prismaterien »for plantning af levende gærder«, at »Fyn kan ej vinde præmie med ringere end dobbelt mængde imod de øvrige danske provinser« [44].

På møder i de første måneder af 1770 fastlagde en særlig kommission det præmiesystem, hvis medaljer skulle krone velfortjente medborgeres flid [45]. Da var imidlertid i utide en enkelt belønning blevet uddelt. I mødet den 11. januar 1770 hørte selskabet om en dramatisk begivenhed, og i oplysningstidens ånd blev man så rørt, at man straks benyttede lejligheden til at uddele selskabets allerførste belønning [46]; det var endda for en handling, der ikke »umiddelbart angår næring og bjering«, men den var priselig: på Frederiksgave gods, sydøst for Assens, havde bonden Jens Christensen »bevist en besynderlig prøve på menneskelkærlighed i det samme øjeblik, da hans og hans nabos gård stod i fuld lue, ved at redde hans syge og hjælpeløse nabo fra at blive indebrændt af den ild, der allerede fortærede det, Jens Christensen måtte dog især have

Landhusholdningsselskabets to første medaljer, fra 1770.

De to medaljer, der skulle »krone velfortjente medborgeres flid«, er tegnet af de kgl. medaljører Daniel Jensen Adzer og Johan Henrik Wolff. Medaljernes værdi var i guld henholdsvis 100 og 50 rigsdaler, i sølv henholdsvis 20 og 10 rdl.

mest kært, nemlig hans egen gård og ejendomme«. Selskabet stod »netop i sin første priselige drift til at gøre vel ved belønninger«, og da det også ønskede tilkendegivet, at dets opmærksomhed »endog gik ud på flere berømmelige handlinger end de, der alene har den patriotiske vinding til formål«, tilkendte det bonden et sølvbæger med en indskrift tilligemed en gave.

Dette sølvbæger skulle foreløbig blive en sjælden undtagelse, ligesom den belønnede handling falder uden for det, Landhusholdningsselskabet ellers skulle uddele belønninger for. Ved præmiesystemet, der blev fastlagt i året 1770, fik man en større og en mindre guldmedalje og en større og en mindre sølvmedalje [47]. På forsiden af medaljerne stod selskabets navn og stiftelsesdatoen 29. januar 1769, mens bagsiden på den større medalje bar teksten »Flids og vindskibeligheds belønning til fædernelandets bedre flor« og på den mindre »Bevis

på en god borgers udviste patriotiske flid«. De fire medaljers metalværdi var henholdsvis 100, 50, 20 og 10 rigsdaler kurant, ganske betydelige beløb.

Man nøjedes dog ikke med de fire grader af belønninger, der kunne tilkendegives med disse medaljer. Allerede det andet år, 1772, tildelte man belønninger i penge, 5, 10, 15, 20, 25 osv. rigsdaler, og dette præmiesystem udvidedes efterhånden således, at en mængde personer fik pengepræmier. Med tiden skete der også ændringer i præmiesystemet. I 1780 blev det besluttet at lade bekoste et medaljestempel til en ny medalje, bestemt især for sådanne gode borgerlige handlinger, der ikke kunne henføres til blot økonomisk flid, og for hvilke indskrifterne på de eksisterende medaljer ikke var passende; den kom til at bære navn af selskabets 3. medalje og havde indskriften »Den fortjente til ære«; i guld var dens metalværdi 25 rigsdaler, i sølv var dens vægt 3 lod (= 46,5 gram) [48]. En mindre ændring af systemet var det, da man i 1793 besluttede at øge sølvmedaljernes vægt, da der intet forhold var mellem deres metalværdi og det pengebeløb, de ombyttedes med, når vinderen ønskede penge i stedet [49]. De tre sølvmedaljers vægt blev da henholdsvis 12, 6 og 3 lod. Af stor betydning var det, da man i 1804 fik en ny form for præmie. En af selskabets præsidenter gjorde opmærksom på, at man i England ved visse lejligheder uddelte sølvbægre som præmie, og henstillede, at denne måde at tilkendegive hæder på i visse tilfælde kunne anvendes af selskabet [50]. »Forslaget vandt dets bifald,« hedder det i årsberetningen, der fortsætter, »og erfaring har vist, at det også har vundet publikums. Mange af de præmievindende har givet dette hæderstegn fortrinnet« [51]. Man havde med sølvbægeret fundet den hædersbelønning, der især skulle blive knyttet til Landhusholdningsselskabets navn. I begyndelsen sattes sølvbægrenes tal til 6, således at selskabets første bæger fik en værdi af 50 rigsdaler, mens de fem følgende sattes til henholdsvis 35, 25, 20, 15 og 10 rigsdaler [52]. Under bunden af bægeret skulle stå, om det var første eller andet osv. bæger, og på selve bægeret blev indgraveret vinderens navn og tidspunktet og årsagen til, at han havde fået det tilkendt. Der kunne stå »Til den virksomme jordbruger«, »Til Bertel Jensen for hans jordlods gode dyrkning med brug af spade«, »For nyttigt hegns arbejde« eller hvad der nu passede til lejligheden [53].

Endnu en udbygning af præmiesystemet var det, da man i 1834 fik en fjerde medalje. Den var blevet indstiftet i 1829 til minde om den i 1828 afdøde tyske landøkonom Albrecht Thaer og hans store fortjenester af landbruget; den skulle anvendes som et agtelsestegn lige med de øvrige medaljer, og havde i guld en værdi af 13 speciesdukater, i sølv en vægt af 3 lod, således at den kom til at ligge mellem nr. 2 og 3 af de tidligere medaljer [54]. Medaljernes værdi sattes i 1834–35 for guldmedaljernes vedkommende til hen-

Sølvpokal – af Landhusholdningsselskabet kaldt sølvbæger – tildelt selvejerbonden Jørgen Christensen i 1771.

Blandt de få sølvbægervindere for 1804 var foruden den i teksten omtalte bonde, der blev belønnet for en redningsdåd, selvejerbonden Jørgen Christensen i Korsebjerg, Ubberud sogn, Odense amt. Han fik sit bæger i 1771 som belønning for »særdeles flid« på mange områder. Man nøjedes endda ikke med at give ham denne pokal; han fik også en større sølvmedalje og en bog, nemlig Bomares naturleksikon, og han blev optaget som selskabets korresponderende medlem.

Det smukke bæger findes i dag i Odense Bys Museer (Møntergården, museumsnr. 13/1941). Det er 27,8 cm højt og har ved randen en diameter på 10,8 cm. Blomsterguirlanden på det vulstformede parti af kummen er forgyldt, ligesom kransen på det stærkt hvælvede låg. Bægeret er udført af den københavnske mester Sivert Thorsteinsson.

holdsvis 36, 18, 10 og 4 speciesdukater, for sølvmedaljernes til henholdsvis 9, 4, 1¾ og 1½ lod[55]. På samme tid vejede det første og største bæger, med låg, 28 lod, det 6. og mindste 7 lod; de tre største bægre var indvendig forgyldt. Allerede 1835–36 udgik dog den 3. guld- og sølvmedalje, således at den tidligere nr. 4 nu blev nr. 3, med en værdi i guld af 10 speciesdukater og i sølv en vægt af 1¾ lod[56]. Senere nævnes atter fire guld- og fire sølvmedaljer, de første med en værdi af 36, 18, 10 og 8½ speciesdukater, de sidste med en vægt af 9, 4, 1¾ og 1½ lod[57]. Selskabets 5. og sidste medalje kom til i 1859 med Collin-medaljen, »til minde om gehejmeråd Collins fortjeneste af det danske landvæsen og særlig af Landhusholdningsselskabet i den lange periode fra 1809 til 1855«[58].

Guldmedaljer, sølvmedaljer og sølvbægre var fornemme hædersbevisninger. De var imidlertid ikke direkte beviser for en persons udførelse af et bestemt arbejde, og derfor bestemte det kongelige autorisationspatent af 29. januar 1776 vedrørende medaljerne, at når selskabet tilkendte en person en prismedalje, skulle det også være tilladt at udfærdige et aktstykke med præsidentens underskrift og selskabets segl[59]. Dokumentet skulle tilstilles den hædrede »til et i alle tider lovgyldigt bevis om den erhvervede belønning«, tilligemed selve medaljen, »omendskønt samme ikke af nogen form som et udvortes ærestegn tør bæres«. Trods denne bestemmelse i patentet af 1776 blev det alligevel i 1807 på et møde fremhævet for selskabet, at det syntes at være en mangel ved uddelingen af dets belønninger og agtelsestegn, at de vindende ikke havde noget dokument i hænde, hvormed de kunne godtgøre at have tildraget sig selskabets opmærksomhed[60]. Det blev med rette hævdet, at besiddelsen af dets medaljer ikke var noget bevis på, at man havde fået sådanne af selskabet, da vindernes navne ikke fandtes derpå; og endnu mindre var de bevis på, at de var blevet tildelt for et bestemt arbejde. Der blev henvist til de nyindførte bægre, hvor vindernes navn og ofte tillige anledningen til belønningen blev indgraveret. Derfor blev det vedtaget for fremtiden at lade medaljer, bægre og pengebelønninger ledsage af et hjemmelsbrev, underskrevet af samtlige præsidenter. Teksten til dette brev kom til at lyde:

> Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs præsidenter giver hermed tilkende, at selskabet efter indhentet betænkning fra den vedkommende kommission over ... har tilkendt Dem ... Til bekræftelse udstedes derfor, efter selskabets befaling og på dets vegne, dette åbne brev under vore underskrifter og selskabets segl. København, i Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, den...

Præmievinderne havde nu et sikkert bevis på deres indsats. Og endnu en sikkerhed fik man, da selskabet i begyndelsen af året 1811 på bankkommis-

sær Jonas Collins forslag vedtog, at de medaljer, som i fremtiden uddeltes, i randen skulle forsynes med navnene på de personer, som de var tilkendt [61].

»Æren er skovens fejreste træ«, siger det gamle ordsprog. Og dog var der dem, der ville foretrække penge frem for medaljer. Måske havde de en mere praktisk indstilling, men ofte har det nok været økonomiske forhold, der har fået præmievindere til at vælge pengene. Det var allerede i de første love bestemt, at man kunne få en medalje ombyttet med det tilsvarende pengebeløb, og det personlige valg blev igen fremhævet i lovene af 1802 [62]. For året 1816 havde selskabet udlovet sit fornemste hæderstegn, første guldmedalje, for det største og tillige betydeligste foretagende i 1816 til skadeligt vands afledning [63]. Præmien blev for et stort inddæmningsarbejde tildelt 7 gårdmænd og 6 husmænd i Skeby sogn, Odense amt. De kunne naturligvis ikke få den store guldmedalje, men fik hver valget mellem en trettendedel af det beløb, medaljen var værd, eller et tilsvarende hæderstegn, der i dette tilfælde blev selskabets 6. bæger. Hele fem personer valgte da pengene, mens de øvrige ønskede bægeret.

I øvrigt benyttede selskabet sig i mange tilfælde af endnu en art belønninger: bøger og genstande, som modtagerne kunne have praktisk nytte af. Allerede det første år fik en præmievinder foruden en sølvmedalje »et vel indbundet eksemplar af Bomares naturleksikon for hans store lyst til læsning [64], ja, i 1773 forærede man endog »et nyt astrolabium med tilhørende stativ« til en bonde ved Odense for »en for bondestanden usædvanlig kundskab i de matematiske videnskaber, især i landmålingen« [65].

Med de skriftlige beviser, der fulgte medaljer, sølvbægre og pengepræmier, var man ikke langt fra en særlig præmieform: beviset alene, uden præmie, diplomet. For året 1818 forekommer første gang en særlig afdeling til sidst i præmielisten: »Med hæder nævnes«. Allerede tidligere skete det dog ofte, som vist, at en person blev nævnt, idet det derefter anførtes, at han ikke kunne komme i betragtning ved præmietildelingen, men at hans flid var rosværdig. Der kunne være flere grunde til, at en ansøger blot blev nævnt uden at få præmie. Beskrivelsen af arbejdet kunne være ufuldstændig [66], anmeldelsen kunne mangle behørig attestation, alle de udsatte præmier kunne være uddelt, arbejdet kunne falde uden for det, selskabet virkede for. Den sidstnævnte årsag lå fra 1820'erne ofte bag, når præmieansøgere måtte nøje sig med at blive »nævnt med hæder«. Om en bonde fra Allested sogn, Svendborg amt, hedder det i præmievinderlisten 1825–26:

»Endskønt disse og hans øvrige foretagender ikke er af den beskaffenhed, at han efter selskabets nærværende virkemåde derfor kunne tilstås præmie, gør de ham dog værdig til offentligen at nævnes som en hæderlig bonde, hvis færd fortjener at efterfølges«.

Om en skibskaptajn, der havde anlagt et søbad for Odense bys indbyggere, hedder det i listen 1822–23, at selskabet fandt, at det burde nævne ham med ros.

»Præmie kunne han ikke tilkendes, da det, han har udført, ej hører blandt de genstande, til hvilke selskabet udstrækker sin virkekreds«.

I takt med stigningen i antallet af prismaterier steg antallet af præmierede personer, og Landhusholdningsselskabet brugte efterhånden store summer til medaljer og pengebeløb. I lovene fra 1774 var det i kap. 6 fastsat, at

»når selskabets faste udgifter er draget fra dets indtægter, så skal de tre fjerdedele af det overblevne udsættes til præmier, og af denne sum igen halvdelen for landvæsenet [67]. Den overblevne fjerdedel skal anvendes til belønninger for flid og vindskibelighed i sådanne ting, som ikke kan henføres nogen af de opgivne prismaterier«.

Hele selskabets overskud skulle altså anvendes til præmier og belønninger, og således var det også bestemt ved lovene af 1802 [68]. Med den ny kurs fra omkr. 1810 finder man dog en ændring også på dette punkt. Ifølge lovene af 1810 skulle af overskuddet »i det mindste det halve udsættes som præmier«; den øvrige del forbeholdt selskabet sig at anvende til anden for fædrelandet nyttig brug, og nu nævnes ikke blot »belønning eller agtelsestegn for sådanne efter enhvers behag skrevne afhandlinger over teoretiske og praktiske materier eller sådanne givne prøver på flid og vindskabelighed i agerdyrkning, mekaniske kunster eller andre nyttige genstande, som ej under de for det år udsatte præmier er indbegrebne, men dog findes selskabets opmærksomhed værdige«; men lovene omtaler også anvendelse af denne halvdel til selskabets modelsamlings vedligeholdelse og forøgelse og til udbredelse af økonomiske og teknologiske kundskaber [69]. I de nye love af 1857 omtales præmier og belønninger overhovedet ikke [70].

De økonomiske krav, præmiesystemet stillede, var store. Allerede i 1779 lagde agerdyrkningskommissionen mærke til, at æskningernes antal havde tiltaget så betydeligt, at selskabets kasse ikke var i stand til at belønne så mange af de æskende, som kommissionen ønskede at bringe i forslag, og som virkelig var værdige til belønning [71]. Man foreslog derfor at få indtægterne forøget ved at indbyde proprietærer, embedsmænd, købmænd o. a. til at indtræde i selskabet. Det var derfor meget påskønnet, når selskabets fond fik forøgelser, som da det i 1803 fik 500 rdl., skænket af afdøde grosserer Niels Brock, og samme år 250 rdl. årligt i fem år, tilstillet af General-landøkonomi- og kommercekollegiet [72].

Også med hensyn til økonomien var det første halve århundrede Landhusholdningsselskabets egentlige præmieperiode.

Da man første gang uddelte præmier og belønninger, i januar 1771, var det til et beløb af lidt over 300 rdl. [73]. Året efter nåede man op på godt 900 rdl., 1773 920 rdl. og 1774 1.300 rdl. Et højdepunkt nåedes i 1781 med 4.441 rdl., og det absolutte højdepunkt var året 1789 med ikke mindre end 6.300 rdl., en meget betragtelig sum. Allerede året efter var beløbet halveret, og den følgende snes år lå omkostningerne til medaljer, fra 1804 også sølvbægre, og belønninger på 2–3.000 rdl. For året 1810 udgjorde præmieomkostningerne på 2.850 rdl. ca. halvdelen af selskabets samlede budget, idet dette var på 6.552 rdl. Med det skæbnesvangre år 1813, statsbankerottens år, faldt præmieomkostningerne til en brøkdel, og de skulle ikke siden komme til at blive den dominerende post på regnskabet. Mens det samlede regnskab for 1813 havde været på 5.919 rdl., hvoraf præmieomkostningerne udgjorde 2.285 rdl., var de to tal for året 1814 henholdsvis 3.624 rdl. og – 248 rdl. Siden øgedes præmiebeløbet vel atter noget, men det kom næppe til at udgøre mere end en fjerdedel af de samlede omkostninger, og snart blev det langt mindre.

Resultaterne: præmievinderne og virksomheden i Danmark

For de store summer, der brugtes til medaljer, sølvbægre og pengebelønninger i præmiesystemets gyldne år, kunne Landhusholdningsselskabet uddele en stor mængde præmier. En analyse af de mange præmietageres præstationer og deres geografiske og sociale fordeling fortæller ikke blot om præmiesystemet og de resultater, man nåede, men giver også et billede af, hvad der skete i Danmark – og hvad der ikke skete – ligesom man får et indblik i aktiviteten i de forskellige egne af landet [74].

I bilaget s. 242 ff er opstillet alle Landhusholdningsselskabets 121 prismaterier for Danmark og for Danmark og den danske krones øvrige lande. De er opstillet i det system, hvis hovedgrupper ses i tabel 2.

De samlede tal for hver hovedgruppe fremgår også af denne tabel.

Af bilagets opstilling ser man, hvad Landhusholdningsselskabet, med de udskrevne prismaterier, interesserede sig for og ønskede at fremme, altså hvad der var oppe i tiden – og dermed også, hvad man kan vente at finde materiale om i selskabets arkiv [75]. Opstillingen viser også, hvad selskabet fik ud af sine bestræbelser, hvorledes den danske befolkning reagerede på udviklingens krav, således som de i dette tidsrum blev formuleret af indsigtsfulde mænd i Landhusholdningsselskabet.

TABEL 2

Præmievindernes fordeling på hovedgrupper og årtier 1770–1832

	Antal prisma-terier	1770–1779	1780–1789	1790–1799	1800–1809	1810–1819	1820–1832	1770–1832
Landbrug i alt	58	453	1.770	889	494	219	144	3.969
heraf udskiftning m. m.	3	28	217	8	0	2	0	255
undervisning og oplysning	4	0	36	44	44	32	10	166
bedste drift og flid i agerdyrkningen	3	50	108	117	106	50	67	498
pløjning og kørsel med stude	1	0	23	29	2	0	0	54
hegning	4	162	668	151	116	12	0	1.109
grundforbedring	9	63	350	113	46	27	9	608
jordbrug	23	68	274	281	131	64	43	861
husdyrbrug	11	82	94	146	49	32	15	418
Skovbrug	6	11	178	39	15	9	15	267
Fiskeri, jagt, minedrift	6	15	58	26	15	7	26	147
Håndværk, industri og husflid	43	123	244	365	169	53	79	1.033
heraf tekstiler og beklædning	11	88	190	297	117	47	50	789
øvrige industrier	32	35	54	67	53	6	29	244
Handel	8	2	3	0	0	0	0	5
Anden virksomhed	–	3	7	1	8	0	2	21
Teoretiske prismaterier	–	47	28	23	23	13	8	142
I alt	121	654	2.288	1.343	724	301	274	5.584

Kilde: Bilaget, s. 242 ff.

Med det forbehold, at præmievindere *kan* have skjult sig under andre prismaterier (jævnfør teksten til bilaget), fremgår det af bilagets opstilling, at hele 43 af de i alt 121 prismaterier ikke har givet anledning til nogen præmieuddeling (jfr. tabel 1). Mere end en trediedel af opgaverne har altså været udskrevet forgæves. Fordelingen på hele tidsrummet er, som det fremgår af tabel 1, meget ujævn. Uheldig var man især i 1780'erne og i 1800årenes to første årtier. Det var rigtigt, når Jonas Collin i 1816 udtalte, at Landhusholdningsselskabet »tør smigre sig med, at dets bestræbelser under regeringens allernådigste beskyttelse og ved virksomme borgeres deltagelse ofte har været frugtbringende,« og derpå fortsatte: »At de undertiden ikke lykkes efter ønske, undertiden måske aldeles ikke, er en skæbne fælles for alle menneskelige foretagender« [70].

Var således mere end en trediedel af prisopgaverne udskrevet forgæves, nåede man ikke stort bedre resultater med en stor del af de øvrige. Der var hele 11 prisopgaver, hvor der blot blev vundet én præmie, og 11, hvor der

Landhusholdningsselskabets fjerde bæger, uddelt for flid i jordbruget 1806.

Bægeret blev tildelt gårdmand og murermester Jens Pedersen Bamberg på Frihedsgården i Skanderup sogn, Skanderborg amt. Han havde ved grøftegravning forbedret et engareal på 13–14 tdr. land, han havde ryddet et stykke jord, der var fyldt med ellerødder, og han havde udflyttet og genopbygget sin gård. For dette arbejde tilkendtes han den første sølvmedalje eller et sølvbæger til 20 rdl., og han har altså valgt sølvbægeret.

Bægeret, der har en højde af 10,1 cm og ved mundingen en diameter på 8,8 cm, står i dag i Købstadmuseet »Den gamle By« i Århus.

blot blev vundet to præmier. For 97 af prismaterierne blev der uddelt fra 0 til 23 præmier for hver, tilsammen 311 præmier, mens der for de resterende prismaterier blev uddelt fra 25 til 888 præmier for hver eller i alt 3.470 præmier. Hertil kommer, at 1.661 præmier er uddelt for arbejder, der ikke falder ind under prismaterierne.

De 24 prismaterier, man nåede de største resultater med, tegner sig altså for 91,8 % af de præmier, der blev uddelt for de udskrevne praktiske prismaterier, og de 24 udgør kun 19,8 % af disse.

Fordelingen af præmievinderne på de enkelte prismaterier var altså meget ujævn. Og prismaterierne falder således, at fordelingen på de enkelte erhvervsgrupper igen bliver meget ujævn, således som det fremgår af tabel 2. Med 58 prismaterier eller 47,9 % af det samlede tal tegner landbruget sig for

3.969 præmievindere eller 71 % af dem, der har fået præmie for prismaterier og uden for sådanne. De tilsvarende tal for skovbrug, jagt, fiskeri og minedrift og lign. er henholdsvis 9,9 og 7,4 %; for håndværk, industri og husflid 35,5 og 18,6 %; og for handel 6,6 og 0,09 %; mens anden virksomhed og de teoretiske opgaver tegner sig for henholdsvis 0,4 og 2,5% af de præmierede. Landhusholdningsselskabets resultater faldt altså inden for landbrugsområdet – hvad man vel også kunne have ventet, dog ikke når man tager selskabets store interesse også for andre områder i betragtning; udover landbrugsområdet nåede man blot større resultater inden for tekstilindustrien og husflid med strikning, vævning og lignende, hvor prismaterierne tegnede sig for 9,2 % af det samlede antal og præmietagerne for 14,5 % af det samlede antal præmietagere.

Af de ti mest resultatrige prismaterier – de tegner sig for 52 % af det samlede antal præmier – falder 8 på landbruget, 1 på skovbrug og 1 på tekstilindustrien. Fælles for dem er, at de er udskrevet første gang i selskabets første år, nemlig i årene 1769–78, og at deres store tid falder i 1770'erne, 1780'erne og 1790'erne, med henholdsvis 384, 1.585 og 598 præmier; mens tiden efter 1800 blot har 337 præmieuddelinger. Næsten alle de ti prismaterier er karakteristiske udtryk for udskiftningstiden og reformbevægelsen i slutningen af 1700årene. Og flere af dem stod i hvert fald i de første år mellem de første numre i prismaterielisterne.

På landbrugsområdet nåede man langt de største resultater inden for arbejdet med rejsning af stengærder. Med opmuntringerne på dette område ønskede selskabet at fremme indhegningernes varighed, skovenes besparelse og nyttig stenrydning [77]. Ikke mindre end 888 præmier eller 15,9 % af alle præmier 1770–1832 er uddelt for dette arbejde. Om indhegning drejede sig også en anden af de ti prismaterier, for plantning af levende gærder, emne nr. 2 i selskabets første prismaterieliste.

Med 377 præmietagere var arbejdet med vandafledning fra ager og eng det, der vandt næstflest præmier. Som begrundelse for udskrivningen af dette opgaveemne anførte selskabet, »at et af de første og vigtigste skridt til jordbrugets forbedring består i det skadelige vands afledning fra agre, enge, moser, veje osv« [78]. I en senere årsberetning blev det fremhævet, at en af fordelene ved udskiftningen var, at man kunne inddele jorden som man selv ville, og at man kunne aflede overflødigt vand fra ager og eng uden hindring af andre [79].

Fællesskabets ophævelse var netop det første punkt i selskabets allerførste prismaterieliste. Og da selskabet i 1781 fik bemyndigelse til i de danske almanakker årligt at lade indrykke »landhusholdningsregler og nyttige iagttagelser, bonden i særdeleshed til oplysning og nytte«, gjorde man begyndelsen i almanakken for 1782 med et stykke om udskiftningen [80]. »Som næsten intet

af de råd, selskabet agter at give landalmuen, kan nyttes og iværksættes uden fællesskabets ophævelse, så må man begynde med at anbefale den vigtige sag«. Gennem årene fik selskabet lejlighed til at belønne hele 242 præmieansøgere for dette arbejde, idet bymændene i Råbylille på Møn var de første, der vandt den store præmie på 100 rdl. »for denne priselige handling« [81]. Det var adskillige landsbyers beboere, der fulgte efter i de følgende år, fæstebønderne i Kirkeby i Jylland, bymændene i Gadsbølle, Katterød, Kindstrup og Gelsted på Fyn osv.

Et par af de øvrige prismaterier angik dyrkning af to planter, kløver og hør. For kløveravl vandt 254 personer præmier. Da præmien i 1778 blev udskrevet, havde selskabet fundet, at »intet i den hele agerdyrkning er vigtigere i sine følger end engenes og græsgangenes forbedring, og det flygtigste øjekast ud over vore bønderfælleder vil overbevise os om, hvor langt vi her på de fleste steder er fra et fuldkomment agerbrug« [82]. Med de mange præmietagere fik selskabet held med denne prisopgave, som skulle fremme dyrkningen af en værdifuld foderplante, der virkelig betegnede noget nyt i datidens landbrug, noget, der pegede fremad. Stort held havde man også med præmien for høravl, der blev vundet af 143 personer. Man arbejdede her i overensstemmelse med merkantilistiske ønsker om at producere råvarer for en hjemlig industri.

For fremme af havedyrkningen skulle prismaterien »for frugttræers opelskning« virke. Man fik lejlighed til at uddele 118 præmier, men alligevel måtte bedømmelsen af resultatet i årsberetningen for 1805 blive mørk. »En hos den danske landbo, især den sjællandske bonde, meget forsømt sag er havedyrkningen« [83]. Man fandt, at fordomme mod nyt vel var den vigtigste grund dertil, men betragtede også mangel på vejledning og vanskeligheder med at få godt frø m. m. som årsager. Den pessimistiske dom måtte blive, at skønt selskabets virke havde tilvejebragt »enkelte vakre anlæg«, så var »i det hele kun lidet udrettet« [84].

Større held havde man med en traditionel prismaterie som »for bistader med veloverfødte bier« dvs. bier, der var overvintret. Ikke mindre end 330 fik præmier for biavl, en virksomhed, der dengang spillede en vis rolle, idet honning i stor udstrækning blev benyttet som sødemiddel.

Den ene prismaterie, der i hvert fald til en vis grad falder inden for skovbrugets område, var udskrevet for plantning af piletræer, »for at opmuntre den nyttige pileplantning«, som det hedder i prismateriefortegnelsen for 1775 [85]. Når selskabet interesserede sig for dette emne, skyldtes det bl. a., at man i datiden havde brug for pilevånd til kurvemagerarbejde og til fremstilling af tøndebånd til tønder; sådanne tønder brugtes bl. a. til emballage ved sildefangsterne i Limfjordsområdet, således som det ses af begrundelsen for ud-

skrivningen af prismaterien »for plantning af piletræer omkring Limfjorden« [86].

Den ene prismaterie for håndværk og industri, der hører med blandt de mest præmierede, var udskrevet »for spind i visse københavnske skoler og hospitaler«. Med dette emne havde selskabet opmærksomheden henvendt på det danske erhvervslivs svage punkt: industrien. Det hed i 1769 i begrundelsen for udskrivningen af en prismaterie »for uldspinderi i Sjælland og på Møn«, at man »har mærket, at spinderier, tjenlige for manufakturister og fabrikører, er kun i en mådelig drift i Sjælland og på Møn, ja, fast ikke til, med mindre de drives fra hovedstaden«, og selskabet vil derfor belønne folk, der anlægger spinderier [87]. Ønsket om at fremme tekstilindustrien ligger også bag præmieuddelingen til spindersker og spindere i de tre københavnske stiftelser Christians Plejehus, Det almindelige hospital, Opfostringshuset for fattige pigebørn på Christianshavn, o. a. Mere end 120 af lemmerne i disse stiftelser vandt præmier for deres spind.

Selv om ingen af de øvrige prismaterier nåede et højere antal præmietildelinger end 90, har flere dog spillet en vis rolle.

Adskillige skoleholdere fik præmie for at lære bønderdrenge at skrive og regne, så de kunne klare husligt bogholderi, og der blev anledning til at præmiere mange, der havde anlagt små lånebiblioteker på landet til brug for almuen. Flere moser blev udgravet og gjort anvendelige i landbruget, og godt en snes personer fik præmie for de bedste indretninger til engvanding. Ikke blot hør, men også hamp og humle blev dyrket i betydelige mængder. En ny ting som sommerstaldfodring, der skulle medføre arbejdsbesparelser og bedre udnyttelse af kvægets gødning, fandt selskabet anledning til at belønne i mere end et halvt hundrede tilfælde. Fiskeriet fremmedes ved, at der blev skudt mange af de sælhunde, der var så skadelige for fiskernes garn, og mange fisk blev fanget ved de danske kyster. I tekstilindustrien og husflidsarbejdet med spinding, strikning og vævning gjorde mange en indsats, der måtte belønnes, ikke mindst på områder *uden* for de udskrevne prismaterier, hvor hele 626 personer vandt præmier. Det kan dog ikke skjules, at i adskillige tilfælde svigtede netop de prismaterier, der skulle fremkalde det ny. Der blev ikke anledning til at uddele præmier for bønderjorders hensigtsmæssige dyrkning, for anlæg af bedækkede vandgrøfter, for sandige overdrevs og heders besåning med nåletræer o. a. træer, for småkreaturers opfødning med det mindste forbrug af kerne, dvs. korn, for landøkonomers forsøg med fodring af køer med forskellige rodurter og rodvækster og heller ikke for svins opfødning med al slags grønt og fedning med det mindste forbrug af kærne. I andre tilfælde fik man blot lejlighed til at uddele ganske få præmier, således for forsøg med

såning af vår- og vintersæd, for forbedring og anskaffelse af tærskemaskiner, for avl af kartofler til salg, for indenlandske græsarters udsåning og dyrkning, for dyrkning af foderurter på sandede jorder, for kreatures fodring med roer og rødder og for tillæg af spanske får.

Endda var det især på håndværks- og industriområdet, prismaterierne svigtede. Ingen vandt præmie for fremstilling af suppe- eller bouillonkager, ingen fandt anvendelse for mælkevallen, ingen vandt præmie for fremstilling af et måleinstrument til brug ved ølbrygningen. Der blev ikke uddelt præmier for fremstilling af most eller for stolebetræk forfærdiget af hestehår. Inden for jern- og metalindustrien var det helt galt, idet blot to af otte prismaterier blev præmieret – med i alt tre præmier: to fremstillere af hakker til plantagebrug i Vestindien vandt hver en præmie og en anden blev belønnet for fremstilling af sukkerøkser til de samme kolonier. Men der var ingen, der fik præmie for fremstilling af de bedste sorter stål, af Falkenstenske plove, af foldeknive på Frederiksværk, af emaljerede jernkar eller af blyantsdigler.

Allermest var det dog prismaterierne på handelens område, der svigtede. Blot to af otte prismaterier præmieredes, »for tybo-ostes indførsel til forhandling i København« og »for dansk øls udførsel til Vestindien«, mens ingen vandt præmie for handel med frøsorter, med pile eller andre bånd eller med jyske staldøksne, for udførsel af sild fra Limfjorden, af sigtet rugmel til Vestindien eller af karper til Sverige og Østersøen.

En række absolutte tal for det, der skete i 1770'erne, finder man i en tabel, der i 1780 blev udarbejdet i Landhusholdningsselskabet og indsat i præmieprotokollen [88]. Tabellen viser, hvad man kan få ud af sammentællinger af materialet i præmievinderlisterne. Den medtager flere af de prismaterier, der ovenfor er fremhævet, således ni af de ti mest præmierede. Hvad angår stengærderne, så præmieredes i dette årti danskerne for 56.750 m, nordmændene for 56.950 m, islændingene for 8.360 m og færingerne for 2.700 m; der uddeltes således præmier for i alt 124.760 m, mens yderligere 25.380 m anmeldte gærder ikke vandt præmier. Længden af de præmierede levende hegn var for Danmarks vedkommende 131.000 m. Tallene for gravede vandafledningsgrøfter 1774–79 var for Danmarks vedkommende 60.980 m, for Norges 124.200 m og for Færøernes 79.300 m; der uddeltes således præmier for i alt 264.480 m, og dette var henimod 85 % af det, der var æsket præmie for. Ved disse mange grøfter befriedes i alt 790 tdr. (à 8.120 m^2) for skadeligt vand i Danmark, i Norge 348 tdr. Hvad angår anden forbedring af landområder, så uddeltes der i Danmark præmier for rydning af 600 tdr. land, i Norge for 1000 tdr. land. Den præmierede mængde af avlet hør udgjorde for årene 1772–79 5.704 kg i Danmark, i Norge 2.568 kg; de tilsvarende tal for hamp

TABEL 3

Landhusholdningsselskabets præmietagere 1770–1832

	1770–79	%	1780–89	%	1790–99	%
Ikke topografisk bestemt ...	3	0,5	3	0,1	20	1,5
København	101[5]	15,6	105[9]	4,5	165[1]	12,3
Københavns	42[1]	6,4	86[2]	3,7	120	8,9
Frederiksborg	46[2]	7,0	65[1]	2,9	164	12,2
Holbæk	16	2,4	254[2]	11,1	120	9,0
Sorø	22	3,4	66[1]	2,9	82	6,2
Præstø	12[1]	1,8	59	2,6	70	5,2
Bornholms	17	2,6	15	0,7	11	0,8
Maribo	18	2,7	62[1]	2,7	52	3,9
Odense	103[1]	15,6	383[2]	16,7	75	5,6
Svendborg	113[4]	17,2	497[3]	21,7	52	3,9
Hjørring	4	0,7	43	1,9	43	3,2
Thisted	1	0,2	9	0,4	5	0,4
Ålborg	9	1,4	226	9,9	47	3,1
Viborg	30	4,6	33	1,4	16	1,2
Randers	11	1,7	50	2,2	60	4,5
Århus	15	2,3	21	0,9	16	1,2
Skanderborg	9	1,5	83	3,6	43	3,2
Vejle	49[1]	7,5	140	6,1	87	6,5
Ringkøbing	2	0,3	2	0,0	25	1,9
Ribe	17	2,6	65[1]	2,9	50	3,8
Haderslev	14	2,1	9	0,4	14	1,1
Tønder	0	–	6	0,3	2	0,2
Åbenrå-Sønderborg	0	–	6	0,3	4	0,3
Danmark i alt	654[15]	100,1	2.288[22]	99,9	1.343[1]	100,1
Færøerne	33[6]		35		6	
Slesvig-Holsten	3		1		3	
Island	34		110		20	
Norge	336		ca. 983		ca. 540	
Øvrige	0		7		0	

Kilde: Kartotek over Landhusholdningsselskabets præmievindere, jfr. note 74.

Alle præmievindere fra alle prismaterier og »emner« er medtaget, uden hensyn til, at visse prismaterier har været afgrænset til mindre områder; disse prismaterier udgør vel i alt 15, men blot 152 præmier falder på dem, og heraf er de 120 endda for den ene »for spind i visse københavnske skoler og hospitaler«; de spiller altså ingen rolle for helheden. Vedrørende begrebet »præmievinder« må bemærkes, at en person er medtaget hver gang, han

fordelt på amterne og lande og på tiårsperioder

1800–09	%	1810–19	%	1820–32	%	1770–1832	%	
15	2,2	2	0,7	0	–	43	0,8	
82	11,3	25	8,3	21	7,5	499	9,0	
62	8,7	19	6,3	19	6,8	348	6,2	
61	8,5	27	9,0	9	3,2	372	6,7	
88	12,0	10	3,3	25	8,9	513	9,2	
50	6,9	32	10,6	10	3,5	262	4,6	
43	6,2	21	6,9	14	5,0	219	3,9	
3	0,4	3	1,0	3	1,1	52	0,4	
25	3,5	18	6,0	26	9,7	201	3,7	
27	3,6	49	16,6	23	8,5	660	11,8	
49	6,8	19	6,3	25	8,6	755	13,5	
11	1,5	6	2,0	9	3,6	116	2,1	
9[1]	1,2	0	–	15	5,4	39	0,7	
14	2,0	3	1,0	11	3,9	310	5,5	
3	0,4	6	2,0	16	6,1	104	1,9	
27	3,7	8	2,7	10	3,5	166	3,0	
31	4,4	11	3,6	2	0,7	96	1,8	
29	4,0	9[1]	3,0	6	2,5	179	3,3	
24	3,3	9	3,0	12	4,3	321	5,8	
15	2,1	4	1,3	13	4,9	61	1,1	
16	2,2	10	3,3	4	1,8	162	3,0	
27	3,6	5	1,7	0	–	69	1,2	
5	0,7	1	0,3	0	–	14	0,3	
8	1,1	4	1,3	1	0,3	23	0,4	
724[1]	100,1	301[1]	100,2	274	99,8	5.584[40]	99,9	69,7
	2		1	16		93		1,2
	3		1	1		12		0,1
	12		4	26		207		2,6
	ca. 215		27	0		ca. 2.100		26,3
	1		0	0		8		0,1
								100,0

har vundet præmie; da mange personer har vundet flere præmier, er det faktiske antal personer, der har vundet præmie, mindre end de opgivne tal. Hertil kommer dog de mange, der gemmer sig bag de ved notetallene angivne antal »kollektiver«, som »bymændene i . . .«, »spindere i . . .« og lignende.

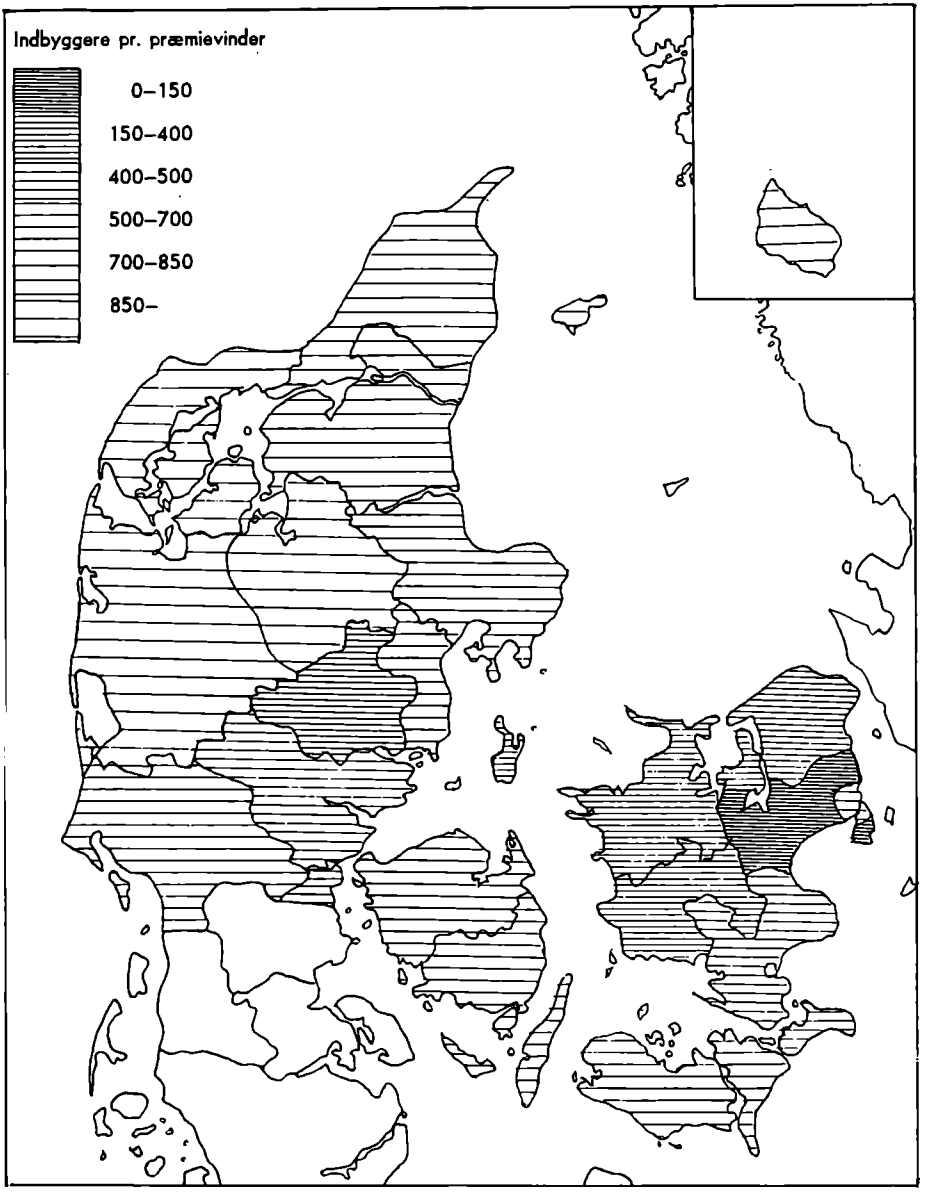

Præmievinderne 1790–1809 i forhold til indbyggertallet 1801 i de enkelte amter (jfr. tabel 4).

De tyndest skraverede amter, som er svagest repræsenteret i præmiesystemet, udgør næsten de samme områder, som mere end 150 år senere betegnes som egnsudviklingsområder.

var 28 og 128 kg. Af plantede frugttræer præmieredes i årene 1774–79 5.000 stk. i Danmark, mens Norge blot havde nogle hundrede. De præmierede tillagte bistader udgjorde i Danmark 3.765 stk., i Norge 85, og de præmierede anlagte humlehaver omfattede i årene 1776–79 33 stk. på i alt 75.528 m². For pileplantning uddeltes der præmier for 19.821 pile og inden for tobaksplantningen præmieredes for årene 1778–79 24.230 kg tobak. Inden for arbejdet med tekstiler præmieredes i Danmark 1.570 m hjemmegjorte tøjer, i Norge 6.531 m. Det ses, at Norge var fint med, og at det på flere punkter kunne overgå Danmark.

På samme måde, som der var store svingninger i antallet af præmierede personer for de enkelte prismaterier, var der store svingninger for de forskellige egne af Danmark. I tabel 3 ses tallene for hvert amt og for Færøerne, Slesvig-Holsten (området, der i dag udgør den tyske delstat Schleswig-Holstein), Island, Norge og Øvrige områder (Grønland, Tyskland og Skåne), dels det samlede tal (sidste kolonne), dels tallene for hvert årti fra 1770–79 til 1820–32.

Antallet af præmievindere svinger fra amt til amt ganske betydeligt. For hele perioden 1770–1832 ligger Svendborg amt klart i spidsen med 755 præmievindere, mens Tønder amt ligger helt i bunden med blot 14; som det skal vises, gør der sig vistnok særlige forhold gældende for Sønderjylland, således at det er rimeligere at fremhæve Thisted amt som det, der ligger i bunden, med 39 præmievindere.

De vedføjede procenttal viser, at flere amter ligger temmelig konstant fra årti til årti, således Københavns, Bornholms, Hjørring, Randers, Skanderborg, Ringkøbing, Ribe og de sønderjyske amter. For andre kan der være betydelige svingninger. Selve hovedstaden har i det første årti hele 15,6 % af præmietagerne, i de følgende fra 4,5 til 12,3 %. Frederiksborg, Holbæk, Sorø og Præstø amter ligger gennemgående svagt i 1770'erne og 1780'erne, men kommer så fint med, idet procenttallene 2–4-dobles. Odense og Svendborg amter har i 1770'erne og 1780'erne tilsammen henholdsvis 32,8 og 38,4 % af det samlede antal præmievindere, men tallene falder så til mellem 9,4 og 22,9 %. Procenttallene for Maribo, Thisted, Ålborg, Viborg og Århus amter har gennem perioden en tydeligt stigende tendens, idet Århus dog i perioden 1820–32 igen ligger svagt. Tallene for Vejle amt er højest i de to første årtier. Baggrunden for faldet i tallene for Odense og Svendborg amter, måske også andre, finder man i Landhusholdningsselskabets præmiepolitik. I reglerne for præmieæskning hedder det fra 1782, at når to eller flere æsker præmie for samme praktiske prismaterie med lige mængder af det udførte arbejde, så vil selskabet særlig tage hensyn til de egne, hvor vedkommende bor. Det vil da foretrække den, der

bor i en egn, der mest trænger til opmuntring i det emne, der æskes præmie for [89]. Selskabets præmiepolitik har altså til en vis grad virket udjævnende; som det er vist, var den det også derved, at man for et område som Fyn krævede dobbelt mængde af visse arbejder sammenlignet med det, de øvrige landsdele skulle præstere. For Fyns vedkommende er man endda gået så vidt, at man i 1790 besluttede ikke mere at tage hensyn til præmieæskninger for høravl fra sognene Gelsted, Rørup, Skydebjerg, og Orte. Man fandt nemlig, at de betydelige mængder hør, som disse sogne havde avlet, vidnede om, at høravlen dér måtte være i usædvanlig god drift [90]. De fleste og største præmier for høravl i Fyn var hvert år faldet i denne egn, og nu mente man, at det var overflødigt længere at opmuntre disse sognes beboere til at lægge vind på høravlen.

Forskellene fra egn til egn kunne altså have været endnu større, om Landhusholdningsselskabet ikke havde taget sådanne hensyn. Det ses særlig tydeligt, når præmietallene sættes i relation til folketallene. I tabel 4 ses det, hvor mange indbyggere efter folketællingen 1801, der for hvert amt går på en præmievinder fra årtierne 1790–99 og 1800–09 [91]. Det fremgår, at Københavns amt klart ligger i spidsen, med blot 125 indbyggere pr. præmievinder, mens Viborg amt kommer sidst, med hele 2.188 indbyggere pr. præmievinder. Gennemsnittet for hele landet er 453; mens øerne kan nøjes med 374 indbyggere pr. præmievinder, går der i Jylland næsten det dobbelte, 676. Af øernes amter har Københavns, Frederiksborg, Holbæk og Sorø færre indbyg-

TABEL 4

Antal indbyggere 1801 pr. præmievinder 1790–1809

Amt	Antal	Amt	Antal
København og Frederiksberg ...	407	Viborg	2.188
Københavns	125	Randers	580
Frederiksborg	218	Århus	524
Holbæk	233	Skanderborg	391
Sorø	330	Vejle	405
Præstø	495	Ringkøbing	1.009
Bornholms	1.393	Ribe	523
Maribo	689	Haderslev	
Odense	655	Tønder	
Svendborg	634	Åbenrå-Sønderborg	
Hjørring	839	Hele landet	453
Thisted	2.145	Øerne	374
Ålborg	748	Jylland	676

Kilde: Tabel 3 og Trap, Danmark, 5. udg., jfr. note 91.

gere pr. præmievinder end gennemsnittet for øerne, og intet jysk amt kommer ned på dette gennemsnitstal. Nærmest kommer Skanderborg amt, med 391, altså langt under gennemsnittet for Jylland. Andre jyske amter, der ligger så fint, at de kommer under det jyske gennemsnitstal, er Randers, Århus, Vejle og Ribe. De egne af Danmark, hvor man i de to årtier omkring århundredskiftet 1800 har klaret sig bedst, er altså Nord- og Midtsjælland og Østjylland. Havde man haft folketallene fra o. 1780, ville man have set, at det i perioden 1770–89 var Fyn, der stod stærkest. Beregnet på grundlag af folketallet 1801 gik der i Odense og Svendborg amter i perioden 1770–89 blot henholdsvis 140 og 109 indbyggere pr. præmievinder, mens gennemsnittet for hele det øvrige land ligger på 481. Fyn har været det område, hvor man bedst og tidligst var med.

Til sammenligning tjener, at Norges præmievindertal for perioden 1770–89 svarer til 1 præmievinder pr. ca. 550 indbyggere efter folketællingen 1769, og at det tilsvarende tal for det fjerntliggende Island er så fint som 318 [92]. I disse to årtier lå Norge altså ikke meget bagude for Danmark i kredsen af præmievindere, og Island lå endda en del foran. I perioden 1790–1809 havde Norge 1 præmievinder pr. 625 indbyggere efter folketællingen 1801; det tilsvarende tal for Island var nu så dårligt som 1.475.

I tabel 3 er de samlede tal for hele perioden for hele Landhusholdningsselskabets virkeområde beregnet i procenttal. Mens Norge står fint med 26,3 %, Færøerne med 1,2 og Island med 2,6 %, er tallet for Slesvig-Holsten lige så ubetydeligt som tallet for »øvrige områder«, dvs. Grønland, Sverige (Skåne) og Tyskland, nemlig 0,1 %. Medregnes de sønderjyske amter, bliver resultatet alligevel ikke bedre end 1,5 % over for kongeriget Danmarks 68,4 %. En udregning på samme måde som ovenfor for de øvrige områder giver det resultat, at der for perioden 1790–1809 pr. præmievinder går ikke mindre end 9.153 indbyggere i Slesvig og Holsten efter folketællingen 1803 [93]. Forklaringen på det ringe resultat for Slesvig-Holsten kan ikke ligge i områdets erhvervsøkonomiske udvikling. Slesvig-Holsten stod netop med hensyn til landbrug og industri meget højt [94]. Det meget lille antal præmievindere er snarest et udtryk for områdets ringe økonomiske afhængighed af Danmark, strømmen gik den anden vej, mod nord. Forholdet understreges yderligere efter 1832, idet blot én person i de nuværende sønderjyske amter og én person fra Slesvig fik præmie i tiden 1833–64. Som præmievindere var sønderjyderne tabt for Danmark allerede før 1864.

De store forskelle fra egn til egn forklares næppe alene af, at øboerne ikke havde så langt til København som jyderne. Og næppe heller af, at jyderne kan have været mere tilbageholdende med at berette om deres bedrifter, mens

øboerne har indsendt præmieæskninger ved mindste anledning. Der må sikkert ligge forskelle i økonomisk udvikling bag. Fra anden side vides det da også, at erhvervslivet, herunder også landbruget, i Jylland stod tilbage for det på øerne [95]. Dette fremgår også af en udtalelse i Landhusholdningsselskabets årsberetning fra 1837–38. Det hedder her:

»At agerbruget endnu står langt tilbage i mange af landets egne, er en beklagelig sandhed; men det er dog glædeligt at erfare, at større eller mindre fremgang spores næsten overalt«[96].

Og man nævner et eksempel:

»Til hine egne var man nok temmelig enig om at henregne den frugtbare provins Thy, hvor, såvelsom i det vestlige Jylland overhovedet, hidtil kun viste sig svage spor af den nyere tids landøkonomiske fremskridt. I en nylig indløben skrivelse fra en nogle mil sønden for Thisted boende gejstlig embedsmand hedder det blandt andet: ... Med glæde har jeg set interessen for det bedre opvågne hos adskillige af mine sognefolk, der foregår med et her skønt eksempel på forbedringer i deres landbrug, ved udvidet dyrkning af rodfrugter, afveksling af sædarterne, hensigtsmæssigere behandling af jorden, brugen af nyere redskaber, især ekstirpatorer, markernes indhegning m. m. Især er det de større husmænd, som baner vejen og foregår gårdmændene med eksemplet«.

Det kan her tilføjes, at tabel 3 netop viser, hvorledes Thisted amt fra 1770–79 til 1820–32 stadig øgede sin procentvise andel af præmietagerne, fra 0,2 til 5,4 %.

De store forskelle i landbrugets udvikling illustreres også gennem en optælling af det antal prismaterier og emner, de enkelte amter har vundet præmier for. Af tabel 5 ses, at det igen er Sjælland, Fyn og Østjylland, der dominerer. Disse landsdele har altså nået de høje præmietal ved arbejde på mange områder, ikke ved at have mange præmievindere inden for enkelte områder. Deres arbejde inden for landbrug og håndværk og industri var mangesidigt og nuanceret, mens de øvrige landsdeles deltagelse var mere eller mindre ensidig. Dog bemærkes det, at der, ligesom det var tilfældet for præmievindertallene, sker en vis udjævning efter år 1800; forklaringen må dog ligge i, at antallet af prismaterier indskrænkes, idet tallene ikke stiger for de områder, der var bagud før år 1800.

Med de store forskelle fra egn til egn i antallet af præmierede prismaterier siger det sig selv, at flere af de præmierede arbejder måtte få en temmelig skarpt afgrænset udbredelse, således at de ofte falder i bestemte områder, ofte dem, der dominerer med mange aktiviteter. Det er dog også således, at enkelte arbejder er afgrænset til områder, der ellers ligger bagude for de øvrige. I tabel 6 ses eksempler på en række arbejder, der – eventuelt særlig i bestemte pe-

TABEL 5

Præmiernes fordeling på prismaterier og emner 1770–1832

Amt	1770–79	1780–89	1790–99	1800–09	1810–19	1820–32
København og Frederiksberg	17	27	18	15	6	7
Københavns	13	19	24	19	10	9
Frederiksborg	8	25	22	17	13	7
Holbæk	7	21	18	20	9	8
Sorø	8	17	17	17	13	4
Præstø	8	18	16	20	9	8
Bornholms	5	9	8	3	3	3
Maribo	7	17	15	14	10	7
Odense	14	26	21	7	16	11
Svendborg	13	33	16	13	12	16
Hjørring	2	14	11	6	3	5
Thisted	1	9	5	5	1	6
Ålborg	5	14	17	11	3	6
Viborg	8	12	9	1	4	8
Randers	5	10	14	12	5	7
Århus	7	9	6	16	6	2
Skanderborg	5	16	12	6	8	4
Vejle	10	22	24	10	4	7
Ringkøbing	2	2	13	10	4	6
Ribe	10	11	16	9	5	3
Haderslev	3	4	8	7	3	0
Tønder	0	3	1	3	1	0
Åbenrå-Sønderborg	0	5	4	4	4	1

Kilde: Kartotek over Landhusholdningsselskabets præmievindere, jfr. note 74.

rioder – er mere eller mindre karakteristiske for bestemte egne af landet. Tabellen medtager de fleste af de prismaterier og emner i de perioder, hvor der virkelig nåedes resultater. Den omfatter i alt 3.021 præmievindere eller mere end halvdelen af det samlede antal fra Danmark.

Kolonnerne 1–7 viser tallene for de arbejder, hvor Fyn mere eller mindre dominerede: inden for fællesskabets ophævelse i 1770'erne, inden for plantning af levende gærder og rejsning af stengærder, inden for kløveravlen, i arbejdet med opelskning af frugttræer og med avl af humle og hamp. For de nævnte arbejder vandt fynboerne ikke mindre end 732 af de i alt 1.554 præmier, der uddeltes for disse i de medtagne tidsrum. Af en sammenligning mellem kolonnerne 1.1 og 1.2, mellem 3.1, 3.2 og 3.3 og mellem 4.1, 4.2 og 4.3 fremgår, at

TABEL 6

En række prismateriers præmievindere i

	1.1	1.2	2	3.1	3.2	3.3	4.1	4.2	4.3	5
Ikke topografisk bestemt	–	–	1	–	–	2	–	–	–	3
København	1	–	–	–	6	–	–	–	1	2
Københavns	–	–	2	8	29	8	8	4	20	4
Frederiksborg	1	3	–	5	14	6	–	2	27	14
Holbæk	–	1	1	2	31	21	–	11	21	9
Sorø	–	2	1	5	21	6	–	3	14	1
Præstø	–	2	–	–	16	16	–	1	3	12
Bornholms	–	–	–	8	7	2	–	–	–	–
Maribo	–	2	2	1	20	–	–	9	–	5
Odense	21	158	38	24	31	1	–	10	1	7
Svendborg	2	3	50	27	260	12	3	30	1	23
Hjørring	–	–	–	1	4	3	–	–	–	1
Thisted	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Ålborg	–	1	–	–	63	8	–	–	1	6
Viborg	–	1	–	1	7	2	–	–	–	2
Randers	2	–	2	6	25	13	–	–	5	1
Århus	–	–	1	4	7	4	–	–	3	1
Skanderborg	–	–	10	1	4	4	–	15	6	2
Vejle	–	11	11	14	23	1	8	4	17	3
Ringkøbing	–	–	–	1	–	1	–	–	1	–
Ribe	–	25	6	–	7	–	–	–	–	–
Haderslev	–	–	5	–	2	2	–	–	–	2
Tønder	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Åbenrå-Sønderborg	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
I alt	28	210	131	108	577	112	19	89	121	98

1 For fællesskabets ophævelse: 1.1 1770–99 og 1.2 1780–89.
2 For levende gærders plantning, 1770–89.
3 For stengærders rejsning: 3.1 1770–79, 3.2 1780–89 og 3.3 1790–99.
4 For kløveravl: 4.1 1770–79, 4.2 1780–89 og 4.3 1790–99.
5 For frugttræers opelskning, 1780–99.
6 For humleplantning, 1770–89.
7 For hampeavl, 1780–89.
8 For vandafledning fra ager og eng, 1780–99.
9 For høravl, 1780–1809.
10 For lånebibliotekers anlæggelse, 1800–19.

Kilde: Kartotek over Landhusholdningsselskabets præmievindere, jfr. note 74.

bestemte tidsrum, fordelt på amter

6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	4	–	–	1
–	–	1	–	2	–	2	–	–	–	193	8	13	–
–	–	34	17	2	4	6	–	–	–	31	–	1	–
–	–	9	20	1	4	–	10	–	–	41	–	2	–
–	–	66	2	2	17	32	3	–	–	45	–	1	1
6	1	7	9	2	4	1	3	–	4	39	–	–	–
–	–	1	4	5	9	5	–	–	–	14	–	–	1
–	–	–	4	1	–	1	–	–	–	4	–	–	–
2	22	1	2	6	5	8	–	–	–	21	–	–	–
21	3	4	17	4	4	37	–	–	–	41	–	1	7
5	–	52	3	–	5	28	–	1	10	36	1	7	1
–	–	7	–	–	2	8	–	–	–	27	1	2	1
–	–	–	–	–	–	1	2	–	–	3	–	–	–
–	–	97	1	–	–	47	8	–	–	15	–	–	–
–	–	–	2	–	–	1	5	–	–	8	–	1	1
–	–	1	–	–	3	–	–	–	–	17	–	–	1
–	–	1	3	2	–	–	–	1	–	7	–	–	1
–	–	8	2	–	–	–	6	–	–	26	–	–	2
–	–	25	17	1	–	–	4	7	–	22	–	–	4
–	–	3	2	2	–	–	–	–	–	8	–	1	4
–	–	1	1	–	–	–	11	–	–	17	–	–	6
–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	5	–	2	–
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1	–	–	1	1	–	–	–	–	–	2	–	–	–
35	26	319	110	31	57	177	52	9	14	626	10	31	31

11 For sommerstaldfodring, 1780–1832.
12 For plantning af piletræer, 1780–89.
13 For pløjning og kørsel med stude, 1780–99.
14 For bedste søde oste, 1790–1810.
15 For indsamling af medicinske urter, 1780–89.
16 Tekstiler og beklædning, 1770–1832.
17 Fremstilling af musikinstrumenter, 1780–1832.
18 Jern- og metalarbejde, 1770–1832.
19 For (små) teglværkers oprettelse på landet, 1770–1832.

også tidsmæssigt lå fynboerne i spidsen. Især tallene for udskiftning (kolonne 1), for plantning af levende gærder (2), rejsning af stengærder (3) og humleavl (6) er imponerende. Man ser Fyn som de levende hegns og humlehavernes land. Selv om visse egne af Sjælland og Østjylland kommer godt med inden for de nævnte arbejder, ligger fynboerne dog klart i spidsen.

Også ved arbejdet med vandafledning (kolonne 8) og høravl (9) placerer Fyn sig smukt, omend øen overgås af Nordsjælland og Østjylland, især Østjyllands nordlige del. I arbejdet med anlæg af lånebiblioteker (kolonne 10), med sommerstaldfodring (11) og plantning af piletræer (12) er det de fleste områder af øerne, der ganske dominerer over for Jylland, med 197 præmietagere mod blot 67, og når Jylland endda når så højt, skyldes det alene Ålborg amts 47 præmietagere inden for pileplantningen.

Arbejdet for fremme af anvendelsen af stude som trækkraft ved pløjning og kørsel (kolonne 13) var et af de få områder, hvor jyderne kunne hævde sig over for øboerne, idet de her havde 36 præmietagere mod øboernes 16. På et specielt område skulle jyderne også komme til at hævde sig: af de 9 præmietagere, der i årene 1792–1810 vandt præmier for fremstilling af de bedste søde oste, var de 8 fra Jylland; 7 af dem var fra Vejle amt, fra Fredericia, der ligger i Elbo herred; det var derfor ikke uberettiget, da man 150 år senere, i 1952, valgte navnet Elbo som et af de ny ostenavne [97].

En virksomhed af særlig art skulle også få en særpræget fordeling. Af de 14, der i 1780'erne vandt præmie for indsamling af medicinske urter (kolonne 15), stammede hele 10 fra Svendborg amt, og heraf de 9 fra Langeland eller nærmere betegnet Rudkøbing og nabosognet Simmerbølle. Man har her muligvis et eksempel på, at man kan spore en enkelt mands indsats: apoteker Søren Christian Ørsted i Rudkøbing var den, der indberettede om præmievindernes arbejde, han fik til opgave at uddele præmierne, og han var selv en af dem, der vandt præmie for denne materie [98].

I kolonnerne 16–19 gives nogle eksempler på talfordelingen for præmievindere inden for håndværk og industri. Det ses, at København dominerer, med 214 af de i alt 698 uddelte præmier for de medtagne prismaterier og emner. Inden for fremstillingen af tekstiler og beklædning (kolonne 16) har hovedstaden næsten en trediedel af de vundne præmier, og inden for musikinstrumentfremstillingen (17) og jern- og metalarbejde (18) kan den samlede provins blot opvise 20 præmievindere mod hovedstadens 21. Arbejdet med oprettelse af (små) teglværker på landet (kolonne 19) er igen et af de få, hvor Jylland har kunnet hævde sig over for øerne, der blot kan stille 11 præmievindere mod hovedlandets 20, hvoraf alene de 14 er fra Vejle, Ringkøbing og Ribe amter.

TABEL 7

Præmievinderne 1770–1832, fordelt på erhverv og tiår

	1770–79	1780–89	1790–99	1800–09	1810–19	1820–32	1770–1832
Landbefolkning i alt	507	2.123	1.122	599	250	233	4.834
heraf:							
godsejere, proprietærer, forpagtere af godser	4	12	10	13	8	7	54
gårdmænd, fæstebønder	344	1.486	616	304	108	76	2.934
husmænd	34	327	172	73	47	51	704
fiskere	0	7	4	0	0	2	13
gartnere	2	11	10	2	3	4	32
møllere	6	6	1	2	3	5	23
håndværkere og fabrikanter	16	6	13	7	1	8	51
sognepræster	29	25	28	33	21	6	142
degne og skoleholdere	12	58	57	61	18	21	227
embedsmænd	13	20	7	14	3	8	65
andre	18	124	178	77	30	40	467
ukendte	29	41	26	13	8	5	122
Bybefolkning i alt	147	163	221	122	51	41	745
heraf:							
embedsmænd	30	22	11	16	9	2	90
sognepræster og andre gejstlige	2	2	0	1	3	1	9
degne og skoleholdere	0	0	0	1	1	1	3
håndværkere og fabrikanter	38	35	31	23	6	7	140
skippere	4	2	0	1	0	1	8
gartnere	0	3	0	0	0	0	3
møllere	0	1	0	0	0	0	1
handlende	4	13	10	4	5	2	38
hospitalslemmer og lign.	56	35	27	0	1	0	119
andre	5	47	127	70	23	23	295
ukendte	8	3	15	6	3	4	39
Ukendte	0	2	0	3	0	0	5
I alt	654	2.288	1.343	724	301	274	5.584

Kilde: Kartotek over Landhusholdningsselskabets præmievindere, jfr. note 74.

Med den fordeling, præmierne skulle få på de enkelte prismaterier, er det klart, at »kunstneren« og »handelsmanden« måtte blive noget forfordelte, mens »landmanden« tog den store part af præmierne. Af tabel 7 ses det, hvorledes gårdmænd og husmænd helt dominerer, med mere end 3.600 præmietagere af det samlede antal, hvortil kommer, at af de 467, der er opført under »andre«, er en stor del hustruer til eller enker efter gårdmænd og husmænd. Mens gårdmændene i de første årtier dominerede, blev husmændenes andel efterhånden stadig større; i 1770'erne stod husmændene over for gårdmændene i forholdet 1:10, i 1790'erne var forholdet 3:10, i 1820'erne 6,5:10.

Det samlede antal købstadborgere udgør mellem 1/6 og 1/7 af det samlede tal; næsten halvdelen er gifte kvinder, enker eller piger, mens håndværkerne og fabrikanterne udgør næsten en femtedel. Af købstadboerne udgør præster og degne og skoleholdere en ringe del, mens de har en pæn placering mellem landboerne. Der er endda næppe tvivl om, at deres betydning og indsats har været større, end tallenes størrelse antyder. Ofte stod præsten og læreren som opmuntrer og igangsætter, og han har i mange tilfælde været den, der gjorde Landhusholdningsselskabets opmærksom på påskønnelsesværdigt arbejde eller i det mindste attesterede sådant. Den tidligere nævnte præst på Falster indsendte i 1775 sine sognemænds præmieæskninger og gav over for selskabets sekretær udtryk for, »at måtte deres hensigter lykkes for dem, vil det fornøje mig lige så meget, som det hændtes mig selv« [99].

Præsternes oplysende og vejledende indsats giver sig også udslag i deres deltagelse i arbejdet med de teoretiske prisopgaver, afhandlingerne og vejledningerne, som selskabet lod trykke eller udgive til oplysning for den danske befolkning. Af de 142 præmierede afhandlinger fra præmieperioden var de 17 skrevet af præster på landet, de 5 af præster o. a. gejstlige i købstæderne. Præsterne blev her kun overgået af de øvrige embedsmænd, der på landet tegnede sig for 22 præmierede afhandlinger, i købstæderne for ikke mindre end 53. Sammenlignet hermed var de øvrige gruppers andele små, godsejere, gårdmænd og husmænd, degne og skoleholdere, møllere og gartnere, skippere og håndværkere samt »andre« og ukendte har bidraget med de resterende 45 præmierede afhandlinger.

2. *Spredt præmiering 1833–1967*

Nyvurderingen og de ny veje

Intetsteds har man bedre end i Landhusholdningsselskabet været i stand til at bedømme omkostningerne ved præmiesystemet og resultaterne af arbejdet. Materialet var vel stort og uoverskueligt, og det kunne vel også knibe med at få

det ført à jour. Helt meningsløst var det således, når man år efter år for Island udskrev en præmie »for den bonde i Akranes repp [svarer til dansk kommune], der bedst har sørget for hus og jord i dyrtiden 1784 og 1785«; så sent som i 1793 var denne prismaterie endnu ikke fjernet af listen, som om der stadig kunne dukke ny ansøgere op vedrørende en forlængst afsluttet foreteelse. Optimismen har de første mange år været stor. Da man i 1780 opstillede den ovenfor omtalte tabel over resultaterne i 1770'erne, føjede man til »Ubetydeligt bliver dog det hele i disse 10 år i ligning mod det, som kan ske i de følgende år, i forhold til selskabets videre lykke« [100]. Man fæstede sig da for meget ved det rent kvantitative. Trods det overvældende materiale har man alligevel efterhånden været klar over, at med mange af prismaterierne nåede man ikke store resultater [101]. Og man vidste, at selskabets økonomiske midler trods alt var begrænset, ikke mindst i forhold til de opgaver, der trængte sig på. Allerede i 1810 foretog man, som omtalt, den første bevidste nedskæring af præmiemateriernes antal, ligesom man besluttede at udsætte større belønninger for enkelte vigtige genstande i stedet for de mange små præmier for en stor mængde ting [102]. I 1815 fulgte den strenge revision af prismaterierne for 1816 ved præsidenterne og professor Chr. Olufsen; i begrundelsen hed det, at det i selskabet forhen havde været omtalt, »at man ikke var på den rigtige vej til at nå målet, så længe man ville befatte sig med alt, hvad der kunne være økonomisk nyttigt; men at man tværtimod ved at fordele kraften på mange ting svækkede den for de enkelte« [103]. Endnu i maj 1817 udtalte præsidenten Jonas Collin vel, at »endskønt jeg på ingen måde ville optræde som præmiesystemets forfægter, så tror jeg dog, at hine hæderstegn, uddelte af et selskab, der ved andre og større og tillige videnskabelige, for mere end øjeblikket beregnede idrætter, søger at befæste og vedligeholde sin anseelse, har gavnlig indflydelse i de nærmeste kredse, hvor de bliver bekendte« [104]. Han fortsatte vedrørende præmierne med en fremhævelse af, at »på ét sted opvækker de kappelysten, på et andet henleder de opmærksomheden og samtalerne på genstande, som eftertanken med nytte dvæler ved; de fornyr mindet om den kraftfulde alders raske færd og opmuntrer ungdommen til også at tage fat på noget, der tildrager den dens medborgeres hædrende omdømme«. »Men«, fortsatte Collin, »for at disse præmier skulle have denne værd, må selskabet ad andre veje hævde sin anseelse«. Året efter, i 1818, slog Landhusholdningsselskabet for første gang ind på ny veje. Bag det hele stod vistnok Collin, den fremtrædende embedsmand og forfatter, der i næsten 50 år, til 1856, skulle beklæde en af præsidentposterne i selskabet. Præmiesystemet blev nu yderligere skubbet lidt i baggrunden. Præmievinderlisten er i 1818 for første gang betegnet som »Efterretning ... angående ... de præmier og un-

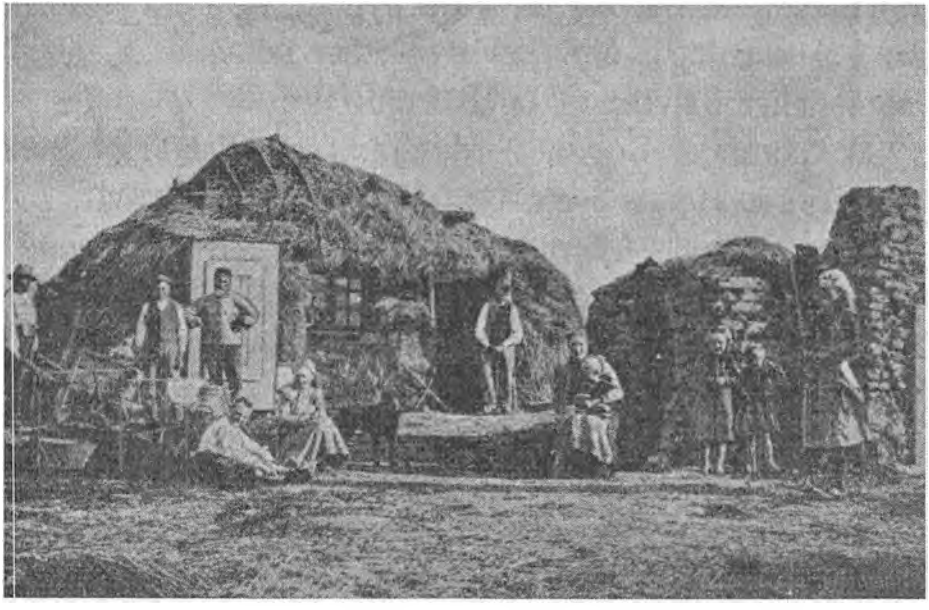

Landbofamilie, der i 1926 modtog Landhusholdningsselskabets store sølvbæger.

I 1900 overtog Søren Andreasen 35 tdr. land inddæmmet jord på Hørve Lammefjord, Hørve sogn, Holbæk amt. Der var intet hus, og vejene var elendige, men familien tog fat og opførte først en jordhytte, hvor der fandtes en stue, der opvarmedes ved en petroleumsovn; mad tilberedtes i en lille tilbygning.

derstøttelser . . .«. Landhusholdningsselskabet var begyndt at uddele økonomisk støtte til foretagender, man ønskede fremmet. Det foregående år havde selskabet modtaget en kongelig gave på 40.000 rdl., hvis renter skulle anvendes til gavn for agerdyrkningen [105]. Man besluttede at prøve noget nyt: at tildele understøttelse til dygtige bønder, der ville indføre en bedre driftsmåde under selskabets tilsyn og vejledning. Allerede i 1818 havde man den overbevisning, at man ikke på nogen hensigtsmæssigere måde kunne anvende sine midler end til sådanne understøttelser [106], og i den næste snes år udbetalte man da støtte til henved 200 jordbrugere til indførelse af hel eller dyrket brak, et godt sædskifte, sommerstaldfodring, kartoffelavl, markfred, anvendelse af bedre agerdyrkningsredskaber m. v. [107]. Den sidste gang, støtte blev uddelt, var i 1845–46. Om resultaterne var meningerne delte; men dog mente adskillige, at støtten havde haft nytte, især i Jylland [108]. At man kunne have vanskeligheder også med støttesystemet, fremgår af følgende mistrøstige udtalelse i årsberetningen for 1822–23:

»I en lang række af år udsatte selskabet præmier for de bondebyer, som opførte fælles køller og tørreovne; ingen meldte sig. Man forandrede det til en ligefrem pengehjælp, og man kom lige vidt«[109].

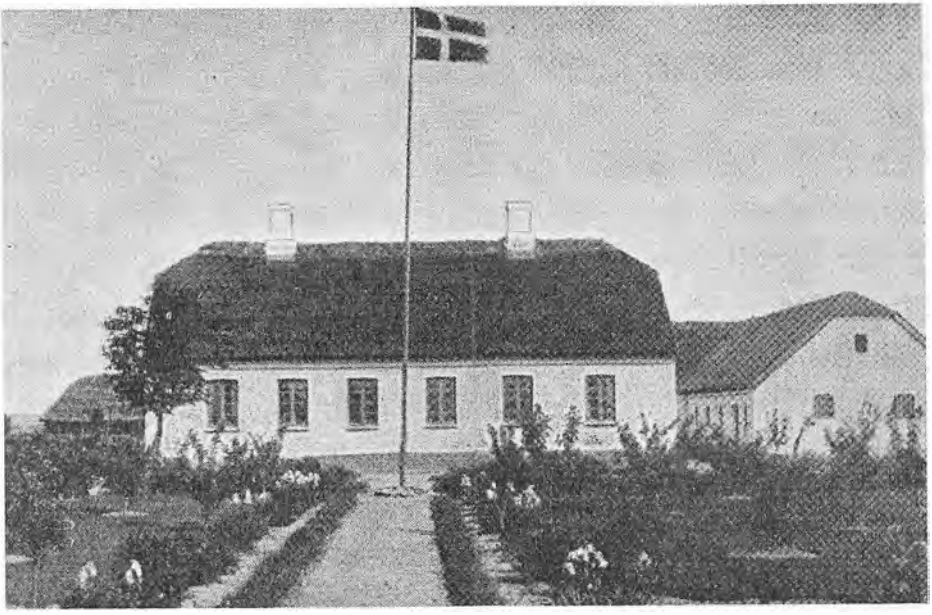

Ved stor flid og energi blev vanskelighederne efterhånden overvundet, og ved egen hjælp fik familien opført et hus; besætning og inventar blev forøget og forbedret, arealet erhvervedes som selveje, og der tilkøbtes jord. I 1926 fremtrådte gården som en velbygget og veldrevet ejendom på 55 tdr. land.

Landhusholdningsselskabets årsberetning 1925–26.

Også andet nyt kom til i disse år. Således startede man et uddannelsessystem for lærlinge inden for landvæsenet [110]. Man lagde også i de følgende år mere vægt på undervisning, støttede landøkonomiske læreanstalter, lod holde forelæsninger over landbrugsemner, udgav skrifter og uddelte bøger til lånebiblioteker rundt om i sognene [111].

I takt med indførelsen af det nye, ændredes synet på præmiesystemet. I årsberetningen for 1828 hed det:

»Hvert år indløber endnu til selskabet mange anmeldelser angående udvist flid i jordbruget m. v., og om det end altid må interessere selskabet at erfare deslige agtværdige bestræbelser, er dog en stor del af de anmeldte foretagender ikke af det omfang eller af den natur, at de efter selskabets nærværende virkemåde kunne give adgang til at belønnes« [112].

Skarpere endnu lød dommen i den forudgående udsigt over selskabets virksomhed:

»Først bør berøres den noget forandrede retning, der er givet selskabets virkemåde i den senere tid. Omtrent i de første 50 år af sin tilværelse søgte det nemlig især at opnå sit øjemed næsten alene ved at udlove og tildele præmier for mangehånde specielle genstande. Men i de senere år har selskabet set sig opfordret til at inddrage

de fleste af disse præmier, ej blot for at kunne mere udelt anvende sin kraft på flere genstande af større vigtighed, og som nærmere angik dets hovedformål: agerdyrkningens fremme; men også fordi selskabet af adskillige erfaringer havde grund til at befrygte, at hensigten med præmiernes tilkendelse, ved at hædre det første foretagende at opmuntre til lignende, ofte forfejledes« [113].

For fremtiden ville man da blot belønne foretagender, der bar præg af ualmindelig flid og anstrengelse i de vigtigste grene af landøkonomien. Og »hovedgenstanden for selskabets virken i praktisk henseende« skulle nu være ved pengeunderstøttelser at fremme planmæssig drifts indførelse på bønderjorder [114]. I 1832 tog man endelig hele konsekvensen af denne nyvurdering: man ville fremtidig ikke udsende prismaterielister [115]. I den følgende tid fandt man endnu et par gange anledning til at fælde dom over præmiesystemet. I årsberetningen 1838–39 hed det, at man efterhånden har unddraget sig præmiesystemet, »hvis misligheder erfaringen mere og mere synes at godtgøre« [116]. I årsberetningen 1841–42 hed det, at »ved den fremadskridende oplysning blandt landalmuen er denne blevet modtageligere for andre mere indgribende og frugtbringende påvirkningsmidler« end tildeling af præmier og belønninger [117]. Man fremhævede her arbejdet med undervisning, opbygning af biblioteker og oplæring af bønderkarle. Endnu i 1845–46 mente man at måtte komme med en kritik af den tid, da selskabet anvendte »sine årlige indtægter så godt som udelukkende til uddeling af belønninger for mange forskellige, dets formål nærmere eller fjernere vedrørende, tildels også industrielle foretagender, som fandtes at egne sig til opmuntring« [118]. Vi har set, at i praksis var det dog altid landbruget, der ganske dominerede.

Krav, præmieæskninger og præmielister

Landhusholdningsselskabet fortsatte dog efter 1832 med uddeling af præmier, trods kritikken og opgivelsen af prismaterielisterne. Omfanget var imidlertid meget mindre, og bestemmelserne vedrørende belønninger får en tilbagetrukket plads. I selskabets virksomhedsplan, på budgettet og i regnskabet kommer præmierne langt ned i rækken. De ny love af 1857 og de følgende af 1872 og 1933 nævner endda overhovedet intet om præmier eller belønninger [119].

I bestemmelserne for selskabets virksomhed 1833–34 hed det, som pkt. 6:

»Udmærkede og mønsterværdige foretagender i landbruget vil selskabet, så vidt muligt, stræbe at hædre og påskønne, især for så vidt de i nogen betydelig grad er fortjenstfulde, enten med hensyn til deres art og omfang, eller til de særdeles omstændigheder, hvorunder de er udført« [120].

I årsberetningen for 1865 understreges det, at det kun er undtagelsesvis, at der frembyder sig lejlighed til at uddele agtelsestegn for ualmindelig virksomhed i landbruget, og da især i sådanne tilfælde, hvor de pågældende har udført noget, der kan tjene til følgeværdigt eksempel for andre [121]. Fordringerne stiger stadig. I 1869–70 fremhæves det, at der nu stilles større krav til særlig fremragende virksomhed og navnlig til dens betydning som eksempel for andre [122]. Fra 1871–72 hedder det, at det udførte arbejde må være ualmindeligt på egnen og stå som et fremragende og følgeværdigt eksempel for andre [123]. Disse krav stilledes også i de ny regler for hædersbelønninger fra 1900–01, sammen med yderligere krav om, at arbejdet måtte have betalt sig, at det skulle have strakt sig over et længere tidsrum, at kun små midler havde været til rådighed, og at arbejdets udførelse havde medført større eller mindre modgang eller besvær [124].

Var Landhusholdningsselskabets belønninger blevet færre og vanskeligere at opnå, så har landmændene i mange egne fundet en vis erstatning i de belønninger, lokale landøkonomiske selskaber mange steder begyndte at uddele. De første af disse selskaber dannedes allerede under Napoleons-krigene, med Bornholms som det første i 1805, hvorefter kom selskaber for Maribo amt 1809 Fyns stift og Randers amt 1810, Holbæk amt 1812 og enkelte andre [125]. I de vanskelige år i 1820'erne standsede selskaberne, men bevægelsen tog fart igen i 1830'erne og 1840'erne. Det ældste, der fik varig betydning, var vistnok det i 1823 stiftede Vejle Amts Landøkonomiske Selskab; på flere måder virkede det som det store Landhusholdningsselskab, med opmuntringer og støtte til landbrug og husflid, herunder også tekstilindustrien [126]. Efterhånden blev der mange sådanne selskaber. Således uddelte den omkr. 1838 oprettede Landøkonomiske Forening på grevskabet Frijsenborg præmier for velbehandlede brakmarker og bønderkarles læsning i økonomiske skrifter, og lignende præmier uddeltes på denne tid af Sorø Amts Landøkonomiske Selskab [127]. Landhusholdningsselskabet selv tilskyndede til oprettelse af sådanne selskaber, glædede sig over virksomheden og så den i 1836 som »et glædeligt tegn på det fædrelandssind og den ånd for landøkonomiske forbedringer, der besjæler disse foreningers medlemmer« [128].

Nu som før stilledes der til præmieæskningerne strenge krav til oplysninger og attester. Indkomne ansøgninger blev grundigt behandlet og strengt bedømt [129]. Fra 1901 var det i bestemmelserne fastsat, at det nærmest boende medlem af bedømmelsesudvalget ved selvsyn eller ved nærmere forhandling med den stedlige landboforening skulle undersøge forholdene [130]. Fra 1871–72 sendtes præmieansøgninger først til egnens landøkonomiske forening, og efter at denne havde udtalt sig, gik de videre til et udvalg af selskabets be-

styrelse [131]. De lokale landboforeninger kunne også selv nu og da tage initiativet til at få belønnet fremtrædende landbrugere, som da Hammerum Herreds Landboforening i 1872 lod foretage en undersøgelse for at finde de fortrinligste agerbrug i herredet [132]. Et selvstændigt initiativ fra Landhusholdningsselskabets side var ifølge de ny regler fra 1900–01 også en mulighed [133]. Den ny form skulle anvendes ved tildeling af hædersbelønninger til folk, der på særlig måde havde virket til gavn for landbruget som opfindere, opdrættere og lignende; tildelingen skulle ske efter indstilling af eller samråd med selskabets belønningsudvalg. Samtidig blev det bestemt, at hædersbelønninger for fremtiden skulle tildeles efter indstilling fra den stedlige landboforening, således at der ikke mere fordredes ansøgninger fra vedkommende selv.

Sølvbægre og andre præmier

Hvert år siden 1833 kunne man i Landhusholdningsselskabets årsberetning læse om dem, der havde fået belønning »for landboflid«. Hvert år til ind i 1860-erne drejede det sig om mellem 5 og 22 personer; så faldt tallet til mellem 1 og 9 årligt, idet der endda enkelte år slet ikke uddeltes nogen præmie. Årene 1833 og 1834 var overgangsår. For disse to år fik henholdsvis 17 og 6 personer præmie, for planmæssig drift, for grundforbedringer, træplantning og landboflid, og rubrikken hed »Understøttelser og agtelsestegn«. I 1836 fik 7 personer præmie for 1835, og overskriften var »Belønnede foretagender«. Siden 1837 har den været »Belønnet landboflid« eller lignende, i 1871 ændret til den betegnelse, der bruges endnu i dag: »Hædersbelønninger for landboflid«. Betegnelsen landboflid omfattede i begyndelsen opdyrkning af rå jorder, plantning, engvanding, ypperlig dyrkning af huslodder, godt agerbrug i almindelighed, omhyggelig mælkedrift, kreaturopdræt, rodfrugtdyrkning m. m., fra 1870'erne næsten alene opdyrkning af rå jorder og ypperlig dyrkning af huslodder [134]. I en mængde tilfælde er der dog også uddelt belønninger ud over dem »for landboflid«. Således skænkede selskabet et særligt sølvbæger som ærespræmie ved Nordisk fjerkræudstilling i København den 3.–6. juni 1937, og ved 150 års-jubilæet for stavnsbåndets løsning i sommeren 1938 hædrede selskabet otte mænd, der inden for de forskellige fagområder havde ydet et særligt fortjenstfuldt arbejde, ved at tildele dem en særlig sølvpokal [135]. Efter indstilling fra belønningsudvalget er der i årene 1902–35 uddelt henved en halv snes sølvbægre til mænd, der som opfindere, opdrættere eller på anden måde i særlig grad havde virket til gavn for landbruget [136]. Fra 1911 er uddelt et stort antal duelighedsmedaljer for landarbejdere og tyende på landet, »Hæderspris for landarbejde«; omkostningerne hertil er blevet dæk-

Landhusholdningsselskabets duelighedsmedalje.

I 1911 uddeltes for første gang den såkaldte duelighedsmedalje, en hædersbelønning til tyende og medarbejdere for lang og tro tjeneste inden for landbruget og skov- og havebruget. I årene siden er der uddelt henimod 1300 af disse medaljer.

ket af en del af det beløb, der fra 1910 af »Julius Skrikes Stiftelse« blev stillet til rådighed til fremme af landbruget; med disse medaljer har selskabet ønsket at støtte bestræbelserne for at skabe fastere arbejdsforhold på landet og knytte medhjælperne nærmere til husbonden [137]. De to første år uddeltes årligt 10 medaljer, så blev i 1913 tallet fordoblet, og fra 1943 har det været indtil 25 medaljer årligt, således at der nu i alt er uddelt henimod 1300 af disse medaljer [138]. Herudover har forskellige legater muliggjort uddeling af belønninger på særlige områder, således fra 1876 Grosserer G. Buscks legat til præmier ved mejeriudstillinger, fra 1883 Grosserer N. F. Muncks legat til præmier for smede og maskinfabrikanter ved Landmandsforsamlingerne, fra 1891 Etatsråd Philip W. Heymans legat til præmier for slagterisvin, fra 1903 Gammeleje-legatet til uddeling af ærespræmier enten ved landmandsforsamlinger, udstillinger eller lignende, eller til særlig fremragende mænd eller kvinder, der på en eller anden måde har gjort sig udmærket fortjente af det danske landbrug, fra 1912 J. Pedersen-Bjerregaards legat af 26. marts 1913 til uddeling af præmier for særlig fremragende virksomhed på landbrugsbinæringenes område og fra 1914 Brødrene Bendix' jubilæumslegat til præmier for et på landbrugets område eller til dets bedste udført arbejde af videnskabelig eller praktisk art [139]. Også på anden måde har Landhusholdningsselskabet fået midler til præmieringer og belønninger. Da der i 1967 uddeltes en prisbeløn-

ning på 25.000 kr. for besvarelsen af en prisopgave om landbrugets samfundsøkonomiske betydning, var beløbet således stillet til rådighed af »Carlsbergs Mindelegat for Brygger J. C. Jacobsen« [140].

Som tidligere er der ofte i meddelelserne om præmievindere blevet bragt hele levnedsskildringer, nu og da på adskillige sider, med detaljerede oplysninger om den belønnedes økonomiske og sociale forhold og arbejdets omfang og art. Man kan her finde interessante oplysninger til belysning af tidligere tiders levevilkår. De uddelte præmier var efter 1833 næsten alene sølvbægre; medaljerne var meget få, og kun sjældent var der tale om belønninger i form af en pengesum eller et landbrugsredskab og i så fald kun efter den belønnedes eget ønske [141]. I året 1900 blev det besluttet at indskrænke de oprindelige seks forskellige sølvbægre til tre, således at man fremtidig blot uddelte 1., 3. og 5. bæger, fra 1904 betegnet som det største, det store og det almindelige sølvbæger [142]. Bægrene fulgtes altid af skriftlige dimplomer, udstedt af selskabets præsidium.

Medaljernes andel af belønningerne siden 1833 har været ganske lille; de udgør mindre end en halv snes; den sidste synes givet i 1888 [143]. Til disse sjældne udmærkelser kommer enkelte sølvfade, sølvdrikkehorn og lignende.

Efter 1833 udgør »hædrende omtale« en god del af de hædersbevisninger, der er blevet tildelt. Også denne form var værdsat og blev bemærket i befolkningen. Da en sognefoged i Nørresundby i 1833–34 var blevet nævnt med hæder, fordi han havde vedligeholdt og fortsat en træplantage, anlagt af den forrige ejer, indløb der en anmeldelse, hvori det blev hævdet, at denne udmærkelse formentlig ikke tilkom den pågældende [144]. Selskabet måtte da lade sagen nærmere undersøge og kunne i den følgende årsberetning meddele, at man derved »endyderligere« havde forvisset sig om, »at denne anke er aldeles ubeføjet«. Selskabet fortsatte med uddeling af diplomer med »hædrende omtale«, idet dog de sidste synes uddelt i 1932. Indtil da var siden 1833 uddelt i alt 193 af disse diplomer [145].

Og dog havde man ikke med den hædrende omtale et håndgribeligt bevis på udmærkelsen, således som man havde det, når det drejede sig om sølvbægrene. De blev værdsat og husket længe. I 1833 fik en gårdmand på Lolland tilkendt et sølvbæger for moseopdyrkning, stenrydning og mergling [146]. Han døde kort efter, og bægeret blev aldrig udleveret. Men det blev ikke glemt. I 1855, 22 år senere, sørgede stedets præst for, at bægeret blev udleveret til den afdødes datter og svigersøn, der havde videreført arbejdet på gården.

At Landhusholdningsselskabet også, i hvert fald en enkelt gang, har kunnet udvirke officielle dekorationer, har man et eksempel på i 1847. En gårdejer på Præstøegnen havde udført et omfattende arbejde på flere områder [147].

Efter at selskabet herom havde nedlagt allerunderdanigste forestilling, blev bonden benådet med Dannebrogsmændenes hæderstegn. Allerede i 1806 havde der været tanker fremme om, at selskabet skulle andrage hos regeringen om, at der for »fortjenester af agerbrugets fremhjælpning« måtte tilkendes en fortjenstorden, men forslaget var blevet forkastet; man mente, at det måtte være regeringens sag, og at »selskabets første guldmedalje var et så betydningsfuldt anerkendelsestegn, at ethvert andet måtte anses for overflødigt« [148].

De få præmietagere gav ikke baggrund for højtidelige præmiemøder, således som man havde haft det i selskabets første tid. Alligevel skabte man mulighed for, at overrækkelsen kunne få et lidt højtideligt præg, en form, der kunne skabe opmærksomhed. I bestemmelserne stod der, at det nærmest boende medlem af belønningsudvalget personligt eller ved landboforeningens formand skulle overrække diplom eller sølvbæger ved en passende lejlighed, fx på den stedlige landboforenings generalforsamling [149].

Selv det lille antal præmier efter 1833 kunne nu og da være en belastning for selskabets økonomi. På budgetmødet i 1864 vedtoges det, til overraskelse for præsidiet, at beløbet til belønninger for landboflid skulle inddrages, men det blev atter optaget på budgettet for det følgende år, idet man bl. a. fremhævede den store anseelse, selskabets »hæderspokaler« nød, og den glæde, de bragte ind i dygtige og hæderlige småkårshjem [150]. Sølvbægrene blev dog efterhånden dyre. I begyndelsen af 1900årene kostede det store bæger godt 100 kr., men i 1920'erne måtte selskabet give mere end 400 kr. for dette bæger [151]. Alligevel fandt man ofte udveje til at uddele præmier til de fleste af de indstillede. Af de otte indstillinger, der i 1933 indkom om uddeling af hædersbelønninger, bortfaldt én p. gr. a. dødsfald, og af de resterende blev de fem belønnet i 1934, mens yderligere én af de syv fik et bæger det følgende år og den sidste bortfaldt ved besigtigelsen af arbejdet [152]. Når der i årene 1944–46 overhovedet ikke uddeltes sølvbægre, var det fordi det på grund af krigen var umuligt at skaffe sølv [153].

Prisopgaver

Selv om Landhusholdningsselskabet efter 1832 ikke mere udsendte årlige prisopgaver, blev der dog nu og da udskrevet en teoretisk opgave [154]. I marts 1840 udskreves der således gennem de offentlige blade to prisopgaver: »Kong Frederik den Sjette var bondens ven« og »En kritisk og sammenlignende udsigt over landboforholdene i Danmark, Hertugdømmerne og en række europæiske lande« [155]. Hundrede år senere, i 1942–43, handlede en prisopgave om et så teknisk emne som »Angivelse af metoder til bestemmelse af fosforsyre

og kalium ved jordbundsundersøgelser« [156]. Den seneste prisopgave, der har været udskrevet af selskabet, var den ovenfor nævnte om landbrugets samfundsøkonomiske betydning, fra 1966 [157].

Præmievindere og resultater

Det lille antal belønninger efter 1832 kan ikke på samme måde som de mange i præmieselskabets tid kaste lys over forhold inden for det danske erhvervsliv, ikke engang landbrugets. Præmietagernes geografiske fordeling er vel ujævn på en helt anden måde end tidligere, men det skyldes især, at selskabets opmærk-

TABEL 8

Belønninger og agtelsestegn 1833–1967

Amt	1	2	3	I alt
Ikke topografisk bestemt	0	0	12	12
København	0	2	10	12
Københavns	7	7	26	40
Frederiksborg	8	1	24	33
Holbæk	13	2	18	33
Sorø	10	2	12	24
Præstø	10	7	16	33
Bornholms	16	5	2	23
Maribo	13	7	15	35
Odense	24	12	30	66
Svendborg	16	8	32	56
Hjørring	43	12	9	64
Thisted	23	9	17	49
Ålborg	33	18	10	61
Viborg	58	17	15	90
Randers	36	17	6	59
Århus	16	7	6	29
Skanderborg	47	9	16	72
Vejle	72	18	14	104
Ringkøbing	141	22	29	192
Ribe	30	11	12	53
Haderslev	3	0	7	10
Tønder	0	0	1	1
Åbenrå–Sønderborg	1	0	9	10
I alt	620	193	348	1.161
Færøerne	4	0	0	4
Slesvig	1	0	0	1
Island	10	4	1	15
Øvrige (Grønland, Vestindien)	1	0	3	4

Kilde: Kartotek over Landhusholdningsselskabets præmievindere, jfr. note 74, og selskabets årsberetninger og Tidsskrift for landøkonomi.

Landhusholdningsselskabets store sølvbæger.
Bægeret er tildelt landbrugsskolelorstander Johs. Petersen-Dalum for landøkonomisk oplysningsarbejde.

somhed fra omkr. 1850 særlig var henvendt på opdyrkning af hede- og mosejorder, hvorfor det nu er Jylland, der dominerer med hensyn til præmietagere [158]. Af tabel 8 ses fordelingen på de forskellige amter 1833–1967. Det fremgår af kolonne 1, at af de i alt 620 personer, der er belønnet »for landboflid« tegner Nørrejylland sig for de 503, mens Sjælland og Møn, Bornholm og Lolland-Falster blot har 77 og Fyn 40 belønnede personer. Forholdene er næsten det modsatte af det, de var i præmieperioden. Dog står de sønderjyske amter fortsat svagt, med blot 1 belønnet person i perioden 1833–64 og 3 i perioden 1920–67, hvortil kommer én fra Slesvig i 1856. Den seneste af de 10 belønninger til Island er givet i 1877.

Et noget lignende billede giver tallene for de personer, der er blevet »nævnt med hæder« (kolonne 2); øerne står med 53 sådanne hædersbelønninger mod Jyllands 140.

Hvad der i øvrigt er uddelt af belønninger og hædersbevisninger af Landhusholdningsselskabet siden 1833 fremgår af kolonne 3 i tabel 8. Det drejer sig om præmierne for arbejde på landbrugsbinæringernes område og andre af de præmier, der er uddelt med økonomisk baggrund i de ovenfor nævnte legater; det drejer sig om ærespræmier, særlige præmier, de få medaljer, sølvfade og sølvdrikkehorn; derimod er de få præmier for prisopgaver ikke med.

En følge af selskabets præmiepolitik især efter ca 1850 har været, at det næsten alene er husmænd, bolsmænd og gårdmænd, der har fået præmier i tiden siden 1833. Større landbrugere, ejere eller forpagtere, har været ganske få, ligesom embedsmænd og andre af de øvrige grupper, der var repræsenteret i præmieperioden.

Gennem to århundreder har Landhusholdningsselskabet uddelt præmier og belønninger for usædvanlig indsats inden for det danske riges erhvervsliv, først og fremmest landbruget. I det første halve århundrede var præmiernes antal stort og de uddeltes for mange aktiviteter. Siden blev tallet mindre, men præmierne blev så meget mere usædvanlige og endnu mere værdsat. For mange har en guldmedalje, en sølvmedalje eller et sølvbæger stået som »mindet om den kraftfulde alders raske færd«, som Jonas Collin i 1817 udtrykte det. Og præmierne har opmuntret ungdommen til også at tage fat. Landhusholdningsselskabet selv kan i 200året se tilbage på et arbejde, der mellem meget andet omfatter uddeling af præmier, belønninger og agtelsestegn til mere end 10.500 aktive borgere i den danske konges lande [159].

Bilag

Ved hver prismaterie er anført det tidsrum, hvori den blev udskrevet. Og i seks kolonner er ud for hver prismaterie anført tallet af præmievindere i Danmark for hvert af de seks årtier fra 1770–1832, idet den sidste periode dog omfatter årene 1820–32. I en syvende kolonne er anført det samlede antal præmievindere 1770–1832. Hvor et præmieret arbejde ikke har kunnet henføres til en prismaterie, er det anbragt under selve »emnet« (sådanne er i bilaget kursiveret), og de forskellige »emner« er placeret i systemet på samme måde som prismaterierne og mellem disse. Hvis der blot har været en mindre forskel på en prismaterie og et præmieret arbejde, er arbejdet alligevel medtalt under prismaterien. Der skelnes således ikke mellem præmier »for bistader med veloverfødte bier« og præmier »for 40 bistader«, »for biavl i 22 år« osv. På samme måde er der ikke skelnet mellem præmier »for landalmuens undervisning i ager- og havebrug efter selskabets trykte underretninger« og præmier for sådan undervisning uden omtale af, at den er sket efter selskabets trykte underretninger. Som regel har det ikke været vanskeligt at placere en præmievinder under en prismaterie eller et »emne«. Det må dog bemærkes, at én prismaterie kan skjule sig under en præmievinderbeskrivelse, der peger mod en anden prismaterie. For årene 1785–1801 var der udskrevet en prismaterie »for torneplantning (d. v. s. tjørn) i Danmark«. Ifølge præmievinderlisterne synes der kun at være uddelt præmier for torneplantning i de to år 1781 og 1800. Men gennem en lang årrække er uddelt en stor mængde præmier »for levende gærders plantning« (1769–1806), og herunder forekommer en del arbejder, hvor torneplantning er indgået. For flere andre prismaterier kan gælde lignende forhold. Endelig er der problemer med en del præmievindere, der har vundet præmie for flittigt arbejde på flere områder, f. eks. »for 208 favne enkelte stengærder med jordvold, 7 til 8 kvarter høje og 1½ alen brede, samt opsat 96 favne jorddiger«[160]. Hvis et enkelt arbejde dominerer, som i dette tilfælde, er sådanne præmievindere medtalt under den prismaterie eller det emne, hvortil det pågældende arbejde hører. Består arbejdet af en række aktiviteter, hvor ingen enkelt dominerer, er præmievinderen medtalt under emnet »for bedste drift og flid i agerdyrkningen«. Selskabet brugte selv for en stor del i sådanne tilfælde placering under betegnelser som »for flid i agerdyrkningen«, »for flid og vindskibelighed i agerdyrkningen« og lignende.

Når alene Danmark er medtaget, og Norge, Færøerne, Island og Grønland er udeladt, skyldes det, at disse områder på grund af naturforhold og andre forhold havde et erhvervsliv, der på flere punkter afveg fra Danmarks, således at det næppe har nogen mening at behandle det danske monarki under et. At der blev udskrevet særlige prismaterier for disse områder viser også dette. Heller ikke de dele af Slesvig, der ligger syd for den nuværende grænse er medtaget. Som det vil fremgå, var der imidlertid kun ganske få præmietagere fra dette område, ligesom for øvrigt fra den del af Slesvig, der i dag udgør de sønderjyske amter.

BILAG

Landhusholdningsselskabets prismaterier og antallet af præmievindere i Danmark 1700–1832, fordelt på tiår

	1770–1779	1780–1789	1790–1799	1800–1809	1810–1819	1820–1832	1770–1832
Teoretiske i alt	47	28	23	23	13	8	142
Praktiske:							
LANDBRUG							
Udskiftning m. m.	0	6	0	0	1	0	7
For fællesskabets ophævelse (fra 1790: af jordegodsejere) 1769–96	28[1]	210[1]	3	0	1	0	242[2]
For den bonde, som udflytter og på bedste måde dyrker sin jord i Københavns amt 1782–93 (privat)	0	1	1	0	0	0	2
For proprietærer, som på deres godser befordrer borgerlig frihed og ejendom (fra 1788: forbedrer deres bønders forfatning) 1781–96	0	0	4	0	0	0	4
Undervisning og oplysning	0	0	0	2	0	0	2
For havedyrkningens befordring hos landalmuen ved gartnere, præster, skoleholdere, degne o. a. (fra 1810: for havedyrkning) 1781–1813	0	1	2	1	6	0	10
For landalmuens undervisning i ager- og havebrug efter selskabets trykte underretninger (fra 1810: samt i håndarbejde) 1781–1820	0	10	0	2	5	0	17
For skoleholdere (o. a.) på proprietærgodser, som lærer bønderdrenge, såvidt fornødent for husligt bogholderi, at skrive og regne 1782–1804	0	24	37	28	1	0	90
For (små) lånebibliotekers anlæggelse på landet til almuens tjeneste 1785–1812	0	1	5	11	20	10	47
For bedste drift og flid i agerdyrkningen	50	108[1]	117	102	46	66	489[1]
For en gårds bedste drift (fra 1820: bønderjorders hensigtsmæssige dyrkning) 1810–32	0	0	0	0	0	0	0
For mærkeligste forbedring i agerbruget på Bornholm 1782–96	0	0	0	0	0	0	0
For husmandslodders bedste dyrkning 1801–32	0	0	0	4	4	1	9
For pløjning og kørsel med stude 1785–1809	0	23	29	2	0	0	54

Hegning	1	10	8	4	1	0	24
For levende gærders plantning 1769–1806	53[3]	77	31	31	0	0	192[3]
For torneplantning 1785–1801	0	4	0	1	0	0	5
For stengærders rejsning 1776–1817	108	577[2]	112	80	11	0	888[2]
For stengærders sætning og piletræers plantning i Vårst by i Jylland 1790–97 (privat)	0	0	0	0	0	0	0
Grundforbedring (moser, heder, mergling)	51	12	34	3	4	6	110
For vandafledning fra ager og eng 1776–1819	12[3]	259[6]	60	25[1]	19	2	377[10]
For bedækkede vandgrøfters anlæg 1801–13	0	0	0	0	0	0	0
For vandafledning på Amager 1782–96	0	0	0	0	0	0	0
For bedste (fra 1811: rigtige) behandling af tørvemoser 1781–1813	0	49	6	8	3[1]	1	67[1]
For Åmosens forbedring ved grøftning og rydning 1781–1809	0	28	0	0	0	0	28
For de bedste indretninger til engenes vanding 1785–1813	0	2	13	10	1	0	26
For sandige overdrevs og heders besåning med nåletræer o. a. træer 1781–1810	0	0	0	0	0	0	0
For unyttige mosers besåning eller beplantning med bekvemme busk- og træsorter 1781–1801	0	0	0	0	0	0	0
For polske vikkers udryddelse i Åstrup sogn under Karlsfelds gods på Falster 1776–1804 (privat)	0	0	0	0	0	0	0
Jordbrug							
For udbredelsen af engelske plove (dvs. svingplove) 1819–24	0	0	0	0	0	5	5
For forsøg med såning af vår- og vintersæd 1821–24	0	0	0	0	0	1	1
For tærskemaskiners forbedring og anskaffelse 1799–1810	0	0	0	6	0	0	6
Kartofler	1	1	1	3	1	0	7
For avl af kartofler til salg 1807–10	0	0	0	4	0	0	4
Raps	1	0	0	0	0	0	1
For indenlandske græsarters udsåning og dyrkning 1782–1813	0	0	1	3	3	0	7
For kløveravl (fra 1803: for kløverfrø til salg) 1778–1809	19[1]	89[1]	121	25	0	0	254[2]
For foderurters dyrkning på sandige jorder (fra 1810: og for avl af rajgræsfrø) 1806–20	0	0	0	0	2	2	4

	1770–1779	1780–1789	1790–1799	1800–1809	1810–1819	1820–1832	1770–1832
Avl af grøntsager i større mængder	0	5	0	0	0	0	5
Haveanlæg, havedyrkning, blomsterdyrkning	0	9	23	21	17	24	94
For frugttræers opelskning (fra 1797: for frugthavers anlæg hos bønder af gartnere på landet) 1777–1809	2	57	41	6	12	0	118
For frugttræskolers anlæg 1777–96	0	13	15	1	1	2	32
Råvarer til håndværk og industri	0	0	0	0	0	1	1
For den bedste peberrod, lig den tyske, avlet i Danmark 1782–1809	0	0	1	1	1	0	3
For nellike-rodens dyrkning 1785–89	0	3	0	0	0	1	4
For humleplantning og humleavl 1770–1809	17	18	8	4	2	3	52
For dyrkning af humle blandt bønder, især i det gamle Københavns amt 1820–22	0	0	0	0	0	0	0
For hampeavl i almindelighed 1777–1818 (kongelig)	3	26	11	4	3	0	47
For hamps avl og afhændelse til Holmen 1810–13 (privat)	0	0	0	0	0	0	0
For høravl (1777–79: i Fyn og Århus stift) 1777–1818 (kongelig)	15	26	39	45	15	3	143
For høravl på Amager 1782–1804	0	0	6	4	0	0	10
For høravl og spindeskolers anlæg i Vordingborg amt (fra 1788: og hørberedning på Øbjerggårds gods) 1780–1804 (privat)	0	6	3	0	0	0	9
For forbedringer af tobaksavlen	2	0	0	0	0	0	2
For tobaksavl af købstadindvånere 1777–1813 (kongelig)	8	7	7	0	1	0	23
For tobaksavlens fremme i og omkring Fredericia 1770–73	0	0	0	0	0	0	0
For indsamling af medicinske urter og rødder (fra 1783: og salg, fra 1810: for indsamling, dyrkning og salg) 1781–1820	0	14	3	2	5	1	25
For krappens dyrkning i Sjælland 1810–13 (privat)	0	0	0	0	0	0	0
For krappens dyrkning i Randers og Århus amter 1810–13	0	0	1	0	0	0	1
Dyrkning og indsamling af farveplanter (vajd)	0	0	0	2	1	0	3

Husdyrbrug							
For sommerstaldfodring med de fleste køer af en gårds besætning 1781–1832	0	7	19	17	10	4	57
For kreaturers fodring med roer og rødder 1782–1819	0	0	0	1	0	0	1
For småkreaturers opfødning med det mindste forbrug af kærne 1803–09	0	0	0	0	0	0	0
For landøkonomers forsøg med fodring af køer med forskellige foderurter og rodvækster 1821–28	0	0	0	0	0	0	0
For den bonde i Ørum amt i Thy, som leverer den bedste hingst til stutteri-kommissionen i samme amt 1782–87 (privat)	0	0	0	0	0	0	0
For svins opfødning med al slags grønt og fedning med det mindste forbrug af kærne 1803–09	0	0	0	0	0	0	0
For landmænd, der tillægger og opføder gæs 1829–32	0	0	0	0	0	7	7
For bistader med veloverfødte bier (fra 1810: og honningens bedre behandling) 1770–1813	77	83	121	28	18	3	330
For såning og plantning af vækster, hvoraf bier kan trække 1781–1804	0	1	0	0	0	0	1
Fåreavl, forbedring af denne	0	0	3	1	1	0	5
For den talrigste fårehjord med fineste uld 1770–1801	5	3	3	0	0	0	11
For tillæg af spanske får fra schæferiet på Esrom 1803–19 (kgl.)	0	0	0	2	3	1	6
SKOVBRUG	0	1	0	2	0	0	3
For træplantninger på bønderjorder (fra 1824: understøttelser (her ikke medtalt), fordi belønninger ikke havde hjulpet) 1812–32	0	0	0	0	8	15	23
For plantning af piletræer (fra 1781: o. a. træer) 1775–1811	11	177	39	13	0	0	240
For plantning af piletræer omkring Limfjorden 1779–1813 se foreg.							
For pilevånd opelskede og solgt til kurvemagerne 1805–13	0	0	0	0	1	0	1
For plantning af højstammede pil til flettegærder 1811–13	0	0	0	0	0	0	0
For akacietræers opelskning 1800–06	0	0	0	0	0	0	0
FISKERI	0	28[1]	8	4	0	0	40[1]
For fiskere, der har fanget og afsat en større mængde fisk til saltning eller tørring 1824–32	0	0	0	0	0	18	18
For fangsten af tentejen eller makrelstøren 1785–91	0	0	0	0	0	0	0
For fiskeri i Isefjorden med drivgarn 1784–98	0	3	7	0	0	0	10

	1770–1779	1780–1789	1790–1799	1800–1809	1810–1819	1820–1832	1770–1832
JAGT (*ræve, marsvin m. m., skadelige dyrs ødelæggelse*)	3	3	0	1	3	0	10
For den bedste (fra 1810: største) sælhundefangst 1776–1813	12	17	11	9	0	8	57
For økonomiske sten- og jordarters opdagelse 1811–13	0	7	0	0	4	0	11
For anvendelse af tang til brændsel 1801–09	0	0	0	1	0	0	1
HÅNDVÆRK, INDUSTRI OG HUSFLID *uspecificeret*	0	0	0	0	1	0	1
Næringsmidler	0	4	0	2	0	0	6
Kødvarer, fisk	1	0	0	2	0	0	3
For suppe- eller bouillonkagers tillavning 1790–93	0	0	0	0	0	0	0
For det anlæg, som tilvirker og afsætter i to år det største kvantum af saltet eller tørret fisk 1824–32	0	0	0	0	0	2	2
Mejeri							
Fremstilling af Schweizerost og Gloucesterost	0	0	0	1	0	2	3
For bedste søde oste (fra 1811: sødmælksoste) 1786–1813	0	0	7	1	1	0	9
For mælkevallens anvendelse 1804–06	0	0	0	0	0	0	0
Mølleri	0	6	1	0	0	0	7
For en maskine, der kan skille boghvedekorn fra skal og hinde 1830	0	0	0	0	0	1	1
Bageri	0	0	2	0	0	1	2
Frugt							
For indenlandske frugters tørring til salg og anvendelse i husholdningen (fra 1811: og tilberedelse af most, olie og safter) 1794–1813	0	0	0	2	0	0	2
For den bonde, der har forsendt en mængde af mindste 12 lispund vel tørrede og indpakkede indenlandske træfrugter 1823–32	0	0	0	0	0	5	5

Brændevinsbrænderi	0	0	3	0	0	1	4
For destillering af bedste genever-brændevin 1778–96	0	1	1	0	0	0	2
For opførelse af køller og bagerovne på marken til fælles brug for landsbyerne 1794–1819	0	0	0	6	1	0	7
Bryggeri	0	0	1	0	0	0	1
For bedste sorter øl, brygget i de danske købstæder uden for København 1783–1813	0	1	1	0	0	0	2
For et instrument, hvorved ethvert øls styrke og værdi kan udfindes 1785–93	0	0	0	0	0	0	0
Eddikebrygning	0	0	1	0	0	0	1
For den bedste most 1786–1806	0	0	0	0	0	0	0
Tekstiler og beklædning	8[5]	145[1]	262	115	46	50	626[6]
For spind af drengebørn på landet 1786–1800	0	0	0	0	0	0	0
For uldspinderi(erne) i Sjælland og på Møn (fra 1775: i købstæderne) 1769–1800	12[2]	3	3	0	0	0	18[2]
For spind i visse københavnske skoler og hospitaler 1770–1800	59	30[9]	31[1]	0	0	0	120[10]
For totenede spinderokkes forfærdigelse 1797–98	1	1	0	1	0	0	3
For opførelse af hørtørreovne efter den Schrolske (fra 1816: og Voelkerske) måde 1805–19	0	0	0	1	1	0	2
For opfindelse af en (hør)skættemaskine, helst en større, beregnet på hestekraft 1827–29	0	0	0	0	0	0	0
For ulden tøj til bønderklæder af uld farvet af naturen selv 1781–1801	0	2	0	0	0	0	2
For fabriksmæssige klædevarers forfærdigelse af landalmuen 1811–13	0	0	0	0	0	0	0
For indsamling af krølhår 1804–06	0	0	0	0	0	0	0
For linnedstrømpebinden (på landet) 1777–1800	9	8	1	0	0	0	18
For stolebetræk, forfærdigede af hestehår 1790–1810	0	0	0	0	0	0	0
Læderarbejde	1	4	2	0	0	0	7
For Randers handsker 1770–75	4	0	0	0	0	0	4
For læder til støvleskafter på engelsk måde tilberedt og tilskåret 1781–82	0	1	0	0	0	0	1
For såle- eller puntlæder barket på engelsk måde 1781–89	0	2	0	0	0	0	2

	1770–1779	1780–1789	1790–1799	1800–1809	1810–1819	1820–1832	1770–1832
Kemisk virksomhed	1	0	1	0	0	0	2
For dansk sæbe lig den venetianske eller marseilliske 1769–73	0	0	0	0	0	0	0
For bogolies tilberedning (dvs. olie af bøgens frugter) 1790–1800	0	0	1	0	0	0	1
Sten, ler, porcelæn, møllesten	2	1	2	0	0	0	5
For små teglværkers oprettelse på landet 1771–81 (privat)	5	8	10	5	1	2	31
For velbrændte mursten fra et nyt anlagt landsby-teglbrænderi i Assens og Hindsgavl amter 1783–1813 (privat)	0	0	0	0	0	0	0
For bøssesten gjort her i rigerne 1782	0	4	1	0	0	0	5
Kalkværker	0	0	2	3	0	0	5
Jern- og metalarbejde	10	4	6	7	0	4	31
Kornrensningsmaskiner	0	0	1	3	0	0	4
Tærskemaskiner	0	0	0	1	0	0	1
For bedste sorter stål 1785–1811	0	0	0	0	0	0	0
For de folk af bondestanden, som på Frederiksværk lader deres børn oplære i de derværende fabrikker 1807–10	0	0	0	0	0	0	0
For forfærdigelse af Falkenstenske plove 1772–73	0	0	0	0	0	0	0
For danske kapmessere eller sukkerøkser for Vestindien 1769	1	0	0	0	0	0	1
For hakker (NB til plantagebrug) for Vestindien, gjort her i landet 1770–81	2	0	0	0	0	0	2
For foldeknives forfærdigelse på Frederiksværk 1811–13 (privat)	0	0	0	0	0	0	0
For emaljerede jernkar 1804–10	0	0	0	0	0	0	0
For blyantsdiglers forfærdigelse 1804–13	0	0	0	0	0	0	0
Instrumentfabrikation (måleredskaber, særlige former for ure m. m.)	2	0	4	3	0	0	9
For de bedste søpejlkompasser 1771–73	3	0	0	0	0	0	3
For fremstilling (forbedring) af Bornholms urværker 1782–91	0	3	0	0	0	1	4

Transportmidler							
For opfindelsen af en karre til skånsel for gadernes brolægning 1769	1	0	0	0	0	0	1
Kurvemageri	0	0	0	4	0	0	4
For kurvemagerarbejde af pilevånd opelskede i Danmark 1805–13	0	0	0	0	0	0	0
Træarbejde (træsko, både, skibsbyggeri)	1	1	2	1	0	1	6
Musikinstrumenter	0	4	4	1	0	1	10
Andre arbejder	1	10	15	10	2	9	47
HANDEL							
For handel med frøsorter tjenlige for bonden i Danmark 1782–91	0	0	0	0	0	0	0
For indenlandsk handel med pile eller andre bånd 1769–73	0	0	0	0	0	0	0
For jyske staldøksne, overfødte i marsken, deres indførsel til København 1785–91	0	0	0	0	0	0	0
For Tybo-ostes indførsel til forhandling i København 1786–91	0	2	0	0	0	0	2
Eksporthandel	0	1	0	0	0	0	1
For dansk eller norsk sigtet rugmels udførsel til Vestindien 1772–73	0	0	0	0	0	0	0
For dansk øls udførsel til Vestindien 1769–71	2	0	0	0	0	0	2
For karpers udførsel til Sverige og Østersøen (fra 1786: og Norge) 1781–89							
For udførsel af tørsaltede sild fra Limfjorden og andetsteds 1781–84	0	0	0	0	0	0	0
Anden virksomhed (redningsarbejde, opmuntrende virksomhed, vandsøgen og lign.)	3	7	1	8	0	2	21
Teoretiske og praktiske i alt	654[15]	2.288[22]	1.343[1]	724[1]	301[1]	274	5.584[40]

Kilde: Kartotek over Landhusholdningsselskabets præmievindere, jfr. note 74.

KILDER OG LITTERATUR

1. Utrykte kilder

ERHVERVSARKIVET

Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv:
Brevjournaler 1769ff.
Årsregnskaber 1813–45.
Præmieprotokoller 1775–83, 1785–87, 1789, 1803–19.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Ny kgl. saml., 1345,2°, II, breve til Martfelt.

2. Trykte kilder og litteratur

Ad. C. E.: Kiøbenhavns kongelig alene privilegerede Adresse-Contoirs efterretninger, 1769ff.
Berlingske Tidender, 1800ff.
Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs skrifter, I–VII, 1776–1804; ny saml., I–IV, 1808–17.
Det kongelige Landhusholdningsselskabs forhandlinger og foretagender, 1834-35–1835-36.
Efterretning fra Det kongelige Landhusholdningsselskab angående de i vinteren . . . indkomne beretninger, æskninger m. v. og de i anledning deraf tilkendte præmier og understøttelser, 1818-19–1831-32.
Forhandlinger, se Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs forhandlinger og foretagender.
Fortegnelse på de prismaterier og præmier, som Det kongelige danske Landhusholdningsselskab udsætter for Hans kongelige majestæts riger og lande, 1769 ff. (varierende titler, jfr. Bibliotheca Danica, II, sp. 1006).
Hertel, H.: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs historie 1769–1918, I–II, 1919–20.
Kundgørelse om Det kongelige Landhusholdningsselskabs foretagender 1832-33–1833-34.
Landøkonomiske tidender, bd. 6, 1817. Nye landøkonomiske tidender, bd. 7, 1829–30.
Love af 6/10 1774, 1774.
Love af 1/11 1802, 1802.
Love af 27/6 1810, 1810.
Love af 16/12 1857 (i *Årsberetning,* 1857–58, s. 4–7).
Love af 19/6 1872 (i *Årsberetning,* 1872–73, s. 30–35).
Love af 22/2 1933 (i *Årsberetning,* 1933–34, s. 50–56).
Martfelt, Chr.: *Plan* og indretning for Det danske Landhusholdningsselskab, oprettet for at opmuntre ved priser og præmier landmanden, kunstneren og handelsmanden ud i Hans kongelige majestæts samtlige riger og lande, 1769.
Prismateriefortegnelse, se Fortegnelse på de prismaterier og præmier . . .
Skrifter, se Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs skrifter.
Tidsskrift for landøkonomi, 1902–68.
Årsberetning om Det kongelige Landhusholdningsselskabs foretagender, 1836-37–1942-43 (varierende titler).

NOTER

1. Om oprettelsen: *Skrifter*, I, s. III-X. *Hertel*, I, s. 23–35. Kaptajnen var Christian Frederik Hirschnach til Egebjerg og Vallensbæk
2. *Martfelts Plan*, §§ 213–40.
3. *Skrifter*, I, s. LXXXII.
4. *Skrifter*, III, s. III.
5. Love af 6/10 1774, s. 33–40 og 30–33.
6. *Skrifter*, ny saml., II, s. 200.
7. *Skrifter*, ny saml., IV, s. 335
8. Se nedenfor, s. 229 f.
9. De årgange, der mangler, er følgende: 1774, 1787, 1789, 1791, 1793, 1795–96, 1802, 1808–09, 1814–15, 1825–26 og 1830–31. 1780'erne og 1790'erne: *Skrifter*, VII, s. III, V, VI. At listerne ikke udkom 1808 og 1809, fremgår af *Skrifter*, ny saml., II, s. 198. Bibliotheca Danica, II, sp. 1005, nævner ingen prismaterielister for årene 1805 1810, 1817, 1822 og 1829; listerne for disse år findes imidlertid i Erhvervsarkivets bibliotek.
10. Jfr. note 7.
11. *Prismaterien for Slesvig:* For stengærder i amtet Hütten 1780–96. *Prismaterier for Norge:* For hollandsk sildesaltning 1769–89. For patete- eller kartoffeldyrkning 1770–1813. For norske, især sælboiske møllesten nedført som købmandsgods til København 1770–71. For kornavl i Norge 1771–73. For stengærders rejsning i Norge 1771–75. For rydning i Vinger præstegæld 1771–72. For nyttigste arbejde til bondegårds forbedring i Davigs præstegæld 1772. For norsk sildesaltning efter visse regler 1773–75. For norsk sildesaltning på ubestemt måde, dog kun for sild fanget og virket i lukkede fartøjer 1773–96. For norske finlappekar 1773–80. For norske øers besætning med vilde får 1775–1801. For høravl i Lister provsti 1778–96. For indsamling af karve eller den vildtvoksende kommen 1779–89. For små hummeres udsætning i søen ved de norske hummerfiskerier 1779–89. For grene af gran eller furu til gærdestave i grevskabet Jarlsberg 1780–1811. For bedste anvendelse af rensdyret og dets varer 1781–96. For bønder og husmænd i Norge, som selv viser flid i havedyrkning 1782–1804. For den største mængde bedst røgede sild afsat fra et silderøgeri i Norge 1782–96. For jugters eller ryslæders tilberedning 1782–1804. For norske tømmermands-, smede-, murmester- eller snedkersvende, som udenrigs forbedrer deres kunst og siden nedsætter sig i deres fædreland 1782–89. For bedste husblas i Norge 1784–1813. For rovdyrs ødelæggelse 1784–89. For fodrings forsynligste brug 1785–89. For indsamling af islandske og andre mosarter i Norge 1786–1809. For de bedste indretninger til engenes vanding i Norge 1810–11. *Prismaterier for Island:* For patete- eller kartoffeldyrkning 1772–1832. For kålrøddersavl 1778–1832. For fyr- og granskoves anlæg 1782–91. For tjenestetyendes tro tjeneste 1782–87. For hør- og hampeavl 1783–89. For ræves ødelæggelse 1783–89. For hesteavl 1786–89. For fåreborge 1786–96. For tillæg af edderfugle 1786–89. For kalkbrænding af muslingeskaller 1786–93. For kalkstens opdagelse 1786–93. For den bonde i Akranes repp, der bedst har sørget for sit hus og røgtet sin jord i dyrtiden 1784 og 1785, 1788–93. *Prismaterier for Færøerne:* For kartoffeldyrknings befordring 1773–1809. For det overflødige vands afledning fra enge og moser 1776–96. For svartefuglens fangst omkring Færøerne 1785–96. For tagbedækkede fårefolde 1819–24. *Prismaterier for Grønland:* For sælhundefangst 1778–89. For vinterforråds anskaffelse for familier i Grønland 1778–89. *Prismaterien for Vestindien:* For kaffeplantning 1769–73.
12. *Skrifter*, ny saml., III, s. 197.
13. *Skrifter*, ny saml., II, s. 191–92.
14. Jfr. *Skrifter*, IV, s. XLII-XLIII.

15. Sidst i prismatiefortegnelserne står gruppen »Private patrioters præmier«.
16. Brevjournal, 1776, nr. 34.
17. *Skrifter*, ny saml., II, s. 177.
18. *Skrifter*, ny saml., IV, s. 335.
19. *Skrifter*, I, s. XXII.
20. *Skrifter*, I, s. XXVI; III, s. V, XVII; V, s. a2; VI, s. V.
21. *Skrifter*, ny saml., II, s. 199.
22. Sstds.
23. *Skrifter*, ny saml., III, s. 197.
24. *Skrifter*, VII, s. XVIII-XIX.
25. *Skrifter*, ny saml., II, s. 528; IV, s. XLII.
26. *Skrifter*, ny saml., II s. 527–28.
27. *Skrifter*, ny saml., I, s. 141.
28. Se prismatiefortegnelsernes »Forerindringer«.
29. *Skrifter*, IV, s. XXXII. Love af 6/10 1774, kap. 5.
30. *Skrifter*, III, s. XI; IV, s. XXXII, XLIV; VI, s. XXXIII.
31. *Skrifter*, VI, s. LII.
32. *Skrifter*, VI, s. XLI–XLII.
33. Grunde til kassation fremgår fx af *Ad. C. E.*, 1795, nr. 276, ved præmienr. 249; 1782, nr. 66, ved præmienr. 84.
34. *Ad. C. E.*, 1794, præmienr. 111.
35. Ad. C. E., 1794, præmienr. 94.
36. *Skrifter*, I, s. LVI.
37. *Skrifter*, IV, s. XLI.
38. *Skrifter*, VII, s. V.
39. *Skrifter*, VII, s. XLVIII.
40. *Skrifter*, ny saml., I, s. 441–42.
41. Sstds.
42. Brevjournal, 1776, nr. 108.
43. *Skrifter*, IV, s. XX–XXI.
44. *Prismatiefortegnelse*, 1784, s. 87.
45. *Skrifter*, I, s. XXXVI.
46. *Skrifter*, I, s. XXIII–XXIV. D. E. Rugaard anfører i sin Fremragende danske bønder før og nu, 1871, at det ikke var den i *Skrifter*, I, s. XXIII, nævnte bonde Jørgen Christensen, men Jørgen Jørgensen i Flemløse, der fik det omtalte sølvbæger. – Om andre, der fik sølvbægre før 1804, se *Skrifter*, I, s. LVIII, *Skrifter*, VI, s. XIV og Præmieprotokol, 1782, præmienr. 243.
47. *Skrifter*, I, s. XXXVI-XXXVII.
48. *Skrifter*, V, s. c6b–c7a.
49. *Skrifter*, VII, s. XLI-XLII.
50. *Skrifter*, ny saml., I, s. 149–50. Præsidenten var Poul Løvenørn.
51. Sstds.
52. Sstds.
53. *Skrifter*, ny saml., IV, s. 224, 226, sølvbægre uddelt for året 1814.
54. *Kundgørelse*, 1833–34, s. 4. *Hertel*, I, s. 298.
55. *Forhandlinger*, 1834–35, s. 27.
56. *Forhandlinger*, 1835–36, s. 30.
57. *Årsberetning*, 1838–39, s. 42.
58. *Hertel*, I, s. 211–12, II, s. 80.
59. *Skrifter*, IV, s. XVI–XXI.
60. *Skrifter*, ny saml., I, s. 439–40.
61. *Skrifter*, ny saml., II, s. 527.
62. Love af 6/10 1774, 6. kap., § 5. Love af 1/11 1802, § 103.
63. Landøkonomiske tidender, 6. bd., 1817 s. 294.
64. *Skrifter*, I, s. LVIII.
65. *Skrifter*, III, s. XV.
66. Et eks. *Efterretninger*, 1820–21, s. 24.
67. Love af 6/10 1774, kap. 6, §§ 1–3.
68. Love af 1/11 1802, kap. 6, §§ 100–01.
69. Love af 27/6 1810, kap. 6, §§ 95–96.
70. Love af 16/12 1857.
71. *Skrifter*, V, s. b5a.
72. *Skrifter*, ny saml., I, s. 140 og 141.
73. Tallene for præmieudgifterne er fundet i årsberetningerne i *Skrifter*, I og II-VII og ny saml., I-IV og i regnskaberne i selskabets arkiv.
74. Grundlaget for den følgende fremstilling med talopgivelserne er Erhvervsarkivets kartotek over Landhusholdningsselskabets præmievindere. Kartoteket består af tre afdelinger, idet der er skrevet tre sedler på hver præmievinder. I 1. afdeling er sedlerne opstillet alfabetisk efter præmievindernes navne; i 2. afdeling er sedlerne opstillet topografisk, efter amterne i samme rækkefølge som i Traps Danmark, 5. udg., og derunder alfabetisk efter sognene; i 3. afdeling står sedlerne år for år efter emner i samme rækkefølge som i bilaget s. 242 ff. Kilderne til registret har for perioden 1770–1817 været Københavns alene privilegerede Adresse-Contoirs ef-

terretninger og Berlingske tidender, fra 1818 selskabets i litteraturlisten anførte publikationer.

75. De indkomne sager før 1807 er med enkelte undtagelser gået tabt; imidlertid findes der i Martfelts arkiv i Det kongelige Bibliotek (jfr. kildefortegnelsen) et stort antal sager, som Martfelt i sin tid har taget til sig; og af de bevarede brevjournaler får man ofte gode oplysninger om de enkelte sager.
76. *Skrifter*, ny saml., IV, s. 348.
77. *Prismaterie fortegnelse*, 1776, pkt. 4, s. 55.
78. *Prismaterie fortegnelse*, 1776, pkt. 2, s. 50.
79. *Skrifter*, IV, s. 191.
80. *Skrifter*, IV, s. 186–87.
81. Sstds.
82. *Prismaterie fortegnelse*, 1778, s. 79.
83. *Skrifter*, ny saml., I, s. 157.
84. Sstds.
85. *Prismaterie fortegnelse*, 1775, pkt. 5, s. 40.
86. Jfr. prismaterien »for plantning af piletræer omkring Limfjorden« 1779–1813 med begrundelse og prismaterien »for pilevånd opelskede og solgt til kurvemagerne« 1805–13.
87. *Prismaterie fortegnelse*, 1769, pkt. 4, s. 21–22.
88. Præmieprotokol, 1780, udfoldstavle bagest.
89. *Prismaterie fortegnelse*, 1782, »Forerindringer«, s. 9, § 30.
90. *Ad. C. E.*, 1790, nr. 260, tekst til præmievinderne under nr. 8.
91. Folketallene for de enkelte amter 1801: Trap, Danmark, 5. udg., indledningerne til de enkelte amter.
92. Folketallene for Norge og Island 1769 og 1801: Salmonsens konversationsleksikon, 2. udg., bd. XVIII, s. 67, og XII, s. 557.
93. Folketallet for Hertugdømmerne 1803: Schultz Danmarks historie, bd. IV, s. 191. Ved fordelingen af præmievinderne er der ikke taget hensyn til, at grænsen mellem Slesvig og Nørrejylland ikke fulgte den nuværende rigsgrænse; de fejl, der følger heraf, er dog meget små.
94. Jfr. Sønderjyllands historie, bd. III, 1940–42, s. 435–39, 441–46.
95 Jfr. Lars Rumar: Jordbrug og brændevinsbrænding, 2, i Erhvervshistorisk årbog, 1967, s. 57–76, især s. 70–76, og den der anførte litteratur.
96. *Årsberetning*, 1837–38, s. 26–27.
97. Om de ny navne, se Danmarks mejeristatistik, 1952, udarbejdet af kontoret for Mejeri-statistik, Århus, 1952, s. 73.
98. *Ad. C. E.*, 1786, nr. 185, præmienr. 112; 1784, nr. 104, præmienr. 106; *Skrifter*, VI, s. XLV.
99 Christian Henrik Biering i brev til Christian Martfelt 22/11 1775, Det kongelige Bibliotek, Ny kgl. saml., 1345, 2°, II, breve til Martfelt, Bi-Bra.
100. Se note 88.
101. Jfr. nedenfor.
102. Jfr. ovenfor s. 194, og *Skrifter*, ny saml., II, s. 203.
103. *Skrifter*, ny saml., IV, s. 335–36.
104. Landøkonomiske tidender, bd. 6, 1817, s. 301–02. Om Collin, se også *Årsberetning*, 1855–56, s. 1–2.
105. Tillæg til Danske statstidender, 6/8 1819. Nye landøkonomiske tidender, bd. 7, 1829–30, s. 97–98. *Årsberetning*, 1840–41, s. 27–33.
106. Tillæg til Danske statstidender, 6/8 1819, under pkt. 33.
107. *Årsberetning*, 1840–41, s. 27–33.
108. Sstds.
109. Nye landøkonomiske tidender. VII, 1829–30, s. 266.
110. Jfr. Finn H. Lauridsen: 255 ff.
111. Se således *Kundgørelse*, 1832–33, s. 40–41, 1833–34, s. 29–32; *Årsberetning*, 1838–39, s. 3–4, 1839–40, s. 10–11, 12–15, 1841–42, s. 1–2.
112. Nye landøkonomiske tidender, bd. 7, 1829–30, s. 196–97.
113. Nye landøkonomiske tidender, bd. 7, 1829–30, s. 97–98.
114. Sstds.

115. Jfr. *Kundgørelse*, 1832–33, s. 40.
116. *Årsberetning*, 1838–39, s. 3–4.
117. *Årsberetning*, 1841–42, s. 1–2.
118. *Årsberetning*, 1845–46, s. 58.
119. Love af 16/12 1857, *Årsberetning*, 1857–58, s. 4–7. Love af 19/6 1872, *Årsberetning*, 1872–73, s. 30–35. Love af 22/2 1933, *Årsberetning*, 1933–34, s. 50–56.
120. *Kundgørelse*, 1833–34, s. 32, pkt. 6.
121. *Årsberetning*, 1865, s. 43.
122. *Årsberetning*, 1869–70, s. 76.
123. *Årsberetning*, 1871–72, s. 73.
124. *Årsberetning*, 1900–01, s. 178–80.
125. De lokale landøkonomiske selskaber: Salmonsens konversationsleksikon, 2. udg., bd. XV, s. 313.
126. Handels- og industritidende, 1827, nr. 58, 14/7, s. 235–36.
127. *Årsberetning*, 1839–40, s. 30–31; 1837–38, s. 27–28.
128. *Forhandlinger*, 1835–36, s. 20. *Kundgørelse*, 1832–33, s. 41. *Årsberetning*, 1853, s. 63.
129. Jfr. *Årsberetning*, 1855, s. 37–38.
130. *Årsberetning*, 1900–01, s. 178–80.
131. *Årsberetning*, 1871–72, s. 72–73; 1891–92, s. 103.
132. *Årsberetning*, 1872–73.
133. *Årsberetning*, 1900–01, s. 178–80.
134. Jfr. *Årsberetning*, 1888–89, s. 140–41.
135. *Årsberetning*, 1937–38, s. 129; 1938–39, s. 122–23.
136. Sådanne bægere uddelt i 1902, 1905, 1907, 1909, 1915 (2 stk.), 1920 og 1935.
137. *Årsberetning*, 1909, s. 114–15. *Hertel*, II, s. 56–59.
138. Ifølge årsberetningerne.
139. Legaterne er anført hos *Hertel*, II, s. 388–89.
140. Tidsskrift for landøkonomi, 1967, s. 542.
141. *Årsberetning*, 1871–72, s. 73.
142. *Hertel*, II, s. 53.
143. *Hertel*, II, s. 80–81. *Årsberetning*, 1888–89, s. 142.
144. *Forhandlinger*, 1834–35, s. 18.
145. Fremgår af årsberetningerne.
146. *Årsberetning*, 1855, s. 59.
147. *Årsberetning*, 1847, s. 54.
148. *Årsberetning*, 1888–89, s. 141–42.
149. *Årsberetning*, 1900–01, s. 180.
150. *Hertel*, I, s. 317.
151. *Årsberetningernes* regnskaber.
152. *Årsberetning*, 1933–34, s. 107; 1934–35, s. 99.
153. Tidsskrift for landøkonomi, 1945, s. 124, 1946, s. 179, 1947, s. 114.
154. Se *Årsberetninger* 1839–40, 1844–45, 1846–47, 1856–57, 1860–61, 1864–65, 1883–84, 1887–88, 1902–03–1909–10, 1914–15, 1917–18, 1920–21, 1922–23, 1927–28, 1930–31–1937–38, 1939–40, 1940–41, 1942–43. Tidsskrift for landøkonomi, 1948, 1955, 1962, 1966.
155. *Årsberetning*, 1839–40, s. 3–9.
156. *Årsberetning*, 1942–43, s. 103.
157. Se note 138.
158. *Årsberetning*, 1888–89, s. 139–40, jfr. *Hertel*, I, s. 316.
159. Det samlede antal præmier, belønninger og agtelsestegn: 1769–1832: Tabel 3: 8.004, hvortil kommer 52 »nævnt med hæder«; 1833–1967: Tabel 8.1: 636, 8.2: 197, 8.3: 352, samt ca. 1.300 dueligheds-medaljer.
160. *Ad. C. E.*, 1794, nr. 47, præmievinder nr. 42.

Lærlingeinstitutionen

Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder

Af FINN H. LAURIDSEN

»Bonden lader sig ikke belære ved landøkonomiske bøger og skrifter, thi for det første læser han ikke gerne, men dernæst tror han ikke det, som han ikke selv har set«. – Fra en tale ved landmandsforsamlingen 1854 [1].

Naturligvis har tanker som ovenstående ikke været Jonas Collin, J. C. Drewsen og deres kolleger i Landhusholdningsselskabets præsidium fremmede, da de i 1819 for alvor begyndte at arbejde med lærlinginstitutionen. De velmenende mænd havde som deres kolleger fra landboreformernes store tid gang på gang måttet konstatere, at bonden ikke »fulgte med«. Reformideerne lå stadig forud for de reelle muligheder for deres gennemførelse, og så sagde man i de kredse, der altid krævede kontant taknemmelighed, at bonden var sløv og ugidelig, modvillig mod alt nyt. Det første var en alt for nærliggende tolkning af det sidste – der til gengæld i al fald i visse egne var sandt langt op i tiden. I virkeligheden var forholdet det, at de store ændringer kun langsomt var i færd med at afføde resultater. Hoveriet florerede stadig, og salget af fæstegodset gik trægt. Foregangsmændene teoretiserede i skrift og tale, og dem, teorierne var møntet på, havde ingen mulighed for at forstå dem, eller, hvis de havde, økonomisk basis for at sætte dem i værk. Det var klart, at noget nyt måtte til.

Landbrugsfaglig uddannelse havde man længe spekuleret på, endog på akademisk plan, som da man i 1740'erne overvejede at genåbne Sorø akademi som et slags agerdyrkningsuniversitet. Men det blev ved tanken. Nærmest deres realisation kom disse planer i slutningen af 1790'erne ved opførelsen af Den Classenske Agerbrugsskole på Næsgård. Forsøget blev en fiasko; den velindrettede og veludtænkte skole fik ingen elever. Først da den i 1807 flyttede til hovedstaden kom den i gang – karakteristisk nok med teologistuderende som de ivrigste tilhørere til forelæsningerne. Som kommende beboere af landets præstegårde måtte de skaffe sig viden også på dette område, og det forstod de [2].

At de egentlige fornyere imidlertid måtte komme fra bondestanden selv, tænkte kun få på. Man ved, at Chr. Reventlow som medlem af Den lille land-

bokommission (nedsat 1784), der skulle tage sig af forholdene i Kronborg og Frederiksborg amter, i flere tilfælde anbragte gårdmandssønner i lære hos dygtige landmænd, og man ved, at oberst A. Falkenskjold, Sophienborg ved Rungsted, i begyndelsen af 19. århundrede havde landvæsenslærlinge til treårig uddannelse [3]. Flere tilsvarende eksempler kan vel tænkes; herpå tyder i al fald et par »annoncer« i Landøkonomiske tidender for 1815, hvor to unge søger praktisk uddannelse dels på en herregård, dels på en større avlsgård [4]. Hvor meget Landhusholdningsselskabets mænd har vidst om disse ting, lader sig ikke spore. For dem synes en tilfældighed at have været igangsætter.

Islændingene

Igangsætteren var ingen ringere end Rasmus Rask, der i årene 1813–15 havde berejst Island. Rask henvendte sig i foråret 1816 til selskabet for at gøre det opmærksom på en bonde, han havde truffet på nordlandet: Thorlak Hallgrimson til gården Skrida ved Kjærnested i nærheden af Øfjord. Thorlak interesserede sig særlig for havedyrkning, og hans anlæg havde imponeret Rask. På en nylig opryddet hede ved gården havde han forsøgt sig med kartofler og roer, og selv om afgrøden havde været pauver det første år, var han blevet ved. Næste år fik han fem tønder kartofler og næste år igen 10. Endvidere havde han bygget en lille vandmølle, den eneste Rask så på øen, og her prøvet at lave kartoffelmel og roemel til brød.

Rasks tanke med henvendelsen var at skaffe Thorlak en belønning for hans ihærdighed, en plov. Han har muligt selv gjort islændingen opmærksom på dette redskab. Det hedder i en rapport om sagen i Landhusholdningsselskabets skrifter, at Thorlak aldrig havde set en plov – »plove haves aldeles ikke på Island«. Heden havde han derfor måttet bearbejde med spade og for det meste alene, »efterdi hans tjenestefolk dels havde fordomme mod sligt, dels ikke forstod sig på at håndtere de simple redskaber«.

Landhusholdningsselskabet var ikke utilbøjelig til at følge Rasks forslag, der også omfattede andre redskaber; men man var bange for, at Thorlak ikke skulle forstå at bruge dem på rette måde. Da Thorlak imidlertid i et brev * til sin bror, parykmager F. Kjærnested i København, havde skrevet, at han agtede at sende en af sine sønner til Danmark, greb selskabet denne chance. Man lovede Thorlak redskaberne, og man lovede at tage sig af sønnen, når han kom. Han kunne da uddannes i brugen og få dem med, når han rejste hjem [5]. Collins brev med dette forslag til den islandske bonde er særdeles hjerteligt,

* Brevet havde Rask formentlig haft med, for han har oversat det for Landhusholdningsselskabet.

som i øvrigt tonen i det hele over for islændingene var det. Der iagttages her en tydelig forskel til de hjemlige bønder, der ind imellem, trods al velvilje, blev behandlet ganske nedladende.

Sønnen, John Thorlaksen Kjærnested, kom til Danmark i efteråret 1816 og blev anbragt hos J. C. Drewsen på Strandmøllen [6]. Han synes at have gjort sine sager godt, og da han, formentlig i 1820, vendte hjem til Island, optog han en virksomhed som en slags rejseinstruktør i havebrug [7]. I 1823 søgte han om tilskud til udgivelse af en lærebog; men han må have klaret sig på anden måde, for bogen – »Stuttur leiðarvisir til gardyrkju« – udkom året efter tilsyneladende uden selskabets støtte [8]. Sine instruktionsrejser måtte Kjærnested opgive allerede samme år, han sendte sin ansøgning, »formedelst dertil gående omkostninger«, som han skrev; men han fortsatte sin forbindelse med selskabet i endnu lang tid [9].

Omtrent samtidig med dette eksperiments iværksættelse må det i præsidiet være kommet til overvejelser om en udvidelse af det og en fastere organisation. Jonas Collin, der var finansdeputeret og samtidig sekretær i Fonden ad usus publicos, lod i januar 1817 fonden indgå til kongen med et forslag om, at der blev gjort forsøg med at lade tre islandske bøndersønner, »helst af formuende og driftige forældre«, komme til Danmark til en to- eller treårig uddannelse i havedyrkning, kartoffelavl, træplantning og husdyrenes behandling. De unge skulle være mellem 15 og 25 år (senere ændret til mellem 18 og 25 år), de skulle være sunde, »bevisligen lærvillige« og kunne skrive og regne nogenlunde [10]. Frederik VI bifaldt planen og tillige, at fonden betalte omkostningerne. Dens formidler skulle være Landhusholdningsselskabet [11].

Det var meningen, at de »trende subjecter«, som det hed, skulle komme fra hver af de islandske amter: en fra det nordre-østre, en fra det vestre og en fra det søndre. Ganske vist var John Kjærnested fra det nordre-østre amt; men da dette rummede de tættest befolkede og mest opdyrkede områder, var én mere derfra ønskelig, fordi man kunne vente, at forbedringer hurtigst ville slå igennem der [12].

Udvælgelsen skulle ske på grundlag af henvendelser til de respektive amtmænd, fra hvem rapporter forelå i oktober 1817. Noget tilløb havde der ikke været tale om. Danmark lå langt borte, og kravet om regne- og skrivefærdighed har sikkert stillet sig hindrende i vejen, så meget mere som det måtte være klart, at færdighederne skulle udøves på dansk. I syd-amtet hos amtmand J. C. Castenschiold har kun en enkelt meldt sig: Thorstein Thorsteinson fra Odda i Skaptafjelds syssel. Thorsteinson havde som den eneste af supplikanterne selv skrevet en ansøgning – på islandsk; han kom senere til at skrive et ud-

mærket dansk, som i øvrigt samtlige islandske lærlinge. Hvor mange, der havde meldt sig hos amtmand St. Thorarensen i nord-østamtet, fremgår ikke; men han synes at have kendt den, han valgte: Thorder Danielsen fra Mødruvellir klosters sogn i Øfjords syssel, temmelig godt. Danielsens kundskaber i regning og skrivning var »imod mit ønske helst tilbage«, som amtmanden skrev. Han havde derfor om sommeren taget ham i huset og ladet ham undervise i det omfang, tiden tillod det. Islands tredje amtmand, St. Stephensen i vest-amtet, modtog i første omgang slet ingen ansøgninger, og han var derfor ikke i stand til at sende nogen lærling i 1817. 1. september anmeldte han Thorvald Sivertsen fra Strande syssel; men på grund af det fremskredne tidspunkt kunne denne ikke sendes afsted. Et vidnesbyrd om tidens trafikforhold og frygten for det farefulde Atlanterhav er det, at Sivertsens forældre ikke var til at overtale til at lade sønnen tage med det følgende års første postskib, der gik 6. marts. Amtmanden taler om »den her til lands så ublide årstid«, og først nogle måneder senere nåede den unge mand frem [13].

Islændingene blev af selskabet om sommeren anbragt hos Drewsen, slotsgartner P. Petersen, Frederiksberg, og handelsgartner Bannow. Om vinteren modtog de undervisning i forskellige håndværksarbejder og frihånds- og bygningstegning; de øvede sig i skrivning, regning og dansk læsning og gik til forelæsninger på veterinærskolen. Der var fra Landhusholdningsselskabets side i deres læretid megen tilfredshed med dem [14]. Efter at de 1820–21 var rejst tilbage til deres fødeø, opretholdt de ligesom Kjærnested i en årrække forbindelsen med selskabet. Deres virke faldt på linje med hans; de blev rejseinstruktører og synes med frø og planter, som de årligt modtog fra København, at have nået betydelige resultater. At det ikke altid har været helt let at komme hjem og være klogere end andre og at undgå at spille »Hans, der har været udenlands«, derom vidner de besværligheder, Thorstein Thorsteinson lige efter sin hjemkomst havde med at blive siddende i en gård, han havde lejet i syd-amtet. Hans farbror, amtmand Bjarni Thorsteinson, der havde efterfulgt Stephensen i vest-amtet, fortalte i en rapport om samtlige lærlinge, at brorsønnen havde »udholdt en hel mængde chikaner og trætter betræffende gårdens besiddelse«, og at ophavsmændene var »uvedkommende, som misunde ham hans lykke«. Thorstein Thorsteinson havde dog ikke mistet sin ildhu og gjorde det heller ikke siden [15].

Også danske lærlinge

Den glæde, Landhusholdningsselskabet havde fået af forsøget med islændingene, bragte naturligt den tanke frem, om det ikke var den vej, man skulle gå for

at nå videre, også her i landet. En anstødssten var det imidlertid, at bondersønner i den alder, man anså for bedst egnet – ca. 20 år – skulle springe soldat, og før man kunne få en ordning på dette problem, kunne man ikke starte med danske lærlinge. A. S. Ørsted, der var medlem af præsidiet, pegede da på, at elever ved veterinærskolen, der blev uddannet til dyrlæger, var fritaget for militærtjeneste i deres læretid – og også siden, hvis de drev deres profession [16]. Selv om man ikke direkte nævnte dette forhold for kongen, har det sikket været medvirkende til, at man overhovedet forsøgte en henvendelse. Denne afgik den 24. december 1819, altså endnu mens islændingene arbejdede i København.

I skrivelsen pegede man på, at der nu i mange år havde været virket for en forbedring af landbruget; men selv om meget var nået, især i den sidste snes år, var antallet af gode agerdyrkere kun beskedent. »Når man ser hen til, at 9/10 af landets dyrkelige jorder er i en borgerklasses hænder, som for det meste fra ungdommen af må føre et møjsommeligt liv, som lever i en bestandig omgivelse af folk, der har fordom mod alt nyt, som, skoleundervisningens fremskridt uagtet, ikke modtager så megen forstandsdannelse, der er tilstrækkelig til at vække sans for noget bedre, som til dels savner evne til at gøre det første udlæg for at forandre gammel driftsmåde – så er langsomheden af forbedringerne aldeles ikke påfaldende«. Regeringen havde vist mange veje, velsindede godsejere havde gjort det og præster; men hvad man savnede, var praktiske kundskaber. At indrette mønstergårde, som nogle havde foreslået, lod sig næppe gøre. De krævede kapital, og deres held beroede på lykkelige valg af bestyrere.

En mindre bekostelig form ville det være at sætte unge i lære hos en række dygtige landmænd, altså med danske at videreføre det, man havde påbegyndt med islændingene. Man kunne forsøgsvis begynde med 10 »flinke gårdmandssønner af retsindige, om ej af de mest velhavende dog ej fattige forældre«. Læretiden skulle være tre år, og hovedemnerne: brakfrugtavl, sommerstaldfodring og brugen af engelske plove. Lærlingene skulle ikke være samme sted alle tre år, men rotere og i det sidste år anbringes så nær hovedstaden som muligt, for at selskabet kunne lære dem at kende og have tilsyn med dem. Om vinteren skulle de øve sig i at læse og forstå landbrugslitteratur, og de skulle lære at lave redskaber, især plove, og at tilhugge og sammensætte en god vogn. Med selskabet skulle de efter læretidens udløb stå i kontakt til det fyldte 28. år.

Det siger en del om præsidiets tillid til de folk, det ville hjælpe, når det i sin skrivelse utvetydigt gjorde det klart for kongen, at man ikke ventede tilstrømning – i al fald ikke uden at man kunne præstere en modydelse af større værdi end bare det at lære nogen noget. Denne modydelse måtte kongen

yde: Lærlingenes fritagelse for værnepligt. Fritagelsen skulle gælde ikke blot for deres læretid; men så længe selskabet beviste, »at de gjorde sig værdige til denne kongelige nåde« ved som avlskarle hos deres forældre eller hos fremmede eller ved som selvstændige at medvirke til udviklingen af et forbedret avlsbrug.

»Bøndersønner« kaldte præsidiet lærlingene, og hermed mente man gårdmandssønner. De havde de største chancer for at få gårde og for derved selv at komme til at uddanne andre, og de ville være i stand til at arbejde i læretiden uden løn. Skulle man åbne adgang også for husmandssønner, og det ville være det bedste, så måtte der skaffes udveje for tilskud. Da muligheden herfor måske var til stede, burde de ikke udelukkes [17].

Kongens svar forelå i et rescript af 1. marts 1820, og svaret var et ja. Ti reserver måtte efter Landhusholdningsselskabets valg fritages for tjeneste ved den stående hær – på følgende betingelser: De skulle være under 21 år og »såvidt muligt« gårdmandssønner (nærmere kom man ikke husmændene), og de skulle være fra landets forskellige amter. Hvis de forlod deres lærested, før de var udlærte, skulle de, når de var under 26 år, forlods udskrives til den stående hær; var de over 26 år, gik de til forstærkningsbataljonerne. Ved de sidste skulle de i alle tilfælde indskrives, når læretiden var forbi. Endelig skulle selskabet årligt til generalkrigskommissæren opgive navnene på såvel alle nyantagne lærlinge som de forandringer, der måtte have fundet sted for de i arbejde værende. I ordningen skete der allerede samme år den ændring, at antallet af reserver blev udvidet til 12 [18].

I overensstemmelse med de lagte planer og den kongelige tilladelse udstedte Landhusholdningsselskabet da sin indbydelse til »flinke bønderkarle« til at indgå i en praktisk uddannelse. Ansøgningerne skulle være skriftlige og bevidnede af to troværdige mænd, hvoraf den ene burde være sognets præst. For at lærlingene ikke skulle henfalde til selvovervurdering, blev det betonet, at de ville blive behandlet som »gode tjenestetyende fortjener og få sund føde«. De, der viste usædelig opførsel eller mangel på flid og nemme, ville blive afskedigede [19].

Dalgas' og Krarups institutplaner

Endnu mens selskabets ansøgning lå til overvejelse hos kongen, modtog det hele to fuldt udarbejdede forslag til en praktisk landbrugsuddannelse. Forslagene, der var indsendt uafhængige af hinanden, fulgte i store træk det, der var under forberedelse. Deres ophavsmænd var to særdeles fremtrædende jyske landmænd: Landvæsenskommissær C. Dalgas på Aldebertsminde (få km. syd for Vejle) og pastor J. B. Krarup, Vejrum (mellem Holstebro og Struer),

og deres fremkomst var en overraskelse i København. Det sidste ses deraf, at Drewsen nævnte dem i sit referat af lærlingesagen i Nye landøkonomiske tidender, og at han begyndte stykket med at skrive: »Mærkeligt er det . . .« [20].

Dalgas begyndte sin redegørelse med at fastslå landbrugets slette tilstand. Danske bønder var ikke nået stort længere end deres nomadeforfædre, der dyrkede en plet jord, så længe den gav noget, og derefter flyttede et nyt sted hen. Udpiningen var særlig grel de steder, hvor man havde lært at bruge mergel. Det havde man anset for et mirakelmiddel, og jorder, der efter mergling til at begynde med var blevet frugtbare og givtige, lå derfor nu hen »aldeles udtømte og fordærvede«. De talrige muligheder, der i virkeligheden bød sig for en forøgelse af udbyttet, havde bonden »endnu ikke det fjerneste begreb om«. Disse forhold kunne ikke ændres væsentligt ved præmier, lærebøger og andre opmuntringer, men ved eksemplet fra ligestillede, d. v. s. et antal mønsterdrevne gårde – 30–40 – spredt over det område, Dalgas sigtede på: Vejle, Århus og Randers amter. For begrænsningen angav Dalgas tre grunde: Jorderne var nogenlunde ensartede i de tre amter, de var gode, hvorfor man kunne vente, at fremskridt hurtigt ville slå igennem, og endelig ville en større virkekreds, fordi han kun kunne tage få lærlinge, »bringe resultatet for meget i langdrag«. Det antal, han forestillede sig, var seks; men han var klar over, at ingen ville komme af sig selv, og han foreslog derfor ganske som Landhusholdningsselskabet, at man skaffede lærlingene fritagelse for militærtjeneste. De betingelser, han stillede, var også på linje med selskabets.

Undervisningsplanen var treårig og rummede en fuldstændig gennemgang af de arbejder og problemer, en datidig landmand kunne komme ud for. Det første år skulle lærlingene være røgtere. De ville blive »holdte til en blid og øm behandling af kreaturerne«, ville lære at fodre rigtigt med de rigtige fodermidler, at udnytte brakfrugterne og at bruge sommerstaldfodring. Under arbejdet med kreaturerne ville Dalgas gennemgå hensigtsmæssige staldindretninger, de fordelagtigste racer og deres formering, dyrenes sygdomme og deres helbredelse (»hvorved jeg håber at udrydde tro og fordom til kvaksalveri«) og endelig deres renholdelse. Til det sidste knyttede han også spørgsmålet om gødningen, dens behandling og udnyttelse.

Der var meget nyt i, hvad Dalgas her lagde frem. Nøgleordene var vel: brakfrugt, sommerstaldfodring og gødning. Brakken, jordens »hviletid«, havde man kendt også i de gamle brugsformer; men det nye var, at man med den voksende interesse for kreaturholdet var kommet ind på at anvende brakmarken til foderavl, f. eks. til vikker og havre, der i sommertiden blev slået grøn og brugt til staldfodring (sommerbrak eller halvbrak). Sommerstaldfodringen var en af tidens kæpheste. Den medvirkede ikke alene til at øge gødnin-

gens mængde, men også til at forbedre dens kvalitet, fordi kvæget foruden de gængse fodermidler: græs, hø og halm, om sommeren kunne tilføres specielle foderplanter. Det var i gødningen, sporen til det større kreaturhold oprindelig lå [21].

I lærlingenes andet år ville Dalgas beskæftige dem med dyrkning af havevækster, med humle- og kommenavl og med behandling af frugttræer (herunder opelskning, podning, udplantning og beskæring), i marken især med kartofler og kålrabi og i brugen af hyppe- og skufferedskaber. Endelig skulle de lære at anlægge og vedligeholde grøfter og diger.

Kartofler, der synes indført til Danmark kort efter 1700, var under langsom udbredelse som menneskeføde. Drewsen mindedes i 1815 at have hørt sin far fortælle, at kartofler i hans ungdom blev foragtet »endog af de simpleste folk«. De ansås kun som svineføde, »og selv svinene syntes at forsmå dem«. Ved 19. århundredes begyndelse var de almindelig udbredt i haver; i marken kunne de først komme, efterhånden som udskiftning og markfred blev gennemført – ellers tog svinene dem før tiden. Også kålrabien eller rutabagaen var ny. Den er formentlig først kommet til Danmark i slutningen af det 18. århundrede [22].

Det tredje år skulle lærlingene tjene som avlskarle. De skulle forrette al markarbejdet og derved lære de nye redskaber og driftsformer at kende. Af redskaberne drejede det sig i første række om ploven. Man havde i århundreder haft den tunge hjulplov, der krævede 4–8 trækdyr, eller visse steder den primitive krog, der ikke adskilte sig meget fra oldtidens ard. I 50 år havde Landhusholdningsselskabet kæmpet for indførelsen af den lette svingplov, der kun behøvede to trækdyr. Men selv om hjulploven på grund af de mange dyr i særlig grad hørte fællesskabet til, gik den kun langsomt af brug. Det menes, at der omkring 1820 var 20 hjulplove for hver svingplov. Ved denne tid startede selskabet imidlertid en række præmiepløjninger, der i høj grad befordrede anvendelsen af svingploven [23]. Et andet redskab, der ofte nævnes, var ekstirpatoren. Den havde til opgave at løsne jorden, gennemarbejde den uden at vende den, udrydde ukrudt, dække sæden o. lign. Med et vekslende antal tænder af gåsefodsform og to styrehåndtag var den en mellemting mellem en plov og en harve. Drewsen var en af dens varme fortalere [24]. Hvad driftsformerne angik, var det særlig sædskiftet, Dalgas ville tage sig af, et problem, som blev diskuteret meget efter afskaffelsen af det gamle trevangsbrug.

Nogen egentlig teoretisk uddannelse havde Dalgas ikke tænkt sig, at hans lærlinge skulle have; men han ville bruge vinteraftenerne til mundtligt ved spørgsmål og svar at gennemgå, hvad der var lært om dagen – »og jeg vil nøje vogte mig for at gribe ind i den videnskabelige teori, der i stedet for at

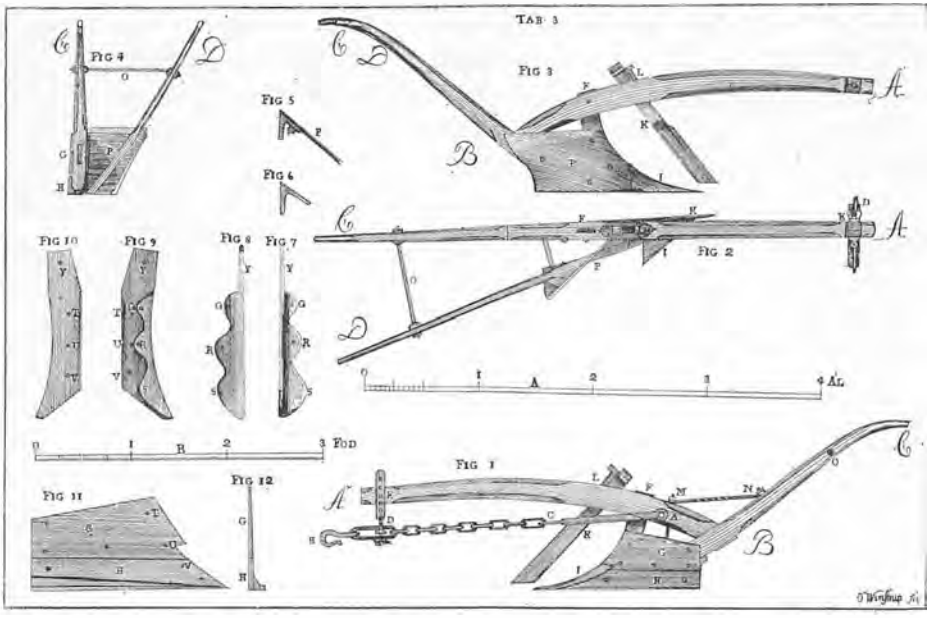

Den skotske landmand og mekaniker John Baileys plov, konstrueret i slutningen af 18. årh.

Både professionelle mekanikere og håndsnilde landmænd arbejdede med fremstilling af forskellige modeller af den nye plovtype. Af de fem plove, der blev anvendt ved prøven i 1770 på Bernstorff, var de to lavet på herregården Falkensten ved Oslofjorden. Den første danske af nogen værdi blev konstrueret i 1815 af mekaniker O. J. Winstrup, København. Omkring 1820 synes interessen at have været fremherskende for den engelske plov, som den kaldtes, selv om dens konstruktør var skotte. Men allerede i 1820'erne trængte en endnu lettere type ind, den Freebornske, fra firmaet Wood & Freeborn i New York. Sammen med Winstrups og Baileys kom denne til at tjene som model for den plov, der ved århundredets midte endelig helt fordrev middelalderens hjulplov.

Efter O. J. Winstrup: Afbildninger af de bedste og nyeste agerdyrkningsredskaber, 1822.

belære kun ville vildlede mine lærlinge«. Sin uddannelse ville han, og her er han i modsætning til Landhusholdningsselskabet, slutte med en eksamen. Den skulle overværes af tre landbrugskyndige embedsmænd, udpeget for ét år ad gangen af amtmanden over Vejle amt. Eksamensbeviset skulle forevises på amtet og ved sessionerne som betingelse for at opnå fripas [25].

C. Dalgas (1787–1870) blev en af sin tids fremtrædende landmænd og en af 19. århundredes flittigste landøkonomiske forfattere med 21 bøger (hvorimellem tre af Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser) og ca. 500 artikler til blade og tidsskrifter. Han var veluddannet i sit fag hjemme, og havde 1808–10 foretaget en studierejse i Europa, hvor han blandt andet nogle måneder i Tyskland havde opholdt sig på Albrecht Thaers landbrugsskole i Möglin. Thaers værk »Grundsätze der rationellen Landwirtschaft« (1804–12) har skaffet ham ry som den måske betydeligste landøkonom i forrige århundredes første halvdel. Da Dalgas i 1810 vendte hjem, var det for at overtage bestyrelsen af gården Margrethelund i Højen sogn, som hans far havde købt. 1813

overtog han selv gården og kaldte den Aldebertsminde efter sin morbror, der var købmand i London. Sit forfatterskab havde han allerede begyndt med bøger og artikler, og selv om selskabet ikke debatterede hans plan nærmere med ham, var det naturligt, at man opfordrede ham til at modtage hele tre af de kommende lærlinge [26].

Dalgas modtog opfordringen, men bad samtidig, om han ikke måtte beholde lærlingene i to år i stedet for ét. »Det første år ville hengå med at udrydde fordomme«, skrev han, »vænne disse unge hoveder til at tænke og gøre dem fortrolige med anskuelsen af så mange nye genstande og fremgangsmåder. Først i det andet år kan man vente, at de ville indse grundene, hvorpå alt dette beror, og samle så megen fasthed i deres grundsætninger, at de uden at løbe vild og med et klart blik kunne overse de fuldkomnere agerbrug i egnen af hovedstaden og således høste fuld nytte af deres ophold der«. Landhusholdningsselskabet bøjede sig for hans argumentation og lod ham beholde sine lærlinge i to år [27].

I modsætning til Dalgas gav pastor Krarup i Vejrum ikke så mange detaljer om den undervisning, han ville bibringe de to lærlinge fra omegnen, han mente at kunne tage. Hans plan adskilte sig også i flere træk fra den, der blev Landhusholdningsselskabets, og som i virkeligheden i det store og hele fulgte Dalgas. Han ville begynde med det første år at have de unge på sine egne gårde (foruden præstegården drev han også gården Ausumdal). Det andet år skulle de rejse rundt til kendte landmænd og være ca. tre måneder hvert sted. Hver sjette uge skulle de sende en rapport om deres erfaringer, ledsaget af et vidnesbyrd fra deres læremestre. Som alle andre var Krarup klar over, at fritagelse for militærtjeneste var en hovedbetingelse for, at nogen meldte sig. Men hertil føjede han yderligere et tilsagn om løn i de to år, lærlingene var hos ham. Han ville betale dem 12 rd. for det første år og 16 for det sidste, egnens normale satser. Skulle de komme i vanskeligheder i rejseåret, var han villig til at yde dem forskud.

En betingelse for værnepligtsfritagelsen skulle det være, at de pågældende indtil deres 36. år årligt i bevidnet form kunne godtgøre, at de enten som avlskarle eller som selvstændige landbrugere fulgte vekseldriftens grundregler, at de arbejdede med brak (helbrak eller sommerbrak), og at de anvendte halv sommerstaldfodring (d. v. s. vekselvis holdt kvæget inde og bandt det ud). I modsat fald skulle de, ligesom også hvis de i læretiden viste sig uegnede, på ny være værnepligtige. Den årlige rapport og de stillede betingelser betød naturligvis, at det var helt nødvendigt for karlene at have arbejde til skiftedagen 1. november. Var der vanskeligheder hermed, påtog læremesteren sig at få dem anbragt [28].

Krarups forslag og hans øvrige omfattende forbindelse med Landhusholdningsselskabet gjorde det naturligt, at man også bad ham modtage de nye lærlinge. Med to placeret i Vejrum blev han og Dalgas de eneste, der fik mere end én karl til uddannelse. Det er sagt om J. B. Krarup (1774–1852), at han som præst hørte oplysningstiden til, og at hans landbrug interesserede ham mere end hans forkyndelse. Helt forkert synes det ikke at have været, hvis man skal tro Vilhelm Birkedal, der en tid i sin ungdom var huslærer hos Krarup i Gjerlev. Krarup flyttede dertil i 1830. I sin selvbiografiske digtsamling »En livsførelse« fra 1863 skriver Birkedal om ham:

Min præst, det var en godmodig mand,
honnet og ærlig til bunden;
sin avling satte han godt i stand,
udyrket stod kirkegrunden.
Hver søndag sled man på marke og enge;
men ej man hvilte på kirkens vænge.

Som forfatter var Krarup ikke nær så produktiv som Dalgas; men han udgav dog – bl. a. med støtte af Landhusholdningsselskabet – et par bøger og skrev adskillige artikler i landbrugsfaglige tidsskrifter [29].

De øvrige læresteder

Foruden disse to valgte man følgende andre som læremestre: Forpagter Andreas Bodenhoff (1787–1854) på Bistrup parcelgård [30] (staden Københavns gods ved Roskilde), inspektør L. F. Conradsen (1780–1840) på Bistrup hovedgård [31], krigsråd S. A. Fjelstrup (1773–1859) på Sindinggård (ca. 10 km. nordvest for Herning ved Herning-Holstebro vejen), statsgældsdirektør Nicolai Holten (1775–1850), Krabbesholm (Horns herred), sognefoged Søren Jensen Klarskov, Herslev (nordvest for Roskilde), avlsbruger Jørgen Knudsen, Frederiksberg (Knudsen kom først med 1821) og auktionsdirektør Otto Lemvigh (1758–1834), Kløverholm (Esbønderup).

Landøkonomisk var den mest fremtrædende af kredsen vel S. A. Fjelstrup. Han skulle oprindelig have været jurist, men måtte opgive studierne, da han ved branden i hovedstaden 1795 mistede alt, hvad han ejede. Efter at have været huslærer nogle år kom han omkring århundredskiftet til landbruget, der fangede hans interesse så stærkt, at han i 1809 for sammensparede penge og for penge tjent ved kreaturhandel købte Sindinggård. De første år var han i kompagni med provst E. Vagaard, Skelund; 1815 blev han eneejer. Gården lå i en øde hedeegn, og Fjelstrup kom til at yde en pionergerning ved dens opdyrkning. Græsmarkerne havde hans særlige interesse. Han tog vildtvoksende

græsser ind til dyrkning og havde så stort held dermed, at der ved Rentekammerets foranstaltning fra Sindinggård blev uddelt græsfrø til andre magre egne af Jylland. I 1836 anrettede en orkan store ødelæggelser, og der herskede nød blandt bønderne i Hammerum herred. Fjelstrup var da så heldig at vinde den store gevinst, 50.000 rd., i lotteriet, og efter at han havde betalt sin egen gæld, lånte han de resterende 30.000 rd. til egnens bønder, der derved klarede krisen. Som skribent var Fjelstrup overmåde flittig. Han udgav flere bøger og fik talrige artikler optaget i faglige tidsskrifter [32].

Nicolai Holten har næppe i særlig grad personlig taget sig af sine lærlinge. Han var uddannet på den store handelsmand Niels Rybergs kontor og etablerede sig få år efter at være udlært som mægler. Som sådan blev han meget brugt af Ernst Schimmelmann, og gennem de udenlandske kontakter, han ad denne vej fik, indlod han sig med stort held i spekulationer med statspapirer. Holten blev hurtigt en rig mand. 1809 købte han Lindegården i Horns herred og året efter hovedgården Krabbesholm. 1816 indtrådte han i statsgældsdirektionen, hvor han havde sæde til 1848. Fra 1839 var han tillige direktør for Øresunds toldkammer. Holten gjorde sig meget fortjent af den egn, hvor han havde sine gårde. Han gennemførte store plantninger og ydede bønderne hjælp til at få deres gårde og huse i ordentlig stand. Han restaurerede og udvidede landsbyen Sæbys kirke, da dele af den i 1823 var styrtet ned, og han byggede byens efter datidens forhold fornemme skolehus. Til sine arbejdere på Krabbesholm lod han opføre en række kønne huse, der hver fik et tilliggende på godt 2 ha. De bærer den dag i dag hans navn, »Holtensminde« [33].

Otto Lemvigh var både cand. theol. og exam. jur. 1789 blev han byfoged i Thisted, 1798 birkedommer ved Kronborg birk, 1806 blev han tillige birkedommer og skriver ved Kronborg geværfabrik eller Hellebæks birk. Lemvigh var tilhænger af en lovmæssig ordning af bondestandens forhold. Intet skulle være overladt til tilfældigheder eller enkelte menneskers forgodtbefindende. En del af hans omfattende forfatterskab beskæftigede sig med disse problemer; men også tekniske forhold interesserede ham. Han fik tre gange Landhusholdningsselskabets sølvmedalje, og få år efter at han havde forladt Thy, rejste bønderne på Nørtorp ham en mindesten. Stenen, der blev anbragt på Rær kirkegård, priser Lemvigh for hans arbejde for at gøre bønderne til selvejere [34].

Læremestrene, blandt hvilke der (jfr. ovenfor) også befandt sig to jævne avlsbrugere, var, som det er set, højt kvalificerede. De ville få megen ulejlighed af lærlingene, men på den anden side også få en hjælp på deres gårde, om hvilken det med rimelighed kunne formodes, at den ville tage fat med iver. At forestillingen om tillige at få en billig karl eller en karl overhovedet ikke var ganske fremmed for tiden, fremgår af en henvendelse, Landhusholdnings-

S. A. Fjelstrup.
Efter Aug. Fjelstrup: Søren August Fjelstrup til Sindinggård, 1904.

selskabet modtog fra den forhenværende præst P. D. Faber, der var forpagter på Christiansminde på Falster. Faber var i økonomiske vanskeligheder, og det kneb ham at få sin jord passet, fordi han ikke kunne få folk, og fordi hans 18årige søn, der hidtil havde hjulpet ham, havde måttet tage sig af en gård, de havde overtaget efter en kaution. Han bad derfor om at måtte få én eller to lærlinge – helst fra Jungshoved, »da jeg hellere ønsker sjællændere end disse øfødinge, og jeg selv har været med at danne Jungshoveds nuværende tyendeklasse«. Uberettiget var det ingenlunde, hvis Faber havde regnet med at komme i betragtning. Han var en meget kendt forfatter og landøkonom, der havde fået adskillige af Landhusholdningsselskabets guld- og sølvmedaljer. På den anden side tilhørte han i meget udpræget grad den gamle tid. Historikeren Hans Jensen skriver om ham, at han var stokrationalist og som præst »vakte forargelse ved al for stor verdslighed i interesser og optræden«. Selskabet er muligt blevet træt af ham, for det ses slet ikke at have svaret ham, ligesom han heller ikke fik den svingplov, han samtidig havde bedt om [35].

Lærlingene

Som tilfældet havde været med islændingene, meldte der sig heller ikke særlig mange danske karle til uddannelse. Der indkom kun ansøgninger fra 12, hvoraf 11 blev antagne, den sidste muligt på forventet efterbevilling, for kongens resolution om fritagelse af yderligere to værnepligtige kom, som nævnt s. 260, først 1. december 1820.

Ansøgerne var:

1. *Jens Andersen* fra Vester Hæsinge, Svendborg amt, der kom til L. F. Conradsen på Bistrup.
2. *Hans Christensen* fra Ballerup, Københavns amt, der kom til Søren Jensen Klarskov i Herslev.
3. *Jens Christensen Handrup* fra Fastergård, Ringkøbing amt, der kom til S. A. Fjelstrup på Sindinggård.
4. *Peder Hansen* fra Fraugde, Odense amt, der kom til Nicolai Holten på Krabbesholm.
5. *Christen Jensen Hvornum* fra Blegvad, Randers amt, der kom til J. B. Krarup i Vejrum.
6. *Lars Larsen* fra Kirke Stillinge, Sorø amt, der ikke blev antaget. Der foreligger ikke noget om grunden til afslaget til Lars Larsen. Han er – måske noget kort – anbefalet af præst og lærer, og hans forældre, der synes velhavende, erklærer sig villige til at sørge for ham i de tre år. Da det var et krav, at lærlingene skulle komme fra forskellige egne, har man foretrukket nr. 10, Hans Rasmussen, der også var fra Sorø amt.
7. *Hans Jørgensen Møller* fra Jelling, Vejle amt, der kom til Dalgas på Aldebertsminde.
8. *Hans Nielsen* fra Gundsømagle, Gl. Roskilde amt (nu Københavns amt), der kom til Andreas Bodenhoff på Bistrup parcelgård.
9. *Rasmus Pedersen* fra Roden i Stouby sogn, Vejle amt, der kom til Krarup.
10. *Hans Rasmussen* fra Herlufsholm, Sorø amt, der kom til Otto Lemvigh på Kløverholm.
11. *Søren Nielsen Remmer* fra Terp i Skivholme sogn, Århus amt, der kom til Dalgas [36].
12. *Peder Therkildsen* fra Vindelev, Vejle amt, der også kom til Dalgas.

I september indkom ansøgning fra *Lars Pedersen,* Gudmindrup i Holbæk amt, der 1821 blev placeret hos Jørgen Knudsen på Frederiksberg [37]. Efter ca. et års tjeneste hos Dalgas anmodede Hans Jørgensen Møller om tilladelse til at fratræde, fordi han på grund af sine forældres død måtte overtage bestyrelsen af deres gård. I hans sted blev antaget *Niels Sørensen* fra Asferg, Randers amt, der havde søgt først på året 1821. Da han imidlertid allerede i februar 1822 »formedelst svaghed«, der gjorde ham »uskikket til bondearbejde«, måtte afgå, blev han erstattet af *Frands Mortensen,* Lindved i Vejle amt [38].

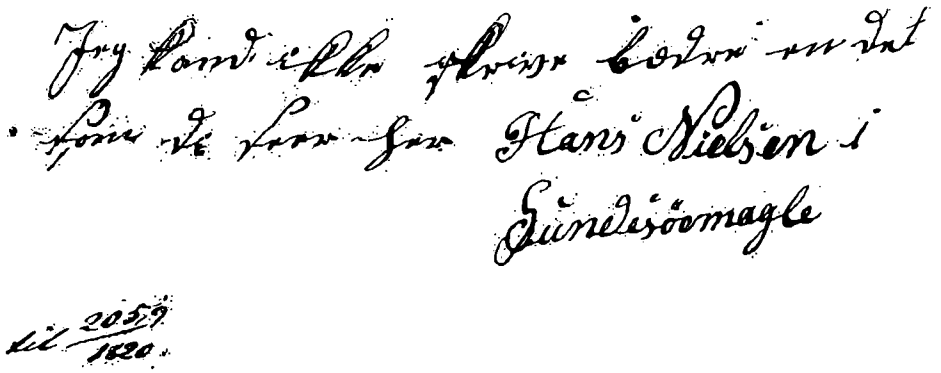

Hans Nielsen fra Gundsømagle »egen hand«.
Landhusholdningsselskabets arkiv.

Den sidste af det første hold, der gennemførte lærlingeuddannelsen, blev *Niels Pedersen* fra True i Århus amt. Han kom til Dalgas midt på året 1822 i stedet for nr. 11, Søren Nielsen Remmer, der som den eneste blev afskediget i utide på grund af uduelighed, en afskedigelse, der forbavsede både selskabet og Dalgas, fordi faderen, Niels Remmer, var en særdeles anerkendt landmand [39].

På trods af kravet om skrivefærdighed benyttede ikke alle ansøgere lejligheden til at demonstrere deres evner på dette område ved selv at skrive. Flere havde formået stedets præst dertil, og disse ansøgninger attesterede kun, at den pågældende opfyldte betingelserne. En enkelt, Jens Christensen Handrup, gav dog en udmærket skildring af avlsbruget på Fastergård, hvor han havde tjent i tre år. Helt rørende virker Hans Nielsen fra Gundsømagle, der nøjedes med på en ganske lille seddel med rystende hånd at prente følgende linjer: »Jeg kand ikke skrive bædre en det som de seer her«.

Lærlingenes arbejde

Gennem de rapporter, lærlingene halvårligt tillige med udtalelser fra deres mestre skulle indsende til Landhusholdningsselskabet, er det muligt at følge årets gang på gårdene. De er ikke alle lige udførlige, og det er de samme, der vedbliver at skrive kort; men følger man dem læretiden igennem, spores tydeligt en stadig voksende sikkerhed og for de fleste en glæde ved, hvad de så og lærte. Rapporterne udgør et særdeles omfattende materiale, som det her vil føre for vidt at behandle i detaljer. Enkelte eksempler kan dog give en antydning af deres indhold:

Fra det første halvår er Jens Christensen Handrups den fyldigste, hele fire foliosider. Handrup, der var hos Fjelstrup, begyndte med at opgrave »kartøfler« og siden lægge dem i kule. En kule var 1 alen dyb, 2½ alen bred og 4 alen lang. Den blev foret med rughalm, og ovenpå kom 1½ alen jord. Også hvidkål blev nedkulede. De var avlet på sandjord, der ikke var gødet siden 1818; mergel havde jorden dog fået om foråret, og den var blevet pløjet tre gange. Ved siden af hvidkålen stod grønkål og kålrabi. Kålen var afbladet, før den blev optaget, og køerne havde fået bladene.

Midt i november rejste Handrup med Fjelstrup til Århus. Han antegnede fra denne rejse, at de havde set på hørtilvirkning ved Skanderborg, og et andet sted på læplantning med højstammede pile. Da de var kommet tilbage, kørte de tørv hjem, og resten af året blev brugt til pløjning, når jorden ellers var optøet. Om pløjningen noterede han, at den var vanskelig på vikkemarker, hvor vikkerne ikke var tæt afslagne. Halmen satte sig fast i ploven, der hvert øjeblik måtte renses. Når der ikke kunne pløjes, kørte man gødning fra sommerstaldfodringen. Om aftenen udførtes forskellige håndarbejder – Handrup snoede simer, og undertiden blev der ved lys kastet korn på lofterne og i det hele ført tilsyn med afgrøderne, at de ikke lå og tog skade. Et lille morsomt træk fra Sindinggård er det, at lærlingen hver aften med »den store lygte« gik hele ejendommen igennem for at se, om alt var i orden, og alle døre låsede. Voldsmænd og røvere var ingenlunde ukendte i Jylland.

I januar kørtes pøny gødning. Den bestod af heste-, fåre- og svinegødning blandet med aske, markjord og kompost fra haven. Før udkørselen var den faste gødning daglig blevet overhældt med ajle, der i baljer eller med hulskovle blev taget i huller, der var gravet på hver side af møddingen. Gødningen var let at have med at gøre, fordi både den og jorden, der var blandet i, hele tiden på grund af gæringsprocessen var optøet. Jorden, den kom på, var fjerntliggende, opbrudt eng, der året i forvejen havde fået mergel og givet byg. Til foråret skulle den besås med vikker til grøntfoder og til efteråret med hvede. Udkørselen gik kun langsomt – otte læs om dagen; der brugtes fire par heste og skifteheste om middagen. Et læs blev fordelt på 200 alen□ jord. »Det fik en meget stærk gødning«, skrev Handrup.

Først i februar kørtes rug- og hølæssene ind. Rugen fyldte 2½ gulv i laden, og Fjelstrup vurderede den til 125 traver[40] og 12 læs rivelse. Alt var tørt. Sidst i måneden og først i marts lavede Handrup tag af langhalm fra hveden til reparation af gårdens stråtag. Hver torsdag var han i smedien. I slutningen af marts og begyndelsen af april begyndte forårsarbejderne med pløjning af grønjord til brak og til ærter, vikker og havre. Da der var sået, blev sæden pløjet ned med ekstirpator, for som Handrup skrev: »Husbonden siger, at han

ellers ikke kan få ærter og vikker godt skjulte, og de, som ligger ovenpå, fortørres«. Også med Fjelstrups speciale: græsset, arbejdede lærlingen. Han såede fløjlsgræs, rajgræs og timothé. Ved såningen havde Fjelstrup bebrejdet ham, at han kastede for hårdt til – måske fordi han var vant til at så i den vestjyske blæst? »Det skal jeg ændre,« lovede han.

21. april tog man kartofler og kål op af kulerne. De havde holdt sig fint, og man solgte mange af dem i Holstebro. For kålen fik man 4 sk. pr. hoved. Af kartofler var der to slags: Hollandske, der var klare og gule, og som gav op til 30 fold – dem kunne Fjelstrup bedst lide – og Alhedens, der var melede, og som folkene helst ville have. De gav kun 10–12 fold. Oplysningerne om kartoflerne viser, at Fjelstrup også på dette område var foregangsmand. Samtidig med tømningen af kulerne blev der gjort jord klar til næste kartoffelhøst. Der blev pløjet et par tommer dybt med ekstirpatoren, dernæst harvet og endelig gødet. Det sidste var Handrup betænkelig ved, selv om spredningen var lidt større end på brakmarken: et læs til 300 alen□: »Men det er dog vist en stærk gødning, thi det fik et godt lag og det fed gødske«. Fjelstrup regnede med, at marken ville give 70 td. Han ville gerne have lagt læggekartofler til flere, »men kan ikke for optagningens skyld, thi fattige folk ville ej ud på den årets tid« [41]. Det har næppe været fyrstelig betalt at samle kartofler op.

Medens Handrups beretninger læretiden igennem synes helt hans egne, om end måske nok gennemsete, var beretningerne fra Krarups lærlinge tydeligt prægede af mesteren. De var ofte helt enslydende, og Landhusholdningsselskabets mænd har sikkert smilet, når de så Krarup frejdigt betegne dem »selvforfattede«. Fra andet halvår, april til september 1821, fortæller nr. 9, Rasmus Pedersen, bl. a. om staldfodring: Den begyndte 4. maj med 13 kalve, 10 stude og 17 malkekøer. Kalvene fik 12 gifter daglig med havrekærnehakkelse blandet med græs. Fra 15. juni fik de kløver. Studenes og malkekøernes føde var – ligeledes til 15. juni – halmhakkelse blandet med græs. Studene fik 14 gifter og køerne 3 gifter om dagen. Fire stude, der skulle fedes, fik en skæppe kartofler foruden 14 gifter vikker eller kløver. Rasmus Pedersen havde frem for sine medlærlinge et særligt talent for at arbejde i træ. Han bad derfor om på et eller andet tidspunkt at komme et sted hen, hvor han kunne lære at lave svingplove [42]. Landhusholdningsselskabet opfyldte hans ønske og fik ham i foråret 1823 anbragt hos hjulmand J. Hansen i Emdrup. Hansen gav ham i april det bedste vidnesbyrd. Han havde lavet både svingplove og danske plove, harver og tromler, »og dette haver han gjort med udmærket flid og agtpågivenhed samt i alle måder opført sig meget fornuftigt og godt« [43]. Sin uddannelse på dette område sluttede Pedersen hos selve oldermanden for hjul- og karetmagerlavet i København, G. Berg i Studiestræde. Det ser i øvrigt ud til, at hans

talenter også har rakt til små forbedringer på redskaberne, forbedringer, som Bodenhoff efter forsøg sagde god for [44].

Af læremestrene var Dalgas den, som gjorde mest ud af den teoretiske undervisning. Han benyttede den desuden som et middel til skriveøvelser, hvorved lærlingene under deres ophold hos ham selv fik lavet en lærebog. Teksterne har sikkert i begyndelsen været hentet fra manuskriptet til »Forsøg til en kort og fattelig lærebog i agerbruget til afbenyttelse for den danske bonde«, som han fik ud i 1822, prisbelønnet af Landhusholdningsselskabet. Bogen blev senere en fast gave til lærlingene ved deres afgang. Et indtryk af dette arbejde, der foregik om vinteren, får man af Peder Therkildsens rapport fra april 1822: »... Om aftenen har jeg skreven nogle kapitler: 1. Om kvæg-, heste-, fåre og svineavlen og racernes forædling. Om fordelagtigheden af fåreavlen på magre og skarpe jorder frem for kvæget og om hjælpemidlerne i sygdomstilfælde. 2. Om jordernes bearbejdning. 3. Om sædarterne, hvorledes man frembringer kraftfuld, sund og frugtbar sæd. 4. Om skadeligt vands bortledning samt hegn og fred på marker og 5. Om rå jorders opdyrkning« [45].

Læremestrenes vurdering af lærlingene var i almindelighed venlig og positiv. Krarup var simpelt hen altid rosende og skriver bestandig om »forstandige, flittige« unge mennesker, som han har haft »sand glæde« af. At den samme lærling kunne bedømmes ret forskelligt ses f. eks. af Lemvighs og Conradsens udtalelser om Hans Rasmussen fra Herlufsholm. Lemvigh, hos hvem han var 1820–21, skrev om Rasmussen, at han var et udmærket sædeligt, stille og føjeligt menneske, men alt for flegmatisk og ligegyldig. Årsagen hertil søgte Lemvigh i en idé om, at Rasmussens eneste motiv for at søge læreplads var, at han derved slap for soldatertjeneste – et motiv, som sikkert for alle har haft ikke ringe betydning, om end det kun anføres her. Lemvigh havde gjort meget ud af arbejdet med svingploven: »... men uagtet mine gentagne rettelser gør han dermed endnu meget mådeligt arbejde. Han er tavs som en mur, han spørger aldrig om noget, og hans svar er ja og nej«. Hos Conradsen, hvor Rasmussen var 1821–22, er tonen, hvad det praktiske angår, en hel anden. Her var lærlingen arbejdsom og flittig og viste lyst til at forrette ethvert arbejde. Han pløjede ret godt med svingploven og kunne benytte ekstirpator og hyppe- og skuffeplove. Til gengæld skrev han mådeligt og gad ikke læse, hvorved det ikke var muligt at bibringe ham teoretiske kundskaber. Rasmussens egne beretninger afspejler intet om disse forhold. De hører ikke til de korteste, og de gennemgår redeligt, hvad han har beskæftiget sig med [46]. Til hans fordel taler også Jørgen Knudsens beretning for 1822–23. Knudsen skriver meget udførligt om, hvad han *har* lært, og hvad han *vil* lære Rasmussen, og han er inde på, at han både hos Lemvigh og hos Conradsen har fået lov til at prøve for lidt [47].

Det sidste var vigtigt. Formålet med uddannelsen var at fremme det mindre landbrug, og der lærtes bedst på små gårde – og måske også bedst hos de jævnt dygtige avlsbrugere frem for hos foregangsmænd.

Lærlingenes senere skæbne

Da tiden for de ni af førsteholdlærlingenes afgang, 1. novemver 1823, nærmede sig, dukkede den tanke op hos Landhusholdningsselskabets præsidium, at man gerne selv ville erkyndige sig om, hvad de havde haft ud af uddannelsen. Man søgte derfor kongen om, at de, når de skulle gennemgå eksercerskolen, blev placeret ved regimenter i København. Kongen tillod dette; men under hvilken form selskabet har eksamineret de udlærte, kan ikke ses i de bevarede arkivalier – end ikke at nogen kontakt har været etableret [48].

Efter den aftale, der var truffet ved lærlingeforholdets indgåelse, forpligtede lærlingene sig til til det fyldte 28. år årligt at afgive en attesteret beretning om deres tilværelse og fremgang i faget. Disse beretninger gør det muligt i nogle år at følge dem og at konstatere, om formålet med uddannelsen var opnået – og om man havde valgt rigtigt. Det havde man ikke i alle tilfælde, og det *kunne* man naturligvis heller ikke.

Nr. 1. Jens Andersen, Vester Hæsinge, var først taget hjem til sin far, selvejer og sognefoged Anders Nielsen. Han havde fået faderen i gang med kartoffeldyrkning, brakfrugtavl og sommerstaldfodring, alt til faderens største tilfredshed. Som hans egentlige bedrift regnede han det dog, at han havde foranstaltet en engvanding, som både faderen og dennes naboer i fremtiden ville anvende. I marts 1824 tog han tjeneste på hovedgården Sandholt, og i meget fyldige beretninger fra 1824, 25 og 26 beskrev han gårdens drift, som helt synes at have stået under hans ledelse. Endelig 1827 overtog han efter faderens død sin fædrenegård. Om sine planer med den sluttede han sin sidste beretning: »Naturligvis agter jeg ganske at forandre denne drift og indføre en ny, der såvidt muligt bliver overensstemmende med reglerne for vekseldriften; men overgangen hertil bliver imidlertid langsommere, end jeg kunne ønske, af mangel på bedre evne til at tåle opofrelser og at anvende bekostninger; dog hvad så mange andre ved hjælp af egne eller andres penge udretter, vil jeg søge at opnå ved min flid, orden og sparsommelighed, så jeg nærer det håb i tiden at vinde det høje selskabs bevågne tilfredshed med min fremgangsmåde og virksomhed som landmand og bonde« [49].

Andersen *nåede* langt, hvad allerede hans læremestres udtalelser om ham lod formode. Han blev en kendt mand og den eneste af de tidlige lærlinge, der selv blev læremester ved Landhusholdningsselskabet [50].

Nr. 2. Hans Christensen, Ballerup, begyndte også hos sine forældre. Kun otte dage efter hans hjemkomst brændte imidlertid deres gård, og hans første tid gik derfor med at hjælpe dem med genopbygningen. Da de imidlertid ikke havde midler til at få bedriften i gang med det første, tog Christensen plads som avlskarl hos gårdmand Jens Hansen, Kavsholmgård på Herlev mark. Her var han endnu i 1826, da den sidste, ret fyldige beretning fra ham forelå [51].

Nr. 3. Jens Christensen Handrup, Fastergård, indsendte kun to beretninger. Han havde i sit andet læreår været hos Holten på Krabbesholm, og hertil kom han tilbage, da han var færdig. 1. november 1824 blev han avlsbestyrer i sin hjemegn, nemlig på Ringkøbing amtstuegård, der blev drevet af amtsforvalteren [52].

Nr. 4. Peder Hansen, Fraugde, ser ud til særlig at have interesseret sig for kartoffelavl og sommerstaldfodring. Hos sine forældre eksperimenterede han i 1824 med kartoflerne, af hvilke han lagde forskellige sorter på forskellige jorder. Han høstede 76 td. 4 skp. for 5 td. 2 skp., og det var han veltilfreds med. Fra 1. november 1824 blev han alvsbestyrer på hovedgården Skovsbo ved Odense, og her var han endnu, da han i 1826 sendte sin sidste rapport – ivrigt beskæftiget med at omlægge driften på de jorder, der ikke blev drevet ved hoveri. Hoverijorder kunne man ikke røre ved, fordi arbejdsformer og normer lå fast [53].

Nr. 5. Christen Jensen Hvornum, Blegvad, vendte hjem til den gårdejer i Råsted, Randers amt, Peder Blegvad, på hvis foranledning han var blevet lærling. Hans gamle husbond var glad for den lærdom, hans protegé kunne dokumentere. På Hvornums sidste rapport i 1825 skrev Blegvad: »At jeg ved Christen Jensen Hvornums vejledning har lært adskilligt i henseende til agerbruget, som jeg ej før kendte, er en unægtelig sandhed« [54].

Nr. 8. Hans Nielsen, Gundsømagle, sendte kun en enkelt beretning, for året 1823–24. Han kom til sin stedfar, gårdmand Peder Hansen, Gundsømagle, og her fik han allerede med det samme lov til at foretage de ændringer, der skulle til, for at gården kunne drives efter moderne principper.

Nr. 9. Rasmus Pedersen, Roden, som var blevet specialuddannet (jfr. s. 271) reagerede også kun én gang. I otte linjer, som han ikke selv havde skrevet, meddelte han 15. oktober 1824, at han var første avlskarl på Arnakkegård (Svinninge, Holbæk amt). Hans husbond taler i attestationen om »sjælden flid, troskab og duelighed«, så det var nok kun i forholdet til selskabet, Pedersen var efterladende.

Nr. 10. Hans Rasmussen, Herlufsholm, meddelte kort i januar 1825, at han nogle måneder, til 19. juni 1824, havde været hos Jørgen Knudsen (der, som

det er set ovenfor, havde haft megen sympati for den »flegmatiske« Rasmussen). Han var derefter et halvt års tid uden arbejde, indtil han 15. december kom til vognmand og avlsbruger Halleby på Frederiksberg Bredegade. Her var han til maj 1829. Rasmussen indsendte aldrig nogen beretning, men oplyste kun i et par linjer, at han var »i fast tjeneste« hos Halleby – og fra maj 1829 hos overpræsident Moltke. Fra det sidste sted nævner han dog, at han var kusk og avlskarl [55].

Nr. 11. Peder Therkildsen, Vindelev, blev hurtigt selvstændig. I september 1824 skriver han fra sin fødegård, at han har en ansøgning hos Rentekammeret om »udstykning« (gårdens beliggenhed forhindrede ham i at anvende sommerstaldfodring). I 1826 må udstykningen eller udskiftningen være sket, for hans beretning kom da fra Fløjstrup, en landsby i Vindelev sogn. Landhusholdningsselskabet hørte sidst fra Therkildsen i 1827 [56].

Lars Pedersen, Gudmindrup, blev sammen med Frands Mortensen først færdig til november 1824 (jfr. s. 268). Heller ikke fra hans tilværelse foreligger detaljer. Han begyndte som avlskarl senere avlsbestyrer på hovedgården Eriksholm syd-øst for Holbæk. 1825 kom han som avlskarl til mægler H. H. Eskildsen, Smallegade 7 på Frederiksberg, og endelig 1827 ligeledes som avlskarl til forpagter Rasbech på Søgård ved Roskilde [57].

Frands Mortensen, Lindved, blev straks, da han var udlært, ladefoged på hovedgården Rosenvold ved Vejle. Her var han, til han formentlig sidst på året 1826 giftede sig med en datter af gårdmand Jens Johansen i Højen og flyttede til svigerfaderen. Mortensen var som Rasmus Pedersen blevet specialuddannet i at lave redskaber. I sin sidste rapport fra 1827 skrev han herom: »Jeg håber, at forfærdigelsen af agerdyrkningsredskaber vil blive mig en vigtig kilde til indtægt; at min svigerfar er smed, kommer mig meget vel tilpas« [58].

Niels Pedersen, True, var den sidste af holdet. Han blev først dimitteret til november 1825. Egentlig ville han gerne have været fri før; men da han derved satte Otto Lemvigh, som han var hos, i en alvorlig forlegenhed, resolverede selskabet, at han skulle blive. Sin første »condition« havde han på en gård i Følle (mellem Århus og Rønde). Han gav, som i øvrigt fra de andre steder hvor han var, en nøje beskrivelse af den driftsform, der anvendtes. Gården og lønnen passede ham imidlertid ikke, og fra 1. november 1826 kom han til hovedgården Vindumovergård ved Bjerringbro. Her havde han regnet med at blive til majdag 1828; men »formedelst uoverensstemmelser« rejste han allerede til november 1827. De tre år, han derefter stod i forbindelse med selskabet, var han ladefoged på Lyngbygård vest for Århus. En stor del af rapporterne herfra er optaget af at skildre en stor brand, der fandt sted på går-

den kort efter, at han var kommet, samt genopbygningen og ejeren ritmester Friis' tapperhed og energi under de vanskelige forhold. Også Lyngbygård blev drevet ved hoveri; men i de områder, man dyrkede med egne folk, kunne Pedersen praktisere, hvad han havde lært. Han skriver selv, at han her arbejdede efter den vejledning, han i fortiden havde modtaget. Friis var tilfreds og roste ham bl. a., fordi han var »fri for fordom mod indførelsen af nyere teoretiske regler for landvæsenet« [59].

Udblik

Om Landhusholdningsselskabet efter uddannelsen af første hold og lærlingenes placering i landbruget har gjort sig klart, om det formål virkelig var nået, man havde forestillet sig: at bonde skulle lære bonde, og at den oplærte skulle lære videre ved sit eksempel, er ikke til at vide. Umiddelbart blev det ikke tilfældet; alt for mange gik med deres gode uddannelse til større brug. Men lærlingeinstitutionen blev en virkelig succes, der i stærk differentieret form fortsatte ind i 20. århundrede. Allerede i 1824 fik man lov til at tage 6 reserver mere, så totalen blev 18; fra 1841 var tallet 50 [60]. I tyveåret 1820–40 blev der dimitteret 119 lærlinge, der geografisk med hensyn til hjemsted fordelte sig således:

Københavns amt	7	Thisted amt	7
Frederiksborg amt	1	Viborg amt	9
Holbæk amt	2	Århus amt	7
Sorø amt	6	Randers amt	6
Præstø amt	6	Skanderborg amt	7
Odense amt	9	Vejle amt	11
Svendborg amt	15	Ribe amt	4
Ålborg amt	2	Ringkøbing amt	10
Hjørring amt	9	Als (efter særlig kongelig tilladelse)	1 [61]

Af læremestre havde der i samme tidsrum været 43, hvoraf 28 endnu var i virksomhed, heriblandt Bodenhoff, Holten og Krarup (nu i Gjerlev) [62].

I nogle »Erindringsord for Landhusholdningsselskabets lærlinge«, beregnet til opslag på karlekamrene, tegnede Jonas Collin i 1831 hele institutionen:

1.

I skulle være ærlige og tro og være eders foresatte lydige. Lydighed er en pligt, som ikke noksom kan indprentes enhver, der skal tjene for sit brød.

2.

I skulle være opmærksomme på, hvad eders husbonde og madmoder, eller de, der stå i deres sted, befale eder; I skulle være lærevillige i at modtage og følge den undervisning, som gives eder; og flittige i eders herrers tjeneste.

3.

I skulle beflitte eder på et anstædigt væsen. Dertil hører høflighed i adfærd og renlighed. Spørge I, skal det være beskedent og uden modsigelse. Den væmmelige banden og sværgen afholde I eder aldeles fra.

I det mindste een gang daglig bør ansigt og hænder vaskes, og hvor lejlighed gives til badning, denne ikke forsømmes. Klæder og linned må ligeledes holdes rent. Eders sovekammer skulle I holde renligt og luftigt.

4.

Forsigtige skulle I være ved at bruge eders lemmer, som ved de ting I omgås.

F. eks. ikke, for derved utidig at ville vise styrke, bære byrder over eders kræfter, ikke drikke koldt vand eller øl, når I have arbejdet eder hede; undgå stærk ovnhede; omgås varsomt med ild og lys.

5.

Orden og nøjagtighed bør I iagttage ved alle arbejder.

Alle redskaber fra ploven til møggreben bør holdes i god stand; altid være på deres rette sted og ikke skødesløst henkastet. Porte, døre, ledde og luger må ikke til urette tid stå åbne. Er I i marken med plov, bør I altid have økse og kniv, vel også et stykke reb, med. En lommekniv trænger bondekarlen til ved de fleste arbejder.

6.

Morgenstund har guld i mund. Tidlig bør karlen være på færde og med lyst begynde sit arbejde, enten det er i marken, eller det gælder om at røgte kreaturerne.

7.

Heste og kvæg bør behandles med den største omhyggelighed og skånsel.

Hestene holdes forsvarligt rene, ikke presses over deres kræfter, ikke jages, prygles, sparkes; de vogtes for forkølelse. Gamle heste, følhopper og plage skånes; ingen hest må vendes i spiltovet, men rykkes tilbage; en forspændt vogn må kusken ikke forlade uden at have fraspændt alle skagler og bundet tømmen. I fremmede stalde bør krybben renses, førend hestene sættes i spiltovet.

Med kvæget iagttages al mulig renlighed. Krybberne og båsene bør daglig renses og under kreaturerne tilbørlig strøes; med foderet omgås ordentligt, derfor må ikke trædes op i en hø- eller halmdynge, men deraf tages fra siden. Drægtige køer og får vogtes for at komme i klemme. Ved kvæget i marken holdes tøjret i orden.

8.

En dygtig karl må kunne pløje godt; det er: trække en fuldkommen lige fure, holde furen ren, lægge lige store pløjestrimler. Sten, som ploven støder på, bør om muligt

straks optages og kastes på den pløjede jord for siden at bortføres af ageren. En dygtig karl må også kunne så godt.

9.

Den første karl på gården skal i alle ting foregå de andre med et godt eksempel; vogte sig for hovmod og overdreven strenghed, dernæst våge over, at de øvrige folk udretter, hvad der er dem pålagt, at arbejdet går fra hånden og forrettes forsvarligt; påse affodringen, efterse om alle redskaber er i orden, om nøglerne hænge på rette sted. Han skal om aftenen sige folkene besked om, hvad husbonden vil, at de skulle tage fat på næste morgen.

10.

Det er enhver tjenestekarls pligt, såsnart han mærker noget, der kan være husbonden til skade, da straks at advare ham derom.

11.

Aftenerne anvendes til læsning og skrivning eller regning, eller også til nyttige håndarbejder. Ørkesløshed er årsag til meget ondt.

12.

I bønderkarle, der er antagne til lærlinge af Landhusholdningsselskabet, skulle især nøje gøre eder bekendt med fordelene ved det forbedrede agerbrug og de forbedrede redskaber, lægge mærke til de rigtige sædfølger, til staldfodringens nytte, til tohesteplovens fortrin og øve eder i selv at forfærdige avlsredskaber [63].

At de arkivalier, lærlingeinstitutionen har affødt i Landhusholdningsselskabets arkiv, indeholder adskilligt mere end selve institutionens ydre historie, d. v. s. dens organisation og virke, har det være denne artikels formål at vise. Set over en længere periode, systematiseret og samlet, vil de kunne give et billede af den jævne bondes arbejdsdag i det 19. århundrede. Den har – og deri er ikke noget mærkeligt – ikke hidtil fundet plads i litteraturen.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Her efter Den kgl. veterinær- og landbohøjskole 1858–1908, 1908, s. 21.
2. Detaljerne om den teoretiske undervisning her efter J. J. Hansen: Oplysning og uddannelse i K. Hansen (red.): Det danske landbrugs historie 5, 1934–45, s. 623.
3. Det i note 2 a. a., s. 653 og H. Hertel: Det kgl. danske landhusholdningsselskabs historie I, 1920, s. 253 (i kap.: Oplæring af unge bøndersønner).
4. Landøkonomiske tidender 1815, s. 315–16 og 520–21.
5. Landhusholdningsselskabets arkiv, Er-

hvervsarkivet, journal nummer 29/1816: Brev af 6. april 1816 fra Rask (bilag: Tingsvidne af 13. juni 1815 om Thorlaks arbejder og koncept til Collins brev af 22. april 1816); j. nr. 34/1816: Rasks oversættelse af Thorlaks brev af 19. juni 1815 til broderen. Det kgl. landhusholdningsselskabs skrifter, ny samling IV, 1817, s. 346–48. Broderen boede Læderstræde 28, jfr. Københavns vejviser 1818 og 1819, s. 217.

6. Landøkonomiske tidender VI, 1817, s. 306.
7. J. nr. 243/1821: Brev af 27. juli 1821 fra amtmand Thorsteinson, Islands søndre amt.
8. J. nr. 121/1823: Brev af 23. feb. 1823 fra Kjærnested. Biblioteca danica III, 1896, sp. 620.
9. J. nr. 159/1824: Brev af 30. sep. 1823 fra Kjærnested.
10. Fonden ad usus publicos II, 1902, nr. 239, s. 242 ff.
11. J. nr. 23/1817: Skrivelse af 4. feb. 1817 fra Fonden ad usus publicos.
12. J. nr. 47/1817: Skrivelse af 11. marts 1817 fra selskabets 1. agerdyrkningskommission.
13. Landhusholdningsselskabets kopibog (kpb.) 1809 30. nov. – 1819 31. dec., fol. 227: Cirkulære af 10. april 1817 til de islandske amtmænd. J. nr. 128/1817: Brev af 1. sep. 1817 fra Stephensen; j. nr. 129/1817: Brev af 11. aug. 1817 fra Castenschiold (m. Thorsteinsons ansøgning og forskellige attester); j. nr. 142/1817: Brev af 29. sep. 1817 fra Thorarensen; j. nr. 60/1818: Brev af 15. feb. 1818 fra Stephensen; j. nr. 264/1818: Brev af 18. juli 1818 fra samme.
14. Nye landøkonomiske tidender 1819, s. 318–19; samme 1829, s. 248–49.
15. J. nr. 243/1821: Brev af 27. juli 1821 fra Bjarni Thorsteinson. Om de islandske amtmænd se J. Bloch: Stiftamtmænd og amtmænd i kongeriget Danmark og Island 1660–1848, 1895.
16. Koncept i Ørsteds hånd, der ligger som bilag til j. nr. 205/1820: Det første lærlingeholds ansøgninger. Fogtmans rescripter VI, 6. bd. 1791–92, 1800, s. 554–56: Rescript af 26. okt. 1792 ang. lærlinge ved veterinærskolen fra stifterne til kursmede og dyrlæger.
17. Kpb. 1819 2. jan. – 1823 29. maj, fol. 75–78. Nye landøkonomiske tidender 1820, s. 357 ff. (heri enkelte meningsforstyrrende fejl).
18. Fogtmans rescripter VII, 8. bd. 1820, 1828, s. 74–75, og samme s. 409–10. Generalkrigskommissæren var den øverste embedsmand for udskrivningsvæsenet.
19. Kpb. 1819–23, fol. 196–97.
20. Nye landøkonomiske tidender 1820, s. 364. *Mærkeligt* kunne muligt i datiden også betyde *bemærkelsesværdigt;* men der er efter sammenhængen næppe tvivl om, at Drewsen mener *ejendommeligt.*
21. Landbrugs-ordbog I, 1877, s. 260 ff (brak), samme II, 1878, s. 98ff (foder) og samme V, 1882, s. 327–28.
22. Landbrugs-ordbog III, 1879, s. 395 (kartofler) og samme V, 1882, s. 118 (rutabagaen).
23. Anton Andersen: Redskaber og maskiner i K. Hansens i note 2 a. a. IV, 1925–33, s. 425ff.
24. Landbrugs-ordbog I, 1877, s. 569–70.
25. J. nr. 56/1820.
26. Dalgas: Bio. Leks. V, s. 535–36. Erslews forfatterleksikon I, s. 320ff. Thaer: Salmonsen XXIII, s. 302.
27. J. nr. 231/1820: Udat. brev (primo okt.) fra Dalgas.
28. J. nr. 55/1820: Brev af 21. jan. 1820 fra Krarup.
29. Erslews forfatterleksikon II, s. 61, og supplement til samme II, s. 96–97. F. K. Erlang: En gammel vestjysk folkebogsamling, i Hardsyssels årbog 1908, s. 87ff.
30. Nana Lange: Den Bodenhoffske slægtebog, 1914, s. 33. Mogens Kai Nørregaard: Det Bodenhoffske hjem på Bistrup parcelgård ved Roskilde, i Fra Københavns amt 1949, s. 3ff.

31. C. S. de Roepstorff: Meddelelser om danske forstkandidater 1798–1897, s. 182 (under sønnen C. F. C.) (samling i Erhvervsarkivet efter artikler i Tidsskrift for skovvæsen 1894–97).
32. Bio. leks. VII, s. 86ff, Erslews forfatterleksikon I, s. 434ff, og supplement til samme I, s. 475–76.
33. Bio. leks. X, s. 562–63. Sofie Holten: Lindegården, i Fra Københavns amt 1925, s. 57ff. Arthur Fang: Rundt Roskilde fjord, 1946, s. 58ff.
34. Bio. leks. XIV, s. 235–36. Erslews forfatterleksikon II, s. 124ff.
35. Bio. leks. VI, s. 512. Erslews forfatterleksikon I, s. 400ff. J. nr. 83 og 296/1820 (det sidste er første agerdyrkningskommissions tildeling af svingplove).
36. J. nr. 205/1820: Ansøgningerne med diverse attester.
37. J. nr. 223, 230 og 296/1820.
38. J. nr. 96 og 275/1821 samt 11 og 81/1822.
39. J. nr. 212, 238 og 268/1822.
40. En trave var i Jylland 60 neg, mod 40 på Fyn og 20 på Sjælland, jfr. Landbrugs-ordbog VI, 1883, s. 56.
41. J. nr. 158/1821.
42. Bilag t. j. nr. 264/1821: Rasmus Pedersens beretning af 27. sep. 1821.
43. J. nr. 161/1823: Pedersens beretning af 25. og Hansens udtalelse af 26. april 1823.
44. J. nr. 313^{10}/1823: Beretning af 21. sep. 1823 fra Pedersen og attest af s. d., s. å. fra Berg.
45. J. nr. 238/1822: Peder Therkildsens beretning af 21. april 1822.
46. J. nr. 263/1821: Lemvighs udtalelse af 26. sep. og Rasmussens beretning af 28. sep. 1821; j. nr. 377/1822: Conradsens udtalelse af 8. aug. og Rasmussens beretning af 29. sep. 1822.
47. J. nr. 161/1823: Rapport af 25. maj 1823 fra Knudsen.
48. J. nr. 131 a og b samt 290/1823: Breve af 20. april, 28. maj og 13. sept. 1823 fra Bülow.
49. J. nr. 433/1824, 373^{5}/1825 og 578^{7}/1826: Rapporter af 5. nov. 1824, 1. nov. 1825 og 4. nov. 1826 fra Jens Andersen.
50. J. nr. 229/1841. D. E. Rugaard: Fremragende danske bønder før og nu, 1871, s. 183 ff.
51. J. nr. 433/1824, 373^{2}/1825 og 578^{6}/1826: Rapporter af 9. okt. 1824, 10. okt. 1825 og 25. nov. 1826 fra Hans Christensen.
52. J. nr. 433/1824 og 373^{4}/1825: Rapporter af 25. okt. 1824 og 1. nov. 1825 fra Jens Christensen Handrup.
53. J. nr. 433/1824, 373^{7}/1825 og 578^{5}/1826: Rapporter af 15. okt. 1824, 15. nov. 1825 og 30. okt. 1826 fra Peder Hansen.
54. J.nr. 433/1824 og 373^{1}/1825: Rapporter af 18. okt. 1824 og 30. sep. 1825 fra Hvornum.
55. J. nr. 433/1824, 373^{3}/1825, 578^{4}/1826, 221^{4}/1827, 200^{5}/1828, 68^{6}/1829 og 163^{9}/1830: Meddelelser af 24. jan. og 26. okt. 1825, 16. okt. 1826, 9. okt. 1827, 22. okt. 1828, 16. okt. 1829 og 21. okt. 1830 fra Hans Rasmussen.
56. J. nr. 433/1824, 578^{6}/1826 (1825 mangler) og 221^{9}/1827. Rapporter af 28. sep. 1824, 2. nov. 1826 og 23. okt. 1827 fra Peder Therkildsen.
57. J. nr. 337/1825, 578^{1}/1826, 221^{2}/1827 og 200^{3}/1828: Meddelelser af 27. sep. 1825, 24. sep. 1826, 23. sep. 1827 og 19. sep. 1828 fra Lars Pedersen.
58. J. nr. 330/1825, 578^{4}/1826 og 221^{3}/1827: Rapporter af 11. sep. 1825, 13. sep. 1826 og 26. sep. 1827 fra Frands Mortensen.
59. J. nr. 578^{2}/1826, 221^{5}/1827, 200^{4}/1828, 68^{7}/1829 og 163^{7}/1830: Rapporter af 11. sep. 1826, 10. sep. 1827, 17. sep. 1828, 12. okt. 1829 og 1. okt. 1830 fra Niels Pedersen.
60. Bilag til j. nr. 94/1836 samt j. nr. 229/1841.
61. Bilag til j. nr. 42/1841.
62. Som note 61.
63. Tidsskrift for landøkonomi 1831, s. 420–24.

Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud

Af CLAUS BJØRN

Agerdyrkningsberetninger fra landets forskellige egne optog under J. C. la Cours redaktion af »Tidsskrift for Landøkonomi« en stadig større plads i de otte årlige hæfter. Der blev efterhånden meddelt omfattende uddrag af de enkelte korrespondenters beretninger, og det er herigennem muligt at danne sig en forestilling om, hvad der rørte sig i landbruget og blandt landmænd i datidens Danmark [1].

»Mejeridriften går stadig fremad, og det er et emne, der stadig drøftes, hvor flere landmænd kommer sammen,« noterede indberetningen fra Sydsjælland i 1876 [2]. Den stigende betydning, mejeriet fik for det danske landbrug i løbet af 1870'erne, registreredes i agerdyrkningsberetningerne, der omtalte mejeriassistenternes virksomhed, indførelse af vand- og ismejerier og fra 1880 centrifugens fremtrængen [3]. I 1876 nævntes fællesmejerierne for første gang, og i de følgende år blev denne løsning af det mindre landbrugs mejeriproblemer flere gange behandlet [4]. Bedømmelsen af fællesmejerierne var svingende, ikke få var kritiske; men der var også plads for en mere velvillig opfattelse. I foråret 1879 omtalte korrespondancen fra egnen mellem København og Roskilde de på »Heden« meget udbredte fællesmejerier. Korrespondenten – antagelig etatsråd H. Valentiner fra Gjeddesdal – omtalte disse mejeriers vanskelige økonomiske stilling og foreslog, at de efter fransk mønster skulle overtages af bønderne selv og drives af leverandørerne i fællesskab [5]. Aprilberetningen fra Østlolland i 1883 beskæftigede sig ligeledes med de mindre landbrugeres mejeridrift og bemærkede, at »talsmændene for, at bonden selv skal drive sit mejeri, bliver vist færre og færre« [6].

På dette tidspunkt havde bønderne på Vardeegnen allerede skabt den mejeriform, der skulle løse gårdmændenes og husmændenes problemer på mejeribrugets område. Hjedding Andelsmejeri begyndte sin virksomhed i sommeren 1882, og da den lollandske korrespondents vurdering blev offentliggjort i foråret 1883, menes allerede 10 andelsmejerier at have været i virksomhed eller under opførelse [7].

Andelsmeieri.

Undertegnede indbyde herved Omegnens Beboere til et Møde i **Krummerup Skole Søndagen den 26de April**, Eftermiddag Kl. 4, for at forhandle om Oprettelsen af **et Andelsmeieri** her paa Egnen.

Den 19de April 1885.

Jens Nielsen, Krummerup.	**Niels Chr. Hansen,** Halbager.
Lars Pedersen, Halbager.	**Chr. Andersen,** Bendsley.
Johannes Madsen, Bendsley.	**Hans Christensen,** Bendsley.
Hans Pedersen, Halbager.	**Hans Jeppesen,** Tingjellinge.
Hans Olsen, Krummerup.	**Jens Rasmussen,** Sønderjellinge.

Annonce i Sorø Amtstidende for 21. april 1885 om oprettelse af et andelsmejeri i Krummerup.

Indbydelsen har næppe fået tilstrækkelig tilslutning, for først i 1888 blev mejeriet en realitet.

Agerdyrkningsberetningen fra Horsensegnen april 1884 nævnte første gang andelsmejerierne, og der skelnedes, hvad ikke alle gjorde i de første år, mellem disse og fællesmejerierne, »sådanne, hvor en enkelt mand optræder som køber af mælken« [8]. I juni samme år blev det rapporteret fra Hads herred, at der var oprettet et andelsmejeri i Odder og forberedtes et i Saksild. Gik disse andelsmejerier godt, ville korrespondenten anse dem for et gode for landbruget [9]. Årsoversigten for 1884, som »Tidsskrift for Landøkonomi« bragte først på året 1885, meldte desuden om andelsmejerier i Bjerge herred og omkring Skodborghus [10]. På Vestlolland påtænkte man ifølge martsberetningen fra 1885 at oprette et andelsmejeri, mens det fra Skjernegnen meldtes på samme tid: »Andels- og fællesmejerier anlægges nu næsten i hvert sogn; bøndersmør vil snart være »en saga blott«« [11]. Oversigten for året 1885 omtalte andelsmejeridrift i Øst- og Sydjylland [12]. I de følgende års agerdyrkningsberetninger dukkede andelsmejerierne frem overalt. Korrespondenten fra Korsør-Skelskøregnen skrev i maj 1886 om »... Andelsmejerier, som i dette forår lader til at skyde frem som paddehatte«, og samtidig blev deres fremtrængen noteret på Falster, hvor indberetteren ytrede nogen tvivl om deres fremtidsudsigter, »... hvor smukt andelssystemet end kan være« [13]. 1887 og 1888 domineredes oplysningerne om mejerivæsenet ganske af andelsmejeribevægelsen. »De eneste nye foranstaltninger er oprettelsen af en mængde andelsmejerier,« skrev korrespondenten fra Middelfartegnen i sin oversigt over 1887, og i oktober 1888 hed

det fra Roskilde: »Den bevægelse optager det meste af egnens landøkonomiske opmærksomhed. Og den gør godt« [14].

Der var kritiske bemærkninger til udviklingen. Den ovenfor nævnte korrespondent fra egnen mellem Korsør og Skelskør advarede i maj 1886 mod politik i mejerierne, og i en senere beretning hed det:

Flere andelsmejerier er opstået og siges at betale sig godt. Jeg ynder dem ikke af sociale grunde, thi at manden passer sin jord og konen sit mejeri og husholdning giver det bedste udbytte og den største tilfredshed og lykke ikke at tale om det bedste eksempel for den opvoksende ungdom [15].

Agerdyrkningsberetningen fra Æbeltoftegnen oktober 1888 – vistnok forfattet af J. C. la Cours broder, Peter la Cour – skønnede, at andelsmejerierne ikke ville kunne klare sig over for de gode priser på bøttesmør fra de små gårde, og korrespondenten fra Søborgkanten ynkede både bestyrelser og andelshavere i de nyoprettede mejerier, »... at dømme efter de skarpe gensidige angreb, der overalt giver genlyd« [16].

Men det positive syn var overvejende. Andelsmejerierne anerkendtes som en virksom økonomisk støtte for det mindre landbrug, og det blev samtidig noteret, at de bidrog til at forbedre kvægavlen og vakte interessen for en bedre fodring. Som eksempel på denne vurdering skal her gengives et uddrag af »Landøkonomiske Meddelelser for 1886« fra Fredericiaegnen:

Jeg har haft lejlighed til at rejse meget omkring i Vejle Amt i denne sommer, hvor andels- og fællesmejerier er stærkt udbredte, men har kun hørt udtale almindelig tilfredshed, særlig med de første. Her på egnen er et sådant større mejeri, der for tiden får mælk af 900 à 1000 køer (der er 149 leverandører af mælk for tiden); det har i sommer opnået ca. 4 øre over topnotering pr. pd. smør. Det er indlysende, at kun den mindste del af leverandørerne ville få, endog kun tilnærmelsesvis, denne pris ved selv at behandle smørret; aktionærerne får et meget smukt udbytte. Der er stærkt tale om at anlægge 1 à 2 lignende større andelsmejerier her i egnen, hvis virksomhed skal begynde til sommer [17].

Agerdyrkningsberetningerne i »Tidsskrift for Landøkonomi«, hvis forfattere var at finde blandt Landhusholdningsselskabets medlemmer, fungerede som en informationskanal fra det praktiske landbrug til selskabet i København. Hvorledes stillede man sig her til den udvikling, der kunne aflæses i de talrige indberetninger?

Siden 1861 havde Thomas Riise Segelcke virket som Landhusholdningsselskabets mejerikonsulent, og det var i denne stilling, han i 60'ernes slutning og i 70'erne lagde grunden til det moderne mejeribrug [18]. Segelckes arbejds-

mark var først og fremmest godserne og de større proprietærgårde, hvor han hos interesserede landmænd anstillede forsøg og indførte termometer, mål og vægt. Som videnskabsmand og siden 1874 som lærer ved Landbohøjskolen havde han en væsentlig del af æren for den fornemme kvalitet, det danske herregårdssmør opnåede. Det stod dog Segelcke klart, at det mindre landbrug ikke måtte lades i stikken, og han udgav således i 1865 »Vejledning i Smørtilberedning for mindre Jordbrugere«. Men det mindre landbrug måtte følge i det større spor, og Segelcke søgte ved at agitere for ansættelse af mejeriassistenter og selv at tage sig af deres uddannelse at ophjælpe det lille hjemmemejeri.

Igennem 70'erne virkede et betydeligt antal mejeriassistenter omkring ved landboforeningerne, dog ofte med magert resultat [19]. Det var i hjemmet, tilberedningen skulle foregå, og husmoderen skulle nå frem til at kunne konkurrere med mejerskerne på de store herregårdsmejerier. Havarthigård var Segelckes idealmejeri, og alle hans elever skulle under deres uddannelse besøge Hanne Nielsen. Segelcke var ikke blandt dem, der hilste fællesmejerierne velkommen, da de i slutningen af 70'erne nåede en vis udbredelse. På en smørudstilling i Holbæk 6.–7. februar 1880 redegjorde han for dansk mejeribrugs øjeblikkelige stade. Tonen var optimistisk – året forinden havde man fejret store triumfer på den internationale landbrugsudstilling i London. »Der er i ethvert sogn kræfter til stede,« hævdede Segelcke, og han pegede på, at udstillingen i Holbæk beviste, at også det mindre landbrugs mejeridrift var i fremgang. Fællesmejerierne ville da kun forstyrre en nu indledt rolig udvikling [8]:

> Det er en radikal kur for at få dem, der laver dårligt smør, gjort umyndige, og smør fra fællesmælkerierne vil ganske vist være at foretrække fremfor meget dårligt smør, men taleren kan dog ikke ret anbefale oprettelsen af fællesmælkerier, da han frygter for, at man senere vil komme til at fortryde det. Hvis de nu ville nøjes med at tage mælken fra de steder, hvor der nu laves dårligt smør, da fortjente de ganske vist at støttes, men mælken fra disse steder er ikke velset i fællesmælkerierne, der netop søger at få mælken fortrinsvis fra de gode mælkerier ... og der er derfor fare for, at fællesmælkerierne ville sluge de gode og lade de dårlige mælkerier blive tilbage [20].

Det var på linie hermed, at Segelcke havde advaret den unge Niels Pedersen, da denne havde forelagt ham sin plan om mælkeriskolen på Ladelundgård. Niels Pedersen skulle undgå »at få lavet mejerister og mejersker af dem«, derimod skulle de unge »i stedet for gå hjem igen til faders gård og sætte mælkeriet der i gang« [21].

Omkring 1880 tog Segelckes direkte betydning for mejeribruget af. Han skal have følt sig fremmed over for meget af det, der banede sig vej frem, og han, der aldrig havde været nogen produktiv skribent, blev nu næsten

tavs [22]. På et bestyrelsesrådsmøde i Landhusholdningsselskabet 3. juli 1878 rettede den senere politiker, grev C. Ahlefeldt-Laurvig på det fynske landbrugs vegne et angreb på Segelckes konsulentvirksomhed: »Han bringer intet nyt ind i mejeridriften«. Skønt præsidiet forsvarede Segelcke – der selv var fraværende – fremgik det klart, at Ahlefeldt-Laurvig ikke stod ene med sin kritik. Særlig Edw. Tesdorpf gav ved denne og senere lejligheder udtryk for mistillid til Segelckes indsats [23]. I 1880 fratrådte Segelcke som selskabets mejerikonsulent og knyttedes til Indenrigsministeriet som mejerisagkyndig, ligesom han da fik en fast lærestol ved Landbohøjskolen. I disse stillinger fik Segelcke fremdeles en vis indflydelse på mejeribrugets vilkår, idet han satte sit præg på margarinelovgivningen i 1880'erne og blev den nye generations samvittighedsfulde lærer [24].

På Foreningen af jyske Landboforeningers delegeretmøde i 1884 var andels- og fællesmejerierne til behandling, og Segelckes indlæg, der stillede sig afventende over for det nye, blev samtidig en art statusopgørelse over hans og hans generations arbejde i mejeribrugets tjeneste [25]. Senere udtalte han, at han havde ændret syn på andelsmejerierne efter en rejse i Jylland i sommeren 1885; men nogen indflydelse på andelsmejeriernes gennembrud fik han ikke [26].

Med Segelckes fratræden som mejerikonsulent løsnedes Landhusholdningsselskabets kontakt med mejeribruget. Det eneste bindeled var i nogle år N. J. Fjord, der i 1881 havde fået oprettet sit forsøgslaboratorium [27]. Fjord forelagde sine resultater på selskabets møder, og beretningerne herom blev meddelt i »Tidsskrift for Landøkonomi«. 15. juli 1885 fremlagde Fjord sin 19. beretning, der redegjorde for tre forsøg: A. »Fodring af kalve og grise med skummet mælk fra centrifuge og bøtter«, B. »Holdbarhed af centrifugeret og ikke centrifugeret mælk« og C. »Forøgelse af centrifugeret mælks holdbarhed ved opvarmning«. Fjord gav selv begrundelsen for disse forsøg i den udbredelse af andels- og fællesmejerier, han havde konstateret på sine rejser. Det var således hans opfattelse, at man blandt landmændene nærede stor tiltro til andelsmejerierne. I diskussionen efter fremlæggelsen berørte både Edw. Tesdorpf og J. C. la Cour udviklingen mod fællesdrift, og den sidste udtalte, at Fjord havde »rakt en overordentlig kraftig hjælp til fællesmejerierne og ganske særligt til andelsmejerierne; de kunne straks drage sig det, der var fremsat, til fuld nytte« [28]. Landhusholdningsselskabet beskæftigede sig ikke videre med udviklingen inden for mejeribruget i disse år. »Tidsskrift for Landøkonomi« fortsatte de årlige oversigter over mejeridriften med Chr. Sonne som forfatter. Sonne var ingen tilhænger af fællesmejerierne, og han stillede sig forsigtigt afventende over for andelsmejerierne [29]. De almindelige landbrugsoversigter, der skyldtes J. C. la Cour, og som indledte hvert års første hæfte, hilste der-

imod først fælles- og senere andelsmejerierne velkommen [30]. Men Landhusholdningsselskabet stod dog stort set som tilskuer til udviklingen i mejerivæsenet, og man ramte situationen korrekt, da det i en oversigt over selskabets virke hed, »at selskabets direkte indflydelse på Danmarks mejeridrift til dels har været afbrudt fra 1880–85« [31].

Den manglende føling med mejeribruget i en periode, hvor denne gren af landbruget fik stadig større økonomisk betydning, var uholdbar, og allerede da præsidenterne behandlede Segelckes afskedsansøgning, rejste Tesdorpf spørgsmålet om en afløser. B. S. Jørgensen mente, at man burde se tiden an, men stillede i udsigt, at den unge Chr. Sonne ville uddanne sig i mejerivæsen [32]. Det blev dog ikke Sonne, der blev Segelckes efterfølger, men Bernhard Bøggild. Bøggild, der var født i 1858, henvendte sig som nybagt cand. polyt. 27. februar 1882 – efter at have orienteret sig hos B. S. Jørgensen – til selskabet med en anmodning om støtte til sin videre uddannelse inden for mejerifaget [33]. Efter at præsidenterne havde givet deres samtykke, og Segelcke havde erklæret sig villig til at tilrettelægge og overvåge uddannelsen, begyndte Bøggild sin læretid [34]. Han skulle erhverve sig en bred viden om dansk mejeribrug, hvis forskellige systemer og mejerityper han stiftede bekendtskab med fra 1882 til 1883. Efter aftjent værnepligt arbejdede han ved forsøgslaboratoriet under N. J. Fjord og fulgte Segelckes undervisning på Landbohøjskolen. I 1885 rejste han til Tyskland, Frankrig, Italien og Schweiz for at sætte sig ind i fremmede forhold, således at Segelcke i september samme år kunne erklære hans uddannelse for afsluttet [35].

11. november 1885 præsenterede Bøggild sig for Landhusholdningsselskabets medlemmer med et foredrag om mejeripersonalets uddannelse. Det var erfaringerne fra udlandet, han fremlagde, og han skitserede planen for en toårig mejeristuddannelse under selskabets ledelse [36]. Bøggild overtog forfatterskabet til mejerioversigterne i »Tidsskrift for Landøkonomi«, og pr. 1. april 1886 blev han ansat som mejerikonsulent. Arbejdet kunne begynde [37].

Umiddelbart efter sin ansættelse afrundede Bøggild sin læretid med rejser til England og Sverige, og da han i eftersommeren 1886 vendte hjem, var der allerede kaldt på hans bistand. 16. juli indsendte Foreningen af jyske Landboforeninger en anmodning om mejerikonsulentens assistance. Fra den jyske fællesforenings side ønskede man, at Bøggild skulle besøge det sydvestlige Jylland, hvor der blandt andels- og fællesmejerier var en udbredt misfornøjelse med afsætningsforholdene. Der henvistes til, at Bøggild i et foredrag i Landhusholdningsselskabet 25. maj 1886 – »Vore mejeriprodukters afsætning i England« – havde ment at kunne »påvise passende kræfter i London til at træde i spidsen for forsøg på at bringe producenterne her og konsumenterne der

i direkte berøring med hinanden« [38]. Opgaven blev tilstillet Bøggild, der nu fik lejlighed til at studere andelsmejeribevægelsen i den del af landet, hvor den havde sit udspring og sin stærkeste udbredelse.

Udviklingen frem mod andels- og fællesmejerier havde tidligt fanget Bøggilds opmærksomhed. 11. november 1885 meddelte han sekretæren, J. C. la Cour, at han planlagde en undersøgelse af fællesmejerivirksomheden, og i sit foredrag samme aften i Landhusholdningsselskabet omtalte han de krav til mejeristuddannelsen, som de nye mejeriformer måtte medføre. I den påfølgende diskussion gik Tesdorpf klart, Segelcke mere betinget ind for andels- og fællesmejerierne, mens grev Danneskjold-Samsøe omtalte disse som den sorte sky, der for tiden drog over Danmark [39]. I oversigtsartiklen »Mejeribruget i Danmark 1885« til »Tidsskrift for Landøkonomi« skrev Bøggild først på året 1886 kort om andelsmejerierne uden nærmere stillingtagen, mens han under sit Englandsophold syslede med tanken om en smørsalgsforening – »... en art andelsinstitution og personalet lønnet med sportler« [40]. Efter hjemkomsten tog han i foredraget i Landhusholdningsselskabet 25. maj andelsmejerierne i forsvar mod kritikken [41].

Fra 23. september til 31. oktober 1886 var Bøggild i Jylland, hvor han knyttede forbindelse med Niels Pedersen, Ladelundgård, der var en af de ihærdigste fortalere for andelsmejerierne [42]. Opholdets resultat, hvad afsætningsforholdene angik, var i første omgang en artikel i »Ugeskrift for Landmænd« – »Kan der skaffes højere pris for vort smør?« – hvor Bøggild manede til sammenhold mellem mejerierne og fælles optræden i salgsleddet [43]. Væsentligere var det imidlertid, at Bøggild nu for alvor kastede sig over andelsmejerispørgsmålet. I sin årsberetning for 1886, der blev afgivet i november, meddelte han, at han var i færd med at indsamle materiale om andelsmejerierne [44]. »Mejeribruget i Danmark 1886« i »Tidsskrift for Landøkonomi« afspejlede en positiv interesse for denne nye mejeriform [45]. Bøggilds arbejde med spørgsmålet blev afbrudt af hastige udenlandsrejser omkring nytår 1887 for at efterspore forfalskninger af dansk smør, og først 20. april 1887 kunne han fremsende et eksemplar af sin bog – »Andelsmælkerier« – til Landhusholdningsselskabet, idet han understregede, at han »ingenlunde hermed kan betragte det vidt omfattende og betydningsfulde andelsmælkerispørgsmål som uddebatteret« [46].

»Andelsmælkerier« er på i alt 97 sider i lille format og kunne derfor kun blive en kort indføring i emnet. Den var tænkt som en vejledning i andelsmejeridrift, og Bøggild anfører i indledningen, at den blev forfattet efter tilskyndelse bl. a. fra Foreningen af jyske Landboforeninger. Bøggild redegør først for skriftets tilblivelse og kilder og for dets karakter af en uhildet fremlæggelse af spørgsmålet.

Men på forhånd må det hævdes, at i de forhåndenværende trange tider for det danske landbrug har der været rig lejlighed for de forskellige systemer til i hård indbyrdes konkurrence at prøve kræfter. Viser det sig nu, at andelssystemet de fleste steder går af med sejren, må man deri se et afgjort bevis på dette systems overlegne fortrin ... Der kendes mange eksempler på, at pakkerier og forskellige former af fællesmælkerier har måttet bukke under og efter en længere eller kortere tilværelse har måttet ophøre at eksistere; men der er ikke kommet til offentlig kundskab et eneste tilfælde, hvor et andelsmælkeri har måttet standse sin virksomhed [47].

I det første kapitel diskuterer Bøggild smørpakkerier kontra andelsmejerier og finder, at de sidste byder langt de bedste økonomiske muligheder [48]. »Centrifugens betydning« understreges i et følgende afsnit, hvor angrebene på centrifugemælken som næringsmiddel afvises, samtidig med at der advares mod smittefaren fra den sammenbragte mælk [49]. De næste sider giver en lang række råd vedrørende indretning af mejeribygningen, indkøb og opstilling af maskineri og hygiejniske forhold. »Hvorfor gik mange fællesmælkerier fallit?«, spørger Bøggild i et særligt kapitel og finder svaret i manglende kapital og kredit, urimelige transportomkostninger, manglende kontrolmuligheder over for leverandørerne og den urentable svineproduktion, der sædvanligvis var knyttet til fællesmejerierne [50]. Det hedder videre:

Som bevis på denne fremstillings rigtighed kan der påpeges et stort antal fallerede, nedlagte og omdannede mælkerier, og af disses sørgelige skæbne har vi lært, hvorledes andelsmælkerierne ikke skulle drives, dersom man vil, at de i fremtiden skulle være til varig gavn for deres ejere – leverandørerne [51].

I et kort afsnit fastslår Bøggild, hvad der adskiller andelsmejerierne fra fællesmejerierne: interessentskabsforholdet og den afgørende vægt på smørproduktionen med tilbagelevering af skummetmælken. Derpå følger et kapitel om mejerivedtægter med to eksempler fra eksisterende andelsmejerier og en »normalvedtægt« af Bøggilds egen konstruktion, der skulle kunne tjene som forlæg. Normalvedtægterne kommenteres, idet Bøggild lægger vægt på, at der gennemføres stemmeret efter koantal (herom senere), gode lønningsforhold, betaling af mælken efter flødeindhold – hvad Bøggild berører flere gange i bogen – hurtig afbetaling af gælden og strenge sundhedsmæssige bestemmelser for mælkens behandling både på mejeriet og i hjemmene. I to følgende afsnit, »Andelsmælkeriers anlæg og vedligeholdelse« og »Andelsmælkeriers drift«, giver Bøggild vejledning i oprettelse og daglig ledelse – især regnskabsmæssig – af et andelsmejeri. Bøggild understreger her, at der af mejeristen må kræves en god uddannelse, f. eks. på Ladelundgård, og han kommer ind på det omtalelige spørgsmål om søndagsarbejde. Arbejdet bør ikke standses om søndagen, og på et veldrevet mejeri skulle man kunne være færdige ved mid-

Askov andelsmejeri ved Mørkøv. Oprettet 1888.

dagstid, således at personalet kunne komme til eftermiddagsgudstjeneste. Bøggild anfører adresserne på de eksisterende 169 andelsmejerier i efteråret 1886 – 125 i Jylland, 15 på Fyn m. m., 15 på Sjælland og Møen, 13 på Lolland-Falster og 1 på Bornholm. I »Slutbemærkninger« advarer Bøggild endelig mod at gå overilet til værks, men sørge for et omfattende forarbejde før oprettelse af et andelsmejeri.

Dispositionen i »Andelsmælkerier« kunne være klarere, og de forskellige oplysninger af interesse for dem, der gik med oprettelse af et andelsmejeri i tankerne, skal hentes omkring i de forskellige afsnit. Sproget er populært, og siderne er øverst forsynet med pædagogiske overskrifter: »Intet svinehold« – »Sagkyndig hjælp« – »Tørre gulve« – »Frisk og uforfalsket mælk«. Den lille bog er helt igennem holdt som en lettilgængelig vejledning for den almindelige landmand.

J. C. la Cour noterede på følgeskrivelsen til Bøggilds brev, der fulgte med bogen, at det »efter kyndige folks udsagn skal være en god bog« [52]. »Ugeskrift for Landmænd« gav da også Bøggilds skrift en varm anbefaling med på vejen, mens »Landmandsblade«, der også fandt »Andelsmælkerier« værdifuld, bemærkede, at dens forfatter var lovlig hård i sin dom over fællesmejerier og hjemmedrift [53]. I »Vort Landbrug« blev bogen anmeldt af Anders Svendsen,

Tune. Han var ingen »fuldblods tilhænger af andelsmælkerier«; men når landmændene »endelig *vil* have andelsmælkeri«, kunne han ikke henvise til nogen bedre vejledning end Bøggilds skrift. Bortset fra nogle kritiske bemærkninger vedrørende Bøggilds råd om fodringsbestemmelser var Anders Svendsen stort set enig med denne f. eks. angående vedtægter. Men anmelderen lagde dog ikke skjul på, at Bøggild efter hans mening overvurderede andelsmejerierne og ikke gav det veldrevne hjemmemejeri, hvad der tilkom dette:

> Det er derfor ikke en så afgjort sag, at de mindre landbrugere, der har nået frem til at kunne lave fint smør, i længden vil få stor fordel af at levere deres mælk til et andelsmælkeri. Alle dem, der kan nå første klasses mellempris, vil sikkert ingen fordel have af at slippe mælken, og selv dem, der kun kan nå anden klasses mellempris, skal dog måske betænke sig på at gøre skridtet. Derimod er der vel næppe tvivl om, at de landbrugere, der næsten stadig skal ned i tredje og fjerde klasse med deres smør, må kunne være vel tjente med at få deres mælk behandlet på et andelsmælkeri [54].

Det var ikke let for forstanderen på Tune Landboskole, der gennem mange år havde uddannet unge piger i mejeri, at skulle se disse bestræbelser for at fremhjælpe gårdmejeriet i Segelckes ånd blive kasseret af de fremstormende andelsmejerier.

»Landbovennen«, der til stadighed angreb Landhusholdningsselskabet, kunne naturligvis ikke anbefale et arbejde af dettes konsulent, og skønt bladet tidligere var gået ind for andelsmejerier, fik nu både disse og Bøggilds bog læst og påskrevet [55].

»Andelsmælkerier« blev fulgt op af en lang række artikler i landbrugspressen. Bøggild var i 80'ernes slutning og 90'ernes begyndelse en flittig skribent, og det er karakteristisk, hvorledes han fordelte sine artikler på de forskellige blade. Bøggild var en hyppig bidragyder til »Ugeskrift for Landmænd«, der almindeligvis blev regnet for de større landmænds organ, og han orienterede her oftest om udstillinger i ind- og udland, bognyheder og forskellige tekniske fremskridt inden for mejeribruget. I »Vort Landbrug« skrev Bøggild en række artikler, der mere direkte tog sigte på de problemer, der var opstået ved andelsmejeriernes gennembrud. Der kan nævnes »Lugt og smag« fra 1887, hvor der manedes til renlighed i mejerilokalerne og ved mælkens behandling hos leverandørerne, og fra de følgende år »God syre«, »Et gammelt andelsmælkeri« – i Schweiz – »Småting af betydning for mælkeribruget«, »Mælkens kvalitet og udvalget af stamkøer« – der direkte henvendte sig til andelshaverne – »Forsikring mod ulykkestilfælde«, hvor det var mejeriet som arbejdsplads, der blev behandlet. »Giv de gode mejerister en god løn«, formanede Bøggild, og i 1891 fulgte »Nogle bemærkninger om andelsmælkerierne« [56]. Bøggild gik

med rette ud fra, at »Vort Landbrug« henvendte sig til gårdmandsstanden, således at hans artikler nåede ud til de landmænd, der sad i andelsmejeriernes bestyrelser og var dominerende i andelhavernes kreds. Fra 1888 udgav Dansk Mejeristforening »Mælketidende«, og det siger sig selv, at Bøggild flittigt benyttede dette tidsskrift til at orientere mejeribestyrerne. Indledningen til »Is og Smørrets Kvalitet« fra efteråret 1889 er typisk for Bøggilds anslag og stil i disse artikler:

> Andelsmælkerierne producerer nu uden tvivl langt mere smør end samtlige landets herregårde, og netop derfor er det af allerstørste betydning, at andelsmælkeriernes smør, hovedmængden af eksporten, er af en så fuldkommen fejlfri kvalitet som muligt, men dette mål er endnu fjernt ... uomtvisteligt er det, at det fortrinsvis er produktionens størrelse og ensartethed, der almindeligt skaffer andelsmælkerierne de overpriser, som herregårdsmærker på et par dritler vanskelig kan få, om end smørret er nok så godt.
>
> Den uhildede fagmand må indrømme, at det er herregårdene, det danske smørs anseelse på det engelske marked skyldes; men at det i øjeblikket er fortrinsvis andelsmælkerierne, der nyder frugten, og at disse derved får en moralsk forpligtelse til at anstrenge sig, så ikke vort renommé svækkes, nu da deres smør er hovedmængden [57].

I 1889 udgav Bøggild »Mælkeriregnskaber særlig til Brug for Elever i Centrifugemejerier«, og til Almanakken 1890 bidrog han med en lille opsats om andelsmejerier. Bøggild indledte her med et kort tilbageblik og meddelte derpå vejledning i indretning af et andelsmejeri, i arbejdet på mejeriet og hos andelshaverne – »der må være godt samarbejde fra alle sider, og der må sendes så megen og så god mælk som muligt til mælkeriet« [58]. I september 1889 meddelte Bøggild Landhusholdningsselskabet, at han ville samle det store materiale om mejeriforhold, han lå inde med, i en større populært anlagt håndbog i mejerilære [59]. 1890–91 udkom »Mælkeribruget i Danmark«, der blev meget udbredt og nåede fjerde udgave i 1916. Bøggild gennemgik alle forhold vedrørende mejeridrift, og der blev også plads til korte biografier af fremtrædende mejerifolk og en historisk gennemgang af andelsmejeriernes udvikling [60]. Bogen sammenfattede Bøggilds virke som konsulent, idet den viderebragte og tilrettelagde »Professor Segelckes arbejder og det meget betydelige stof, der er offentliggjort som resultater af docent Fjords forsøg« [61]. Skønt det kun var nogle få sider, der direkte beskæftigede sig med andelsmejerierne, kunne værket uden mange ændringer være betitlet »Andelsmælkeribruget i Danmark«, idet hovedparten af bogens indhold tog sigte på andelsmejeriforhold eller bragte oplysninger, der væsentligst havde interesse for disse mejerier. Men der var ikke grund til at understrege dette, mejeribruget var i Danmark i 1890'ernes begyndelse stærkt på vej til at blive det samme som andelsmejeribruget [62].

Bøggild indskrænkede ikke sit arbejde blot til den litterære vejledning, men

han var i 1880'ernes slutning ustandselig på rejse til landets forskellige egne for at holde foredrag, give råd ved oprettelse af andelsmejerier, rette smørfejl eller fungere som dommer ved smørudstillinger. Fra april 1887 til april 1888 holdt han 12 foredrag, 1888 til 1889 21, 1889 til 1890 34 og 1890 til 1891 14 [63]. Bøggilds emner var enten andelsmejerierne, ofte formet som slagord, »små kohold, store mejerier«, eller afsætningen af mejeriprodukter. I begge tilfælde var han utrættelig i sine fordringer om renlighed på mejerierne som i hjemmene, i kravene til korrekt fodring og i fremhævelsen af de engelske krav til det danske smør, hvor han til stadighed fremhævede andelsmejeriernes ansvar over for kvaliteten. Bøggild brugte ofte i sine foredrag at fremhæve veldrevne andelsmejerier som forbilleder, f. eks. på Sjælland Langebjerg Andelsmejeri syd for Sorø [64]. Gennem et brev fra Bøggild til J. C. la Cour kan man få et indtryk af den travlt optagne konsulent:

> Nu har jeg c. 14 dage været optaget af at skrive nogle artikler for ugeskriftets redaktion og udarbejde katalog til smørudstillingen, som er i trykkeriet i Århus ... På skrivelsen fra Ole Jensen, Nygade, der sendtes mig fra Landhusholdningsselskabet, svarede jeg, at jeg ville holde det ønskede foredrag i Ry den 8de februar. Den 9.–11.–13. februar skal jeg alligevel holde foredrag henholdsvis i Horsens, Fredericia og Vejle. Fra Bornholm landøkonomiske Forening har jeg haft forespørgsel, om jeg ville bistå dem og holde foredrag ved en lokal smørudstilling i Rønne 14de maj, hvilket jeg også besvarede bekræftende. – Derimod har jeg foreløbig afslået en opfordring om at komme til Læsø og oprette et andelsmælkeri [65].

Bøggild var en hyppig gæst på mejeriskolerne i Ribe, Ladelund og Dalum, hvor han oftest overværede afgangsprøverne, ligesom han stod fuldt og helt bag skolernes bestræbelser for at forbedre mejeristuddannelsen [66]. Da forsøgslaboratoriet fra 1889 indførte sammenhængende smørudstillinger, blev Bøggild en hyppigt anvendt dommer [67]. Efterhånden som Bøggild blev aflastet gennem ansættelsen af lokale mejerikonsulenter under Landhusholdningsselskabet, fra 1888 S. Chr. Buhl for Sjælland og fra 1889 J. Nissen-Dall for Fyn og Sydjylland og P. B. Segelcke for Nordjylland, fik hans arbejde i højere grad præg af den litterære vejledning og placeringen som den faglige leder af mejerikonsulentinstitutionen, mens arbejdet i marken gik over på andre hænder [68].

Gennem sin konsulentvirksomhed erhvervede Bøggild sig et indgående kendskab til andelsmejeriernes vilkår. Det var hovedsagelig de rent mejeritekniske og driftsmæssige problemer, Bøggild tog op, f. eks. var han ihærdig i sine krav om renlighed og hygiejniske forhold i og omkring mejerierne; men han kom også ind på personalets aflønning, ligesom han, der så godt som udelukkende havde andelsmejerierne som arbejdsområde, af og til fandt lejlighed til at be-

skæftige sig med disses organisation og ledelse – og derigennem med andelssystemet. »Andelsmælkerier« gennemgår andelsmejerierne forskelle fra fællesmejerierne, og det er Bøggilds opfattelse, at andelshavernes bevidsthed om i deres mejeri at se deres egne interesser repræsenteret havde været medvirkende til deres fremgang [60]. I »Love for andelsmælkerier« opstiller Bøggild et sæt normalvedtægter, der skulle kunne tjene som forbillede for nyoprettede andelsmejerier. Nedenfor er gengivet disse vedtægters bestemmelser om mejeriets ledelse og optagelsesbetingelser, og til sammenligning er aftrykt de tilsvarende afsnit fra lovene for »Finderup Sogns Andelsmejeri«, et typisk andelsmejeri fra Vestsjælland, hvis love, der blev vedtaget 11. marts 1887, tjente som forlæg for en række andelsmejerier på egnen.

Bøggilds normalvedtægter [70]

§ 2. Enhver, der holder malkekøer, kan optages i foreningen, når mindst dobbelt så mange stemmer er for som imod optagelsen, men hvem der optages, efter at mælkeriet har begyndt sin virksomhed, skal til foreningens kasse forud indbetale 5 kr. pr. ko. – Ethvert medlem har ved enhver lejlighed så mange stemmer, som han har køer.

§ 3. Der vælges fem interessenter til at være foreningens bestyrelse; og bestyrelsen vælger selv sin formand, sin sekretær og sin kasserer, som aldrig alle tre må være forenede i samme person. – Bestyrelsen repræsenterer ved enhver lejlighed foreningen såvel lige over for den enkelte interessent som ved handel og omsætning og ethvert andet anliggende vedrørende mælkeriet. Den samlede bestyrelses underskrift er absolut bindende for interessentskabet. – Ingen interessent kan nægte at modtage valg til at indtræde i bestyrelsen. – Hvert år afgår et bestyrelsesmedlem, i de første fire år efter lodtrækning mellem de oprindelige bestyrelsesmedlemmer, senere efter tur. Det afgåede medlem kan genvælges. – Bestyrelsen er ulønnet; men den har ret til at holde en regnskabsfører, der årlig kan lønnes med indtil 40 øre pr. ko; og enhver udgift, som interessent-

Love for Finderup sogns Andelsmejeri [71]

§ 11. Den højeste myndighed i alle mejeriets anliggender har generalforsamlingen, hvor enhver interessent har stemmeret, uden hensyn til ko-antal. Generalforsamlingen vedtager og forkaster ved simpel stemmeflerhed, undtagen når det gælder forandringer i lovene eller foreningens ophævelse, da dertil kræves en majoritet af 2/3 af foreningens medlemmer. Skulle et så stort antal ikke møde eller stemme for sagen, sammenkaldes en ny generalforsamling, der da tager beslutning med 2/3 af de mødte medlemmer. En ordinær generalforsamling sammenkaldes halvårlig i maj og november med 8 dages varsel, samt angivelse af, hvad der skal forhandles. Medlemmerne af foreningen kunne bringe sager frem, når der tilstilles formanden skriftlig meddelelse derom i slutningen af april og oktober. Ekstraordinære generalforsamlinger sammenkaldes så ofte, bestyrelsen finder anledning dertil, og på forlangende af mindst 10 medlemmer. Kvinder har stemmeret, når de er selvstændige leverandører.

§ 12. Til at varetage andelsmejeriets interesser vælger generalforsamlingen en bestyrelse på 7 mand, hvilke selv vælger sin formand af deres midte. Bestyrelsens medlemmer vælges på 2 år, og første gang

skabets tarv foranlediger, har bestyrelsen ret til at lade sig godtgøre af mælkeriets kasse.

§ 4. Den højeste myndighed er hos generalforsamlingen, der ordentligvis afholdes i februar måned. Enhver sag mellem bestyrelsen og interessenterne og mellem disse indbyrdes finder dér sin endelige afgørelse. Bestyrelsen fremlægger regnskab for det ved nytår afsluttede år og virksomhedsplan for det løbende år. – Der vælges et bestyrelsesmedlem, en vurderingsmand og en ulønnet revisor (revisionen udføres af to interessenter, af hvilke den ene årlig fratræder, første gang efter lodtrækning, senere efter tur). – Ekstraordinære generalforsamlinger kan afholdes, når bestyrelsen finder anledning dertil, eller når mindst en trediedel af interessenterne desangående indgiver skriftlig begæring til bestyrelsen. – For at en generalforsamling kan være gyldig, skal der mindst ti dage forinden være omsendt til hver interessent f. eks. med mælkekuskene skriftlig eller trykt meddelelse med nøjagtig opgivelse af forhandlingsemnerne. – Ethvert andet emne kan bringes under diskussion, men beslutning kan kun vedtages, når emnet har været lovligt bekendtgjort; i modsat tilfælde må afgørelsen vente til næste generalforsamling. – Forandringer i og tilføjelser til lovene og bestemmelser om foreningens opløsning sker kun ved tilslutning af to trediedele af de tilstedeværende stemmer. Alle andre bestemmelser og valg afgøres ved simpel stemmeflerhed.

afgør lodtrækning, hvem der skal afgå, idet den mindre halvdel afgår efter 1 år. Bestyrelsen besørger det fornødne med hensyn til mejeriets opførelse, indkøb af byggegrund, materialer, maskiner o. s. v., samt ansætter en mejerist. Formanden besørger generalforsamlingens indkaldelse; han er foreningens kasserer, modtager og afgiver pengene på anvisning af regnskabsføreren, der vælges af generalforsamlingen et år ad gangen og ej behøver at være medlem.

I forbindelse med formanden udfærdiger regnskabsføreren de halvårlige regnskaber til fremlæggelse på generalforsamlingen, efter at de er reviderede og godkendte af 2 af generalforsamlingen valgte revisorer, hvis valg gælder for et år. Regnskabsførerens samt formandens løn fastsættes af generalforsamlingen.

§ 13. Tvistigheder mellem leverandørerne og mejeriet afgøres af bestyrelsen, men kunne indankes for generalforsamlingen, som har den endelige afgørelse i sin hånd, og hvorfra ingen yderligere appel kan finde sted, med mindre sagen er af kriminel art.

§ 14. Nye medlemmer optages kun af generalforsamlingen.

Det springer straks i øjnene, at Bøggild i »Andelsmælkerier« foreslår, at der skulle stemmes efter »høveder«, og ikke, som det blev kendetegnet for andelsmejerierne, efter »hoveder«. Som begrundelse herfor giver kommentaren følgende argument, at det var magtpåliggende for mejeriet at få store leverandører med megen og ensartet mælk, ligesom de små andelshavere ville »have forholdsvis størst fordel ved mælkeriet« [72]. Et andet argument gav Bøggild i et

foredrag, idet han tog udgangspunkt i lønningerne til personale og bestyrelse. Fik de mindre leverandører for stor indflydelse herpå, »ville de let synes, at der kun måtte gives en lille løn, således som de måske selv fik for deres arbejde« [73]. Når Bøggild opererede med begrebet store leverandører, skal det nævnes, at han ikke mente, det kunne betale sig for landmænd med mere end 20 køer at gå med i andelsmejerierne [74]. Det betød, at mange større bondegårde efter Bøggilds opfattelse ikke behøvede at opgive hjemmedriften, og han understregede også, at der ikke mindst efter andelsmejeriernes fremkomst ville være efterspørgsel på godt bøttesmør fra de små mejerier [75]. I Bøggilds vedtægter skal man ligeledes bemærke, at der sættes ret strenge bestemmelser for optagelse, mens andelsmejeriet blot henviser til generalforsamlingen. Det motiveres således:

> Der kan undertiden findes mænd, der er så stridige, at de aldrig er til at enes med om noget – der er dog kun få af den slags – det er bedre at holde sådanne folk udenfor, da de kun gør bryderier, som kunne gribe videre om sig [76].

På det samme møde sagde Bøggild om andelsmejeriernes ledelse, at »lange vrøvlende generalforsamlinger gavner intet«, og det er karakteristisk, at normalvedtægterne giver bestyrelsen en stærkere stilling end i lovene fra andelsmejeriet. Bestyrelsen skulle være på 5 medlemmer, ja i et foredrag hævdede Bøggild: »En bestyrelse på tre medlemmer er bedre end en bestyrelse på tretten« [77]. Bøggilds bestyrelse udskiftes i løbet af 5 år, mens andelsmejeriet havde 2 år; og det er hos Bøggild bestyrelsen, der tager bestemmelse vedrørende regnskabsfører, mens det i »Finderup Sogns Andelsmejeri« var generalforsamlingen, der afgjorde spørgsmålet og eventuelt kunne gå uden for andelshavernes kreds. Bøggilds vedtægter har én ordinær generalforsamling, mens andelsmejeriet har to, og mens der hos Bøggild kræves en tredjedel af andelshaverne bag et krav om indkaldelse af en ekstraordinær generalforsamling, var 10 tilstrækkeligt i andelsmejeriet. Det typiske andelsmejeri fra 1880'ernes slutning havde oftest omkring eller over 100 andelshavere.

Det er næppe uforsvarligt at hævde, at Bøggilds vedtægtsforslag ikke var så vidtgående i demokratisk henseende som lovene for »Finderup Sogns Andelsmejeri«.

I »Vort Landbrug« offentliggjorde Bøggild i 1889 en artikel, »Andelsmælkerier og Andelsslagterier«, hvor han mere alment tog stilling til udviklingen i andelsbevægelsen [78]. Han gik ud fra andelsmejerierne, hvis fordele og goder skulle være åbenbare for alle. Andelsmejerierne havde afløst fællesmejerierne, og de havde tilfredsstillet det behov, de sidste ikke havde kunnet afhjælpe. Om svineslagterierne hed det derimod:

Denne gode virkning af andelstanken på mælkeribrugets område har uden tvivl en væsentlig skyld i, at der ofte fra landbrugets side er fremkommen forslag om at iværksætte forskellige andre foretagender ad andelsvejen – en bestræbelse, som hvis frugt man i øjeblikket kan nævne et stort antal svineslagterier, – hvilket imidlertid er en strømning, der måske nok af og til kan føre i forkert retning. – Det er ikke givet, at alle andelsforetagender vil vise sig frugtbringende, fordi andelsmælkerierne hidtil har været det.

Andelsmejerierne havde tilfredsstillet et behov – det gjorde andelssvineslagterierne ikke, da der fandtes flere slagterier i forvejen. Andelsmejerierne havde opnået gode resultater ved at samle produktionen – andelssvineslagterierne gik den modsatte vej og spredte slagtningerne. Bøggild frygtede, at der allerede nu i slutningen af 1889 var for mange slagterier til skade for det danske flæsks renommé i England. Han indrømmede, at det kunne være til betryggelse for landmændene og til hindring af spekulation i slagteribranchen, når der fandtes »enkelte andelsslagterier i de forskellige landsdele ... i landmænds hænder«; men udviklingen var allerede gået for vidt.

Det synes just ikke alle steder at være svinenes mængde, der har fremkaldt slagterierne, men derimod helt andre motiver. – Bør landmændene ikke se sig for, om deres nuværende slagterier kan få nok at bestille og blive i stand til at forrente de deri anbragte kapitaler, forinden endnu flere penge benyttes til foretagender, som der i hvert fald ikke i øjeblikket er brug for? [79]

Det var på linie hermed, at Bøggild var modstander af Albertis smøreksportforening. Over for Harald Faber i London gav han udtryk for sin mistillid til foreningen, og han tilføjede, at »han ventede, at Alberti ville forsvinde en skønne dag med pengene« [80].

Da Bøggild i 1886 begyndte sit arbejde som Landhusholdningsselskabets mejerikonsulent, gik han hurtigt fuldt og helt ind for andelsmejerierne. Han gav den nye mejeriform sagkundskabens anbefaling, og han bragte ved sine rejser, foredrag og artikler råd og vejledning ud til de landmænd, der blev andelshavere og bestyrelsesmedlemmer, og til de mejerister, der kom til at varetage andelsmejeriernes drift. Men Bøggild tog ikke til orde for andelssystemet i løsningen af andre økonomiske opgaver. Han søgte tværtimod at præge den andelsbevægelse, der organisatorisk var fuldt udbygget, da han trådte ind i arbejdet. Det er vanskeligt at vurdere, hvad Bøggilds virke som konsulent betød for andelsmejerierne i 1880'ernes slutning, men hans opfattelse af andelsmejeriernes ledelse kom til at præge et område, med hvilket han under andelsmejeribevægelsens gennembrud havde særlig nær kontakt, nemlig Bornholm.

Det første andelsmejeri på øen, »Dybdal« ved Østerlars, begyndte sin virk-

somhed i efteråret 1886, og i den tilstundende vinter rejstes mejeridiskussionen på en lang række møder. Allerede i slutningen af januar 1887 tilkaldte Bornholms landøkonomiske Forening Bøggild for at høre sagkundskabens råd [81]. 1. april henvendte foreningen sig på ny til Landhusholdningsselskabet og bad om konsulentens bistand, da der var »5–6 andelsmejerier under anlæg« [82]. Bøggild besøgte øen i maj, hvor han bl. a. holdt foredrag i Neksø og Rønne, og fremhævede det første andelsmejeri på Bornholm, »Dybdal«, som efterlignelsesværdigt. I oktober var Bøggild igen nogle dage på øen, og i slutningen af november stod følgende at læse i de bornholmske blade: »Konsulent Bøggild kommer til Bornholm sidst i denne måned. De mejerier eller andre, som ønsker konsulentens vejledning, behager at henvende sig til L. Kofoed, Nybro« [83].

Under dette besøg holdt Bøggild ligeledes foredrag og aflagde visitter på øens nyopførte andelsmejerier [84]. Mejeridiskussionen gav resultat, idet der i 1887 blev oprettet 8 og i 1888 5 andelsmejerier, hvorved Bornholm var vel forsynet [85].

I sine foredrag henviste Bøggild som ovenfor nævnt til andelsmejeriet ved Østerlars, hvor han ville »fremhæve lovene ... som noget af det bedste, han havde set i den retning«. I »Andelsmælkerier« havde han aftrykt mejeriets vedtægter og til sine normalvedtægter bl. a. lånt stemmeretten efter koantal [86]. Det var derfor med Bøggilds tilslutning, muligvis endog på hans direkte anvisning, at de bornholmske andelsmejerier fik stemmeret efter koantal og små bestyrelser med omfattende beføjelser. De i 1887 oprettede andelsmejerier byggede videre på lovene fra andelsmejeriet »Dybdal«, mens de senere opførte tog Bøggilds vedtægtsforslag som forlæg [87]. Bøggilds nære kontakt med udviklingen på Bornholm sammen med den for øen karakteristiske ret talrige gruppe af meget store bondegårde har uden tvivl været afgørende for det særlige præg, andelsmejerilovene fik.

Bøggilds indsats for andelsmejerierne i gennembrudstiden blev Landhusholdningsselskabets indsats. Det vil tjene til at stille dette arbejde i et rigtigere perspektiv i det følgende kort at ridse op, hvorledes landbrugets øvrige foreningsvirksomhed reagerede på udviklingen i mejeribruget i 1880'erne.

De tre fællesforeninger, »Foreningen af jyske Landboforeninger« fra 1872, »De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift« fra 1880 og »De samvirkende Landboforeninger i Fyns Stift« fra 1881, var opstået som overbygninger på de efterhånden talrige lokale landboforeninger. Størst og ældst var den jyske fællesforening, der utvivlsomt blandt mange landmænd nød en anseelse, som kunne måle sig med den, Landhusholdningsselskabet nød.

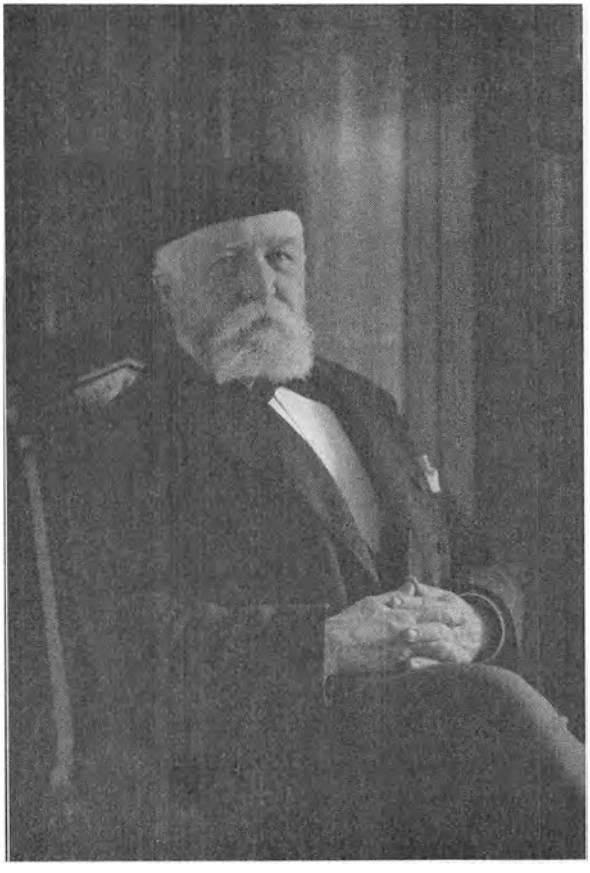

Bernhard Bøggild (1858–1928).
Foto på Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole.

På delegeretmødet i november 1883 indbragte »Bølling Nørre-Herreders Landboforening« – fra den sydligste del af Ringkøbing amt – spørgsmålet: »Vil det være heldigt, at smørpakningsforretninger træder i stedet for fællesmejerier?«. Det mente man i landboforeningen, mens delegeretmødet, der henviste sagen til behandling i fællesforeningens mejeriudvalg, var delt på hjemmedrift, pakningsforretninger og fællesmejerier [88]. Mejeriudvalget, der udgjordes af F. Friis, Duelund, N. P. J. Buus, Rosvang, Th. R. Segelcke, Landbohøjskolen, J. K. Winde, Gl. Buurholt, og grosserer J. Ankerstjerne, Randers, overdrog det til assistent M. C. Pedersen, der var ansat ved N. J. Fjords forsøgsvirksomhed, at undersøge spørgsmålet, især fællesmejerierne – »dette særlig på grund af det betydelige opsving, andelsmejerierne i vinterens løb har taget« [89]. Redegørelsen formede sig som en gennemgang af den unge andelsmejeribevægelse i Vestjylland, og M. C. Pedersen, der bilagde sin gennemgang med regnskabsresultater og et sæt andelsmejerivedtægter, konkluderede, at

»udviklingen i al fald foreløbig er bragt ind i et spor, hvori der med held for landbostanden kan arbejdes videre« [90]. Rapporten vakte både i mejeriudvalget og på delegeretmødet i Århus 20.–22. november 1884 en livlig diskussion. N. P. J. Buus og grosserer Levy fra Horsens tog afstand fra den udtalte vurdering, mens prof. Segelcke og mejeriudvalgets formand, hofjægermester F. Friis, stillede sig afventende, og atter andre som forpagter J. Winkel, Dybvad, og den senere fremtrædende agrarpolitiker, proprietær H. Branth, Sdr. Elkær, sluttede sig til M. C. Pedersens opfattelse [91]. Mejeriudvalget som sådan nøjedes med at konstatere, at udviklingen gik hen mod andels- og fællesmejerier, men konkluderede alligevel tøvende:

Hvorvidt imidlertid denne øjeblikkelige stemning er så absolut rigtig og fordelagtig lige over for en vel udviklet hjemmemejeridrift, og hvorvidt de store forhåbninger, som knytter sig til fællesmejerivirksomheden, særlig til andelsmejeriernes, virkelig vil vise sig at holde stik, tør udvalget ikke udtale sig om på sagens nuværende standpunkt. Sagens store vigtighed kræver, at den følges med fortsat interesse, for at erfaringer hurtigst muligt kunne samles og forelægges offentligheden [92].

Mejeriudvalget lod ligeledes til det følgende delegeretmøde i Horsens 19.–21. november 1885 M. C. Pedersen udarbejde en »Beretning om Andelsmejerivirksomheden i Vestjylland«. N. P. J. Buus arbejdede stærkt imod, at beretningen skulle fremkomme til mødet i udvalgets navn, mens Segelcke og F. Friis holdt på, at den skulle med i udvalgets årsberetning som bilag [93]. På delegeretmødet viste det sig, at spørgsmålet om andels- og fællesmejerier kontra hjemmedrift ikke var afklaret, og bl. a. Buus fremlagde sit kritiske syn på udviklingen. Som det foregående år tog udvalget selv ikke stilling til M. C. Pedersens beretning [94].

»De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift« og »De samvirkende Landboforeninger i Fyns Stift« ses ikke at have behandlet andelsmejerispørgsmålet [95].

Ved ansættelse af mejeriassistenter og ved afholdelse af smørudstillinger havde en lang række landboforeninger fra ca. 1870 søgt at ophjælpe hjemmemejeriet på de tusinder af bondegårde [96]. Andelsmejerierne betød en opgivelse af disse aktiviteter; men i det store og hele gik landboforeningerne ikke ind i arbejdet for den nye udvikling på samme vis, som man havde arbejdet i 70'erne efter Segelckes og Hans Broges anvisninger. En række landboforeninger blev stedet, hvor andelsmejerispørgsmålet blev drøftet første gang på den pågældende egn, således kan nævnes »Frederiksborg Amts Landboforening«, der først på året 1888 havde Bøggild som foredragsholder, hvorefter mejerimøderne i Nordsjælland tog fart, »Hads Herreds Landboforening«, der meget tidligt synes at have diskuteret andelsmejerier, »Holbæk Amts Landbofor-

ening«, der i marts 1885 havde Otto Lawaetz, Refsnæsgård, som indleder ved en drøftelse af andelsmejerisagen, »Hobro og Omegns Landboforening«, der 20. november 1885 havde besøg af forstander Niels Pedersen, Ladelundgård, og »Aarhus Amts landøkonomiske Selskab«, som 25. oktober 1884 havde grosserer Hans Broge, Johannes Friis, Lyngbygård, og landstingsmand Niels Rasmussen, Lisbjerg Terp, som deltagere i en diskussion om hjemmemejeridrift over for andelsmejerier [97]. Andre landboforeninger gav plads for et foredrag eller et diskussionsmøde, da andelsmejeribevægelsen ad andre veje var nået til egnen. Det gjaldt således »Bornholm landøkonomiske Forening«, »Hover og Omegns Landboforening«, »Kolding og Omegns Landboforening« og »Odsherreds Landbrugsforening« [98]. Atter andre, og det synes efter jubilæumsskrifterne at dømme at være et betydeligt antal foreninger, beskæftigede sig ikke med sagen, og »Hammerum Herreds Landboforening« afviste i 1884 et tilbudt foredrag om spørgsmålet [99]. »Ribe Amts nordre Landboforening« afholdt i februar 1882 en smørudstilling i Varde, hvorefter det med en opfattelse, der var karakteristisk for mange landboforeninger, hedder i foreningens 75-års jubilæumsskrift: »Samme år byggedes de første andelsmejerier i Hjedding og Billum, og smørhandelen kom til at gå ind under andre former, så der blev ikke noget for landboforeningen at gøre i så henseende« [100].

»Svendborg Amts landøkonomiske Selskab« gjorde i 1887 et i øvrigt forgæves forsøg på at få ansat en konsulent for amtets andelsmejerier, men dette initiativ stod isoleret [101]. Når en række af landboforeningerne tog andelsmejeribevægelsen op, var det alene som forum for debatten. En direkte indsats fra foreningernes side i form af hjælp ved oprettelse af andelsmejerier el. lign. var der ikke tale om.

På denne baggrund må man vurdere Landhusholdningsselskabets virksomhed. Andelsmejerierne var ikke i overensstemmelse med den blandt fagfolk gældende opfattelse af, hvad der bådede det mindre landbrug bedst inden for mejeriets område, og det er uden tvivl årsagen til, at landboforeningerne – med den jyske fællesforening i spidsen – stillede sig afventende, tog sagen op, men ikke tog stilling for. I denne situation sluttede Bøggild, der som tidligere nævnt ikke havde videre sympati for andelsmejeriernes demokratiske organisation, op bag mænd som Niels Pedersen, Ladelundgård, og assistent M. C. Pedersen som den nye generation af mejerikyndige, der med andelsmejeriregnskaber og den sidstes beretninger som våben bidrog til at bane vejen for andelsmejeribevægelsen.

KILDER, LITTERATUR OG NOTER

Utrykte kilder:

Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs arkiv: (Erhvervsarkivet)
Brevjournaler.
Præsidentmødeprotokoller.
Journalsager 17/1882, 126/1882, 34/1883, 35/1884, 35/1885, 39/1886, 35/1887, 31/1883, 31/1889, 33/1889, 34/1890, 34a/1891.

Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv: (Erhvervsarkivet).
Mejeriudvalgets protokol.

J. C. la Cours arkiv: (Rigsarkivet).
Breve.

Th. R. Segelckes arkiv: (Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek).
Breve.
Optegnelser.

Trykte kilder:

Aarsberetning om Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed.
Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøder.
Mælkeribruget i Danmark (særtryk af Tidsskrift for Landøkonomi).
Love fra en række andelsmejerier (Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek).
Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed i de sidste 10 aar 1876–1885 (1886).

Tidsskrifter:

Landbovennen.
Landmandsblade.
Mælkeritidende.
Tidsskrift for Landøkonomi.
Ugeskrift for Landmænd.
Vort Landbrug.

Fremstillinger:

Andersen, K. M.: Gl. Roskilde Amts Landboforening gennem 75 år (1945).
Axelsen-Drejer, A.: Hover og Omegns Landboforening 1877–1927 (1927).
– De danske andelssvineslagterier 1887–1937 (1937).
Bøggild, B.: Andelsmælkerier (1887).
– Mælkeribruget i Danmark (1890–91).
– Andelsmælkerierne og deres Betydning for det danske Landbrugs Udvikling (1900).
Christensen, O.: Ramsø-Tune Herreders Landboforening 1874–1924 (1924).
Christiansen, R.: Svendborg Amts landøkonomiske Selskab (1909).
Dybdahl, V.: Hans Broge og det jyske Landbrug, Jyske samlinger 5. rk. VII bd. (1946–47).
Ellbrecht, G.: Danske mejerier (1912–14).
Festskrift udg. af Samsø Landboforening paa 100 Aars Dagen (1942).
Foreningen af jyske Landboforeninger 1872–1922 (1922).
Fyns Stifts patriotiske Selskab gennem hundrede Aar (1910).

Hansen, H. P. og Hedelund, L. N.: Aalborg Amts Landboforening i 50 Aar (1894).
Hansen, K. (red.): Det danske Landbrugs Historie (1924–45).
Hertel, H.: Andelsbevægelsen i Danmark (1917).
– Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie II (1919).
Holst-Jensen, J.: Smørkrigen, Jyske samlinger, 5. rk. VII bd. (1946–47).
Holbæk Amts økonomiske Selskab 1812 til 1887 (1887).
Jensen, J.: Ribe Amts Mejeriforening 1894–1944 (1944).
Konradi, E.: Kolding Omegns Landboforening 1862–1912 (1912).
Landøkonomiske Selskab for Thisted Amt og det thylandske landøkonomiske Selskab 1841–1941 (1941).
Larsen, E.: Hammerum Herreds Landboforening 1846–1946 (1946).
Larsen, H. P.: Festskrift i Anledning af Hads Herreds Landboforenings 50 Aars Jubilæum (1903).
Maribo Amts Landbrug gennem hundrede Aar (1909).
Møens Landboforening 1845–1945 (1945).
Nielsen, E. og Petersen, F. Bek: Træk af landbrugets vilkår. Hobro og Omegns Landboforening 1875–1950 (1950).
Nielsen, M. K.: Festskrift ved Langelands landøkonomiske Forenings 50 Aars Jubilæum (1905).
Olsen, M.: Fredericiaegnens Landboforeninger gennem 75 år (1935).
Odsherreds Landbrugsforening 1875–1925 (1925).
Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar (1910).
Ringgaard, A.: Morsø Landboforening 1844–1944 (1944).
Salling Landboforening 1842–1942 (1942).
Sørensen, S.: Horsens Landbrugsforening 1862–1912 (1912).
Tange, Kr. Kristensen: Fra skummeske til centrifuge (1965).
Uhrskov, A.: Frederiksborg Amts Landboforening 1843–1943 (1943).
Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1858–1908 (1908).
Ved Hjørring Amts Landboforenings Jubelfest (1894).
Aarhus Amts landøkonomiske Selskab 1842–1942 (1942).

Endvidere er der hentet oplysninger fra en række provinsaviser fra andelsmejeriernes gennembrudstid.

Forkortelser:

DBL	=	Dansk biografisk Leksikon
DLH IV	=	Det danske Landbrugs Historie, bd. IV
Jy. beretn.	=	Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers Delegeretmøde
Hertel	=	Hertel, H.: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie II
Lhs. arkiv	=	Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs arkiv
Lhs. årsberetn.	=	Aarsberetning om det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed
TfL.	=	Tidsskrift for Landøkonomi
UfL.	=	Ugeskrift for Landmænd
VL.	=	Vort Landbrug

NOTER

1. Til vurderingen af agerdyrkningsberetningernes kildeværdi skal det nævnes, at korrespondenterne uden tvivl alle var at finde blandt det større landbrug, ligesom redaktøren, J. C. la Cour, naturligvis har foretaget et udvalg af indberetningerne.
2. TfL 1876 s. 221. Om mejeribrugets stilling se DLH IV, s. 254ff.
3. TfL. 1871 s. 337, 1874 s. 218, 1875 s. 224 (mejeriassistenterne), 1876 s. 230, 232, 247 (vandmejeri), 1876 s. 223, 225 (ismejeri), 1881 s. 165, 1882 s. 187ff. (centrifugen).
4. TfL. 1876 s. 229, 627, 1878 s. 229, 503, 1881 s. 167, 188.
5. TfL. 1879 s. 129f. Om fællesmejerierne se DLH IV s. 292ff.
6. TfL. 1883 s. 306f.
7. Om andelsmejeriernes opståen og udvikling se H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, s. 105ff. jfr. DLH IV s. 342ff. og J. Jensen: Ribe Amts Mejeriforening 1894–1944 s. 11ff.
8. TfL. 1884 s. 323.
9. TfL. 1884 s. 451.
10. TfL. 1885 s. 126, 137.
11. TfL. 1885 s. 406, 411.
12. TfL. 1886 s. 158, 161, 176.
13. TfL. 1886, s. 577ff.
14. TfL. 1888 s. 221, 448.
15. TfL. 1887 s. 147f.
16. TfL. 1888 s. 459, 1889 s. 778.
17. TfL. 1887 s. 171. Det omtalte andelsmejeri er uden tvivl andelsmejeriet »Kildevæld« ved Tavlov, oprettet 1885.
18. Om Segelcke se DBL XXI s. 535ff. En indgående skildring af Segelckes liv og virke giver nekrologen i TfL. 1903 s. 629ff. forfattet af Anders Svendsen, Tune, og Rud. Schou, sekretær i Landhusholdningsselskabet. Jfr. endvidere Hertel s. 145ff.
19. Om mejeriassistentvirksomheden se DLH IV s. 269 og E. Konradi: Kolding Omegns Landboforening 1862–1912 s. 186ff. Jfr. H. P. Hansen og L. N. Hedelund: Aalborg Amts Landboforening i 50 år s. 62, 67, 76, M. Olsen: Fredericiaegnens Landboforeninger gennem 75 Aar s. 14, A. Uhrskov: Frederiksborg Amts Landboforening 1843–1943 s. 37, E. Larsen: Hammerum Herreds Landboforening 1846–1946 s. 57f., 86f. Holbæk Amts økonomiske Selskab 1812 til 1887 s. 24, N. K. Nielsen: Festskrift ved Langelands landøkonomiske Forenings 50 Aars Jubilæum s. 20, Maribo Amts Landbrug gennem hundrede Aar s. 84, A. Ringgaard: Morsø Landboforening 1844–1944 s. 26f, 40, Randers Amts Husholdningsselskab gennem 100 Aar s. 160f., K. M. Andersen: Gl. Roskilde Amts Landboforening gennem 75 Aar s. 32, Salling Landboforening 1842–1942 s. 78f. Festskrift udg. af Samsø Landboforening paa 100 Aars Dagen s. 54f., R. Christiansen: Svendborg Amts landøkonomiske Selskab s. 26 Landøkonomiske selskab for Thisted Amt og det thylandske landøkonomiske Selskab 1841–1941 s. 50, 57, A. Axelsen-Drejer: Hover og Omegns Landboforening 1877–1927 s. 17, 21, S. Sørensen: Horsens Landbrugsforening 1862–1912 s. 18f.
20. UfL. 1880 I s. 174f.
21. Niels Pedersen til Ludv. Schrøder 2/2 1878. (Schrøders papirer, Det kgl. Bibliotek).
22. Segelcke offentliggjorde efter 1880 kun to artikler, se bibliografien i Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1858–1908.
23. Præsidentprotokollen (indeholder også bestyrelsesrådsmøder), jfr. præsidentmøde 24/7 1880, breve fra Tesdorpf til J. C. la Cour 5/8 1878 og 2/11 1882. (J. C. la Cours arkiv).
24. Jfr. J. Holst-Jensen: Smørkrigen. V. Maar hævder i Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1858–1908 s. 315, at Segelckes undervisning kun i ringe omfang tilpassede sig den ændrede situation, der opstod efter andelsmejeriernes gennembrud. Jfr. i øvrigt nedenfor vedr. Bøggilds uddannelse.

25. Jy. beretn. 1884 s. 8ff.
26. TfL. 1886 s. 240. Det er karakteristisk, at der i Segelckes omfattende arkiv, hvis indhold er en hovedkilde til danske landbrugsforhold i tiden 1860–1890 kun er et enkelt lille hæfte med optegnelser vedrørende andels- og fællesmejerier.
27. Om Fjord se DBL VII s. 88ff. Værdifuld nekrolog af medarbejderen V. Storch i TfL. 1891 s. 425ff.
28. TfL. 1884 s. 375ff.
29. TfL. Jfr. VL. 1883/84 s. 547ff.
30. TfL. 1882 s. 26, 1887 s. 12.
31. Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Virksomhed i de sidste 10 Aar 1876–1885 s. 33.
32. Præsidentmøde 24/7 1880. Præsidentmødeprotokol, Lhs. arkiv.
33. Journalsager 17/1882, Lhs. arkiv. Om Bøggild se DBL IV s. 436ff. og Hertel 154ff.
34. Præsidentmøde 11/3 1882, jfr. journalsag 126/1882, Lhs. arkiv.
35. Journalsager 34/1883, 35/1885, præsidentmøde 17–18/9 1885, Præsidentmødeprot. Lhs. arkiv.
36. TfL. 1886 s. 201ff. Det var på Tesdorpfs foranledning, at Bøggild særlig havde haft sin opmærksomhed henledt på dette spørgsmål.
37. I det følgende er det Bøggilds indsats for andelsmejerierne, der vil blive gennemgået og kun meget perifert hans øvrige virksomhed. Det skal dog her nævnes, at Bøggild tidligt advarede mod konkurrencen fra kunstsmørret og i kampen for »det rene land« stillede sig på forbudstilhængernes side. Jfr. Kolding Folkeblad 11/12 1866, Skanderborg Amts Avis 20/1 1887, TfL. 1887 s. 87ff., brev til J. C. la Cour 16/3 1887, (J. C. la Cours arkiv), Aarhus Amtstidende 7/11 1887. Bøggild havde god baggrund for at tage del i denne debat, da han i sine første konsulentår ved flere lejligheder måtte gribe ind over for udenlandske forfalskninger af dansk smør, se Hertel s. 157ff. og Lhs. årsberetn. 1886 s. 87ff. Bøggild var endvidere en af de første, der tog til orde for ansættelsen af en dansk landbrugsagent i London, Fyns Tidende 31/10 1887, Vejle Amts Folkeblad 30/11 1887.
38. Journalsager 39/1886, Lhs. arkiv.
39. Brevjournal med kort indholdsreferat. Selve brevet synes bortkommet, Lhs. arkiv. TfL. 1886 s. 201ff.
40. Brev til Segelcke 26/3 1886, Th. R. Segelckes arkiv.
41. TfL. 1886 s. 541.
42. Lhs. årsberetn. 1886 s. 86. Bøggild: Andelsmælkerier s. 3. Bøggild besøgte således det nyoprettede andelsmejeri i Brørup 6/10, Mælkeritidende 1909, s. 506.
43. UfL. 1886 II s. 247ff. Bøggild udtalte sig her og senere for oprettelse af danske detailudsalg i London, se Kolding Folkeblad 11/12 1886, Aarhus Amtstidende 7/11 1887.
44. Lhs. årsberetn. 1886 s. 86.
45. TfL. 1887 s. 84f.
46. Journalsager 35/1887, Lhs. arkiv.
47. Bøggild: Andelsmælkerier s. 3f.
48. Op. cit. s. 5ff. Om smørpakkerier se DLH IV s. 308.
49. Op. cit. s. 11ff. Angrebene var fremført på et lægemøde i Roskilde i 1883. Se DLH IV s. 342.
50. Op. cit. s. 35ff. Bøggilds vurdering af fællesmejerierne er blevet stående. Dog kunne man tilføje, at mange fællesmejerier uden tvivl har lidt ved, at der ikke var tilstrækkelig faglig dygtighed til stede hos mejeristen, jfr. Kr. Kristensen Tange: Fra skummeske til centrifuge, passim.
51. Op. cit. s. 41.
52. Journalsager 35/1887, Lhs. arkiv.
53. UfL. 1887 I s. 247f., Landmandsblade 1887 s. 331ff., 366.
54. VL. 1887 s. 269ff.
55. Landbovennen 21/5 1887 s. 133f. Kritikken er holdt på et niveau, der gør det unødvendigt at beskæftige sig med den. Landbovennen havde f. eks. 1885 s. 114 og 1887 s. 117f. taget parti for andelsmejerierne.

56. VL. 1887 s. 810ff., 1888 s. 175ff., 358f., 572ff., 795ff. og 851ff. 1889 s. s. 699ff. 1891 s. 747ff.
57. Mælkeritidende 1889 s. 537ff.
58. Her efter korrekturtryk i journalsager 33/1889, Lhs. arkiv.
59. Journalsager 33/1889, Lhs. arkiv.
60. Den historiske gennemgang bygger dog så godt som udelukkende på Stilling Andersens artikel i Mælkeritidende 1891 s. 315ff. I bogen »Andelsmælkerierne og deres betydning for det danske landbrugs udvikling« (1900) fik Bøggild lejlighed til at give sin mere personlige opfattelse af udviklingen til kende. Den rummer dog intet særligt selvstændigt.
61. Brev af 1/9 1889, journalsager 33/1889 Lhs. arkiv.
62. Jfr. H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark s. 136ff.
63. Lhs. årsberetn. 1886 s. 85ff., 1887 s. 77ff., 1888 s. 87ff., 1889 s. 69f., 1890 s. 86ff.
64. Sorø Amtstidende 5/6 1888.
65. Brev af 14/1 1889, journalsager 33/1889, Lhs. arkiv.
66. Se note 63.
67. Se note 63. Om smørudstillingerne se DLH IV s. 386.
68. Se note 63, journalsager 33/1889, Lhs. arkiv.
69. Andelsmælkerier s. 42ff.
70. Op. cit. s. 54ff.
71. Eksemplar af lovene i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bibliotek.
72. Op. cit. s. 55, Bornholms Tidende 11/5 1887.
73. Bornholms Avis 16/5 1887.
74. Holstebro Avis 28/11 1887.
75. Lolland-Falsters Folketidende 27/2 1888.
76. Frederiksborg Amts Avis 10/4 1888.
77. Bornholms Avis 7/12 1887.
78. VL. 1889 s. 647ff.
79. I efteråret 1889 var der oprettet ialt 10 andelssvineslagterier, og flere var under forberedelse. En nærmere gennemgang af andelssvineslagteriernes oprettelseshistorie vil antagelig vise, at Bøggild ikke tog helt fejl, når han inddrog andre motiver end svinenes mængde.
80. Brev fra Harald Faber til J. C. la Cour 13/7 1889, journalsager 31/1889. Jfr. desuden journalsag 39–34/1890, Lhs. arkiv.
81. Bornholms Tidende 24/1, 4/2 1887.
82. Journalsager 35/1887, Lhs. arkiv.
83. Bornholms Tidende 11/5 1887, 30/11 1887.
84. Bornholms Avis 7/12, 9/12 1887.
85. G. Ellbercht: Danske Mejerier I s. 474ff.
86. Bornholms Tidende 11/5 1887, jfr. Andelsmælkerier s. 46ff. og s. 54ff.
87. Eksemplarer af love i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bibliotek.
88. Jy. beretn. 1883 s. 66f., bilag XXI.
89. Mejeriudvalgets protokol, udat. møde 1884, Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv.
90. Jy. beretn. 1884, bilag til post IV, 3 s. 14.
91. Jy. beretn. 1884 s. 7ff. Mejeriudvalgets protokol, udateret møde 1884, Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv.
92. Jy. beretn. 1884 bilag til post IV, 3 s. 3.
93. Mejeriudvalgets protokol, udateret møde 1885, Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv.
94. Jy. beretn. 1885, bilag og underbilag til post V. A. Indirekte har den jyske fællesforenings drøftelse af spørgsmålet uden tvivl haft betydning for udbredelsen af andelsmejerierne, da mødets forhandlinger og M. C. Pedersens rapporter i vidt omfang blev refereret ikke blot i fagpressen, men også i dagbladene.
95. Fyns Stifts patriotiske Selskab, der var ledende i den fynske fællesforening, afholdt 22/3 1884 møde med red. J. H. Bagge, »Vort Landbrug«, der talte om »Fællesmælkeriernes Betydning for vort Landbrug« og vendte sig mod disse. Se Fyns Stifts patriotiske Selskab gennem hundrede Aar s. 152.

96. Jfr. V. Dybdahl: Hans Broge og det jyske landbrug, og E. Konradi: Kolding Omegns Landboforening 1862–1912.
97. Frederiksborg Amts Avis 31/1, 24/2 1888, H. P. Larsen: Festskrift i Anledning af Hads Herreds Landboforenings 50 Aars Jubilæum s. 39, Holbækposten 5/3 1885, E. Nielsen og F. Bek Petersen: Træk af Landbrugets Vilkår. Hobro og Omegns Landboforening 1875–1950 s. 28, Aarhus Amts landøkonomiske Selskab 1842–1942 s. 56f.
98. Se note 81, A. Axelsen-Drejer: Hover og Omegns Landboforening 1877–1927 s. 27, E. Konradi: Kolding Omegns Landboforening 1862–1912 s. 136, Odsherreds Landbrugsforening 1875–1925 s. 14f.
99. E. Larsen: Hammerum Herreds Landboforening 1846–1946, s. 86f.
100. H. P. H. Novrup: Ribe Amts nordre Landboforening 1846–1921 s. 49.
101. R. Christiansen: Svendborg Amts Landøkonomiske Selskab s. 27f.

Afvikling og nye baner

Landhusholdningsselskabet 1919-69

Af POVL-ERIK HALMIND

Hvis man betragter Landhusholdningsselskabets situation ved tiden omkring 1. verdenskrig, får man det indtryk, at der nu var tale om en døende institution. »Det hæderværdige selskab«, som medlemmerne yndede at kalde det, der i forrige århundrede havde været så aktivt og handlekraftigt, var nu i afmægtig tilstand rykket fra en ubestridt førsteplads til en plads et stykke nede i rækken af landboorganisationer. De mange og store opgaver, selskabet på udmærket vis havde varetaget i forrige århundrede, var efterhånden overgået til andre organisationer og institutioner. Kun mindre opgaver var blevet tilbage. Af de områder, selskabet tog sig af, må nævnes udgivelse af landbrugsfaglig litteratur. Mængden af udsendte skrifter var dog aftaget i de senere år og havde indskrænket sig til genoptryk af de i 1913–14 udgivne regnskabsbøger. En anden af selskabets opgaver var varetagelsen af lærlingeuddannelsen, som selskabet havde iværksat 100 år forinden, men også på dette område måtte man notere en nedgang i arbejdet, da kun få meldte sig til denne uddannelse. Selskabet sørgede ikke blot for lærlingenes anbringelse i egnede pladser, men anvendte hvert år en sum hidrørende fra de under selskabet henlagte legater til støtte for unge, dygtige landmænds videre uddannelse på Landbohøjskolen, på landbrugsskoler eller som stipendier til studierejser til andre lande. Ud over de nævnte opgaver virkede selskabet som ovenfor nævnt som de indenrigske statskonsulenters nærmeste foresatte, som medlem af forskellige udvalg ligesom selskabet lejlighedsvis selv lod nedsætte udvalg til løsning af forskellige problemer. Det, der mest kendetegnede selskabet udadtil, har nok været uddelingen af hædersbelønninger for landboflid i form af sølvbægre, der mest tildeltes de mindre jorddyrkere som påskønnelse for opdyrkning af rå jorder og for fremragende dyrkning af huslodder. Denne belønningsvirksomhed var en fortsættelse af selskabets hidtidige virke. Hertil kom som noget nyt belønning af landarbejdere og tyende for lang og tro tjeneste og med særlig vægt på de indstilledes dygtighed. Belønningen skete i form af sølvmedailler, der fra 1913 uddeltes i et antal af tyve om året. Belønningerne ud-

deltes som et led i bestræbelserne på at skabe fastere arbejdsforhold på landet og for at søge husbond og tyende knyttet nærmere sammen. Til gavn for medlemmerne virkede selskabet ved udgivelse af Tidsskrift for Landøkonomi, der er et af de ældste landbrugstidsskrifter i verden, samt ved afholdelse af foredragsmøder.

Selskabets medlemskreds bestod dels af personlige medlemmer, der udgjorde mere end 80 %, dels af foreninger, organisationer og virksomheder med tilknytning til landbrugserhvervet. Selskabet lededes af en bestyrelse bestående af et præsidium på tre og et bestyrelsesråd på 36. Af de 36 var 18 valgt af selskabets medlemmer for en tre-årig periode, således at 1/3 valgtes hvert år. De øvrige 18, der ligeledes var valgt for en tre-årig periode med 1/3 hvert år, valgtes af de landboforeninger, der var medlemmer af selskabet, således at landboforeningerne inden for et amt i fællesskab valgte et bestyrelsesmedlem med bopæl i det pågældende amt. Til præsidiet var ligeledes en præsident på valg hvert år for en tre-årig periode. Det daglige arbejde varetoges af selskabets sekretær, der valgtes af medlemmerne efter forslag af bestyrelsen.

Landhusholdningsselskabet, hvis medlemsskare hovedsagelig talte større jordbesiddere, havde i det forrige århundrede naturligt været det sted, hvor landbrugets ønsker tolkedes, hvor ministerier henvendte sig og indhentede oplysninger om landbrugsforhold, og hvorfra man tog initiativet til forbedringer inden for landbruget. Nu var strømmen vendt; det var ikke længere de større jordbesiddere, der var de toneangivende, det var gårdmandsbruget, der krævede retten til at være landbrugets ordfører. Det, der til en vis grad slog benene bort under selskabet, var vel nok dannelsen af Landbrugsrådet, som selskabet selv havde været med til at skabe. Dette nyoprettede organ overtog selskabets stilling som faglig rådgiver overfor lovgivnings- og regeringsmagt. Med det arbejdsprogram, man havde tilbage, syntes fremtiden at tegne sig meget mørk. Det var alt sammen udmærkede og påskønnelsesværdige arbejder, men næppe tilstrækkeligt til at videreføre et selskab, der havde så stolte traditioner bag sig. Var man på dette tidspunkt inden for præsidium og bestyrelse grebet af en vis rådvildhed, så bedrede det ikke tingenes tilstand, at man årligt måtte notere sig en tydelig tilbagegang i medlemstal. Årsagen kan næppe alene være svigtende interesse, men må nok også sættes i forbindelse med de økonomisk stramme tider, der tvang landmændene til at spare, samt at man i 1920 havde hævet kontingentet fra 20 kr. til 30 kr. om året, et efter datidens forhold temmelig højt kontingent, der hæmmede tilgangen. Medlemstallet faldt i perioden 1919–29 med ca. 41 % fra ca. 1.100 til ca. 650. Den stærke tilbagegang i medlemstallet og den heraf følgende mangel på

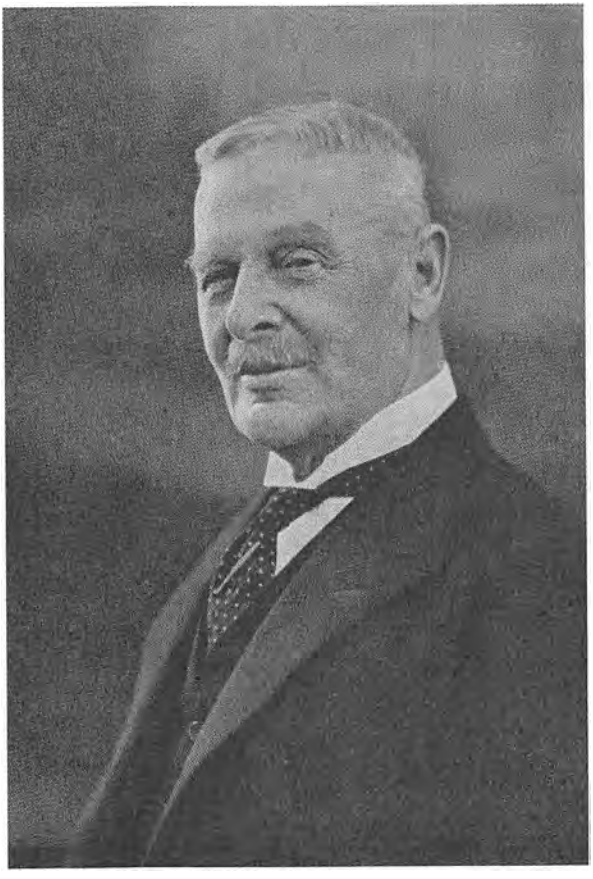

Forpagter Chr. Sonne (1859–1941).

Det var ikke blot i kraft af sine talrige tillidshverv, at Sonne kom til at indtage en central position i det danske landbrug. Han var selv en fremragende landmand. På Edw. Tesdorpfs foranledning overtog han 1889 forpagtningen af Knuthenborg på Lolland. Han anlagde da den titel, der ligesom blev en del af hans navn, og som han livet igennem holdt fast ved.

Knuthenborg avlsgård, med 300 ha, drev Sonne i 18 år, til 1907. I efteråret 1899 overtog han desuden forpagtningen af Grængegårds 60 ha stærkt forsømte jord og i 1905 endelig Rosenlund, med godt 300 ha ligeledes stærkt forsømt jord. Forpagtningen af Rosenlund ophørte 1919; men forpagtningen af Grængegård fortsatte Sonne helt til 1935.

Hans virksomhed som praktisk landmand blev fra alle sider anerkendt; men anerkendelsen kunne ind imellem også være blandet med nogen misundelse. Ikke mange kunne vise hen til et tilsvarende økonomisk resultat, som det Sonne opnåede. Selv om konjunkturerne havde deres andel i, at han i 1918 kunne opgøre sit nettooverskud fra Rosenlund og Grængegård til 125.000 kr., og ved afleveringen af Rosenlund, efter 14 års forpagtning, fik 216.000 kr. for den ejendommen i dette tidsrum tilførte forbedring – så begyndte han dog sin forpagtervirksomhed med et lån på 6.000 kr. som eneste driftskapital.

Efter Tidsskrift for Landøkonomi 1941.

likvide midler stækkede i ikke ringe grad selskabet i dets ønske om at tage nye opgaver op til løsning. At man fra mange sider har ønsket, at det måtte gå selskabet godt, er der næppe grund til at tvivle på, men der mærkes en udtalt mangel på initiativ og fremdrift, på fantasi og energi, både hos sekretariat, bestyrelse og præsidium.

Den, der gennem 1920'rne mere end nogen anden kom til at sætte sit præg på Landhusholdningsselskabet, var forpagter Sonne. Denne var allerede i sine unge år kommet i forbindelse med selskabet, idet han kort efter fuldendelsen af sine studier på Landbohøjskolen blev antaget til at lede selskabets forsøg med hvede og maltbyg. I december 1897 indvalgtes Sonne i selskabets bestyrelse, og allerede året efter lod han sig opstille som kandidat til den ledigblevne plads i præsidiet. Som ventet opnåede Sonne ikke valg ved denne lejlighed. Den følgende gang han lod sig opstille – i 1919 – indvalgtes han i præ-

sidiet. Forpagter Sonne havde hele sit liv givet sig i kast med opgaver, hvis løsning krævede hele hans energi og ubestridelige dygtighed, og alle opgaver havde han løst på bedste måde. Forpagter Sonne havde allerede fra sine unge dage næret varme følelser for selskabet, og da han samme år, som han opnåede valg til præsidiet, havde opgivet en del af sin landmandsgerning, fik han nu mere tid til at anvende sin energi i selskabets tjeneste.

II. Selskabets omdannelse

Niels Bredkjærs plan

Den ene af selskabets præsidenter, forpagter Sonne, omtaler i sin erindringsbog [1] en samtale, han i 1924 havde med forstander Niels Bredkjær, Tune Landbrugsskole, om selskabets fremtidsudsigter, der efter forpagter Sonnes opfattelse tegnede sig yderst alvorlige [2]. Forstander Bredkjær var imidlertid af den mening, at den sympati, der i kredse af formidlere af landbrugsfagligt oplysningsarbejde næredes for selskabet, kunne udnyttes, således at selskabet atter blev levedygtigt. Til trods for, at netop denne samtale gengav forpagter Sonne troen på, at selskabet alligevel havde en fremtid for sig, skulle det vare tre år, før man kom så vidt, at spørgsmålet om selskabets fremtid blev taget op til drøftelse. Hvad der var årsag til, at der skulle gå så lang tid, inden man tog sagen op, kan ikke ses; emnet har ikke været gjort til genstand for drøftelser, der har efterladt sig synlige spor. Det er dog ikke utænkeligt, at den direkte foranledning til, at spørgsmålet blev taget op i 1927, var den, at selskabets sekretær gennem 26 år, H. Hertel, afgik ved døden i foråret 1927, hvorved selskabet blev tvunget til at tage stilling til, hvad der skulle ske i fremtiden, inden man genbesatte den ledige sekretærstilling. Medens forhandlingerne om selskabets fremtid stod på, varetoges sekretærens opgaver af selskabets daværende kasserer, H. M. Knudsen.

På bestyrelsesmødet i juni 1927 [3] omtalte forpagter Sonne, hvorledes det forgrenede system af organisationer havde indskrænket selskabets arbejdsfelt, og hvilke opgaver selskabet på daværende tidspunkt var optaget af. Problemerne lagdes frem til løsning i fem punkter:

1) Hvilke opgaver der kunne stilles selskabet.
2) Om de hidtidige arbejdsvilkår kunne forøge eller blot bevare medlemstallet.
3) Om man ved en kontingentnedsættelse ville være i stand til at øge tilgangen af medlemmer.

4) Om et samarbejde med andre og i bekræftende fald hvilke organisationer ville være vejen frem.
5) Hvilke midler der kunne støtte eller fremme selskabet.

Det kom på mødet til en livlig diskussion, hvori man betonede nødvendigheden af at have helt klare linier, hvis man skulle gøre sig noget håb om at bevare de mindre jordbrugere som medlemmer. Man var enige om, at en kontingentnedsættelse var absolut nødvendig, hvis man ønskede at standse afgangen af medlemmer. Interessant er en udtalelse fra godsejer Selchau-Hansen, Alslevgården, om, at man burde søge nærmere kontakt med Landbrugsrådet. Muligvis har der været tale om en løst henkastet bemærkning, som den øvrige bestyrelse ikke har taget sig videre af, og Selchau-Hansen ses heller ikke senere at have taget skridt til at uddybe sine tanker nærmere; men det var alligevel denne idé, der skulle danne grundlaget for den første plan, man søgte at føre ud i livet.

På bestyrelsesmødet nedsattes et 11-mandsudvalg bestående af præsidiet: forpagter Sonne, lensgreve Fr. Moltke, Bregentved, der ved sin udtræden af præsidiet i 1929 afløstes af sin efterfølger, professor Lars Frederiksen, samt Kammerherre N. Juel, Mejlgård, der ved sin udtræden af præsidiet 1931 også udtrådte af udvalget. Endvidere valgtes 8 bestyrelsesmedlemmer: forstander N. Bredkjær, forstander H. Hauch, Asmildkloster Landbrugsskole, proprietær V. Jespersen, Næsbyhoved – 1930 afløst af godsejer K. Langkilde, Bramstrup – hofjægermester G. Baron Lerche, Klampenborg – 1930 afløst af godsejer K. A. Hasselbalch, Borupgård – gårdejer Niels Nielsen, Farringløse, godsejer P. Olufsen, Quistrup, kammerherre Ad. Tesdorpf, Pandebjerg – ved sin død i 1929 afløst af forpagter A. P. Damsgaard-Sørensen, Hareskovgård – og godsejer J. Theilmann, Bjergbygaard.

Et brev fra forstander Niels Bredkjær til Landbrugsrådets daværende sekretær, A. Høgsbro Holm, viser, at Bredkjær, inden han fremsatte sin plan for det af Landhusholdningsselskabet nedsatte udvalg, havde følt sig for hos Landbrugsrådet [4]. Endvidere viser brevet, at der har fundet en underhåndsforhandling sted samme dag – 19. juli – som udvalget skulle have sit første møde. Forstander Bredkjær havde skitseret to planer, af hvilke han ønskede den ene holdt i baggrunden og kun fremmet, hvis det skulle vise sig, at hovedplanen var uigennemførlig. Begge planer var dikteret af et ønske om at forenkle landbrugets organisationsverden, som Bredkjær anså for at være for omfattende.

Den første plan gik ud på at samle Landbrugsrådet og Landhusholdningsselskabet og at søge husmandsforeningerne, der endnu ikke havde tilsluttet

sig Landbrugsrådet, bl. a. fordi Landhusholdningsselskabet var repræsenteret, draget ind i Landbrugsrådet. Således kunne der skabes én stærk organisation, der kunne repræsentere hele landbruget. Tidsskrift for Landøkonomi burde bevares som en månedlig oversigt til Landbrugsrådets tabel-oversigter. Tidsskriftet skulle endvidere bringe udførlige referater fra møder om landbrugsspørgsmål [5]. Bredkjærs forslag i den oprindelige udgave skulle ikke få nogen lang levetid, idet man på udvalgsmødet udtrykte betænkeligheder ved planen, da man forudså, at det ville blive vanskeligt ved den foreslåede ordning at holde på de personlige medlemmer, og at det ville blive meget vanskeligt at finde en klar arbejdsdeling. Også hvad angik omfanget af selskabets fremtidige arbejde var der uenighed, idet forpagter Sonne ønskede at bevare lærlingeuddannelsen, som han anså for at være en af selskabets hovedopgaver, under dets ledelse som hidtil, medens forstander Bredkjær ønskede den overført til De Samvirkende danske Landboforeninger. Man var fra udvalgets side på det rene med, at konsekvensen af Bredkjærs forslag, hvis det blev ført ud i livet, ville være, at Landbrugsrådet formelt forsvandt, idet man ønskede den nye organisation betegnet som »Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, Landbrugets Råd«; men det ville reelt være selskabet, der forsvandt, idet det overgav sin formue til en anden organisation. Kammerherre Juel gav på mødet udtryk for, at ønskede man organisationerne samlet, var det bedre, at Landhusholdningsselskabet opløstes, idet det havde løst sine opgaver på udmærket vis, men at tiden nu var løbet fra det.

På mødet enedes man om at arbejde videre med sagen, men også med den tanke, sekretær Høgsbro Holm samme morgen havde fremsat. Han foreslog, at man, såfremt man kunne få Landbrugsrådet og Landhusholdningsselskabet slået sammen, burde oprette to sektioner, den ene erhvervspolitisk i snævrere forstand, den anden med sigte på de almenfaglige problemer. Med denne tanke kom man ud over spørgsmålet om de personlige medlemmer, og samtidig ville det være muligt klart at udstikke de to sektioners respektive arbejdsområder.

Et underudvalg bestående af forpagter Sonne, forstander Bredkjær, gårdejer N. Nielsen og godsejer J. Theilmann nedsattes og fik til opgave at sondere terrænet for at undersøge, om tanken overhovedet var realisabel [6]. På underudvalgets møde den 25. juli foretoges en bearbejdelse af forslagene om sammenslutning med Landbrugsrådet, og et sæt vedtægter udfærdigedes, således at man havde et grundlag, hvorpå en senere drøftelse med Landbrugsrådet kunne foretages [7].

Underudvalget holdt endnu tre møder i tiden indtil 14. okt., hvor man arbejdede videre med planerne, og betingelserne for at søge forslaget fremmet

var ganske naturligt, at det fik en gunstig modtagelse i Landbrugsrådet [8]. Sagen blev skriftligt forelagt Landbrugsrådets daværende præsident, P. Pinstrup, der foranledigede en drøftelse i et præsidiemøde, hvori forpagter Sonne og godsejer Theilmann deltog; men resultatet blev negativt [9]. Pinstrup skal have erklæret, at han ikke blot ingen sympati havde for planen, men at han endog var meget uvilligt stemt, idet han skønnede, at Landbrugsrådet ved at indtræde i et sådant samarbejde ikke mere ville kunne fortsætte sin virksomhed som den af al statsstøtte uafhængige, frittalende institution [10]. Alene navnet, som Landhusholdningsselskabet ønskede bevaret, ville betyde en svækkelse af Landbrugsrådet, og endvidere mente Pinstrup, at som situationen udviklede sig, ville husmandsforeningerne nok snart blive til at tale med [11].

Hermed var den vej, man havde ønsket at betræde, spærret, og man greb til en gennemgang af Bredkjærs alternative plan, som Bredkjær kun havde anset for at være en art nødplan, en opfattelse, Sonne delte. Planen var i sin udformning ikke meget forskellig fra den første plan, idet man stadig tilstræbte sammenslutning med en anden organisation, blot havde man med denne plan tænkt sig en sammenslutning med De Samvirkende danske Landboforeninger, således at selskabet i bestyrelsen repræsenteredes med et antal medlemmer, som svarede til det antal, landboforeningerne var repræsenteret med. Nogen større interesse fra bestyrelsens eller udvalgets side kunne man dog ikke mobilisere. Man valgte derfor den nemmeste udvej, nemlig at lade sagen gro i stilhed for ad denne vej at nedbryde modstanden mod de to planer, det vil sige mod den første plan, idet den anden plan endnu ikke var søgt ført ud i livet. Reelt var man gået i stå; men man dækkede sig bag formuleringen, »at pågående iver for at søge hidført en ændring i selskabets nuværende stilling og virkemåde måtte anses for upåkrævet og derfor ubetimelig« [12]. Samtidig erklærede man sig rede til at optage og drøfte udefra kommende tanker, og – om fornødent – til selv at ville forsøge at anvise veje.

Man må forundres over den rådvildhed og mangel på initiativ, der prægede bestyrelse og præsidium. At man ikke havde fornemmet, hvilke ønsker medlemmerne kunne have, er forståeligt, da der var tale om en medlemskreds spredt ud over hele landet, en medlemskreds, der sjældent, for størsteparten vel aldrig, traf sammen til foredragsmøder og til generalforsamling. Men mere må det undre, at der inden for selskabets ledelse, der må formodes at have anstillet betragtninger, om ikke over andet så dog over det faldende medlemstal, var en så udtalt mangel på sigte og mål for selskabets arbejde. Der er nok en kerne af sandhed i kammerherre Juels hårde dom over selskabet, »at tiden var løbet fra det«. Både Bredkjærs første og anden plan berørte det problem, der efter Bredkjærs og andre af udvalgets medlemmers mening bestod i, at

landbruget var overorganiseret; men det løste ikke problemerne om, hvilket sigte Landhusholdningsselskabet skulle have i fremtiden, hvis der overhovedet skulle bestå et Landhusholdningsselskab og da kun som en sektion af en anden organisation.

En definitiv afgørelse kom der på Bredkjærs planer på et møde i Landbrugsrådets lokaler den 23. februar 1928. Mødet var kommet i stand efter en skriftlig henvendelse fra to af Landbrugsrådets medlemmer, direktør Anders Nielsen og amtsrådsmedlem P. Hesselvig [13]. Planerne blev omhyggeligt gennemgået endnu en gang, men atter med total afvisning fra Pinstrups side af sammenslutning med Landbrugsrådet og en lignende afvisning fra Jacob Tvedegård, De Samvirkende danske Landboforeninger, af en sammenslutning med denne organisation. Landhusholdningsselskabet kunne, tilbød man, indtræde på lige fod med de øvrige landboforeninger, men som en landsomfattende landboforening [14].

M. K. Kristensens plan

Førend det møde, der afholdtes i Landbrugsrådets lokaler, og som satte en endelig stopper for Bredkjærs planer, var en ny plan dukket op. Et af selskabets medlemmer, konsulent M. K. Kristensen, Skanderborg, havde i et brev til forpagter Sonne løseligt skitseret, hvorledes vejen frem efter hans mening burde være. Planen mindede om Bredkjærs på den måde, at den forenklede antallet af organisationer; men denne gang var det Landhusholdningsselskabet, der skulle vedblive at bestå som en organisation for alle dem, der havde med landbrugsforskningen at gøre, enten som forskere eller ved at arbejde med resultaterne i praksis, med andre ord en organisation, der omfattede forskere, konsulenter, lærere, assistenter, bestyrere og landmænd. Der skulle oprettes sektioner, hvorved en del foreninger kunne ophæves. I et supplement til brevet uddybede M. K. Kristensen, hvad han forstod ved sektioner; det skulle dels være fagsektioner, f. eks. en sektion for landbrugskandidater, dels sektioner, der omfattede bestemte emner, f. eks. gødnings-, fodrings-, eller arvelighedssektioner. Ad denne vej ville, mente M. K. Kristensen, Landhusholdningsselskabet komme til at stå som rådgiver i landøkonomiske anliggender [15]. Opgaven for selskabet skulle være at opmuntre landbrugsforskningen og udnytte den i landøkonomien. M. K. Kristensen fandt, at midlerne hertil måtte hentes fra et kontingent på 10–30 kr. + et kontingent for deltagelse i sektionerne, og hvad der måtte mangle herudover, skulle søges skaffet ved statstilskud og ved private midler. Planen brød helt med den tidligere linie, at søge tilslut-

ning til en anden organisation, idet dens sigte var en reorganisering af selskabet og en fortsat selvstændig virksomhed.

M. K. Kristensens plan drøftedes første gang på det tidligere omtalte møde i Landbrugsrådet i februar. Både fra Landbrugsrådets og fra landboforeningernes side udtryktes megen sympati for tanken, hvad de ikke kunne have vanskeligt ved, da den nye plan ikke angik nogen af de to organisationer. Bemyndigelse til at føre planen ud i livet kunne man dog tidligst få, når den havde været drøftet i 11-mandsudvalget.

En indgående behandling af M. K. Kristensens plan fandt sted den 19. april 1928. Fra udvalgets side fremkom mange betænkeligheder; men M. K. Kristensen talte sin sag meget overbevisende, og det lykkedes ham at formå udvalget til at optage drøftelser med de implicerede parter. Kun én lykkedes det ikke M. K. Kristensen at overbevise; det var Niels Bredkjær, der forud for mødet havde anstillet nogle betragtninger vedrørende den finansielle side af sagen. Han havde opgjort antallet af medlemmer i de foreninger, der skulle optages i Landhusholdningsselskabet. Det drejede sig om landbrugskandidaternes, landbrugskonsulenternes, landbrugslærernes, landbrugsbladenes foreninger samt Foreningen af Nordiske Jordbrugsforskeres danske afdeling. Med fradrag af gengangere i de forskellige foreninger og Landhusholdningsselskabet mente Bredkjær, at der højst kunne tilføres ca. 600 nye medlemmer, der med et kontingent på 20 kr. ville betyde en merindtægt på 12.000 kr. Fordeltes disse 12.000 kr. på de enkelte foreninger efter forholdstal (medlemstal), ville hver forening fremover kun have ca. 45 % af den nuværende indtægt til disposition. Som kompensation for denne nedgang regnede Bredkjær med reducerede udgifter til kontorhold + sekretær, *hvis* Landhusholdningsselskabet ville påtage sig disse. Den forening, der ville blive ramt hårdest, ville være Foreningen af danske Landbrugskandidater, hvis budget i forvejen tyngedes hårdt af udgifterne til foreningens blad, Ugeskrift for Landmænd [16]. Spørgsmålet ville altså blive, om landbrugskandidatforeningen kunne og ville bære M. K. Kristensens plan. Man var vidende om, at konsulentforeningen var positivt indstillet, og at flere bestyrelsesmedlemmer inden for landbrugskandidatforeningen ligeledes havde stillet sig positivt; men én ting ville være en absolut nødvendighed: at lade de enkelte foreninger have hver sin sektion, da det ellers ville vise sig umuligt at få foreningerne med [17].

M. K. Kristensens tanker indebar meget konstruktivt ud fra den betragtning, at de dels samlede en del af landbrugets organisationer under ét, dels gav Landhusholdningsselskabet nyt liv og nyt indhold, som kunne bringe det ud af det dødvande, hvori det i øjeblikket syntes at befinde sig, men ikke mindst fordi der med denne nyordning »inden for landbrugets foreningsliv i hovedsagen

synes at være skabt en 3-strenget arbejdsdeling, nemlig således, at Landbrugsrådet varetager de erhvervspolitiske, landboforeningerne de teknisk-administrative og Landhusholdningsselskabet de videnskabelige opgaver« [18].

Et første orienterende møde med de implicerede foreninger fandt sted den 24. maj. Da emnet ikke havde været genstand for en nærmere behandling inden for de forskellige foreningers bestyrelser, var mødet ganske uforpligtende; men foreningernes repræsentanter syntes positivt indstillet over for tanken, om end man fandt, at der måtte tilbydes foreningerne noget virkeligt godt, hvis de skulle opgive deres eksistens. Forslaget var ret revolutionerende for de enkelte foreninger, og især Foreningen af danske Landbrugskandidater var meget skeptisk indstillet over for det nye samarbejde, fordi man fandt, at det nye Landhusholdningsselskab næppe kunne løse opgaverne bedre end de enkelte foreninger hver for sig. Dels var man fra foreningens side allerede engageret i foretagender, hvortil der knyttedes økonomiske interesser, dels bestyrede man allerede nu fonds og legater. Endvidere indvendte man fra foreningens side, at staten allerede havde oprettet en del udvalg, der svarede til M. K. Kristensens sektioner. Mest positivt stillede Foreningen af danske Landbrugskonsulenter sig, idet man fandt, »at det var en genial idé« [19]; men heller ikke Foreningen af danske Landbrugsblade nærede betænkeligheder ved at etablere et samarbejde. Fra alle sider var man villig til at deltage i endnu et møde, der skulle finde sted, når man inden for de respektive foreninger havde sonderet stemningen [20].

Det følgende møde viste imidlertid, at det formentlig ville blive vanskeligt at danne det nye Landhusholdningsselskab, idet Foreningen af Landbrugskandidater nu stillede den betingelse, at kontingentet ikke oversteg 20 kr., samt – under henvisning til legater og fonds – at foreningens selvstændighed bevaredes. Endvidere var bladspørgsmålet et af hovedemnerne for diskussionen, idet landbrugskandidatforeningen, Nordiske Jordbrugsforskeres Forening og Landhusholdningsselskabet udgav hver sit periodisk udkommende skrift, og en samordning af de tre skrifter var ikke umiddelbart mulig. Nordiske Jordbrugsforskeres Forening anså det for nødvendigt, at dens tidsskrift fremdeles bevaredes som en selvstændig publikation, og det medlemsbidrag, dens medlemmer betalte – 10 kr., et kontingent, der var ens for alle foreningens underafdelinger i de nordiske lande – kunne næppe nedsættes, hvorfor man på forhånd måtte rejse tvivl om muligheden af at placere foreningen som en underafdeling under Landhusholdningsselskabet.

En ting var der dog enighed om, nemlig at den bygning, man var i færd med at rejse, kun skulle have én indgang, som man billedligt udtrykte det, og en mængde udvalgsværelser, eller med andre ord, at alle de medlemmer, der

tilførtes selskabet via de forskellige foreninger, også skulle være medlemmer af selskabet. Førtes tankerne om de forskellige foreningers inkorporering i Landhusholdningsselskabet ud i livet, rejste sig det spørgsmål, hvorledes den del af selskabets nuværende bestyrelse, der valgtes af landboforeningerne, skulle være stillet; men forpagter Sonne fastslog, at landboforeningerne måtte gå ind på linie med andre medlemmer, eller sagt på en anden måde, de bestyrelsesmedlemmer, der var valgt af landboforeningerne, måtte forlade bestyrelsen [21]. Mødet mundede ud i, at der i den følgende tid skulle optages forhandlinger med de enkelte foreninger enkeltvis, hvor disse skulle have lejlighed til at fremsætte deres krav, og hvor man kunne gennemdrøfte en ordning af bladspørgsmålet med hver enkelt organisation [22].

Rækken af møder indledtes den 28. september 1928 med et møde mellem Foreningen af danske Landbrugskandidater og Landhusholdningsselskabet. Foreningen havde nu fået formuleret en række krav, om hvilke den ikke var tilbøjelig til forhandling. Ud fra den betragtning, at hvis foreningen gik op i Landhusholdningsselskabet, ville en ny forening, som svarede til den nuværende, dukke op, mente man at måtte betinge sig, at foreningen vedblivende skulle bestå til varetagelse af kollegiale opgaver og med egen bestyrelse og generalforsamling, samt at foreningen kun skulle være *tilsluttet* Landhusholdningsselskabet, medens de øvrige foreninger skulle *gå op i* Landhusholdningsselskabet. Dette krav betød et brud med de hidtidige aftaler om selskabet som en bygning med kun én indgang, idet Foreningen af Landbrugskandidater bestemt måtte fastholde det krav, at medlemsskab af foreningen automatisk betød medlemsskab af Landhusholdningsselskabet, medens omvendt medlemmerne af selskabet ikke for et mindre sektionskontingent skulle nyde samme fordele som foreningens medlemmer. Opfyldelsen af dette krav ville medføre, at der i stedet for en kompakt organisation ville blive dannet en slags samvirksomhed. Men hermed var foreningens krav ikke udtømt. Kontingentet – 20 kr. – skulle opkræves af Landhusholdningsselskabet, men af dette kontingent, der af landbrugskandidatforeningen var anslået til ca. 15.000 kr., skulle foreningen disponere over 5.000 kr. til varetagelse af kollegiale opgaver, varetaget af en sekretær, som også skulle arbejde for selskabet og derudover have stillet lokaler, varme, lys og telefon til rådighed. Af det resterende kontingent skulle Landhusholdningsselskabet afholde udgifterne til »Ugeskrift for Landmænd«, en udgift, der ansloges til ca. 9.000 kr. årligt. Selskabets eget tidsskrift, »Tidsskrift for Landøkonomi« måtte man enten slå sammen med »Ugeskrift for Landmænd« eller eventuelt gøre det til et kvartalsskrift, hvad det tidligere havde været. Fra Landhusholdningsselskabets side var man ikke rede til at inddrage »Tidsskrift for Landøkonomi« som månedsskrift; men

man kunne om end modstræbende gå med til, at foreningen blev tilsluttet og ikke indlemmet i selskabet. Den finansielle side af sagen kunne man ikke gå med til, hvorfor landbrugskandidatforeningen erklærede sig villig til, hvis der ikke kunne spares ved inddragelsen af »Tidsskrift for Landøkonomi«, evt. at lade sig nøje med et mindre bidrag til de kollegiale opgaver.

Foreningen havde også gjort sig tanker om, hvorledes det nye selskab skulle ledes, nemlig af

1) et formandsskab på tre, valgt af de personlige medlemmer, og
2) et repræsentantskab, bestående af formandsskabet + et medlem pr. 100 [23].

Når iagttages, at Landbrugskandidatforeningen forventede at udgøre ca. 850 medlemmer af de anslåede 1.250, ville den foreslåede styrelsesform meget nemt kunne afstedkomme, at foreningen kom til at dominere samvirksomheden til trods for, at foreningen ikke var gået op i, men kun tilsluttet Landhusholdningsselskabet. At man, hvis M. K. Kristensens plan skulle føres ud i livet, måtte regne det for en forudsætning, at landbrugskandidatforeningen med dens store medlemstal tilsluttede sig, er ganske klart; men på den anden side kunne man ikke veje landbrugskandidatforeningens 850 medlemmer op mod Foreningen af danske Landbrugsblade, der talte 27 medlemmer, og ud fra medlemstallet afgøre, hvorledes repræsentationen skulle være, idet Foreningen af Landbrugsblades betydning indlysende var mange gange større, end medlemstallet angav.

Med kendskabet til den største forenings indstilling og krav kunne man gå videre i forhandlingsrunden, og der afholdtes 10. oktober et møde med hver af de tre øvrige foreninger, der var mere positivt indstillet over for tanken. Landbrugslærernes forening fandt – ganske naturligt – at det var højst besynderligt, at landbrugskandidatforeningen satte direktiver for, hvorledes de øvrige foreninger skulle stille sig til sammenslutningen; men foreningen havde i øvrigt ingen krav at stille ud over et mindre beløb – ca. 100 kr. – til varetagelse af egne opgaver; derimod ønskede man at bevare en del ikke-landbrugsfaglige medlemmer, uden at de behøvede at være medlemmer af Landhusholdningsselskabet, men da det kunne opfattes som et brud på den hidtidige opfattelse, erklærede man sig rede til at forhandle om sagen [24].

Foreningen af Landbrugskonsulenter stillede ingen krav. Principielt kunne man dog ikke anerkende, at landbrugskandidatforeningen skulle have en særstilling, og man ønskede, at det meget stærkt fremhævedes, at en ligestilling af foreningerne i det nye selskab ansås for nødvendig. I øvrigt fandt Foreningen af Landbrugskonsulenter, at sagen ikke måtte slås i stykker af den grund [25].

M. K. Kristensen (1880–1951).
Planteavlskonsulent ved Foreningen af jyske Landboforeninger 1909–33, derefter tilsynsførende ved kultiveringen af Store Vildmose.
Foto i familieeje.

Fra Foreningen af danske Landbrugsblades side hævdede man, at enten måtte selskabet bygges op som en kompakt forening, eller det måtte bygges op som en samvirksomhed. Foreningen måtte da fordre, at den fik samme indflydelse og samme rettigheder som de øvrige foreninger. Med hensyn til selskabets struktur ønskede man, at en generalforsamling, som den højeste myndighed, valgte otte bestyrelsesmedlemmer, og at foreningerne valgte andre otte, i alt seksten, der af deres midte valgte den ledende præsident. Dette synspunkt blev meget stærkt imødegået fra M. K. Kristensens side, idet denne gjorde den opfattelse gældende, at en sådan ordning ville medføre dobbelt valgret for de forskellige afdelingers vedkommende [26].

Man var nu kommet så vidt, at man havde fået de enkelte foreningers stilling klart belyst, og man kunne gøre stillingen op. Hele forslagets skæbne afhang af, om man kunne nå frem til en hensigtsmæssig ordning af bladforholdene, og om man ville være i stand til at skaffe sig en betryggende ordning af selskabets driftsøkonomi. Udsigterne tegnede sig ikke lyse. Landbrugskandidatforeningen var ikke til sinds at opgive sit engagement i »Ugeskrift for Landmænd«, og et kontingent, der oversteg 20 kr., syntes det vanskeligt at overtale

foreningen til at gå med til. På et møde i 11-mandsudvalget den 13. oktober udtalte forpagter Sonne sin pessimisme med hensyn til en mulighed for en positiv løsning. Denne pessimisme var blevet så meget større efter modtagelsen af et brev fra M. K. Kristensen, hvori denne foreslog, at man samlede »Ugeskrift for Landmænd« og »Tidsskrift for Landøkonomi« til et månedsskrift, der skulle indeholde afhandlinger med forskningsmæssigt præg, en ordning af bladforholdene, der bedre ville svare til selskabets midler [27].

Brevet havde virket så nedslående på forpagter Sonne – og på forstander Bredkjær – at de havde været på nippet til at afbryde forhandlingerne, om de ikke havde fundet det uheldigt. Kasserer H. M. Knudsen havde opstillet et budget, som ganske vist kun hvilede på anslåede tal. Af dette fremgik det, at det kommende års underskud ville blive på ca. 6.300 kr., hvis selskabet fortsatte som hidtil, men ca. 2.500 kr. større, hvis M. K. Kristensens plan blev ført ud i livet. Det måtte derfor anses for uforsvarligt at søge planerne realiseret med et kontingent på mindre end 25 kr. På udvalgsmødet vedtoges det, at man på et møde, der skulle afholdes samme dag, ville søge bestyrelsens tilladelse til at fortsætte forhandlingerne på grundlag af et kontingent på 25 kr. [28].

Blev der på bestyrelsesmødet givet udtryk for en pessimistisk indstilling, så ville man dog endnu ikke opgive planerne, hvorfor underudvalget bemyndigedes til at fortsætte forhandlingerne [29]. Til en vis grad må denne bemyndigelse forstås som gøren dyd af nødvendighed, idet man, hvis man udelukkede sig fra fortsatte forhandlinger, ville stå i samme situation, som før man overhovedet begyndte drøftelserne om selskabets fremtid. Da der endnu ikke fra bestyrelsens side var kommet alternative planer, måtte man sidde passivt, indtil der indløb nye forslag fra medlemmerne.

På et fællesmøde, der afholdtes den 19. januar 1929, rekapitulerede forpagter Sonne sagens hidtidige gang. Han fremhævede, at kunne der findes en løsning på det økonomiske og på bladspørgsmålet, var det hans overbevisning, at det ville være muligt at nå til enighed om de øvrige punkter. Samtidig gjorde forpagter Sonne opmærksom på, at Landhusholdningsselskabets repræsentanter var rede til »at søge at formå Landhusholdningsselskabet til at tilbagelægge den længst mulige vej til det fælles mødested« [30].

En drøftelse af bladforholdene førte til, at man gav efter for landbrugskandidatforeningens krav om, at »Ugeskrift for Landmænd« skulle være selskabets officielle organ, et krav, der tidligere havde stødt på modstand fra Foreningen af danske Landbrugsblades side, idet man fandt, at det ville være »at stange ål i andres farvande« [31]. »Tidsskrift for Landøkonomi« burde føres videre enten som månedsskrift eller i hvert fald som et periodisk skrift. Med denne ind-

rømmelse havde man fået ryddet endnu en sten af vejen, og tilbage stod kun spørgsmålet om de økonomiske forhold. Kasserer H. M. Knudsen havde medbragt sin regnskabsopstilling, der for et medlemstal på 1.250 udviste et underskud på knap 9.000 kr., i fald man agtede at fortsætte med et kontingent på 20 kr. Personligt kunne laboratorieforstander P. Christensen, der førte forhandlingerne på landbrugskandidatforeningens vegne, nok se, at det næppe ville være muligt at nøjes med et kontingent på 20 kr.; men han udtrykte samtidig sin tvivl om, at det ville være muligt at få foreningens tilslutning, når sammenslutningen med Landhusholdningsselskabet ville medføre en udgiftsstigning for medlemmerne. Han bad om at få stillet tallene til disposition, således at foreningen kunne gennemgå budgettet og om muligt finde besparelser. Fra flere sider fandt man det forkert, om man begyndte med et kontingent, man var vidende om måtte forhøjes året efter. Spørgsmålet skulle nu forelægges de enkelte foreninger til afgørelse; men forpagter Sonne pointerede, at Landhusholdningsselskabet ikke kunne gå med til, at kontingentet fastsattes lavere end til 25 kr. [32].

Spørgsmålet blev drøftet på Landbrugskandidatforeningens generalforsamling den 1. februar s. å., hvor man fra flere sider gav tilslutning og udtrykte ønsket om fortsatte forhandlinger [33]. Spørgsmålet drøftedes endvidere på et bestyrelsesmøde, hvor der opnåedes enighed om de retningslinier, der måtte følges, om tilslutning skulle finde sted. I en skrivelse af 27. april s. å. tilstilledes forpagter Sonne i en 10-punkts opstilling de krav, man fra landbrugskandidatforeningens side måtte stille. De ti punkter afveg ikke meget fra det, man på mødet den 19. januar var nået til enighed om, om end ordvalget måske antydede en lille stramning af et af punkterne, om hvilket det på forhånd måtte antages, at der ville blive strid, nemlig at kontingentet ikke måtte overstige 20 kr. Dette krav stod landbrugskandidatforeningen lige så fast på, som forpagter Sonne på mødet i januar havde stået på 25 kr. 5 kr. afgjorde nu, om planerne skulle fremmes, eller om alt arbejdet havde været forgæves.

Landbrugskandidatforeningens brev, der var stilet til forpagter Sonne personligt, kom ham ikke i hænde førend i slutningen af maj, da han vendte tilbage fra en sørejse til Syd-Amerika – foretaget for at være længst muligt af vejen på sin 70 års fødselsdag [34]. Der afholdtes omgående et møde i underudvalget, der med det samme havde indset, at vilkårene for tilslutning var uacceptable for Landhusholdningsselskabet, hvilket man derefter i en skrivelse af 8. juni s. å. meddelte Foreningen af danske Landbrugskandidater. Samtidig forespurgte man om muligheden for en sidste drøftelse med foreningens samlede bestyrelse om en løsning [35].

I en skrivelse af 13. juni s. å. stillede foreningen sig imødekommende over

for yderligere forhandlinger, der skulle finde sted på grundlag af de i skrivelsen af 27. april fremsatte vilkår [36]. Man ønskede dog forhandlingen udsat til det første ordinære bestyrelsesmøde, der skulle afholdes i september måned.

Mødet, i hvilket forpagter Sonne, forstander Bredkjær og konsulent M. K. Kristensen deltog på selskabets vegne, fandt sted den 16. september [37]. Forpagter Sonne hævdede, idet han henviste til regnskabsopstillingen, at begrænsedes medlemsbidraget til 20 kr., ville det medføre, at selskabet ville blive præget af økonomisk afmagt og svækket handlekraft, og det måtte derfor anses for at være uforsvarligt at foretage reorganiseringen. Hvis kravet om, at kontingentet ikke måtte overstige 20 kr., skulle opfattes som et ultimatum fra foreningens side, måtte man fra selskabets side anse fortsatte forhandlinger for håbløse og vejen frem mod en reorganisering for spærret. Fra foreningens side var man, for så vidt det gjaldt bestyrelsen, rede til en velvillig forhandling, men man nærede en så stor frygt for afgang blandt foreningens medlemmer, at det efter forpagter Sonnes opfattelse syntes tvivlsomt, at man turde skride til en afstemning, når der forlangtes et kontingent på 25 kr. Som en mulig udvej på krisen foreslog landbrugskandidatforeningen derfor, at man af selskabet fik overladt en udskrift af forrige års regnskab. På dette grundlag ville man så forsøge at opstille et budget, som man fra foreningens side måtte forvente kunne holde. Dette havde man fra Landhusholdningsselskabets side intet at indvende imod, hvis det skulle kunne muliggøre en tilnærmelse, og en udskrift tilstilledes et af landbrugskandidatforeningen nedsat udvalg. Den 27. september kunne udvalget derefter fremkomme med et budget, der var baseret på et kontingent på 20 kr. Foreningens version af regnskabet gav et resultat, der var noget afvigende fra det af selskabet opstillede overslag, idet selskabets budget fremviste et underskud, der nu var steget til 12.700 kr., medens det af foreningen fremlagte budget noterede sig for et overskud på ca. 9.000 kr. Når der kunne opstå så stor divergens, må det tages som et udtryk for selskabets forsigtige skøn, da det ville blive det reorganiserede Landhusholdningsselskab, der ville komme til at stå som ansvarlig for de økonomiske forpligtelser, og desuden havde selskabet ikke i sinde at mindske de goder, det nu tilbød medlemmerne, eller at ændre forretningsgangen væsentligt. Landbrugskandidatforeningen anlagde et anderledes optimistisk syn på sagen, idet den til grund for beregningen lagde et medlemstal på 1.500, hvad man – også fra selskabets side – skønnede, at medlemstallet ville stige til, medens selskabet havde lagt et medlemstal på 1.250 til grund for sin udregning, svarende til det antal, man forventede at måtte begynde med. Endvidere opnåede landbrugskandidatforeningen besparelser ved at lade medlemmerne betale 2 kr. for »Landøkonomisk Årbog«, der hidtil havde været gratis, ved at lade årsberetningen udgå, ved

at lade »Tidsskrift for Landøkonomi« indskrænke, evt. udgå, og endelig ved at sænke personalets lønninger samtidig med, at man pålagde det yderligere arbejde, f. eks. det, der hidtil var blevet udført af »Landøkonomisk Rejsebureau«, der af selskabet opretholdtes under selvstændig ledelse [38].

Betænker man de ikke uvæsentlige indrømmelser, foreningen under forhandlingernes forløb havde fået, syntes det fremsatte budget ikke egnet til at danne grundlag for videre forhandlinger. Forslagene var lutter indskrænkninger af de goder, selskabet tilbød sine medlemmer, og fremtidig ville man nu kun være i stand til at tilbyde dem »Ugeskrift for Landmænd«, landbrugskandidatforeningens blad. Så langt havde selskabet dog været villigt til at strække sig, hvis der ikke havde fundet yderligere indskrænkninger af medlemsgoderne sted. Var planerne om sammenslutning blevet ført ud i livet, ville det blive Foreningen af danske Landbrugskandidater, der ville få gavn deraf, idet foreningen i kraft af sit medlemstal havde kunnet stille sine betingelser, der var blevet opfyldt. Ikke mindst ville bladordningen komme foreningen til gavn, fordi foreningen var blevet aflastet for en byrde, der tyngede budgettet hårdt, samtidig med at bladet havde befæstet sin stilling som officielt organ for en talstærk forening. Selskabet havde gerne gået langt ad vejen til det fælles mødested, men stod fast på sit krav om, at der måtte tilvejebringes en solid økonomisk baggrund.

På bestyrelsesmødet den 11. oktober 1929 omtalte forpagter Sonne de i årets løb førte forhandlinger og konkluderede, at underudvalget måtte vige tilbage for det med reorganiseringen forbundne ansvar, hvis ikke reorganiseringen kunne ske på grundlag af et kontingent på 25 kr. Forpagter Sonne opstillede et regnestykke, som understøttede underudvalgets opfattelse, idet han med henvisning til det af kasserer H. M. Knudsen opstillede budget hævdede, at 1.250 medlemmer medførte et underskud på 12.700 kr. ved et kontingent på 20 kr. Han tvivlede dog ikke på, at medlemstallet hurtigt ville stige til 1.500, hvilket med et kontingent på 25 kr. ville give en merindtægt på 250×25 kr. + 1250× 5 kr. = 12.500 kr., dvs. praktisk talt fuld dækning for det beregnede underskud [39]. Der var på mødet ingen, der protesterede mod dette regnestykke, til trods for den manglende logik. Underskuddet var beregnet for det tidspunkt, samarbejdet blev indgået, medens det beløb, der skulle dække underskuddet, var beregnet for et tidspunkt, der befandt sig længe efter samarbejdets indgåelse. Det ville have været rimeligt enten at opgøre regnskaberne ved samarbejdets indgåelse eller for det tidspunkt, selskabet havde opnået et medlemstal på 1.500, et tidspunkt, som både selskabet og landbrugskandidatforeningen anså for at ligge inden for rækkevidde. Udgifterne, som de sidste 250 medlemmer påførte selskabet – de skulle alle have »Ugeskrift for Landmænd« – har

forpagter Sonne helt set bort fra, hvilket heller ikke synes realistisk, om end udgifterne måske ville blive af en mindre størrelsesorden. Hvilket af de to budgetter der ville være kommet nærmest sandheden, kan næppe afgøres. En motivering for Sonnes stejle krav om et kontingent på 25 kr. må nok ikke så meget ses i, at han har troet på det meget betydelige underskud, men mere i, at det har været ham magtpåliggende, at der tilvejebragtes en driftskapital, som var stor nok til at klare bladforpligtelserne, men samtidig gav et vist spillerum for de arbejder, selskabet måtte ønske at tage op.

Bestyrelsens godkendelse af underudvalgets synspunkt meddeltes landbrugskandidatforeningen samtidig med en anmodning om endnu en drøftelse. Landbrugskandidatforeningen var villig hertil, og en drøftelse, der skulle blive den sidste, fandt sted den 28. oktober 1929[40]. På mødet holdt begge parter så stejlt på deres standpunkter, at enighed var uopnåelig. Fra landbrugskandidatforeningens side søgte man at opnå et kompromis om, at man skulle begynde med et kontingent på 20 kr., som man, hvis underudvalgets beregninger af underskud skulle vise sig rigtige, senere kunne hæve. Fra selskabets side ønskede man dog ikke at begynde reorganiseringen med et kontingent, om hvilket man vidste, at det var utilstrækkeligt, således at man omgående måtte skride til forhøjelse. Det omvendte, at man satte kontingentet ned, måtte være den korrekte fremgangsmåde. Underudvalget måtte nødvendigvis holde fast ved de 25 kr., idet en senere kontingentforhøjelse måtte forudses at volde endnu flere vanskeligheder end dem, man i øjeblikket havde, og kunne man ikke komme overens i en sådan situation, ville en sprængning af selskabet meget nemt blive følgen.

Med denne forhandling var alt håb om en reorganisering på det af M. K. Kristensen skitserede grundlag udelukket. En reorganisering uden deltagelse af den største forening, Foreningen af danske Landbrugskandidater, ansås for meningsløs. Man var for anden gang blevet skuffet i sine bestræbelser på at bygge en fremtid op for selskabet, og man var efter to års anstrengelser ikke kommet ud af stedet.

I en enslydende skrivelse til de tre øvrige foreninger redegjorde forpagter Sonne for handlingsforløbet siden januar og gav udtryk for, at man efter de fejlslagne forhandlinger måtte anse forslaget for at være bortfaldet[41].

Arbejdsfonden

I en skrivelse fra forpagter Sonne til Landhusholdningsselskabet, dateret 24. april 1930, redegjorde denne for nogle betragtninger, han havde anstillet over selskabets muligheder, økonomiske såvel som arbejdsmæssige.

Forpagter Sonne beklagede dybt, at de hidtil førte forhandlinger om en realisering af konsulent M. K. Kristensens tanker var slået fejl, idet han fandt, at det var en god og sund tanke, at selskabets virksomhed samlede sig om en støtte og opmuntring af landbrugsforskningen og dennes udnyttelse i landøkonomien. Det ville for selskabet have været et attråværdigt mål med tiden at nå frem til en funktion som landbrugets fællesrøst på landbrugsforskningens område, således som Landbrugsrådet var blevet det i erhvervspolitiske spørgsmål og i varetagelsen af landbrugets handelsmæssige interesser. Det var under forhandlingerne blevet forpagter Sonne klart, at miseren lå i, at der savnedes fornøden kapital. Selskabet rådede ganske vist over en kapital på mere end 1 ½ mill. kr., men 1,3 mill. kr. var under selskabet henlagte legatmidler, hvis renter ikke kunne anvendes til selskabets arbejdsopgaver. Tilslutning fra andre organisationer ville således ikke ske på grundlag af selskabets kapitalstyrke. Selv med et kontingent på 25 kr. ville selskabet have lidt under en følelig mangel på kapital.

I et forsøg på at lette selskabet i dets bestræbelser på at nå frem til en tidssvarende reorganisering – hvilke veje der end måtte vise sig farbare – havde forpagter Sonne besluttet sig til, at han ville skænke Landhusholdningsselskabet en grundkapital, over hvilken det skulle være muligt at opbygge en arbejdsfond. Det var forpagter Sonnes håb, at hans bidrag kun ville blive det første i en række af bidrag, der skulle bygge en omfattende fond op, således at selskabet ville blive i stand til på effektiv måde at løse foreliggende arbejdsopgaver. Den grundkapital, forpagter Sonne skænkede selskabet, var på ikke mindre end 100.000 kr., og den ønskedes forvaltet således, at renten, der indtil selskabet var blevet reorganiseret, hvert år tillagdes grundkapitalen, sammen med den til den tid opsparede rentebeholdning stilledes til disposition for selskabets almindelige virksomhed [42].

Inden årets udgang var arbejdsfonden forøget med endnu 10.000 kr., skænket af en giver, der ønskede at være anonym [43], men med dette sidste bidrag ebbede væksten i arbejdsfonden ud, idet der ikke siden indkom flere bidrag. Et godt rygstød havde man dog fået og et godt grundlag for at optage nye forhandlinger, hvis mulighederne herfor pludselig skulle dukke op.

Kristian Raunkjærs plan

Der skulle gå godt et år, inden der dukkede nye tanker op om, hvorledes selskabet burde reorganiseres. Ikke førend i november 1930 fremkom en plan, således formet, at den fandtes egnet til at bygge videre på. I et brev til forpagter Sonne fremlagde redaktør K. Raunkjær sine tanker om, hvorledes der efter

hans opfattelse kunne gives selskabet nyt liv [44]. Så vidt redaktør Raunkjær kunne vurdere, ville det være af afgørende betydning, at rekonstruktionen ikke lod vente for længe på sig, idet en gradvis formindskelse af selskabets indflydelse under de nuværende vilkår måtte påregnes. Raunkjærs plan gik ud på at samle landbrugslærere, landbrugskonsulenter og landbrugsskribenter i en samvirksomhed, således at hver kategori fortsat varetog sine specielle interesser, men at der dannedes et samlingssted for formidling af landøkonomisk oplysningsarbejde. Planen, der havde et sigte forskelligt fra M. K. Kristensens plan, var i sin opbygning meget lig denne. Raunkjær tænkte sig selskabet bygget op dels af personlige medlemmer, dels af foreninger og institutioner – den opbygning, der kendetegnede det eksisterende Landhusholdningsselskab – og som et tredje led tænkte han sig en samvirksomhed bestående af tre sektioner, landbrugslærernes, landbrugskonsulenternes og landbrugspressens, sidstnævnte bestående af landbrugsblade og af landbrugsskribenter. »Tidsskrift for Landøkonomi« tænktes udvidet og moderniseret, og det skulle fungere som et centralorgan.

Medlemsrettigheder skulle kunne opnås ved medlemsskab af en af sektionerne, og her skulle betales 10 kr. i kontingent; men fuldt medlemsskab med ret til at erholde »Tidsskrift for Landøkonomi« opnåedes først ved et kontingent på 20 kr. Ad denne vej undgik man at tvinge medlemmerne ind i samvirksomheden. De kunne fremdeles stå som medlemmer af de enkelte sektioner og ville således ikke mærke til ændringen. Et præsidium valgt af alle deltagere med fuldt medlemsskab og et bestyrelsesråd bestående af ni af Landhusholdningsselskabet og ni af sektionerne valgte bestyrelsesmedlemmer skulle lede det reorganiserede selskab. Det snævrere arbejde mellem sektionerne skulle ledes af de tre sektionsformænd samt tre, der var valgt af Landhusholdningsselskabet [45].

Raunkjærs tanke havde været den, at han forestillede sig samvirksomheden som et hus, hvori den ene halvdel blev besiddet af selskabet, den anden, der var delt op i tre lige store rum, ejedes af de tre øvrige foreninger. Der var ikke som i M. K. Kristensens plan tale om en bygning med kun een indgang; her var mulighed for at slippe ind ad flere døre; men ret til at færdes i hele huset opnåede man først ved erlæggelse af kontingentet på 20 kr.

Det, man må lægge mærke til ved Raunkjærs plan, er, at den ikke regnede med deltagelse af landbrugskandidatforeningen, der nok uden større vanskelighed kunne have været indpasset i Raunkjærs tanker. Når den ikke blev det, kan det ikke udelukkes, at årsagen må søges i, at landbrugskandidatforeningen ikke havde været uden skyld i de forrige forhandlingers sammenbrud, og at man ikke igen ville stilles over for de samme vanskeligheder. At det muligvis har været ment som en slags »straf« fra Raunkjærs side, kan næppe heller udeluk-

kes. Redaktør Raunkjær var ikke uden tilbøjelighed til, når han i »Vort Landbrug« indvikledes i polemik, at tegne sort og hvidt ganske klart og at udelade de grå mellemtoner [46]. Han var i sit forslag kommet uden om landbrugskandidatforeningen ved udelukkende at give samvirksomheden det sigte at tjene til den landøkonomiske oplysnings fremme. Endvidere må det bemærkes, at man kunne være tilsluttet sektioner, uden at dette medførte medlemsskab af Landhusholdningsselskabet, men at fuldt medlemsskab kunne erhverves ved erlæggelse af merkontingent på 10 kr. Denne tanke måtte man imidlertid senere frafalde, idet selskabets økonomi ikke mentes at kunne bæres af en sådan ordning. Det ændredes derfor til, at foreningerne skulle tilskynde medlemmerne til at søge fuldt medlemsskab af selskabet, og at dette til gengæld af arbejdsfonden ville dække de med samvirksomheden forbundne udgifter med et nærmere fastsat beløb pr. medlem, der både var medlem af selskabet og af een af sektionerne. Hermed forlod man tanken om flere indgange til selskabets bygning.

Noget revolutionerende forslag var det ikke; der skete ingen indgreb i de enkelte foreningers rettigheder og selvstændige virksomhed, blot kunne man ved vedtagelsen af Raunkjærs plan opnå et lovfæstet samarbejde.

Raunkjærs skrivelse omtales hverken ved det første bestyrelsesmøde i december eller ved generalforsamlingen, hvor det blot konstateredes, at udvalgets arbejde havde hvilet i det forløbne år. Men i januar 1931 fremlagde Raunkjær sin plan i et møde mellem præsidiet og underudvalget. Der var på mødet enighed om, at landboforeningernes automatiske besættelse af 22 bestyrelsesposter måtte ophøre. I stedet skulle bestyrelsen bestå af 22 medlemsvalgte og op til 22 andre medlemmer, som havde sæde i forskellige udvalg (Statens Redskabsudvalg, Statens Planteavlsudvalg o. lign.). Den sidste gruppe ønskede man valgt af præsidiet i samråd med de 22 medlemsvalgte bestyrelsesmedlemmer, dvs. at der var tale om selvsupplering. Herved afveg man fra Raunkjærs plan, uden denne fandt anledning til protest. Det var mødedeltagernes tanke, at da adskillige af de medlemsvalgte bestyrelsesmedlemmer allerede havde sæde i de forskellige udvalg, ville det blive muligt at indskrænke den temmelig store bestyrelse. Fra selskabets side fandt man det ønskeligt, at de tilsluttede foreningers medlemmer indmeldte sig i selskabet, der så ville afholde de med samvirksomheden forbundne udgifter. Endvidere drøftede man på mødet, uden dog at opnå enighed, om man evt. burde medtage Nordiske Jordbrugsforskeres danske afdeling og Foreningen af Husholdningslærerinder; man fandt i øvrigt Raunkjærs plan udmærket og så den gerne fremmet [47].

11-mandsudvalget kunne derefter straks indkaldes til et møde, der fandt

sted allerede den 4. feb. Forpagter Sonne indledte med at nævne, at da man på generalforsamlingen i 1929 havde anvendt udtrykket »kommer tid, kommer råd«, havde man ikke tænkt sig, at arbejdet skulle hvile i mere end et år, og med fremkomsten af Raunkjærs plan havde man fundet det rigtigt atter at genoptage det. Raunkjærs plan, der ikke tilsigtede nogen særdeles indgribende endsige revolutionerende ændring i selskabets struktur og driftsøkonomi, »repræsenterede et betydningsfuldt og økonomisk overskueligt skridt« [48]. Tanken var at skabe en samvirksomhed, der lagde vægten på oplysningsarbejdet og måske også virkede i forskningens tjeneste. Sonne drog med den sidste sætning et nyt moment ind i billedet, et moment, der ikke havde været at finde i Raunkjærs plan; men det skete på en stilfærdig og diplomatisk måde, således at man ikke låsede sig fast i en forhandlingsposition, der kunne gøre det vanskeligt at få landbrugskandidatforeningen optaget ved en senere lejlighed. Sonne fandt, at Nordiske Jordbrugsforskeres danske afdeling nok ikke burde tages ind i billedet, da et samarbejde kunne blive vanskeligt på grund af foreningens stilling som en underafdeling af en nordisk forening.

Godsejer P. Olufsen [49] stillede på mødet det relevante spørgsmål, hvorledes man ville være i stand til at etablere et samarbejde for et kontingent på 20 kr., hvad man ikke havde kunnet året før, og om selskabets økonomiske stilling var forbedret så meget. Olufsen oplystes om, at arbejdsfonden ville kunne stille 5.500 kr. til rådighed, som tidligere nævnt med et nærmere fastsat beløb pr. medlem, der samtidig var medlem af én af sektionerne.

På mødet hævdede professor Lars Frederiksen [50] uimodsagt, at opgaven blev at samle folk, der stod i forskningens og oplysningsarbejdets tjeneste, til drøftelse af fælles interesser. Der har for professor Frederiksen næppe været nogen tvivl om, at landbrugskandidatforeningen måtte ind i billedet på et givet tidspunkt, om end man endnu ikke havde drøftet dette.

Det blev besluttet, at sagen skulle forelægges de enkelte foreninger til drøftelse, og samtidig skulle det søges oplyst, hvorledes de enkelte foreninger stillede sig til optagelsen af Nordiske Jordbrugsforskeres danske afdeling og Foreningen af Husholdningslærerinder [51].

Udarbejdelsen af et lovforslag forestodes af prof. Frederiksen, der nu var blevet den drivende kraft i arbejdet. I løbet af foråret tilstilledes planerne deltagerne i så god tid, at der var rimelig frist til at gennemse forslaget og til at fremkomme med ændringsforslag, således at et eksemplar af lovene kunne foreligge for selskabets bestyrelse inden det kommende møde. Bestyrelsens sanktion til de påtænkte ændringer havde man endnu ikke fået. Der indløb kun et enkelt ændringsforslag fra et medlem af 11-mandsudvalget, proprietær A. P. Damsgård-Sørensen. Forslaget, som man i øvrigt ikke tog hensyn til, tilsigtede at

stryge navnene på de i samvirksomheden deltagende foreninger for at hindre evt. forviklinger i at opstå – her tænktes på en mulig udmeldelse – og for ikke at binde foreningerne for stærkt.

På 11-mandsudvalgets møde 1. juli 1931 rejstes kritik dels af bestyrelsens ret til selvsupplering, dels af, at det i lovene var anført, hvilke udvalgsmedlemmer der skulle have sæde i bestyrelsen. Tanken hermed havde fra prof. Frederiksens side været, at når udvalgene var anført, ville det efter hans opfattelse være vanskeligere at udelukke selskabet fra disse udvalg. Professor Frederiksen var dog villig til at foretage en ændring heraf, men syntes uvillig til at ændre selvsuppleringsprincippet. Efter henstilling fra redaktør Raunkjær ændrede man dog denne paragraf til, at disse medlemmers valg skete ved generalforsamlingen efter forudgående indstilling af bestyrelsesrådet [52].

På bestyrelsesmødet, der afholdtes samme dag, forelagde prof. Frederiksen sagen, idet han betonede, at den kreds af foreninger, man ønskede tilsluttet samvirksomheden, ikke omfattede landbrugskandidatforeningen, hvorved de økonomiske problemer, der tidligere havde stillet sig hindrende i vejen, kunne lades ude af betragtning. De personer, samvirksomheden havde brug for, ville blive tilført selskabet via de andre foreninger. Dette må anses for en ikke helt tilfredsstillende forklaring på, hvorfor planen ikke omfattede landbrugskandidatforeningen. Dels var det jo meningen, at arbejdsfondens renteindtægt skulle dække de med samvirksomheden forbundne udgifter, dels skete der på ingen måde indblanding i de enkelte foreningers interne arbejde, og endelig var paragraffen, der omhandlede optagelse af andre foreninger, udformet på en måde, der tillod foreningens senere optagelse i samvirksomheden. Meget tyder på, at det fra begyndelsen har været hensigten at optage landbrugskandidatforeningen, men først på et senere tidspunkt.

Underhåndsforhandlinger havde vist, at der på det foreliggende grundlag var interesse for sagen fra de andre foreningers side; men videre kunne man ikke komme, førend der var indhentet sanktion fra de respektive foreningers bestyrelser. Det var professor Frederiksens håb, at der kun ville rejse sig få røster for ændringer af sproglig art, og, fremhævede han, 11-mandsudvalget havde enstemmigt godkendt forslaget.

En enkelt repræsentant fra landboforeningerne fandt det beklageligt, at landboforeningerne blev »hældt ud« [53], men en anden, der også repræsenterede landboforeningerne, fandt det naturligt, at landboforeninger, hvor ikke ti af medlemmerne vidste, at de var repræsenteret i selskabet, ikke skulle kunne besætte halvdelen af bestyrelsens pladser [54]. Der ville i øvrigt blive lejlighed for landboforeningerne til at blive repræsenteret, nemlig i de tilfælde, hvor de repræsenterede selskabet i udvalg. Der rejste sig i øvrigt ingen

indvendinger mod det forelagte lovforslag, som vedtoges med nitten stemmer for og ingen imod [55].

Med bestyrelsens godkendelse af det foretagne arbejde kunne man iværksætte en drøftelse med de øvrige deltagende foreninger. Denne drøftelse fandt sted den 28. september, og på mødet, der udtalte sin tilfredshed med udkastet til de nye love, voldte paragraf 6 c atter utilfredshed til trods for den nye redaktion: »Selskabets repræsentanter i andre udvalg eller organisationer end de ovennævnte, eller andre personer, hvis indtræden i bestyrelsen anses for ønskelig, kan efter bestyrelsens indstilling af generalforsamlingen vælges som medlemmer af bestyrelsen«. Det var ordene »eller andre personer«, der gav anledning til diskussion. Man påpegede, at det herved blev muligt at indvælge personer, der ikke var medlemmer af selskabet, og trods prof. Frederiksens udtalelse om, at netop dette måtte anses for betydningsfuldt, valgte man at stryge nævnte passus. Spørgsmålet om, hvorvidt der var tale om selvsupplering, havde man også divergerende meninger om. Forpagter Sonne hævdede, at i den udformning, paragraffen nu havde fået, var det generalforsamlingen, der bestemte, medens Raunkjær stadigvæk, til trods for at paragraffen på hans foranledning var blevet ændret til den nuværende ordlyd, anså det for at være selvsupplering, da generalforsamlingen ikke havde indstillingsret. Prof. Frederiksen, der må antages at have været af samme mening som Raunkjær, fandt imidlertid, at det var en fortrinlig ordning, som blot skulle administreres med nænsomhed [56]. Det må nok anses for sikkert, at det har været tanken, at bestyrelsen skulle kunne supplere sig selv; men nogen praktiske konsekvenser ville det næppe få, da de af bestyrelsen ved ordinære valg opstillede kandidater altid valgtes, fordi der af kredsen af medlemmer uden for bestyrelsen aldrig opstilledes andre kandidater. Bestemmelsen blev da også i uændret form forelagt generalforsamlingen.

På det bestyrelsesmøde, der afholdtes samme dag som generalforsamlingen, vedtoges det forelagte lovforslag enstemmigt med en mindre redaktionel ændring, der kun var en sproglig afpudsning [57]. Samme dag blev forslaget, der endnu var stemplet »fortroligt«, efter en kort forelæggelsestale af professor Frederiksen, der i al korthed opridsede de væsentligste ændringer, forslaget ville medføre, enstemmigt vedtaget af generalforsamlingen [58].

I løbet af februar måned indløb fra Foreningen af Landbrugskonsulenter og fra Foreningen af Landbrugsblade meddelelse om godkendelse af de respektive foreningers tilslutning til samvirksomheden [59], medens man fra Foreningen af Landbrugslæreres side først kunne give bindende tilsagn i august måned efter en på dette tidspunkt afholdt generalforsamling [60].

Inden den overordentlige generalforsamling, der skulle afholdes i februar

1932, og på hvilken de nye love skulle endeligt vedtages, var Foreningen af Landbrugskandidater begyndt at røre på sig, idet »det vakte en ikke ringe forbavselse inden for bestyrelsen, da der på Landhusholdningsselskabets generalforsamling i december blev forelagt et forslag om en rekonstruktion af selskabet på den måde, at der i tilslutning til selskabet skulle dannes en samvirksomhed for landbrugsfaglig forskning og oplysning ... Vi måtte finde det mærkeligt, at der ikke var rettet henvendelse til landbrugskandidatforeningen om deltagelse i en sådan samvirksomhed ...« [61]. På foreningens bestyrelsesmøde den 26. januar s. å. var foreningens stilling til den påtænkte samvirksomhed blevet indgående drøftet, og 28. januar havde man sendt Landhusholdningsselskabet en ansøgning om optagelse i samvirksomheden [62]. Underhånden blev det flere gange – senest 4. februar – meddelt foreningen, at der ikke i tiden mellem den ordinære og den overordentlige generalforsamling kunne foretages ændringer i det på den ordinære generalforsamling vedtagne forslag [63]. Først den 27. februar – efter den overordentlige generalforsamling – modtog foreningen officielt svar, der oplyste, at præsidiet på et møde den 16. februar havde drøftet den modtagne henvendelse. Man havde enstemmigt vedtaget straks efter lovenes ikrafttræden at søge muligheden for foreningens optagelse afprøvet, men efter de ved den overordentlige generalforsamling stedfundne begivenheder var man blevet sat ud af stand til at arbejde for virkeliggørelsen af det af foreningen fremsatte ønske [64].

Den overordentlige generalforsamling februar 1932

Den overordentlige generalforsamling kom imidlertid til at forløbe på en måde, ingen havde ventet. Til generalforsamlingen, der fandt sted den 24. februar, var der kun afsat 40 minutter til behandling af det eneste punkt, der stod opført på dagsordenen, »Forslag til ændringer i selskabets love«, og en hurtig behandling inden det påfølgende foredrag var påtænkt. Professor Frederiksen nævnte henvendelsen fra landbrugskandidatforeningen, og at den var blevet besvaret underhånden, samt at der ikke var indkommet direkte ændringsforslag. Det sidste var irrelevant at meddele, da der alligevel ikke kunne ændres ved lovene, men må vel have været ment som et udtryk for den herskende enighed. Afstemning ved håndsoprækning vedtoges, men inden man nåede så langt, brød uvejret løs.

Forstander Niels Esbjerg rejste indvendinger mod forslaget [65]. Han gjorde gældende, at han til den ordinære generalforsamling ikke ud fra indbydelsens ordlyd havde kunnet se rækkevidden af det forslag, der skulle behandles, og han beklagede, at forslaget ikke var blevet tilsendt medlemmerne inden den da

afholdte generalforsamling, en indvending, der syntes ganske berettiget. Professor Frederiksen havde allerede på bestyrelsesmødet i december været på det rene med, at forslaget burde have været udsendt, »men når det ikke er udsendt til medlemmerne, er det begrundet på, at man gerne ville spare at indkalde til bestyrelsesmøde, og der vil blive lejlighed til for medlemmerne at gøre sig bekendt med forslaget inden den forhåbentlig endelige vedtagelse på den næstfølgende generalforsamling« [66]. Dette synes at være en noget nonchelant måde at behandle tingene på, idet konsekvensen af prof. Frederiksens handlemåde måtte blive, at generalforsamlingen, der var selskabets højeste myndighed, blev sat ud af spillet; men det har fra Frederiksens side næppe været så meget udtryk for manglende vilje som for manglende smidighed.

Esbjergs hovedindvending var rettet mod forslagets paragraf 12 [67], der bestemte, at forslag, der kom fra medlemmerne, og som angik optagelse eller ophævelse af en virksomhedsgren, skulle behandles på et bestyrelsesmøde, der *afgjorde,* om forslaget skulle forelægges generalforsamlingen. Forstander Esbjerg fandt, at herunder ville alle fra medlemmerne indkomne forslag henhøre, hvorved medlemmerne let blev afskåret fra at få et forslag frem til generalforsamlingen, altså en forringelse af medlemsrettighederne. Endvidere fandt Esbjerg det rimeligt, at der til paragraf 22 føjedes en bestemmelse om, at forslag til lovændring forud for generalforsamlinger meddeltes medlemmerne.

Angående samvirksomheden fandt Esbjerg, at i tilfælde af uoverensstemmelser mellem fællesudvalg og bestyrelse om en organisations eventuelle optagelse i samvirksomheden *skulle* sagen forelægges generalforsamlingen. Generalforsamlingen skulle ikke som foreslået kun være en appelinstans (lovenes paragraf 15).

Af andre indvendinger, Esbjerg rettede mod forslaget, var ønsket om, at bestemmelser angående udtrædelse af samvirksomheden indføjedes, samt at de i paragraf 6 b nævnte udvalg ikke anførtes – det spørgsmål, der havde været behandlet i 11-mandsudvalget på mødet den 1. juli – uden at der ved denne drøftelse havde fundet ændringer sted. Esbjerg konkluderede, at der, inden lovene vedtoges, burde tages stilling til de af ham fremførte bemærkninger.

Professor Frederiksen, der tydelig ikke havde ventet opposition mod de fremsatte forslag, tog hårdt til orde mod forstander Niels Esbjergs indlæg, idet han udtalte: »Det kan kun glæde selskabets ledelse, at medlemmer fra Fyn tager tid til at rejse herover og tage stilling til og sætte sig ind i det spørgsmål, her er optaget til drøftelse. Desværre er bestemmelserne jo så bibelsikre, så talen kun bliver ja, ja, eller nej, nej, og ikke noget derudover« [68]. I øvrigt tillod tiden ikke drøftelse af enkeltheder, men ændringsforslag kunne forelægges allerede på den kommende generalforsamling.

Ved den påfølgende afstemning, hvor der konstateredes at være 33 til stede, fordelte stemmerne sig med 20 for, 0 imod, 13 stemte ikke. Da afstemningen skete efter de gamle loves paragraf 16, der til endelig vedtagelse krævede 3/4 flertal, ikke af de afgivne stemmer, men af de tilstedeværende, medførte afstemningen, at de forelagte vedtægtsændringer var bortfaldet.

Tiden indtil lovenes endelige vedtagelse

Dønningerne efter den overordentlige generalforsamling rullede længe. Allerede dagen efter kom det første skarpe indlæg, der anklagede Foreningen af danske Landbrugskandidater for at stå bag aktionen [69]. Artiklens forfatter – Kristian Raunkjær – kan næppe betragtes som en objektiv tilskuer. Dels havde han som repræsentant for landbrugsbladene deltaget i de førte forhandlinger, dels måtte han som fader til planen føle forkastelsen dobbelt hårdt. For Raunkjær var der ingen tvivl om, som det fremgår af hans indlæg, at det var landbrugskandidatforeningerne, der stod bag forkastelsen. Yderligere bestyrket i denne antagelse blev han, da han opdagede, at landbrugskandidatforeningen og Landbrugskandidaternes Klub – til trods for, at selskabets love tydeligt anførte, at foreninger repræsenteredes ved deres formænd – var repræsenteret ved andre end de respektive foreningers formænd. Hertil kom, at formanden for Landbrugskandidaternes Klub, professor Axel Pedersen, der i øvrigt senere blev medlem af selskabets præsidium, personligt havde været til stede [70]. Siden vedgik professor Axel Pedersen, at han bar ansvaret for to stemmer [71], idet han var af den opfattelse, at han som personligt medlem af selskabet også var stemmeberettiget. På generalforsamlingen havde de to foreningers repræsentanter ikke undladt at meddele, at de mødte på foreningernes vegne, uden at mødets dirigent – forpagter Sonne – havde fundet anledning til at gribe ind. Om der har været tale om en planlagt aktion, hvad der benægtedes af Esbjerg [72] og af landbrugskandidatforeningen [73] samt af professor Axel Pedersen [74], kan næppe opklares. Det må antages, at en opposition i givet fald måtte komme fra kredsen af landbrugskandidater, hvis forening ikke som tidligere havde været inddraget i forhandlingerne. Det ville være den eneste part, der ville kunne lide en slags nederlag ved vedtagelsen af de nye love. At man nøjedes med at undlade at stemme, og ikke stemte imod, må så tages som et udtryk for, at man ikke ville udelukke sig selv fra forhandling. Til gunst for den antagelse, at der ikke skulle være tale om en organiseret aktion, kunne anføres det ringe antal, der undlod at stemme – 13 – om hvilke det ingensteds ses, at de alle var landbrugskandidater. Man kendte nok de ringe besøgte generalforsamlinger, men at møde op med kun 13 stemmer i den overbevisning, at det ville være

tilstrækkeligt til at vælte forslagene, synes ikke troligt. Sandsynligst er nok, at der har været tale om en lille skare landbrugskandidater, der ved et tilfælde kom til at præge generalforsamlingen.

Inden for Landhusholdningsselskabet har man nok i overvejende grad hældet til den anskuelse, at der har været tale om en planlagt aktion [75], men på en skrivelse fra landbrugskandidatforeningen, hvori denne bl. a. udbeder sig et klart svar på, hvorvidt Landhusholdningsselskabet stillede sig bag Raunkjærs kritik, svaredes, at man hverken havde ret eller pligt til at fremkomme med kritisk værdsættende udtalelser om enkelte medlemmers stemmeafgivning [76]. Udadtil holdt man den neutrale maske, men indadtil var man nok stadig af den opfattelse, at det var kredsen af landbrugskandidater, der havde væltet spillet over ende.

Præsidiet var dog kun lammet efter slaget den 24. februar i ganske kort tid. Man var ikke til sinds at lade sig slå ud af kun 13 medlemmer – det svarede til 2 % af samtlige selskabets medlemmer – hvorfor man i en redegørelse af 2. marts til bestyrelsen udbad sig dennes bemyndigelse til at arbejde videre på samvirksomhedens iværksættelse i så nøje overensstemmelse med de forkastede loves bestemmelser om samvirksomheden, som det var muligt [77]. Bestyrelsens sanktion havde man ventet, og kunne man vente, da bestyrelsen allerede en gang tidligere havde vedtaget de nu forkastede love enstemmigt. Arbejdet var da også allerede gået i gang, inden bestyrelsens sanktion forelå [78], og allerede på et møde den 19. marts enedes man med de tre foreninger om at indgå i et samarbejde efter de retningslinier, der havde været nedfældet i det forkastede lovforslag. Man vedtog samtidig ikke at optage forhandlinger med landbrugskandidatforeningen, førend der havde været afholdt bestyrelsesmøde i Landhusholdningsselskabet [79].

På bestyrelsesmødet, der afholdtes den 5. juli, havde præsidiet dog indtaget det faste standpunkt, at man ikke kunne søge nogen prøvelse om optagelse, før lovene var »bragt i land i en eller anden form ... Og når så lovene er i orden [vil vi] søge forhandlinger ikke blot med Foreningen af danske Landbrugskandidater, men også med andre foreninger om optagelse i samvirksomheden. Disse må så tage vilkårene, som de er« [80]. Dette var formodentlig sagens kerne. Belært af tidligere erfaringer om foreningens krav ønskede man at holde den udenfor, men kun indtil man var i stand til at diktere betingelserne for optagelse.

Til bestyrelsesmødet havde forstander Esbjerg indsendt flere ændringsforslag, bl. a. om en anden formulering af paragraf 12, således at forslag efter behandling på bestyrelsesmøde *skulle* forelægges generalforsamlingen [81]. Denne ændring, som præsidiet allerede havde foreslået, vedtoges, men Esbjergs ønske om, at paragrafferne om samvirksomheden udgik af lovene, kunne man

ikke efterkomme. For professor Frederiksen var der ingen tvivl. Dette kunne der ikke forhandles om, og han søgte bestyrelsens tilslutning til, at der udfærdigedes en skrivelse til Esbjerg om, at han trak sine forslag tilbage. Den mere diplomatiske Sonne fik det dog drejet således, at man tog en forhandling med Niels Esbjerg, imødekom ham på et eller to punkter og så fordrede hans fulde tilslutning til forslaget.

Et møde, der fandt sted den 25. august, mellem forstander Esbjerg og repræsentanter for selskabet, førte imidlertid ikke til noget resultat. Esbjerg kunne nok tiltræde hovedsynspunkterne i lovenes paragraf 1–13 samt paragraf 22, om end nogle af disse paragraffer efter hans mening på enkelte punkter burde omredigeres; men han var af den bestemte opfattelse, at paragrafferne om samvirksomheden burde udgå af lovene, da de kunne virke hæmmende på selskabets og samvirksomhedens arbejde. Efter en henstilling om ikke at modarbejde bestyrelsens forslag, da der derved kunne skabes splittelse inden for selskabet, lovede Esbjerg, at han ville overveje henstillingen. Han ville dog ikke i øjeblikket love ikke at fremsætte ændringsforslag; men i givet fald ville han så gøre selskabet bekendt med sine ændringsforslag inden 15. sept. [82]. I en skrivelse af 13. september meddelte Esbjerg, at det måtte anses for »ret sikkert«, at han ville stille ændringsforslag i overensstemmelse med det i juli indsendte udkast [83].

Der indkom endnu et par ændringsforslag inden generalforsamlingen, deraf et, indsendt af professor K. A. Bondorff [84], der primært ønskede, at lovene ikke fremsattes, men atter blev gennemdrøftet, et ønske, der ikke kunne efterkommes, subsidiært, at bestemmelserne om samvirksomheden fjernedes fra lovene, hvad man heller ikke kunne gå med til. For dog at vise velvilje efterkom man professor Bondorffs ønske om medlemsskab af Landhusholdningsselskabet som en betingelse for medlemmerne af fællesudvalget, idet det ellers ville være muligt for ikke-medlemmer af selskabet at få sæde i bestyrelsen via lovenes paragraf 6 b.

Kontorchef H. C. Larsen [85] havde stillet forslag om udeladelse af navnene på de foreninger, der dannede samvirksomheden. Dette ønske efterkom man [86], således at man kunne forelægge generalforsamlingen lovforslaget med sandfærdig påstand om, at man i vid udstrækning havde imødekommet indsendte ønsker. På bestyrelsesmødet lagde man en slagplan for generalforsamlingen, idet professor Frederiksen, der var kommet til at sige, at han ikke besad diplomatiske evner – hvori ingen modsagde ham – af godsejer Hasselbalch fik det råd, at han ikke så hårdt skulle fremføre forslaget som præsidiets og bestyrelsens, men som fremstået i samråd med alle interesserede parter. Et andet bestyrelsesmedlem, forpagter J. Theilmann, opfordrede godsejer Hasselbalch til at

tage ordet, når professor Frederiksen havde talt, »da hans indlæg ville gøre sin virkning på generalforsamlingen« [87]. Såvel forslag som bemyndigelse til at optage forhandlinger med landbrugskandidatforeningen vedtoges, og således rustet imødeså man en spændende generalforsamling.

På generalforsamlingen, der afholdtes samme aften, var alle de tilstedeværende mødt med den indstilling at ville det bedste for selskabet, men der herskede stor uenighed om vejene. En gruppe bestående af professor Bondorff, forstander Niels Esbjerg (på mødet repræsenteret ved forstander J. C. Lunden), kammerherre S. Scavenius og ingeniør-kaptajn Prytz talte imod, at bestemmelserne om samvirksomheden skulle optages i lovene, og spurgte gang på gang, hvorfor man ønskede disse bestemmelser optaget, når det allerede nu viste sig at gå udmærket uden. Professor Bondorff fandt, at man bragte sig som offer på samvirksomhedens alter, idet selskabet var det eneste, der forpligtede sig til samarbejde. Forstander Esbjerg havde forespurgt to af de deltagende foreninger om, hvorvidt de mente, at en lovfæstelse var påkrævet. Trods protester fra Niels Bredkjær og konsulent Gejl Hansen, der betragtede det som privat korrespondance, læste forstander Lunden alligevel svaret fra Niels Bredkjær op. Heri gjorde denne den opfattelse gældende, at »af hensyn til de midler, der står til rådighed gennem arbejdsfonden, forekommer en lovfæstelse os heldigst, idet de økonomiske forhold da ikke så let vil kunne ændres ved ret tilfældige generalforsamlinger« [88]. Tydeligere kunne det ikke siges, at heller ikke de tilsluttede foreninger fandt, at en lovændring var nødvendig, men at de fandt den bekvem.

Præsidium og bestyrelse indtog en ganske neutral holdning på mødet og svarede ikke på spørgsmålet om, hvorvidt det var nødvendigt at optage bestemmelserne om Samvirksomheden i lovene. Der sporedes overhovedet ingen lyst til at kæmpe for det, man mente rigtigt, sådan som det fornemmedes hos »oppositionen«. Man henviste blot til, at nu havde sagen verseret i 5 à 6 år, så nu måtte tiden være kommet til, at lovene ændredes, ellers ville man stå på »bar bakke« (Sonne) igen. Lovændringen havde skiftet karakter i løbet af den tid, man behandlede Raunkjærs plan. Fra at være et skridt på vejen mod et arbejdsgrundlag var den nu blevet et mål i sig selv. Den store plan, man havde sat noget ind på, var M. K. Kristensens; hvad der kom sidenhen, følte kun som noget, man greb til i mangel af bedre.

Bondorffs forslag forkastedes ved afstemning, og af denne grund trak forstander Lunden Esbjergs forslag tilbage, og hermed kunne bestyrelsens forslag godkendes med 53 stemmer.

Den overordentlige generalforsamling, der afholdtes den 22. februar 1933, forløb efter ganske tilsvarende mønster, idet Bondorff, Esbjerg og Scavenius

atter opponerede, uden at der fremkom nye argumenter, og lovene vedtoges endeligt med 54 stemmer for og 7 stemmer imod.

Forud for den overordentlige generalforsamling synes der at have været tilløb til en aktion, som skulle hindre lovenes vedtagelse. Godsejer Hasselbalch omtalte på generalforsamlingen en rundskrivelse, der var udsendt til i hvert fald en del af selskabets medlemmer, om at møde op på den overordentlige generalforsamling, hvor vedtægter, der helt ville ændre selskabets karakter, skulle behandles [89].

Vedtagelsen af de nye love medførte, at de af landboforeningerne valgte bestyrelsesmedlemmer måtte udtræde af bestyrelsen, efterhånden som deres valgperioder udløb. På den måde undgik man at give det udseeende af, at man »hældte« de landboforeningsvalgte ud. Med lovenes ikrafttræden den 1. januar 1934 ville de sidste landboforeningsvalgte være fratrådt til 1. januar 1936 [90].

III. Samvirksomheden for landbrugsfagligt oplysningsarbejde

Kursusarbejde

Det første år, efter at Samvirksomheden havde set dagens lys, udfoldedes en livlig aktivitet. Allerede på det første møde, der afholdtes i april 1932, og hvor professor Lars Frederiksen valgtes til formand for virksomheden, efter at forpagter Sonne havde afslået at tage imod hvervet, forelå en ministeriel skrivelse med forespørgsel om, hvorvidt Samvirksomheden ønskede at deltage i Udvalget for landøkonomisk Ungdomsarbejde. Endvidere havde landbrugsministeriet til selskabet sendt en sag vedrørende landbrugshygiejne til udtalelse. En diskussion, hvortil var indbudt sagkyndige, teknikere og veterinærer, mundede ud i en 14 sider lang erklæring til ministeriet, hvori dette opfordredes til at indkalde til møde mellem mejeriernes og landbrugets hovedorganisationer, et møde, hvortil også selskabet og Samvirksomheden skulle indbydes [1].

Den lovende start gav blod på tanden, og mindre blev optimismen ikke, da der på et møde i juni kunne gives meddelelse om, at Tuborg-fonden havde stillet 5.000 kr. til rådighed, et beløb, der skulle anvendes og ikke spares op. Tilskuddet faldt på et tørt sted, da man ikke, inden lovændringen havde fundet sted, kunne disponere over renterne fra arbejdsfonden.

På mødet drøftedes, hvilke arbejdsopgaver der skulle tages op. Der fremkom forslag bl. a. om oprettelse af et departement, der skulle indsamle materiale vedrørende avlsforhold, og om, at man tog sig af efteruddannelsen af land-

brugslærere og -konsulenter og deltog i tilrettelæggelsen af den landøkonomiske aftenskoleundervisning.

Fra flere sider ønskede man et bredt anlagt møde med drøftelse af landøkonomisk oplysning og undervisning i Danmark og fremtidige former for en sådan. En drøftelse af landøkonomiske problemer ville man dog ikke indlade sig på. Man forestillede sig et møde af en dags varighed og med deltagelse af såvel landbo- og husmandsorganisationer som af landbrugskandidatforeningen, husmoderforeninger og Nordiske Jordbrugsforskeres danske afdeling [2]. Denne overstadighed blev der snart lagt en dæmper på, idet der allerede på det møde om landbrugshygiejne, der på selskabets foranledning var kommet i stand i ministeriet, rejstes meget skarp kritik mod selskabet for efter reorganiseringen ikke at have kendt sin begrænsning, men også mod ministeriet for overhovedet at have sendt sagen til Landhusholdningsselskabet. Denne kritik var tilstrækkelig til, at professor Frederiksen og forstander Bredkjær i et møde i Samvirksomhedens fællesudvalg få dage senere gjorde sig til talsmænd for, at man ikke kørte for stærkt på i sin iver efter at manifestere sin tilstedeværelse, når der viste sig modstand mod Samvirksomheden. Det planlagte, stort anlagte møde, man havde forestillet sig blot tre uger tidligere, opgav man til fordel for et møde mellem de i Samvirksomheden deltagende organisationer. På dette møde agtede man at drøfte aftenskoleundervisningen, og Niels Bredkjær lovede at sørge for en anledning hertil, ved at der fra landbrugslærernes årsmøde tilgik Samvirksomheden en opfordring til et sådant møde. Meget interessant er en udtalelse, der på mødet fremsattes af Raunkjær, Samvirksomhedens ophavsmand: »Vi skal ikke komme med antydning af, at vi er i tvivl om, hvad Samvirksomheden skal tage op; vi skal ikke spørge om, hvad vi skal tage op« [3]. At denne udtalelse dækkede hele fællesudvalgets syn på Samvirksomheden, kan der næppe herske tvivl om, da den ikke gav anledning til diskussion. Men det forekommer besynderligt, at man udviste en så voldsom iver efter at få Samvirksomheden dannet, at man ikke kunne vente til godkendelse forelå fra generalforsamlingen, når man ikke havde gjort sig tanker om, hvilke opgaver man ganske konkret skulle tage op. Man har hele tiden haft det noget svævende formål at ville arbejde for landbrugsfagligt oplysningsarbejde; men hvorledes man har forestillet sig dette udmøntet i konkret arbejde, giver referater af møder intet fingerpeg om. Man må formodentlig have forestillet sig, at opgaverne ville komme af sig selv. Professor Frederiksen gav på et medlemsmøde i landbrugskandidatforeningen klart udtryk for sit syn på Samvirksomhedens sigte med ordene: »Vi mener, at der vil være brug for et sted, hvor landøkonomiske forskere, landbrugets videnskabeligt uddannede medarbejdere og ikke mindst de unge kan mødes og føre deres arbejdsresultater frem til fri

drøftelse . . .« [4]. Det skulle imidlertid ikke blive professor Frederiksen beskåret at arbejde for dette mål, idet han afgik ved døden allerede i december 1933.

Det, der skulle komme til at kendetegne Samvirksomheden gennem årene, var afholdelsen af kursus. Det første kursus afholdtes allerede i 1932 – i oktober – efter henstilling fra landbrugslærerforeningen. Kursus omhandlede fjerkræhold og -avl. Alt det forberedende arbejde blev forestået af et nedsat kursusudvalg, og som deltagere medtoges alle, der fremsatte anmodning herom. I de følgende år afholdtes 1 à 2 kursus om året. Valg af kursus blev truffet på fællesudvalgets møde i februar på grundlag af en liste, der var opstillet over de enkelte deltageres fremsatte ønsker. Kurserne har været søgt af et varierende antal deltagere, sjældent dog over 100, og kun ganske få kurser er blevet opgivet på grund af manglende interesse. Den jævne strøm af kurser tog kraftigt til i årene 1954–56, hvor antallet af kurser steg til 6 à 7. Til grund for denne kraftige stigning lå oprettelsen af Landbrugets Informationskontor, ledet af selskabets tidligere sekretær gennem 18 år, Axel Nielsen, der selv havde været en af de drivende kræfter bag oprettelsen [5]. De rigelige midler, kontoret havde til sin rådighed – beløb, der hidrørte fra midlerne fra Marshallhjælpen – betød, at antallet af kurser kunne sættes kraftigt i vejret, idet Informationskontoret erklærede sig villigt til at betale udgifterne, mod at selskabet tog initiativet til disse kurser og selv bar udgifterne i forbindelse med tilrettelæggelsen. Det blev aftalen, at selskabet skulle indsætte de midler, man ellers ville have anvendt til kurser det pågældende år, på en særlig konto, således at man havde et godt rygstød for det videre arbejde, når den nu så rigt flydende kilde tørrede ind.

I 1957 overgik Informationskontoret til selvejende institution, og den hermed forbundne reduktion af de til rådighed værende midler satte sit præg på Samvirksomhedens aktivitet, idet der det pågældende år kun blev afholdt et enkelt kursus trods syv indsendte forslag. Allerede året efter var man dog oppe på fire kurser, og tiden efter 1957 har været præget af et svagt stigende antal kurser. Kurserne gennemførtes for medlemmerne af de Samvirksomheden tilsluttede foreninger uden kursusafgift for deltagerne. Disse måtte selv betale rejse og ophold; dog ydedes der i den periode, samvirksomheden nød godt af Informationskontorets midler, rejsegodtgørelse til deltagerne, hvad der satte deltagerantallet i vejret.

Ud over de nævnte kurser beskæftigede man sig med årligt tilbagevendende kurser. I perioden 1937–53 afholdtes rundt om på landbrugsskolerne en række kurser – 9 i alt – af en uges varighed og beregnet på fodermestre. Sagen var oprindelig rejst af forstander Bredkjær på bestyrelsesmødet i 1937 [6], men det var med nogen betænkelighed, sagen forelagdes for fællesudvalget, idet man

fra selskabets side fandt, at det var et område, der lå i periferien af, hvad man kunne beskæftige sig med. Fællesudvalget var imidlertid enigt om, at det var en udmærket ide, og kurserne, der alle var godt besøgt, blev betegnet som en succes. Man nåede det mål, man havde sat sig, at få revideret de lidt ældre fodermestres indgroede forestillinger og ideer, således at de blev i stand til at anskue problemerne under en anden synsvinkel end den traditionelle.

Under den forøgede aktivitet i årene 1954–56 gled disse kurser ud og er ikke siden blevet genoptaget. Fra 1955 har man derimod på opfordring taget del i planlægningen af et årligt tilbagevendende maskinkursus på Bygholm Landbrugsskole. Opfordringen tilgik Samvirksomheden fra Landbrugsministeriets produktivitetsudvalgs mekaniseringsudvalg.

Vejledninger og grundbøger

Kursusvirksomheden var kun den ene side af Samvirksomhedens arbejde. Den anden side var udgivelsen af litteratur. Som allerede nævnt havde et af de første punkter, Samvirksomheden tog op, været en drøftelse af aftenskoleundervisningen. Et møde mellem landbrugskandidatforeningen og Dansk Aftenskoleforening den 15. oktober 1932 resulterede i en opfordring til Samvirksomheden om at træde i samarbejde med de to foreninger, et forslag, fællesudvalget med glæde tiltrådte [7]. Dette samarbejde resulterede i udskrivning af en priskonkurrence med det formål at skaffe anvendeligt materiale til brug for landbrugsfagligt aftenskolearbejde. Ved fristens udløb i maj 1933 var der indkommet 14 besvarelser, hvoraf tre fandtes anvendelige til udgivelse [8]. Disse tre vejledninger var Samvirksomhedens første resultater i bestræbelserne på at fremme oplysningsarbejdet. De tre vejledninger fulgtes senere op af en fjerde, der var resultatet af en henvendelse fra Dansk Aftenskoleforening om tilvejebringelse af tavler og tabeller med fremstilling i letfattelig form af forsøgsresultater o. lign. [9]. Arbejdet med denne vejledning trak i langdrag og forelå først i 1938 [10].

Næste skridt på vejen foranledigedes ved en henvendelse fra konsulent L. P. Hansen. Foranlediget af en artikel i »Ugeskrift for Landmænd« [11] forespurgte han underhånden, om ikke Samvirksomheden ville anse det for en opgave at udgive grundbøger til brug for studiekredsarbejde. Efter en konference med artiklens forfatter, konsulent Olaf Nielsen, Brønderslev, der indvilgede i at udarbejde et udkast til studievejledningerne, tog man også dette arbejde op. Resultaterne forelå allerede i 1938 i form af to grundbøger [12]. To år senere udkom de næste to grundbøger [13], og den 5. i serien af grundbøger udkom i 1942 [14]. Vejledningerne og grundbøgerne, der afsattes meget billigt, må

betegnes som en succes for Samvirksomheden, idet de tilsammen udkom i mere end 100.000 eksemplarer.

Litteratur-koordinering

En mindre opgave, Samvirksomheden påtog sig at løse, foranledigedes ved en henvendelse fra professor Bondorff [15]. Han henledte opmærksomheden på, at statens pengeknaphed i høj grad var gået ud over anskaffelsen af litteratur til de landbrugsfaglige biblioteker samt abonnementer på faglige tidsskrifter. Det ville derfor være ønskeligt, om der kunne foretages en samordning, således at ikke de samme dyre samleværker anskaffedes til flere biblioteker, og at der etableredes en lånevirksomhed med Landbohøjskolen som mellemled.

Samvirksomheden løste den ene del af opgaven på den måde, at der udsendtes en skrivelse til ca. 30 organisationer og institutioner med ønsket om fremsendelse af en liste over de publikationer – udenlandske – de var i besiddelse af, og hvilke de kunne ønske. Der indkom en liste på ca. 700 landbrugspublikationer + ca. 200 fra tilgrænsende områder. Af de 700 fandtes i forvejen de 550 på Landbohøjskolens bibliotek, og over de resterende 150, hvortil fra tilgrænsende områder kom 50, der ikke fandtes på offentlige biblioteker, udarbejdedes et katalog – i hovedsagen udarbejdet af bibliotekar Max Lobedanz – der tilstilledes sagens parter. På et møde, hvori deltog repræsentanter fra de implicerede organisationer og institutioner gaves der tilslutning til en udlånsvirksomhed, der skulle formidles med Landbohøjskolen som mellemled. Den anden del af den stillede opgave, at samordne anskaffelsen af udenlandske publikationer, formåede man ikke at finde en løsning på.

Når frases den sidste opgave, der må formodes at være taget op i et forsøg på at manifestere Samvirksomhedens tilstedeværelse, vil det ses, at Samvirksomheden stort set allerede fra 1932 – altså inden lovene var vedtaget – havde fundet de virksomhedsgrene, der skulle vise sig at være de blivende: tilrettelæggelse af kurser og litteraturudgivelse, og der er ikke fra Samvirksomhedens side senere taget nye opgaver op til løsning.

Udvidelse af Samvirksomheden

Antallet af deltagende organisationer i Samvirksomheden er siden dens oprettelse blevet forøget med fire. På Samvirksomhedens møde i april 1933 vedtoges det med alle stemmer undtagen redaktør Raunkjærs at optage andre foreninger som medlemmer af Samvirksomheden, hvis der fra de pågældende foreninger tilgik anmodning herom. Raunkjærs vægring skyldtes, at han fandt,

at præsidiet havde bundet sig til at arbejde for landbrugskandidatforeningen på en uheldig måde [16]. I en skrivelse ville man lade de forskellige foreninger tilgå meddelelse om, at Samvirksomheden var oprettet. Samme år optoges Foreningen af danske Landbrugskandidater og Nordiske Jordbrugsforskeres foreningsdanske afdeling. Foreningen af danske Husholdningslærerinder indsendte ansøgning i december 1941 og optoges på fællesudvalgets møde i februar 1942 [18]. Som et lille kuriosum må nævnes, at med denne forenings optagelse indtrådte for første gang en kvinde i selskabets bestyrelse [19]. Den senest optagne forening er Foreningen af danske Havebrugskandidater, der efter ansøgning optoges som medlem i december 1951 [20].

IV. Landhusholdningsselskabets forlag

Forlagets oprettelse og forbillede

Et af selskabets erklærede mål har altid været udgivelsen af landøkonomiske skrifter; men omfanget af denne virksomhedsgren var i første del af dette århundrede kendetegnet ved en jævnt nedadgående linie, der nåede sit minimum i slutningen af 1920'rne, da selskabet led af en udtalt mangel på likvide midler. Med Samvirksomhedens oprettelse vendte strømmen, og med udgivelsen af de allerede omtalte vejledninger og grundbøger havde udgivelsen af skrifter fået en central placering inden for selskabets virkefelt. Årene sidst i 1930'rne og begyndelsen af 1940'rne kendetegnes af en stadig stigende produktion. Foranlediget heraf og formentlig også af, at krigen betingede et større marked, indgik der fra selskabets sekretær, Axel Nielsen, i foråret 1941 et memorandum til præsidiet angående selskabets bogproduktion.

I sit memorandum påpegede Axel Nielsen, at der efter hans opfattelse fandtes to måder, selskabet kunne få udgivet litteratur på. For det første den hidtil anvendte at få bøgerne udgivet i kommission hos et forlag [1]. Dette indebar, at forlaget ikke løb nogen risiko, men kunne hæve 33–43 % dels for sin ulejlighed, dels til brug som boghandlerrabatter. Dette arbejde kunne gennemføres 3–13 % billigere gennem Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, der alligevel ekspederede bøgerne. Det, der efter Axel Nielsens mening var galt ved denne ordning, var, at de af selskabet udgivne bøger handledes til så lav en pris, at det ikke animerede et forlag til at gøre en effektiv indsats for at få bøgerne afhændet. Det, der skulle være alternativet til denne ordning, var, at selskabet oprettede sit eget forlag, der fik sin kommissionsforretning udført hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt. Dette indebar de fordele, dels at

der gennem cirkulærer til boghandlerne åbnedes mulighed for at fremme salget, dels at kommissionssalæret blev en del billigere.

Det forbillede, Axel Nielsen havde i tankerne, var et svensk forlag, der var startet en halv snes år tidligere, nærmest ved lidt af en tilfældighed. »Lantbrukets Tidskrift« havde set dagens lys, fordi der manglede et landbrugstidsskrift, og en fast rubrik i bladet – en kogebog – var på opfordring blevet samlet og udgivet i bogform. Kogebogen var blevet en stor succes og fulgtes snart op af flere udgivelser. Forlaget, hvis navn var Lantbruksförbundets Tidskrift A/B, udgav bl. a. en del bøger til brug for landbrugsskoler samt en del materiale til brug for kontrolforeninger, endvidere regnskabsbøger, blanketter og skemaer. Efterhånden havde man overtaget landbrugsbøger, der var udgivet på andre forlag [2]. I løbet af ganske få år havde forlaget udviklet sig til et millionforetagende [3].

Axel Nielsens kendskab til det svenske forlag var dog ikke så stort, at han på daværende tidspunkt kunne skønne, om man i et og alt kunne efterligne dette. Han fandt, at der måtte være basis for et lignende forlag her i landet, og at det måtte være et arbejde, der burde tages op af selskabet, da det både var en fortsættelse af selskabets hidtidige arbejde og faldt inden for Samvirksomhedens rammer. Tanken var, at man startede en udgivervirksomhed i betydelig større omfang, end man hidtil havde praktiseret, samt at man om muligt overtog de af andre forlag udgivne landbrugsbøger, når disse skulle fremstilles i et nyt oplag.

Der var dog et væsentligt punkt, man måtte tage med i overvejelserne, inden man startede en sådan virksomhed. Ifølge lovene skulle man tilbyde selskabets medlemmer et gratis eksemplar af de skrifter, selskabet udgav. Da en stor del af de skrifter, det måtte påtænkes at udgive, kun ville blive fremstillet i mindre oplag på grund af den noget begrænsede læserskare, ville det blive aldeles ødelæggende for økonomien, at flere hundrede eksemplarer skulle uddeles som frieksemplarer. Axel Nielsen så ingen anden udvej på problemet end til en vis grad at adskille forlaget fra selskabets udgivelse af skrifter til medlemmerne. Det skulle ikke være nødvendigt at miste medlemmer af den grund, idet det måtte anses for rimeligt, at medlemmerne fik adgang til køb af de på forlaget udgivne skrifter til en pris, der dækkede omkostningerne ved fremstilling og ekspedition. Denne pris ville efter Axel Nielsens skøn blive ca. halvdelen af bogens normale udsalgspris. Hvorledes denne udskillelse var tænkt foretaget, anførtes der på dette tidspunkt intet om [4].

Axel Nielsens memorandum behandledes første gang på et præsidiemøde den 14. maj 1941, hvor de to tilstedeværende præsidenter gav planen deres tilslutning, men dog afstod fra at gå videre med sagen, før den havde været

Axel Nielsen (1905–68).

Efter at have taget eksamen som agronom i 1930 blev Axel Nielsen lærer på Næsgård Agerbrugsskole. I 1933, i landbrugets vanskelige kriseår, nedsatte Landhusholdningsselskabet et udvalg for drifts- og erhvervsøkonomiske undersøgelser. Nielsen blev udvalgets sekretær og udsendte de følgende år en række beretninger, som vakte både opmærksomhed og kritisk diskussion. Da H. M. Knudsen døde 1934, blev han selskabets sekretær og senere kontorchef. Det blev derved ham, der kom til at lede selskabets daglige forretninger efter oprettelsen af Samvirksomheden, et arbejde, han gennemførte med dygtighed og initiativ. Han fik oprettet Landhusholdningsselskabets Forlag og senere Landbrugets Brevskole. Da Landbrugets Informationskontor i 1953 med støtte fra Marshallmidlerne blev oprettet som en central institution til støtte særlig for konsulentarbejdet, overgik Axel Nielsen som kontorchef til denne virksomhed.

behandlet af det samlede præsidium [5]. På præsidiemødet i juni samme år bevilgedes Axel Nielsen dækning til en studierejse til Sverige med det formål at studere det svenske forlag nærmere [6].

Axel Nielsens studierejse til Sverige, hvor han studerede forlagets regnskaber og arbejdsmetode, overbeviste ham om, at det svenske foretagende ikke direkte kunne kopieres, da forholdene i Danmark var en del anderledes end de svenske. Der opregnedes tre forhold som begrundelse for, at en direkte overførsel ikke var mulig. For det første var Andelsbogtrykkeriet i Odense indarbejdet ved landbrugsskolerne og hos lærebogsforfatterne. På dette felt ville konkurrence blive vanskelig. For det andet havde Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger i 1941 oprettet eget forlag, Det danske Forlag, der agtede at sælge sine publikationer ikke alene gennem boghandelen, men også gennem brugsforeningerne. Forlaget havde til hensigt at investere meget store beløb og at udgive på alle de områder, der havde interesse for den kreds, brugsforeningerne henvendte sig til, hvilket især ville sige landmænd og husmødre. Satte Det danske Forlag sig for at opdyrke området »Landbrugsfaglig litteratur«, ville Landhusholdningsselskabet med dets ringe midler få meget vanskeligt ved at konkurrere. For det tredje havde det af det svenske forlag udsendte blad den allerstørste betydning, idet det med et oplag på 308.000 med ind-

lagte bestillingssedler var forlagets vigtigste vej til afsætning. Kun ca. 10 % solgtes gennem boghandlerne [7].

At der ikke har været mulighed for et forlag i samme format som det svenske, har givet stået præsidiets medlemmer klart; men de interne forhandlinger, der blev ført mellem Axel Nielsen og præsidiet, har ikke efterladt sig andre spor i referaterne af præsidiemøderne end korte, lakoniske meddelelser om, at sagen har været forhandlet. Blandt de lodder, der tyngede vægtskålen til fordel for en iværksættelse af de påtænkte planer, har formodentlig været, at forlaget udskiltes, hvorved der øjnedes mulighed for en betydelig større økonomisk gevinst ved udgivelse, der ikke længere tyngedes af udsendelse af frieksemplarer. Hertil må føjes den ikke ringe succes, udgivervirksomheden havde haft de foregående år, samt en vis optimisme efter den stadig stigende tilgang af medlemmer, selskabet havde kunnet notere sig efter omdannelsen.

Bestyrelsen har fået forelagt planerne ved mødet i oktober [8] og synes at have godkendt en iværksættelse, dog med den tilføjelse, at »præsidiet i så vid udstrækning som muligt lader udsende frieksemplarer til medlemmerne af nyudgivne skrifter, og ellers, hvor det drejer sig om større og dyrere bøger, overlader disse til medlemmerne til en passende reduceret pris« [9]. Det var med andre ord en fuldstændig accept af Axel Nielsens forslag i hans memorandum og samtidig et ønske, der var så vagt formuleret, at der åbnedes adgang til næsten fuldstændig ophævelse af medlemmernes ret til frieksemplarer. Der kan næppe herske tvivl om, at man fra bestyrelsens side har indset det berettigede i denne ophævelse, hvis det skulle blive muligt at gøre forlagets drift rentabel.

Med virkning fra 1. april 1942 blev der indgået kontrakt med Axel Nielsen, der som leder af »Landhusholdningsselskabets Forlag« overtog forhandlingen af de af selskabet udgivne bøger. Alle publikationerne skulle overdrages forlaget til fremstillingsudgifterne, hvortil regnedes medhjælp udover kontorets ansatte, porto og indpakningsmateriale. Den økonomiske side af sagen afgjordes på den måde, at det ved videresalg fremkomne overskud tilfaldt Axel Nielsen i stedet for den gage, der hidtil var ydet ham, idet dog en minimumsindtægt garanteredes. Gav forlaget overskud, skulle den del af Axel Nielsens gage, der var blevet udbetalt i år, hvor forlaget gav underskud, tilbagebetales [10].

Ved bedømmelse af den finansielle side af sagen må erindres, at forlaget ikke skulle drives på almindelig forretningsmæssig vis, idet de lavest mulige priser altid tilstræbtes, og kontrakten blev på intet tidspunkt nogen guldgrube for Axel Nielsen.

Foranlediget af den påtænkte forøgede udgivervirksomhed nedsatte selska-

bet i februar 1942 et »Udvalg vedrørende udgivelse af bøger og skrifter«, der i daglig tale altid benævntes »Litteraturudvalget«. Udvalget kom til at bestå af seks medlemmer, tre valgt af Samvirksomhedens fællesudvalg og tre valgt af Landhusholdningsselskabet. De tre af selskabet valgte var tillige medlemmer af fællesudvalget, og således kom Litteraturudvalget til at fremstå som et snævrere udvalg inden for Samvirksomhedens fællesudvalg.

Samarbejdet med Det danske Forlag

Den første hindring for at gå i gang, medlemmernes ret til frieksemplarer, havde man let forceret. Det næste, man måtte tage sig af, var at sikre sig en solid plads på markedet, dvs. søge kontakt med Det danske Forlag, det forlag, der primært kunne tænkes at ville konkurrere med selskabets forlag. Dette forlag lå i strid med Den danske Boghandlerforening om forlagets krav på at sælge bøger via brugsforeningerne, et krav, der medførte, at forlagets bøger ikke kunne afsættes gennem boghandelen. Som følge heraf var Det danske Forlag indstillet på at fremstille »konkurrencebøger« til de i boghandelen værende bøger af værdi specielt for landboere. Dette måtte forudses i løbet af ganske kort tid at ville medføre en knivskarp konkurrence mellem selskabets forlag og Det danske Forlag, der ville søge de samme forfattere om de samme emner, således at de samme bøger ville blive tilbudt de samme læsere med heraf følgende mindre oplag for begge parter [11]. Der kan næppe herske tvivl om, at man fra selskabets side har indset, at Det danske Forlag med den store kapital, det havde i ryggen, ville være i stand til, om noget sådant måtte ønskes, helt at udkonkurrere det økonomisk betydelig svagere funderede »Landhusholdningsselskabets Forlag«.

En langvarig drøftelse af hele spørgsmålet førtes af Litteraturudvalgets medlemmer på et møde i august 1943. Man nåede til enighed om, at kontakt med Det danske Forlag burde optages, men at selskabet som ufravigelig forudsætning for et eventuelt samarbejde måtte fastsætte, at udgivelsen af egentlige landbrugsbøger måtte overlades selskabet, medens der på grænseområder, f. eks. vedrørende husholdningsbøger og lommebøger, skulle kunne forhandles i hvert enkelt tilfælde. Det overlodes til udvalgets formand, professor Axel Pedersen, og selskabets sekretær at føre forhandlingerne; men eventuelle kontraktudkast skulle forelægges Litteraturudvalget til godkendelse [12].

Forhandlinger indledtes og resulterede i en kontrakt pr. 1. november 1943, hvori Det danske Forlag gav afkald på udgivelsen af landbrugs-, havebrugs- og husholdningslitteratur mod til gengæld at få lov til at forhandle de af selskabet udgivne publikationer gennem brugsforeninger og kolportører.

Omvendt skulle alle Det danske Forlags publikationer også kunne købes gennem selskabet. Den mellem forlagene indgåede kontrakt havde den for selskabet uheldige bivirkning, at dets bøger ikke længere kunne forhandles gennem boghandelen, grundet på striden mellem Det danske Forlag og Boghandlerrådet [13].

Kontrakten må anses for en stor gevinst for selskabet, idet man hermed fik elimineret den konkurrent, der måtte anses for den væsentligste. At selskabets bøger ikke længere skulle kunne forhandles gennem boghandelen, tog man på daværende tidspunkt ikke så tungt på, idet man forudså, at konflikten i løbet af kort tid ville finde sin løsning. Dette kom nu ikke til at holde stik, da striden verserede endnu ni år, inden den i december 1952 fandt sin løsning.

Optakten til samarbejdet forløb gnidningsløst. Bortset fra mindre gnidninger, der opstod straks efter, at ordningen var trådt i kraft, idet der opstod visse kompetencestridigheder inden for Det danske Forlag, efter at forlagets direktør, Palle Raunkjær, i efteråret 1943 måtte flygte til Sverige, forløb samarbejdet stort set uden gnidninger gennem perioden op til 1951. Det danske Forlag formidlede et tilfredsstillende salg af Landhusholdningsselskabets skrifter. Også gennem boghandelen formidledes trods boycotten et mindre salg, et forhold, der vakte betydelig opsigt inden for boghandlerkredse; men den strid, der opstod mellem forlaget og boghandlerne, faldt ud til selskabets fordel, idet Priskontrollen i 1951 bestemte, at forlagenes samhandelsbetingelser ikke var bindende for boghandlerne. Det tillodes boghandlerne at rekvirere selskabets bøger uden derved at komme i konflikt med deres organisation [14]. Det var dog fremdeles kun et ringe antal eksemplarer, der solgtes gennem boghandelen.

Ved Det danske Forlags forlig med Boghandlerforeningen – trådt i kraft december 1952 – måtte selskabet tage sin stilling op til overvejelse. Det havde hidtil været praksis, at selskabet ydede landbrugsskolerne en rabat på 20 % ved køb af bøger, et forhold, der ikke kunne accepteres af Boghandlerrådet, som ikke tillod en rabat på mere end 10 %. Fastholdt selskabet sit krav om at yde skolerne den sædvanlige rabat, risikerede det at komme i den situation, at det ikke alene blev boycottet af boghandlerne som hidtil, men også af Det danske Forlag, efter at dette havde indgået forlig. Forholdet blev drøftet på et præsidiemøde i december 1952, hvor man var enige om, at selskabets eneste interesse i et fortsat samarbejde med Det danske Forlag lå i, at forlaget i så fald var forhindret i at udgive landbrugslitteratur. Det danske Forlags salgsmæssige anstrengelser anså man ikke længere for at være af nogen betydning for selskabet, idet det beløb, for hvilket der afsattes bøger gennem Det danske Forlag, i finansåret 1951–52 var blevet halveret og nu udgjorde un-

der 10 % af det samlede salg. På mødet vedtoges det at orientere sig om konsekvenserne af det mellem Det danske Forlag og Boghandlerforeningen indgåede forlig. Samtidig ville man underhånden orientere sig om landbrugsskolernes syn på spørgsmålet, evt. foreslå en ordning, hvorved der i stedet for rabat skænkedes et beløb eller en boggave til skolerne [15].

Ved en forhandling med Boghandlerrådet i april 1954 blev det gjort klart, at der ikke kunne blive tale om, at selskabet kunne yde skolerne mere end 10 % i rabat; dog kunne man gå op til 15 % mod, at boghandlerne fik lov til at give lige så stor rabat. Til trods for, at der i Litteraturudvalget var enighed om, at det bedste ville være at opgive samarbejdet med Det danske Forlag og i stedet indgå et samarbejde med Danske Boghandleres Kommissionsanstalt – et samarbejde, man kunne ophæve i løbet af få år, hvis det skulle vise sig ikke at forløbe tilfredsstillende – opgav man alligevel ikke samarbejdet med Det danske Forlag. Forklaringen må nok søges i den omstændighed, at man frygtede konkurrencen. Man var utilfreds med, at Det danske Forlag ikke gjorde et effektivt arbejde for at afsætte selskabets bøger – et forhold, hvis rigtighed forlaget indrømmede – og endvidere med, at Det danske Forlag ydede boghandlerne en mindre rabat end på andre bøger, 20% mod 25–50%, skønt Landhusholdningsselskabet ydede 37½% i kommissionsrabat, hvortil kom 5 % i afgift for eneretten til skolesalg [16].

Forhandlinger med Det danske Forlag førte til, at aftalen fornyedes på et andet grundlag. Landhusholdningsselskabets bøger inddeltes i tre kategorier:

1. Undervisningsbøger, der omfattede »grundbøger« samt »Køkkenbog for unge piger«, skulle såvel af selskabet som af boghandlerne kunne sælges med 10 % rabat. Blev salget formidlet gennem Det danske Forlag, fik dette 10 %, som skulle videregives til boghandlerne. Denne bestemmelse medførte, at man kunne regne med, at salget af de til denne gruppe hørende bøger helt ville overgå til selskabet.
2. Skolebøger samt bøger, selskabet havde let ved at afhænde, skulle fremtidig kunne forhandles også af Det danske Forlag, der for sin ulejlighed fik 30 % i rabat, hvoraf dog ganske vist 20 % skulle videregives til boghandlerne. Også i denne gruppe ville selskabet kunne påregne at have den overvejende handel selv.
3. Fagbøger, herunder de bøger, selskabet havde vanskeligt ved at afhænde, skulle kunne sælges af Det danske Forlag med en provision på 45 %, hvoraf der dog skulle ydes forhandlerne 30–40 % i rabat. Det påregnedes, at der i gennemsnit ville blive tale om en provision til Det danske Forlag på 10 % [17].

Når selskabet indgik denne kontrakt med Det danske Forlag, der kom til at virke som mellemhandler mellem selskabet og boghandelen, må det sandsynligvis ses i forbindelse med et ønske om at hindre Det danske Forlag i at udgive landbrugslitteratur. Der har for selskabet ikke været større fordele ved et samarbejde med dette forlag end ved et samarbejde med Danske Boghandleres Kommissionsanstalt. For Det danske Forlag har den nye kontrakt heller ikke indebåret væsentlige fordele ud over at få sat en stopper for selskabets salg med 20 % rabat til landbrugsskoler.

Den i 1954 indgåede kontrakt fik kun en levetid på fire år. Den opsagdes af Det danske Forlag pr. 1. januar 1958, idet der inden for forlaget skete en omorganisering. Landhusholdningsselskabet søgte derefter kontakt med Danske Boghandleres Kommissionsanstalt og underskrev samhandelsbetingelserne hos Boghandlerrådet.

Salgsomkostningerne ville under de nye vilkår blive omtrent som under de gamle, og selskabet havde på dette tidspunkt kun et salg på 11,2 % gennem boghandelen, så dette salg ansås ikke for at være af større betydning [18]. Samarbejdet med Danske Boghandleres Kommissionsanstalt blev til megen glæde for selskabet, idet man allerede det første år kunne notere en fremgang i salget gennem boghandelen på ikke mindre end 38 % – 15,5 % af totalsalget. Denne stigning er fortsat, således at det samlede salg gennem boghandelen nu er på mere end 20 % af totalsalget.

Forlagets første leveår

De første to år af selskabets forlagsvirksomhed forløb yderst tilfredsstillende med en strøm af nyudgivelser. I finansåret 1945–46 kunne man notere sig et pænt overskud; men finansåret 1946–47 blev et økonomisk vanskeligt år, idet nettosalget faldt med 32 % fra 404.000 til 275.000 kr. Denne afmatning var ikke noget specielt for Landhusholdningsselskabet med den specielle læserskare, det henvendte sig til, men gjaldt for bogverdenen som helhed. Der var fra selskabets side disponeret så forsigtigt, at nedgangen ikke ødelagde dets økonomi; men overskuddet reduceredes betydeligt, og strømmen af nyudgivelser standsede. Afmatningen i efterspørgslen, der bl. a. begrundedes med, at der nu var færre penge blandt landmændene, men som vel også må ses på baggrund af befolkningens øgede muligheder for andre aktiviteter, gav anledning til en likviditetskrise. Økonomisk var forlaget svagt funderet, og når de første år, forlaget virkede, blev så gunstige, skyldtes det, at omsætningen af bøger forløb så hurtigt. Man regnede med, at boglageret omsattes to gange årligt med det til følge, at man kunne omsætte for 400.000 kr. bøger med et lager til 200.000

kr. Det aftagende efterspørgselspres betød, at betydelig større beløb måtte bindes i boglageret, idet man regnede med, at det nu tog 1 à 1 1/2 år at omsætte boglageret, eller at der med en omsætning på 275.000 kr. måtte haves et lager til en værdi af 375.000 kr. Hvad det derfor gjaldt om for forlaget i årene efter krigen, var at få nedbragt bogbeholdningen for at få klaret de økonomiske vanskeligheder [19]. Med det mål for øje var det klart, at antallet af nyudgivelser måtte blive ringe. Det lykkedes forlaget at nedbringe boglageret til en værdi af ca. 250.000 kr. ved udgangen af selskabets regnskabsår 1950–51, hvad der betegnedes som et absolut minimum med de herskende prisforhold. Selskabet havde i den forløbne sommer anvendt betydelig flere penge til nye oplag end i årene forud, bl. a. grundet på en kraftig stigning i papirpriserne, hvilket medførte, at større kapital måtte bindes i boglageret. De vanskeligheder, selskabet havde at kæmpe imod, havde dog også den positive side, at generende konkurrenter en efter en indstillede virksomheden, således at der nu var tilbage Det danske Forlag, Andelsbogtrykkeriet, Landhusholdningsselskabets Forlag og Landbrugsforlaget, der dog ikke i de senere år var kommet med nyudgivelser [20].

Det står klart, at vendepunktet kom i 1951. Der sporedes på generalforsamlingen en vis optimisme med hensyn til fremtiden. Ikke således, at der ikke fremdeles ville være vanskeligheder at kæmpe imod på grund af de beskedne midler, man havde at gøre med; men man havde nu opnået en konsolidering, således at man med tryghed kunne se de næste år i møde. Med de nytrykninger, der havde fundet sted dette år, mente man, at det nu ville være muligt at få rigeligere pengemængder frigjort, og at der ville være mindre krav på dem til nytrykninger.

Abonnementsbiblioteket

I 1952 fremkom Axel Nielsen med en plan, der var præget af optimisme og tro på fremtiden, en plan, der, hvis den lykkedes, ville blive forlaget et godt rygstød. Forlagets repræsentant havde i det foregående år været beskæftiget med bl. a. salg af en grundstamme på ti landbrugsfaglige bøger til bibliotekerne. Den videre plan for salgsarbejdet var den, at man ville søge at sælge et »Landmandsbibliotek« bestående af 10–12 bøger, hvortil skulle knyttes et ajourføringsabonnement, således at biblioteket i løsbladeform – man tænkte sig 50–70 blade årligt – suppleredes med den nyeste viden hvert år. Endvidere agtede man at knytte et fornyelsesabonnement til biblioteket, således at to bøger fornyedes hvert år [21].

Tanken forelagdes for Litteraturudvalget, der nok kunne give sin tilslutning

i princippet, men ikke var indstillet på at foretage sig noget dristigt. Man ønskede derfor ikke, at Landhusholdningsselskabet skulle være bundet af fornyelses- og ajourføringsabonnementerne, hvis de fra selskabets side opsagdes inden et år, hvilket naturligvis måtte medføre, at man måtte tage bøgerne tilbage til fuld pris [22]. Det vedtoges, at der skulle arbejdes videre med sagen, og i begyndelsen af maj kunne Axel Nielsen fremsende en brochure til udvalgets medlemmer, hvori et fuldt udarbejdet system stod færdigt og klar til at sættes i gang. Det system, man var nået frem til, var seks bøger ved modtagelsen – for 68 kr. – de følgende tre år om året en bog i stammen + en bog efter frit valg. I løbet af de følgende seks år udskiftedes hvert år enten to bøger eller en enkelt bog, hvortil kom, at man så forpligtede sig til at købe endnu en bog. Efter de seks år ville således alle bøgerne være udskiftet og abonnenten yderligere have tre bøger [23]. Abonnementsprisen skulle være 25 kr. årligt, ajourføringstillæggene gratis. De lave priser og gode vilkår, man tilbød, byggede på den forudsætning, at der blev betydelig tilslutning, hvilket ville sige, at man i løbet af kort tid nåede op på 5.000 abonnenter, og at man i løbet af indeværende år 1952–53, og følgende år nåede op på 3.000 abonnenter [24].

Et brev fra forstander V. Steensberg viste [25], at han anså tallene for at være for optimistiske, men at han samtidig indså, hvilke perspektiver det indebar, at man med så stort et antal kunder kunne tilrettelægge udgivelsen på en ganske anden, betryggende måde, idet de første mange eksemplarer af hver udgivelse ville være sikret afsætning.

I løbet af 1953 nåede man op på godt 400 abonnenter; men det viste sig snart upraktisk at anvende ajourføringen i løsbladesystem, og endvidere frygtede man, at det ville blive vanskeligt at formå landmændene til at udskifte bogstammen i løbet af kun seks år. Det første spørgsmål løste man på den måde, at man lod fagfolk behandle de mest aktuelle emner inden for seks hovedgrupper i artikelform og lod disse artikler samle til en bog, som udsendtes i november – første gang i 1954 – med titlen »Alt det Nyeste«. Det andet problem løstes ved at reducere stammen til kun at omfatte otte bøger, hvoraf en udskiftedes hvert år. Samtlige bøger ville da være udskiftet efter ni års forløb. Abonnementsprisen for den årlige udskiftning + »Alt det Nyeste« nedsattes til 20 kr. Ideen med at samle ajourføringstillæggene i bogform bidrog i ikke ringe grad til at gøre abonnementsordningen til en succes, om end man ikke fik abonnenter i det omfang, man tilstræbte, i løbet af den ønskede korte periode. De 3.000 abonnenter opnåede man først i løbet af 1958.

Forlagets abonnenter består hovedsagelig af landmænd; men der er fra selskabets side gjort et meget stort arbejde for at bringe litteraturen ud til den resterende del af landbobefolkningen. Selskabets repræsentant har i tiden siden

Et udvalg af selskabets bøger.

1951 flere gange besøgt samtlige sognebiblioteker og på stedet gennemgået den landbrugsfaglige litteratur, biblioteket var i besiddelse af. Dette arbejde resulterede i en revision af den landbrugsfaglige bogsamling og i langt de fleste tilfælde, ca. 90 %, i oprettelse af et abonnement på Landhusholdningsselskabets bøger.

Var Axel Nielsen for optimistisk i sin bedømmelse af abonnementernes mulige antal, så blev hans initiativ og hans tanker om abonnementsordningen af uvurderlig betydning for selskabets forlag. Det er ikke mindst takket være dette iniativ, at forlaget siden har kunnet notere sig en stadig fremgang.

En anden af de faktorer, der har betinget forlagets succes, har været det meget store salg af undervisningsmateriale til brug ved landbrugsskoler. Salget af undervisningsmateriale har i en årrække udgjort mellem 35 og 45 % af det samlede salg. Frembringelsen af billigt undervisningsmateriale har altid været selskabet magtpåliggende. Indtil 1954 solgtes bøgerne med 20 % rabat; men da denne fremgangsmåde ikke længere kunne anvendes efter den i 1954 med Det danske Forlag indgåede aftale, kalkulerede selskabet sine bøger til en pris, som gjorde det muligt at undgå fordyrelse. Da der i 1958 blev indgået aftale med Boghandlerrådet, opnåedes dispensation, således at undervisningsbøger undgik forhøjelse, og samtidig opnåedes tilladelse til at sælge »Alt det Nyeste« til landbrugsskoleelever til en af selskabet fastsat særpris.

V. Landbrugets brevskole

Initiativ og forbillede

På en rejse til Sverige i foråret 1944 besøgte Axel Nielsen atter Lantbruksförbundets Tidskrift A/B og fik der lejlighed til at gøre sig bekendt med en af dette forlag oprettet brevskole. Dette var et virkefelt, man havde bevæget sig ind på siden Axel Nielsens forrige besøg i 1941. Brevskolen var ligesom forlaget blevet en succes med mere end 10.000 elever den foregående vinter. På samme rejse besøgte Axel Nielsen Kooperative Förbundets brevskole, der havde ikke færre end 40.000 elever årligt, og som havde eksisteret ca. 25 år.

Besøget på de to skoler, der med henvisning til de store elevtal nok kunne betegne deres arbejde som værende en succes, begejstrede Axel Nielsen, der her mente at have fundet et virke, som ville falde ind under Samvirksomhedens rammer, og at det var en sag, selskabet burde tage op. I et memorandum til præsidiet ridsede Axel Nielsen op, hvorledes det svenske forlags brevskole virkede. Skolen havde 25 forskellige kursus, men regnede med at fordoble antallet af disse, der i omfang varierede fra 5 til 15 breve, og som

byggede på et niveau, der svarede til folkeskolens. Priserne for kurserne var lave, fra 2 til 26 kr., hvilket medførte, at der var tale om en underskudsvirksomhed. Der opereredes med tre undervisningsformer, enkeltmandsundervisning, studiekredse og lærerstudiekredse; men det var kun de to første former, der lagdes vægt på. Det ville, mente Axel Nielsen, være muligt at overføre det svenske system direkte på danske forhold, og hans memorandum indeholdt et udkast til en dansk brevskole. Udkastet byggede på et meget optimistisk skøn over en brevskoles muligheder, idet der kalkuleredes med et salg på ikke mindre end 10.000 kurser straks fra skolens start.

Axel Nielsen fandt, at man næppe behøvede »at starte i helt så stor stil som LT; men på den anden side vil en start i »husmandsstil« være ruinerende af økonomiske årsager. Det apparat, der skal sættes i gang, skal op på en vis størrelse for at kunne fungere tilfredsstillende og tilstrækkeligt billigt« [1]. Et dansk kursus' pris ville løseligt kunne anslås til ca. 15 kr., heri medregnet porto, reklame, rettelse og udgiften til det til brevskolen hørende personale. Det til skolens oprettelse nødvendige beløb kunne ikke være mindre end 100.000 kr. – den svenske brevskole havde bundet 200.000 kr. – der dels skulle indskydes af Samvirksomheden, dels optages som lån hos selskabets medlemmer. Lånet skulle afdrages, når man havde oparbejdet en drifts- og reservefond på 50.000 kr. Det var Axel Nielsens tanke, at der skulle ansættes en forstander pr. 1. april 1945, således at skolen skulle kunne påbegyndes til november samme år [2].

På møder i både Litteraturudvalget og i Samvirksomhedens fællesudvalg i begyndelsen af juni [3] gik man fuldt og helt ind for Axel Nielsens tanker. Det vedtoges på fællesudvalgets møde, at der skulle opnås klarhed over muligheden for støtte fra medlemsside samt for ansættelse af en forstander. Der var på dette tidspunkt allerede enighed om, hvem man kunne ønske som forstander; men en underhåndshenvendelse viste, at den pågældende ikke var interesseret heri [4]. Det blev derfor nødvendigt at opslå stillingen ledig på normal vis. Der indkom 29 ansøgninger, blandt hvilke konsulent H. M. Olsen valgtes [5]. Det lykkedes imidlertid ikke at få knyttet en forstander til skolen inden bestyrelsesmødet i oktober; ej heller har evt. underhåndshenvendelser til potentielle långivere sat sig spor. Det må derfor antages, at henvendelse til medlemmerne først er sket, efter at sagen har været behandlet på bestyrelsesmødet i oktober [6]. Der må på bestyrelsesmødet uden tvivl have været den samme interesse for brevskolen, som der havde været i udvalgene, for allerede samme måned udgik forespørgsel til 252 medlemmer (heraf 208 personlige) om evt. at tegne sig for en eller flere andele på 1.000 kr. Hvilken optimisme man imødeså fremtiden med, fremgår af lånevedtægterne, der regnede med et

overskud. Heraf skulle 1 % = 1.000 kr. forlods henlægges i dispositionsfonden, resten – dog ikke over 5 % – skulle fordeles blandt långiverne, og hvad der derudover måtte være, skulle tillægges dispositionsfonden [7]. Tilbagebetaling af lånene skulle ske over en 20 års periode med 5 % om året, begyndende 31. december 1946. Andelsbeviserne skulle forsynes med numre og udtages ved lodtrækning. Det voldte ingen vanskeligheder at få tegnet andele for 100.000 kr.; man kunne om ønsket være kommet op på et noget større beløb. Allerede til generalforsamlingen den 7. december havde man tegnet andele for 67.000 kr.

Storstilet start

Skolen startede, ganske som det var planlagt, den 1. november 1945, og der blev ikke tale om en start i »husmandsstil«, idet man lagde ud med ikke mindre end 42 forskellige kursus. For nogles vedkommende kunne de deles, således at det antal kurser, man i virkeligheden kunne tilbyde, var 64, et antal, der lå betydeligt over, hvad man oprindelig havde tænkt sig at begynde med.

Det første år viste, at man havde stillet for store forventninger. Der indløb kun godt 5.400 indmeldelser – svarende til ca. 4.000–4.100 elever, og interessen viste sig at ligge i periferien af eller uden for de egentlige landbrugsfag. Især husholdningskurserne, men også maskin- og planteavlskursus havde været en skuffelse. Det havde endvidere vist sig vanskeligt at få de lærere, der var bosat i provinsen, til at rette opgaverne, hvorved man havde mistet adskillige elever. Hvad det økonomiske angik, måtte man notere sig et underskud på mere end 30.000 kr., som dog kunne dækkes af forlagets overskud. At man måtte notere sig et underskud det første år, overraskede ikke; det havde man måttet forudse; men at man i året 1946–47 måtte notere sig et underskud af samme størrelse, af hvilket kun ca. 1/3 kunne dækkes af forlagets overskud, gav anledning til økonomiske overvejelser. På et møde i fællesudvalget drøftedes, hvilke veje man kunne betræde for at få flere midler til sin rådighed. At ansøge fonds om tilskud ønskede man ikke, hvorfor man så sig nødsaget til at søge staten om tilskud til skolens drift. En drøftelse med en embedsmand i undervisningsministeriet havde vist, at der ikke i indeværende finansår ville være mulighed for statstilskud, da dette ikke kunne henføres under de bestående bevillinger. Fællesudvalget så sig derfor nødsaget til at spare sig igennem det indeværende finansår [8]. I øvrigt havde man allerede en gang tidligere søgt om statsstøtte, nemlig i 1945, hvor man med henvisning til det kostbare apparat, som man ønskede at sætte i gang, havde ansøgt om 50.000 kr., men uden resultat [9]. Som en mindre hjælpeforanstaltning be-

gyndte man at tage et indskrivningsgebyr på 5 kr., men stadig tilstræbtes de lavest mulige priser. Der opnåedes det følgende år et statstilskud på 2 kr. pr. solgt kursus, et tilskud, der anvendtes til nedskrivning af beholdningerne, således at der atter figurerede et underskud som de foregående år.

Krise og krak

Der sporedes i vinteren 1947–48 en voksende interesse for skolens maskinfag, og det bragte skolens leder på den tanke, at det ville være muligt at koordinere brevskolens virksomhed med en form for kursusvirksomhed. Som et supplement til den teoretiske undervisning skulle gives en demonstration af maskiner, således at man så i praksis, hvad man havde beskæftiget sig med i teorien. Der var tale om to kurser, der gennemførtes i denne form, dels et traktorkursus, dels et kursus i traktor- og maskinlære. Det havde oprindelig været tanken, at demonstrationerne ikke skulle forhøje prisen på kurset, men dette viste sig snart nødvendigt. Kurserne skulle fungere på den måde, at sommeren anvendtes til gennemgang af stoffet + demonstration, og det egentlige brevskolearbejde skulle først gennemføres i løbet af den kommende vinter.

For at afsætte disse maskinkurser var brevskolen slået ind på en vej, der skulle vise sig at være meget uheldig. Landbrugets Brevskole havde hidtil anvendt reklame for at afsætte sine kurser, men havde ikke kunnet klare sig i konkurrencen mod nyopdukkede brevskoler, der anvendte kolportører. Når Landhusholdningsselskabet hidtil ikke havde anvendt kolportører, skyldtes det, at man fandt, at det fordyrede kurserne unødigt. Man kom dog efterhånden til den opfattelse, at jo mere man reklamerede, des bedre gik det for andre skolers kolportører, og selskabets annoncepriser blev – regnet i % af kursusprisen – større end andre brevskolers kolportageomkostninger. For at tilbyde en bedre vare til en lavere pris begyndte selskabet derfor selv at anvende kolportører. Dette ledte til de kombinerede kurser, der af kolportørerne gaves udseende af at være praktiske traktorkurser [10].

Selskabet nærede den inderligste uvilje mod kolportagevirksomheden, og der rejstes indvendinger mod den ved bestyrelsesmødet i 1947, men man gjorde dyd af nødvendighed og lod sagen gå sin gang. Også Axel Nielsen nærede uvilje mod denne form for salg og ønskede den forbudt [11], men var dog ikke i stand til at anvise alternative fremgangsmåder.

I løbet af efteråret 1948 indløb en strøm af klager over maskinkurserne, over at demonstrationerne kun blev en forevisning af egnens traktorer, fremvist af tilfældige traktorførere, over tidspunktet for demonstrationen, der først afholdtes efter skiftedag, og over kolportørernes fremtræden og adfærd i

det hele taget. Var der utilfredshed med kolportagevirksomheden og med kursernes karakter, så var der ikke mindre utilfredshed i flere lokale landbo- og husmandsforeninger, der følte deres interesser trådt for nær. Resultatet af klagerne blev, at man fra selskabets side beordrede denne virksomhed standset for ikke at gøre ubodelig skade på selskabets navn og rygte. Beslutningen om at standse kursusvirksomheden og betale pengene tilbage til endnu ikke påbegyndte kursuskredse samt til kredse, hvor der måtte påregnes at ville blive uro, slog helt benene bort under brevskolen, der i overvejende grad havde lagt sin virksomhed an på maskinkurserne. Indtægterne i de følgende måneder faldt til et minimum. Til dette fald i indtægterne kom en økonomisk lussing, selskabet ikke var forberedt på. Brevskolens regnskab havde den 15. september 1948 udvist balance; men den 27. oktober samme år udviste det et deficit på 30.000 kr., der var foranlediget af, at honorarer for sommerens kurser nu kom for dagen, samt at adskillige tusinde var blevet udbetalt i forskud til kolportørerne [12].

Selskabet måtte nu tage stilling til, hvad man skulle stille op med brevskolen. Der var to muligheder, enten at likvidere skolen, hvorved de i skolen investerede beløb var gået tabt, eller at finde en anden form, hvorunder brevskolen kunne videreføres. På bestyrelsesmødet i november drøftedes sagen, og man enedes om at fortsætte med den bedste del af skolen og at slå den sammen med Landhusholdningsselskabets Forlag under Axel Nielsens ledelse. Man var ej heller tilbøjelig til at udelukke maskinkurserne, blot fordi de var gået dårligt; man burde blot finde en anden måde at tilrettelægge dem på. Der var én ting, man var helt enig om, nemlig hvad kammerherre Lüttichau udtrykte med ordene »Agenter skal vi lægge gift for« [13].

På brevskoleudvalgets møde i begyndelsen af januar 1949 drøftedes, om det ikke ville være hensigtsmæssigt at lade navnet »Landbrugets Brevskole« falde, nu da det i vide kredse havde fået en uheldig biklang [14]. Resultatet blev, at man ændrede navnet til »Landhusholdningsselskabets Kursusafdeling«, et navn, man benyttede i nogle år, hvorefter man i 1953 vendte tilbage til det oprindelige navn.

Endvidere forestod et stort arbejde med at søge talrige mellemværender mellem skolen, elever, lærere og kolportører bragt ud af verden. Skolen havde i januar et udestående på ca. 98.000 kr., hvoraf dog de 44.000 kr. ansås for sikre, idet det var gebyrer for enkeltmandskursus. Af det resterende beløb regnede man ikke med at få mere end 2 % ind ved hjælp af en udsendt skrivelse. At inddrive de resterende kursusgebyrer ved sagførerhjælp, var man lidt ængstelig ved, idet man frygtede for at miste good-will, – »først sender de kolportører, og dernæst sagførere«, som konsulent H. K. Olsen udtrykte det.

På den anden side var man indstillet på, at pengene skulle inddrives; om ikke andet måtte man prøve med en retssag hist og her [15]. Der forløb næsten et år, inden man havde fået redet alle tråde ud.

For ikke at måtte afskrive alt det brevskolemateriale, man lå inde med, samledes en del til bøger, der fandtes anvendelige til undervisningsbrug. På denne måde kunne kurserne afsættes til en reduceret pris. En hurtig afhændelse af materialet var nødvendig, da det på grund af dets specielle karakter hurtigt ville blive forældet.

En drastisk reduktion i arbejdets omfang og i antallet af kurser gennemførtes. Ligeledes reduceredes antallet af elever, idet der bortset fra en kort overgang i årets sidste måneder ikke gjordes noget arbejde for at skaffe elever, og antallet af elever reduceredes til nogle få hundreder [16].

Det er meget vanskeligt at danne sig et skøn over, hvor stort et tab brevskolen bibragte selskabet. Til brug for bestyrelsesmødet i efteråret 1949 findes en opgørelse, der viser en formuenedgang, dvs. et tab på 119.400 kr. Dette tal må tages med et vist forbehold, idet den i regnskabet anførte værdi af brevskolematerialet er 97.700 kr. [17], hvad der givetvis var en vurdering, der lå en del over den faktiske værdi. Det samlede tab må derfor antages at have været adskillige tusinde kroner større.

Der kan næppe peges på en enkelt årsag til brevskolens krak. Det er et væv af forskellige faktorer, men måske vil det være muligt at pege på forskellige hovedårsager:

1. Det er næppe forkert at antage, at der allerede fra begyndelsen har været kalkuleret for optimistisk, idet man til grund for skolen lagde den opfattelse, at mange elever gav hurtig omsætning, hvilket betingede lave priser. Dette princip havde været vejledende ved fastsættelsen af kursernes priser; men man nåede langfra det elevtal, man havde forestillet sig. Man havde regnet med at kunne afsætte 10.000 kursus om året [18], men i hvert af de to første år nåede man kun op på godt 50 % af dette tal [19]. Man tilstræbte lave priser i lighed med det svenske forbillede, der med sine lave priser var en underskudsforretning; men skønt man var vidende herom, lagde man alligevel brevskolen an i en langt større målestok end den svenske og lagde ud med 64 kurser, hvor man havde tænkt sig at begynde med 25, og snart nåede man op på lige ved 100 kurser. Den store kapital, der var bundet i brevskolen, krævede en omsætning, der ikke var til stede.

2. Udgifterne til reklame var sat for lavt. Det havde været målet at komme ned på en reklameomkostning på 5 kr. pr. kursus, men udgifterne blev på 7 kr. pr. kursus, grundet på annonceprisernes stigning [20]. Det er formodentlig også tvivlsomt, om reklamen nåede ud til dem, for hvem den var beregnet, idet den

største del af reklamen skete gennem bogbestillingssedler. En undersøgelse, selskabet foretog i 1955, syntes at bekræfte dette [21].

3. Omkostningerne til skolens drift blev langt større, end man havde forestillet sig, idet brevskolen lagde meget stor vægt på, at kurserne blev gennemført, og lagde et stort arbejde for dagen for at sætte de elever, der var gået i stå undervejs, i gang igen. Dette princip må absolut tjene brevskolen til ære; men skolen pålagde sig selv meget større udgifter end de skoler, den skulle konkurrere med, skoler, der overlod det til de enkelte elever, om de ville gøre noget ved kurserne.

4. Endelig må det vel erkendes, at det for skolens leder havde været en næsten uløselig opgave. Han skulle bringe brevskolens regnskab i balance med priser, der var 2–3 gange mindre end de konkurrerende skolers, men med omkostninger, der var lige så store som konkurrenternes. Tanken bag de kombinerede kurser var på ingen måde fejlagtig; men der burde nok have været større fasthed i håndhævelsen af de faglige krav. En væsentlig belastning var også brevskolens uheldige kolportører og oprettelsen af de studiekredse, hvortil der ikke kunne tilvejebringes fagligt kvalificerede ledere.

Den betragtning, der blev gjort gældende som en af årsagerne til brevskolens forlis og til, at skolen lå i dvale efter krisen [22], nemlig at det ikke var muligt at gøre en indsats, fordi al anden landbrugsfaglig undervisning var så godt som gratis, kan næppe tjene som årsag til brevskolens forlis. Loven om landbrugsfaglig undervisning var ældre end brevskolen [23] og kunne således have været taget i betragtning allerede ved planerne om skolens oprettelse, og det viste sig ganske tydeligt, at konkurrerende brevskoler, der ikke nærede de samme ønsker om at holde de lavest mulige priser, trivedes udmærket.

Brevskolen efter krisen

De første år efter krisen i 1948–49 slikkede selskabet sine sår. Skolen fortsatte med nogle få – ca. 500 – elever, heraf en del tidligere elever; men man koncentrerede sig mest om at overvinde det økonomiske tab, selskabet havde lidt. Man forsøgte sig med et mindre eksperiment, en kombineret mundtlig og skriftlig undervisning – efter svensk mønster – væsentligst baseret på alderstrin, der ikke længere deltog i den almindelige landbrugsfaglige undervisning. Denne form for kursusarbejde måtte dog indstilles, idet selskabet ikke kunne afse midler hertil, da der ikke som i Sverige kunne opnås statsstøtte til denne form for undervisning [24].

I 1952 tog man atter fat på arbejdet med fornyede kræfter. Årsagen må sandsynligvis søges i et tilskud på 20.000 kr. fra tipsmidlerne, et tilskud, der

efter ansøgning deltes over to år, men må muligvis også ses i sammenhæng med den af ungdomsskolekommissionen afgivne betænkning, der åbnede mulighed for statstilskud til lødige brevskoler, og som bemyndigede ministeriet til at forbyde skoler, hvis kursers kvalitet ikke stod i rimeligt forhold til kursusprisen. Med denne betænkning kunne Landhusholdningsselskabet øjne mulighed for afskaffelse af de værste konkurrenter – hvis loven blev vedtaget i den foreliggende form – og samtidig øjnedes mulighed for en rentabel drift af selskabets brevskole.

Brevskolens kurser reduceredes til 24, der omfattede de mest aktuelle fag, og som suppleredes og ajourførtes. En ny vej til afsættelse af kurserne forsøgtes. Kurserne inddeltes i fire forskellige faggrupper [25], der hver indeholdt 4–5 kurser. Eleverne kunne tilmelde sig for en vintersæson inden for én af faggrupperne – mindst tre måneder – og for et månedligt gebyr på 10 kr. gennemgå alle de kurser inden for gruppen, han kunne overkomme. En opgørelse det følgende år viste, at ca. 95 % af de nye elever havde valgt månedskursuset – 841 af 879 [26]. Skolen nåede det første år, der virkelig foretoges et arbejde for at skaffe elever, et elevtal på 1.004. Man nærede optimistiske tanker om at nå op på 2.000 elever i sæsonen 1953/54, og det budget, der tilstilledes ministeriet sammen med ansøgning om tilskud, var baseret på 2.000 elever, men man nåede kun op på et tal, der var en smule større end det foregående år [27]. Året 1953–54 blev for selskabet økonomisk anstrengende, idet fornyelse af kurser tyngede hårdt på budgettet, til trods for et fra undervisningsministeriet modtaget tilskud på 10.000 kr., hvortil kom de fra det foregående år overførte 10.000 kr. fra tipsmidlerne. På bestyrelsesmødet i 1954 rejstes betænkeligheder ved fortsat drift af brevskolen, hvis den fortsat bidrog til at ødelægge selskabets økonomi. Det vedtoges at føre skolen videre og kun fremstille materiale i det omfang, hvori der var penge til rådighed, og at søge beholdningen af brevskolematerialet nedskrevet. Dette stod opført til en værdi af 65.000 kr., men var nøgternt bedømt kun 26.000 kr. værd [28]. Brevskolen skulle hvile i sig selv. Når man gik med til at fortsætte skolen, må det sandsynligvis ses på baggrund af den samme år vedtagne lov om ungdomsundervisning, der muliggjorde statstilskud, hvilket ville bedre skolens økonomi. Brevskolen blev da også efter ansøgning kendt tilskudsberettiget i juni 1955 [29].

Følges de beretninger, der er blevet afgivet i årene efter bestyrelsesmødet i 1954, er de kendetegnet ved en ukuelig optimisme. Som regel er det lykkedes at finde et eller andet positivt, det være sig en stigning i besvarelsernes antal, i antallet af indmeldte elever, eller om ikke andet så en fast overbevisning om, at det året efter vil gå frem. Pudsigt virker det, at man i sæsonen 1953–54 havde regnet med et større antal elever og kurser, »men på grund af det

gode vejr var det ikke muligt at få eleverne til at gå i gang før hen mod jul« [30]. Året efter gik eleverne »forholdsvis tidligt i gang, men på grund af det regnfulde vejr lå arbejdet stille i okt.–nov.«, hvorved der opnåedes lidt færre elever end ventet [31].

Prøvetid, fortsættelse eller standsning

Der forekom svingninger i antallet af elever og besvarelser, uden at det har været muligt at pege på nogen bestemt årsag hertil, men nogen jævnt fremadskridende linie har der ikke været tale om. Antallet af rettede lektioner faldt for at nå bunden i 1957–58 med 3.200 – 511 elever – hvorefter der kom en stigning i tiden op til 1964–65, hvor man nåede op på knap 7.200 besvarelser – 1.249 elever. De to seneste år har atter været præget af nedgang, og 1966–67 nåede man kun op på 4.349 besvarelser – 704 elever. Nedgangen indtil 1957 fandtes meget utilfredsstillende, og på Litteratur- og brevskoleudvalgets møde i 1957 pointerede forstander Johs. Ridder, at der måtte gøres en indsats for at øge tilgangen, ellers måtte man standse skolen [32]. To år senere behandledes sagen på et bestyrelsesmøde, hvor forstander Ridder gjorde stillingen op. Brevskolen kostede Landhusholdningsselskabet mere og mere, og han foreslog, at man satte en frist på to år, hvor der skulle øves en særlig indsats for at se, om der var muligheder i brevskolen. Hvis det ikke viste sig at være tilfældet, måtte man tage under overvejelse at standse denne del af selskabets arbejde [33].

En af de veje, man gik, var at forhøje priserne på kurserne. En redegørelse viste, at priserne lå på ca. halvdelen af, hvad andre skoler forlangte for lignende kurser. Det vedtoges derfor at hæve priserne med 25 %, således at brevskolen stadig ville være i stand til at tilbyde kursus til den laveste pris [34]. De to prøveår viste økonomisk ingen fremgang, idet der for hvert af årene blev tale om et underskud på godt 8.000 kr. Derimod havde antallet af rettede besvarelser udvist en tilfredsstillende stigning, hvilket også gjaldt for antallet af elever. Det vedtoges derfor at fortsætte skolen, hvis der hvert år kunne disponeres således, at underskuddet blev på højst 2–3.000 kr., en udgift, der fandtes rimelig i forhold til det oplysningsarbejde, der blev udført. Underskuddet skulle bl. a. søges nedbragt ved en forhøjelse af priserne på endnu 25 %, gældende fra 1. november 1961 [35].

Betragter man brevskolen over hele den periode, hvori den har eksisteret, kan man næppe komme til andet resultat, end at skolen har været selskabet et smertensbarn. Hele perioden har selskabet bestræbt sig på at gennemføre et uegennyttigt arbejde, og på intet tidspunkt har der været tale om, at selskabet selv har skullet have gevinst af dette arbejde; men de for elevernes skyld til-

stræbte lave priser har stået hindrende i vejen for et effektivt salgs- og reklamearbejde. Det, der nok mest har stillet sig hindrende i vejen for en udvidelse af skolens elevtal, må antages at være afvandringen fra landbruget.

År for år har man måttet konstatere et underskud og om rente til de långivere, der indskød kapital til skolens oprettelse, har der selvsagt aldrig været tale. Den årlige udtrækning af andele, man stillede i udsigt ved indgåelse af lånet, har fundet sted som planlagt; men samtidig med, at der tilgik långiverne meddelelse om, at deres andel var udtrukket til udbetaling, tilstilledes de en anmodning om at lade pengene henstå hos selskabet mod rente og med en opsigelsesfrist på 1/2 år. Den til brevskolens drift optagne lånefond er pr. 31/3 1967 helt tilbagebetalt; men medlemsfonden, det vil sige de midler, långiverne lod henstå hos selskabet, var på samme tidspunkt 13.670 kr., hvilket vil sige, at så godt som hele lånet er tilbagebetalt, og at den rest, der er tilbage, hurtigt vil kunne afvikles [36].

VI. Landhusholdningsselskabets landvæsensuddannelse

Tiden op til 1919

Landhusholdningsselskabets arbejde med uddannelsen af landvæsenselever – eller lærlinge, som de kaldtes frem til 1942 – har rødder langt tilbage i selskabets historie. I 1820 påbegyndtes en 3-årig uddannelse af bondesønner, der fik kost og logi under uddannelsen, men ikke løn. Til gengæld fik de tilstået frihed for militærtjeneste, en ordning, der varede ved indtil den almindelige værnepligts indførelse i 1848. Uddannelsen formede sig indtil 1883 som en 3-årig uddannelse med et år på tre forskellige, større gårde. Fra 1883 fik man tillige en uddannelse på to år, hvor der tjentes på to veldrevne bøndergårde. Uddannelsen havde praktisk sigte, og for at skærpe elevernes opmærksomhed på det arbejde, de var beskæftiget med, krævedes fra 1836 føring af en dagbog, der bedømtes hvert år, og for hvilken der gaves karakter. Ligeledes gaves der hvert år karakter for færdighed og opførsel. Læretiden resulterede i et lærebrev for de elever, der havde vist den fornødne interesse og dygtighed. Lærlingeuddannelsen revideredes 1893, da der bl. a. åbnedes adgang til uddannelsen for børn fra alle samfundslag, hvor tidligere krævedes tilknytning til landbruget – bonde- eller almuebørn. Endvidere var det på tale at koble et teoretisk kursus på uddannelsen, henlagt til andet læreår, men det måtte opgives, da selskabet ikke kunne afse midler hertil.

Sigtet med den 2-årige uddannelse var en oplæring af bondesønner, der kunne påregne at overtage deres fædrene gård, men denne uddannelse fik al-

drig den ønskede tilslutning. Det var på tale, 1908, at opgive den; men den fik fortsat lov at eksistere, uden at tilgangen øgedes, og uden at der lagdes anstrengelser for dagen for at søge den forøget.

Den 3-årige uddannelse var i hovedsagen beregnet på bondesønner, der ikke selv kunne påregne at overtage en fædrene gård, og sigtet var derfor at gøre de unge egnede til at gå ind i stillinger som arbejdsledere på større gårde. Denne uddannelse blev af selskabet betragtet som den vigtigste, og muligheden for en nedsættelse af læretiden blev stedse afvist med henvisning til, at selskabet burde vise, hvilke fordringer der stilledes til en forsvarlig uddannelse. Tilgangen til den 3-årige uddannelse var i de sidste 50 år op til 1919 i stadig tilbagegang fra 311 dimitterede i ti-året 1869–78 til 107 dimitterede i ti-året 1909–18 [1].

Tiden 1919–41

Gennem årene havde der fra forskellig side rejst sig røster for en forbedring af den bestående 3-årige lærlingeordning, der senest var blevet revideret i 1899. Da ønskede lærlingeudvalget også en ændret bedømmelse af lærlingene, men disse toner vandt ikke genklang i præsidiet, hvilket medførte en stadig udsættelse af problemerne, idet man lovede at tage dem op, når en samlet revision af lovene foretoges.

Når der i 1922 nedsattes et udvalg, der skulle modernisere uddannelsen af 3-års lærlinge, må det sandsynligvis ses i sammenhæng med, at præsidiet i årene 1919–21 havde fået to nye medlemmer, bl. a. forpagter Sonne, hvem arbejdet for en grundig uddannelse lå stærkt på sinde. Udvalget, der var alsidigt sammensat med repræsentanter for læresteder, tilsynsførende, tidligere lærlinge samt fra selskabet, arbejdede hurtigt og kunne allerede i 1923 aflevere en betænkning, hvori udvalget gjorde sig til talsmand for [2]:

1. At der af legatmidlerne anvendtes 5–6.000 kr. årligt til landbrugsskolestipendier for lærlinge med 1. karakter. Dette vedtoges allerede på bestyrelsesmødet i dec. 1922 [3].
2. Lærestederne burde kontrolleres af bestyrelsesmedlemmerne mindst hvert andet år og udgå ved ejerskifte, indtil man kunne bedømme, om det fortsat kunne anvendes som lærested. Endvidere ansås det for ønskeligt, at både den tilsynsførende og husbonden udfærdigede et skema omhandlende lærestedet, for at selskabet kunne lære disse læresteder bedre at kende.

   Besøg på lærestederne for at fremme kontakten mellem dem og selskabet havde været praktiseret i perioder siden 1906. 1906–11 havde forstander

S. C. A. Tuxen [4] besøgt samtlige læresteder, men da statens tilskud til selskabet fra finansåret 1912–13 formindskedes, måtte man ophøre med lærestedsbesøgene. I 1915–16 havde forstander H. P. Larsen [5] og forpagter G. F. Schroll, der begge havde sæde i selskabets bestyrelse, besøgt lærestederne i hhv. Jylland og på Fyn. Siden den tid havde inspektionsarbejdet ligget stille. 1920 havde man søgt at formå bestyrelsesmedlemmerne i de forskellige amter til at inspicere lærestederne i det pågældende amt, men det kneb med at få gennemført besøgene, som langsomt ebbede ud. Udvalgets henstilling medførte kun en kort opblussen af lærestedsbesøgene, der i 1924 døede helt ud [6]. Man søgte senere tråden taget op ved underhånden at forespørge hofjægermester A. Krabbe, Rosenlund, om han kunne tænke sig hvervet som lærlingeinspektør. Anmodningen afsloges, hvorefter inspektionerne stilledes i bero under hensyn til spørgsmålet om selskabets fremtid [7]. 1938 toges efter 14 års pause lærestedsbesøgene atter op på den måde, at sekretæren foretog en rundrejse til lærestederne.

3. Man ville stadig antage sønner fra alle samfundsgrupper. Men da det anså for ønskeligt, at sønner af ikke-landmænd opnåede en større modenhed ved arbejdets tiltrædelse – idet de måtte anses for mindre egnede – foresloges aldersgrænsen for denne kategori sat op fra 17 til 18 år. Man kunne dårligt komme uden om »brostensbørnene«, der udgjorde den største del af de antagne elever; men hvis landbrugsskolestipendierne skulle give en forøget tilgang af unge fra landet, hvad man håbede, ønskedes spørgsmålet atter taget op til overvejelse. Der lagdes fra udvalgets side ikke skjul på, at man anså elevmaterialet, der havde sin rod på landet, for det bedste materiale, og at man udelukkende gav adgang for andre, for at ikke en drastisk nedgang i tilgangen skulle blive følgen. Det viste sig snart, at de lovede 5–6.000 kr. i landbrugsskolestipendier ikke formåede at øge tilgangen af landmandssønner, og at mange ikke-landmandssønner måtte afvises på grund af den hævede aldersgrænse. Resultatet blev, at man allerede i 1924 med udvalgets sanktion begyndte at dispensere fra denne regel, hvor det drejede sig om unge, dygtige mennesker med et eller to års tjeneste ved landbruget [8].
4. Føring af dagbog krævedes fortsat, men ønskedes simplificeret for det første og evt. det andet år. Derimod bortfaldt karaktergivningen for dagbogsføring.
5. Der gaves adgang til at optage »private lærlinge«, der havde været undergivet samme krav som selskabets lærlinge – herunder dagbogsføring – som 2. og 3.årselever, således at de efter at have tjent to år under selskabet sidestilledes med udlærte 3-års lærlinge.

6. Et permanent udvalg ønskedes nedsat, således at det til enhver tid ville være muligt at holde lærlingeinstitutionen på højde med tidens krav [9].

De af udvalget fremsatte tanker behandledes på bestyrelsesmødet i oktober, og iværksættelsen af den 3-årige uddannelse efter udvalgets anvisning vedtoges enstemmigt [10]. Af udvalgets betænkning fremgik det klart, at den 2-årige uddannelse agtede man ikke at gøre noget ved. Tilgangen til denne uddannelse havde altid været ringe. Det seneste års temmelig store tilgang (12) anså man kun for at være et udslag af, at den af selskabet på dette tidspunkt fastsatte løn lå over gennemsnittet. Pr. 1. oktober skete en kraftig reduktion af lønningerne, hvorved man anså tilgangen for totalt standset. Hvis det mod forventning skulle vise sig, at der fremover ville blive større søgning til den to-årige uddannelse, ville udvalget anbefale, at også denne uddannelse toges op til revision [11].

Under udvalgsbehandlingen havde det ønske været fremført, at der gaves adgang til at tjene det første år på en mindre gård og de to sidste på større gårde. Udvalget fandt ikke en sådan ordning ønskelig, dels ud fra den betragtning, at der krævedes et år ved landbruget inden antagelsen, hvorfor et år på en mindre gård ikke skønnedes strengt nødvendigt, dels fordi sigtet med den 3-årige uddannelse var, at de pågældende skulle kunne bestride ledende stillinger på større gårde. Hertil kom, at arbejdet på større gårde var bedre tilrettelagt, hvilket gav eleverne større udbytte. Endelig var der jo den 2-årige uddannelse for dem, der siden måtte blive beskæftiget ved bondebruget [12].

Det er undertiden hævdet, men fra selskabets side stærkt imødegået, at selskabet repræsenterede det større brug. Ser man på, hvilke opgaver selskabet gennem tiderne har taget sig på, er påstanden næppe holdbar; men hvad angår uddannelsen af unge kan man for tiden op til og i årene lige efter 1924 nok mene, at den tjente det store landbrugs interesser. Man havde to uddannelser, hvoraf man altså ikke gjorde noget ud af den ene, den, som især ville være kommet bondebruget til gode; men derimod gjorde man meget ud af den uddannelse, der senere skulle give de unge deres daglige virke i det større brug. Det kan ikke nægtes, at det ville have været mere i overensstemmelse med formålsparagraffen »at fremme dansk landbrugs almene vel« samt mere i tråd med selskabets hidtidige arbejde, om man havde lagt lige stor vægt på de to uddannelsesretninger.

Med hensyn til tilgangen til uddannelsen havde udvalget set rigtigt. Til den 2-årige uddannelse meldte der sig i en lang årrække kun op til fire om året, nogle år endda slet ingen. Også tilgangen til den 3-årige uddannelse lod meget

tilbage at ønske. En af årsagerne hertil må nok søges i den måde, lønningerne fastsattes på. Det var praksis, at selskabet fastsatte lærlingenes lønninger med jævne mellemrum, men ikke hvert år, baseret på forrige års gennemsnitsløn, og den løn gjaldt for alle selskabets læresteder. Hensigten var at give lærlingene en ensartet og passende løn. Men det blev til skade for selskabet, at lønningerne fastsattes på den måde, idet der de år, hvor lønnen kom til at ligge over gennemsnittet, mærkedes en forøget tilgang, medens der de år, lønnen lå under gennemsnittet, sporedes en dalende interesse for uddannelsen [13]. Det, der bl. a. med det anvendte lønsystem virkede hæmmende, var, at det ikke var muligt at tage hensyn til de lønforskelle, der gjorde sig gældende inden for de enkelte landsdele. Utvivlsomt var man i lærlingeudvalget opmærksom på lønsystemets hæmmende virkning. Således øgede man lønnen i 1936 alene med den motivering, at det skulle fremme tilgangen [14]. Endnu havde man øjensynlig ikke gjort sig tanker om, hvad man skulle sætte i stedet.

Den ændring af lærlingeuddannelsen, der havde fundet sted i 1923, var på ingen måde revolutionerende, men kun en mindre revision af den bestående ordning, og det lykkedes ikke ad denne vej at øge tilgangen, hvad der var tilsigtet. Uddannelsen kørte videre i samme spor, og det siddende lærlingeudvalg tog ikke i den følgende periode skridt til at ændre lærlingeuddannelsen, skønt man netop havde ønsket – og fået – et permanent udvalg, der havde til opgave at sørge for, at uddannelsen var i pagt med tiden.

En skrivelse fra 1943 af C. A. Krogriis [15] fældede en meget hård, men næppe uretfærdig dom over den måde, selskabet havde behandlet lærlingeuddannelsen på. Han gav udtryk for, at »en væsentlig årsag til begge uddannelsers ringe tilgang af elever var vel nok til en vis grad manglende indsats fra selskabets side, formentlig ud fra den betragtning at den ringe elevtilgang var udtryk for manglende interesse for en systematisk uddannelse i almindelighed og opretholdelsen af uddannelsen kun et spørgsmål om tid« [16]. Det skurrer derfor lidt i ørerne, når selskabets daværende præsident, godsejer K. A. Hasselbalch, samme år på et møde om de unges uddannelse udtalte, at »uddannelsen af unge landmænd er en mærkesag for Landhusholdningsselskabet, ja mere end det: en hjertesag« [17].

Tiden efter 1942

Imidlertid havde udviklingen siden 1940 pludselig taget en anden retning. Man sporede øget tilgang til selskabets uddannelse, især den to-årige, en tilslutning, der steg de følgende år. Hvori årsagen til den øgede tilgang lå, er vanskeligt at sige, men det er ikke umuligt, at den kan have haft sin rod i de for

landbruget lysere tider, der kan have øget interessen for dette erhverv. Der spores også fra mange andre sider tendens til et arbejde for en effektiv uddannelse af landbrugets egne. Hermed tænkes på, at sammenslutninger af landbo- og husmandsforeninger i forskellige områder af landet og foreninger af unge landmænd begyndte at røre ved problemerne, idet de stilede efter en mere målbevidst uddannelse til afløsning af den hidtidige, der havde haft et tilfældighedens præg.

Den stimulerede interesse førte med sig, at selskabet tog lærlingeuddannelsen op til overvejelse i begyndelsen af 1942. Det skønnedes upraktisk, at selskabet fastsatte lønnen, fordi flere læresteder alligevel bød 150–200 kr. mere end den fastsatte løn. Det fandtes mere praktisk, at lærestederne selv fastsatte lønningerne i overensstemmelse med de på egnen gældende lønninger. På den måde gik lønfastsættelsen over til at være et spørgsmål mellem principal og elev [18].

Noget nyt – fremkommet, fordi der var størst tilgang til den 2-årige uddannelse – var, at man nåede til enighed om, at de to uddannelser kunne kombineres, således at et eller to af de tre læreår kunne tilbringes på mindre gårde [19]. Denne nydannelse, der førte ud i livet, hvad udvalget i 1922–23 havde drøftet, men ikke kunnet tiltræde, trådte i kraft med virkning fra 1. maj 1943. Når man ikke foretog større ændringer, hang det sammen med, at der til anden side var indledt forhandlinger om uddannelsen af landbrugets unge.

Inden for Københavns Amts Landboforening havde det flere gange været fremdraget, om ikke det ville være muligt at etablere en uddannelse på et bredere grundlag, også omfattende unge, der startede på bar bund, unge fra byen. Disse planer mundede ud i en opfordring til Landhusholdningsselskabet om en drøftelse af problemerne. Denne drøftelse fandt sted 17. oktober 1942, og fra Københavns Amts Landboforening deltog konsulenterne J. Kiilerich og L. P. Hansen, der mødte med en plan for en 3-årig uddannelse, 4-årig for elever uden nogen praktisk erfaring. Planen gik ud på at nedsætte et udvalg bestående af repræsentanter for husmands- og landboforeningerne i området, et udvalg, der skulle udpege læresteder. Et år skulle tilbringes på et veldrevet bondebrug med særlig interesse i planteavl, et år på en gård med en højtydende brugsbesætning og et år på en gård med specialdrift (frøavl, avlsbesætning o. a.), evt. en større gård. Unge fra byen skulle begynde med et år på et veldrevet bondebrug. Uddannelsen skulle sluttes med et ophold på en landbrugsskole. Man så gerne selskabet indtræde i et samarbejde om opgaven, evt. at det overtog ledelsen af uddannelsen efter den skitserede plan. Kunne man fra selskabets side ikke gå ind for den, agtede landboforeningen at tage sagen op på privat basis, evt. i samarbejde med andre landboforeninger [20].

Landboforeningens tanker om uddannelsen var på ingen måde revolutionerende. De var i fuld overensstemmelse med de tanker, selskabet havde gjort sig; kun var der den forskel, at hvor selskabet havde lagt vægten på uddannelsen i det større brug, med heraf følgende svigtende tilgang, lagde landboforeningen tyngden på uddannelse i det mindre og mellemstore landbrug. I et foredrag, der i 1943 afholdtes i selskabet, lagde foredragsholderen, forstander H. N. Frandsen [21], vægten på, at der etableredes et samarbejde på landsplan mellem landbo- og husmandsforeningerne og Landhusholdningsselskabet. Trådene skulle samles i et centralkontor, der skulle have hjemme hos selskabet [22].

Fra Landhusholdningsselskabets side så man med megen sympati på henvendelsen fra Københavns Amts Landboforening, og det vedtoges at svare foreningen imødekommende. Man var yderst villig til at indgå i et samarbejde, men var fortsat indstillet på at køre sin egen uddannelse videre efter et mønster, der ikke adskilte sig væsentlig fra det af Københavns Amts Landboforening fremsatte forslag, idet man ellers måtte anse det for sandsynligt, at selskabets 2-årige og en del af den 3-årige ville glide det af hænde [23].

Københavns Amts Landboforening havde rettet henvendelse til De samvirkende danske Landboforeninger om at formidle et møde mellem landbo- og husmandsforeningerne, disses ungdomsudvalg samt Landsudvalget for landøkonomisk Ungdomsarbejde og Landhusholdningsselskabet. Et sådant møde kom i stand 31. marts 1943. På mødet [24] forelagdes en skitse, der var udarbejdet af selskabet i samarbejde med forstander Frandsen. Efter en indgående drøftelse nedsattes et midlertidigt udvalg, der skulle arbejde videre med sagen [25], når denne var gennemdrøftet i de forskellige hovedorganisationer. Det skulle snart vise sig, at samarbejde mellem landbo- og husmandsorganisationerne og Landhusholdningsselskabet stadig ikke var muligt. Spørgsmålet behandledes i et bestyrelsesmøde i De samvirkende danske Landboforeninger, men »på mødet var der kun ringe interesse i en sådan i ret faste former tilrettelagt uddannelse ud fra den betragtning, at en flerårig uddannelse kun ville have interesse for enkelte, men ikke for landboungdommen i almindelighed« [26]. Man påskønnede selskabets arbejde, men mente ikke, »at et snævrere samarbejde mellem landboforeningerne og Landhusholdningsselskabet kunne ventes at føre til positive resultater« [27]. Man ville koncentrere sig om den opgave at give så mange unge som muligt lejlighed til en uddannelse og valgte at samle kræfterne om en udpegning af læresteder [28]. Beslutningen var en total afvisning af samarbejde med andre organisationer, i første række Landhusholdningsselskabet. Hermed var det påtænkte samarbejde i den form, selskabet og forstander Frandsen havde tænkt sig, totalt slået itu. På en forespørgsel fra Københavns Amts Landboforening, om selskabet fandt anledning til et møde i det

udvalg, der nedsattes 31. marts, måtte selskabet beklagende svare, at efter at samarbejde var blevet afvist, måtte enhver passe sit som hidtil [29].

De samvirkende danske Landboforeninger førte som argument for afvisningen, at den skitserede plan kun var en fortsættelse af Landhusholdningsselskabets uddannelse, hvad den vitterlig også var, og at den måtte påregnes at få lige så ringe udbredelse, som den hidtil havde haft, og derfor ville man ikke beskæftige sig med den. Herimod må indvendes, at der var tale om en uddannelse på det mindre og mellemstore brug og ikke på det større brug, som selskabet fortrinsvis havde helliget sig. Den 2-årige bondegårdsuddannelse havde man ikke rørt ved, idet man havde anset den for at være utilstrækkelig. Det samme standpunkt indtog Københavns Amts Landboforening o. a., og det er ikke usandsynligt, at Landhusholdningsselskabet har været svækket i sine muligheder for at øge tilgangen, fordi der altid har været en tendens til at betragte selskabet som en repræsentant for det store brug. Det var netop her, et samarbejde kunne have fået den store betydning. Havde landbrugets organisationer samlet stået bag uddannelsen, ville dennes betydning have fået ganske anderledes vægt, og man havde utvivlsomt på ganske anderledes måde været i stand til at få fat i de unge, hvis uddannelse man fra alle sider tillagde så stor betydning. Samarbejde har aldrig været landbrugets stærke side, og måske er der en kerne af sandhed i Axel Nielsens redegørelse for sagens forløb, hvori han hævder, at han »personlig tvivler ikke om, at Frandsens (og vor) plan ville have fået en anden modtagelse, hvis der havde bestået nogen mulighed for, at Landboforeningerne kunne have taget sagen op som sin egen. Ved at vi forelagde planen, afværgede vi enhver mulighed herfor« [30]. Videre gav Axel Nielsen udtryk for, at det måske ikke var så galt endda, at forhandlingerne var brudt sammen, »thi det, landbo- og husmandsforeningerne bedst kan enes om på dette område, vil sikkert være at sætte LHS uden for« [31]. Det havde man før kunnet enes om [32].

Havde De samvirkende danske Landboforeninger afslået at medvirke til en systematisk og grundig uddannelse, så sysledes der på lokalt plan flere steder i landet med tanken. I Århus afholdtes der et møde mellem landbo- og husmandsforeningene på Århusegnen, hvor der skitseredes en uddannelse, der var så lig selskabets, at den blot manglede tilskud fra Landhusholdningsselskabet [33]. Men ikke blot på Århusegnen, også i Sønderjylland og på Sjælland udfoldedes lignende bestræbelser, og det fik Landhusholdningsselskabet til at træde i aktion. Man kunne frygte, at de enkelte områder udformede regler for uddannelsen, som afveg så meget fra hinanden, at det på et senere tidspunkt ville blive vanskeligt at arbejde reglerne sammen, således at de blev ensartede for hele landet. Selskabet rettede derfor henvendelse til de af landbo- og husmandsfor-

eningerne på Århusegnen og i Sønderjylland nedsatte udvalg samt i februar 1944 til ungdomsudvalget på Sjælland [34], og alle stillede sig positivt over for et samarbejde med selskabet. Samarbejdet etableredes ved dannelsen af et fællesudvalg i Jylland. På Sjælland indtrådte man på lige fod med de i ungdomsudvalget deltagende organisationer, husmands- og landboforeninger og foreningerne af unge landmænd [35]. Denne form for samarbejde betragtede man imidlertid kun som en foreløbig foranstaltning, idet man stilede imod et landsudvalg. Ved indgåelsen af dette samarbejde gav selskabet ikke sin uddannelse på bøndergårde fra sig, men fortsatte med at antage elever og at samarbejde med nogle læresteder på Fyn og i Jylland. Men det mål, man havde sat sig, dannelsen af et landsudvalg, nåede man ikke, muligvis grundet på frygten for selskabets dominans, og i 1948 trak selskabet sig ud af det sjællandske ungdomsudvalg, officielt med den begrundelse, at selskabet med sin anstrengte økonomi ikke havde midler til at betale sin del af udvalgets udgifter, men reelt var det i skuffelse over, at landsudvalget ikke kunne dannes [36].

Arbejdslederuddannelsen

Ved indførelsen af den 3-årige uddannelse på bøndergårde havde man tænkt sig, at den 3-årige uddannelse på større gårde skulle falde bort til fordel for en udvidet uddannelse, den såkaldte arbejdslederuddannelse. Denne havde som overbygning på de tre års praktik et halvt, helst et helt, år i stalden, obligatorisk landbrugsskoleophold samt sluttelig et år som forvalter eller underforvalter. Sigtet med uddannelsen var at uddanne de unge til at besætte ledende stillinger på større gårde. Der viste sig pæn interesse for denne uddannelsesform, men alligevel så selskabet sig nødsaget til at udviske skellene mellem de forskellige uddannelser, idet man erfarede, at mange unge i 17–18 års alderen veg tilbage for at kaste sig ud i en så lang og speciel uddannelse. Man gik over til at betragte reglerne for arbejdslederuddannelsen som vejledende. Sigtet var først og fremmest at give en alsidig uddannelse på det mellemstore og store brug, og de unge kunne så, hvis lyst og evner var til stede, fortsætte med arbejdslederuddannelsen [37]. Tilgangen til uddannelsen var i de sidste år af 1940'rne tilfredsstillende, men fra omkring 1950–51 begyndte man at spore en nedgang i antallet af unge, der ønskede at påbegynde denne uddannelse. Årsagen måtte søges i den øgede mekanisering, der medførte en nedgang i antallet af virkelige lederstillinger, samt i at reserven af allerede uddannede ansås for at være for stor. Under disse omstændigheder foretrak de unge en mere alsidig uddannelse med heraf øgede muligheder efter læretiden. Konsulent Krogriis tog konsekvensen af de mørke udsigter for de unge med arbejds-

lederuddannelsen og frarådede dem at begynde på denne uddannelse. Dette forhold varede ved indtil 1956, da den oparbejdede reserve var opbrugt, og mangel på kvalificerede lederemner begyndte at melde sig [38], men arbejdslederuddannelsen var ved at falde bort.

Den store bølge

Aftog arbejdet med arbejdslederuddannelsen, så tiltog selskabets arbejde med uddannelsen på bøndergårde. I de egne af landet, hvor man havde samarbejde med de lokale ungdomsudvalg, henvistes elever til disse, men selskabet opretholdt stadig forbindelsen med læresteder også i disse egne af landet. Hvorledes det så ud med tilslutningen, kan ikke ses af materialet, men af oplysninger, der er givet til generalforsamlingerne gennem årene, og som forekommer spredte og tilfældige, synes det at fremgå, at maximum til arbejdslederuddannelsen, herunder medtaget dem, der udelukkende tjente på større gårde, nåedes i 1949 med 110 + yderligere 30, der aftjente deres værnepligt og desårsag midlertidigt havde afbrudt uddannelsen. Tallet udviste derefter en faldende tendens, medens det antal, der var under uddannelse på bøndergårde, og hvis uddannelse selskabet stod for, viste en svagt stigende tendens i perioden indtil 1954, hvor tallet pludselig sprang i vejret fra ca. 60 til ca. 120. Hovedparten af de unge, der søgte uddannelse gennem selskabet, var unge fra byerne, ofte børn af forældre, der i 1930'rne havde måttet forlade landbruget [39]. Forklaringen på den store tilgang mente man at finde deri, at det var de store årgange, der begyndte at dukke op. Yderligere mente man at finde en årsag deri, at de unge, der havde deres oprindelse på landet, lettere på egen hånd kunne finde en elevplads, samt at de var mindre tilbøjelige til at tjene for elevløn, der lå i underkanten af det på egnen værende gennemsnit [40]. De, der henvendte sig til selskabet, var hovedsagelig børn fra København, til hvem selskabet skulle finde egnede pladser. Det drejede sig om at skaffe pladser til mellem 70 og 125 nybegyndere, og det har kunnet volde selskabet vanskeligheder, dels fordi landmændene var mindre interesserede i unge i aldersgruppen 15–17 år – nybegynderne – dels fordi overgangen til kvægløst landbrug voldte selskabet ikke ringe ulejlighed. Det var let nok at få de unge anbragt om sommeren, men man måtte skaffe nye pladser om efteråret, når folkeholdet på de kvægløst drevne landbrug reduceredes [41]. Antallet af læresteder, selskabet samarbejdede med, øgedes fra midten af 1940'rne stærkt. Hovedparten af lærestederne fandtes ganske naturligt på Sjælland, i 1966 300 af 450, idet de fleste unge, der anvistes plads gennem selskabet, kom fra København og omegnsbebyggelsen.

Som en medvirkende årsag til de senere års stigende arbejde må anføres, at selskabet har påtaget sig et ikke ubetydeligt arbejde i forbindelse med den i skolen indførte erhvervsorientering. Der er oprettet meget nær kontakt mellem erhvervslederne og selskabet på den måde, at de unge, der ønsker en uddannelse ved landbruget, af erhvervsvejlederne er blevet henvist til selskabet, der har givet de interesserede en meget indgående vejledning om uddannelsen og om fremtidsudsigterne. Selskabet synes at have været alene om denne erhvervsorientering, idet to henvendelser til landbo- og husmandsforeningerne – marts og november 1960 – ikke ses at have skabt kontakt. Erhvervsvejledningen tog i første omgang sigte på at vejlede unge fra hovedstadsområdet, men en i 1963 udsendt vejledning medførte et stigende antal henvendelser fra den øvrige del af landet fra unge, der ønskede at tiltræde selskabets lærlingeuddannelse [42].

En yderligere udvidelse af selskabets arbejde kom i 1962, da der til skolernes erhvervsvejledning blev knyttet erhvervspraktik. Selskabet har på dette område været i nær kontakt med skolerne i det storkøbenhavnske område og har påtaget sig et temmelig omfattende arbejde med at anbringe unge i egnede pladser. Der er årligt anvist pladser til mellem 100 og 150 unge, hvoraf nogle har været omfattet af erhvervspraktikordningen, medens andre har været unge fra real- og gymnasieklasser, som har ønsket pladser for et kortere tidsrum i sommerferien som en form for erhvervspraktik.

Den stigende interesse for landbrugserhvervet, der har gjort sig gældende siden slutningen af 1950'rne, og som bl. a. skyldes øget kendskab til dette erhverv foranlediget af den stadig mere effektive erhvervsvejledning, medførte, at landbo- og husmandsforeningernes interesse for at iværksætte en uddannelse tiltog, og resulterede bl. a. i oprettelse af forskoler for unge uden kendskab til landbruget – første gang 1964 på Fjordvang Landbrugsskole og på Sydsjællands Landbrugsskole. Landhusholdningsselskabet stod uden for dette arbejde men blev alligevel involveret heri, idet konsulent Krogriis assisterede forstander Lorens Hansen, Fjordvang Landbrugsskole, ved udarbejdelsen af en 3-måneders skitseplan [43] og skaffede 28 elever af de det første år tilmeldte 51. Konsulent Krogriis har holdt foredrag på de pågældende skoler om uddannelsen og deltaget i skolens forældredag med tilhørende forældrekonsultation, hvilket har haft til følge, at størstedelen af forskolernes elever har meldt sig til Landhusholdningsselskabets lærlingeuddannelse.

Endvidere har landbo- og husmandsforeningerne fra 1965 iværksat en uddannelse, der i princippet er så nært sammenfaldende med selskabets, at et samarbejde meget let kunne have været etableret, hvad selskabet meget gerne havde set såvel af arbejdsmæssige som af økonomiske grunde. Landhushold-

ningsselskabet blev nu som tidligere holdt udenfor og måtte med hofjægermester A. Olufsens hjertesuk på generalforsamlingen i 1966 nøjes med at konstatere, »at ikke alle landbrugets instanser kan finde sammen i en fælles tilrettelægning af landmandsuddannelsen, men på dette område som på så mange andre møder man et splittet landbrug« [44].

Fodermesteruddannelsen

Denne gren af uddannelsen havde Landhusholdningsselskabet taget op i 1853 med uddannelsen af mejeribødkerlærlinge, der i forvejen skulle have kendskab til bødkerhåndværket. Disse lærlinge lærte kvægets røgt og pleje, en uddannelse, der oprindelig varede to år, men som i 1894 blev forlænget til tre år. Selskabet havde dog aldrig opnået større tilslutning til denne uddannelse, i perioden 1853–1919 ca. 200, de seneste ti år dog kun en enkelt elev om året [45]. Bedre blev det ikke gennem 1920'rne og 1930'rne, hvor man fortsat måtte nøjes med en enkelt lærling om året, om der overhovedet meldte sig nogen. Således som tanker om en effektiv landmandsuddannelse havde kunnet spores, således toges foderlærlingeuddannelsen også op til debat, efter at godsejer A. Reimann ved generalforsamlingen i 1941 havde holdt et foredrag om uddannelse af foderlærlinge og fodermestre [46]. Godsejer Reimann havde skitseret en uddannelse bestående af 2 års praktik, 1/2 års teori, 1 års praktik, og hans forslag blev gjort til genstand for en drøftelse på lærlingeudvalgets møde i februar 1942. Der kunne rejse sig visse praktiske vanskeligheder ved gennemførelsen af et teorikursus, idet der fordredes en tilgang på mindst 25 [47]. Også fra anden side indkom forslag til en uddannelse af foderlærlinge, idet der efter afholdelsen af et fodermestermøde i Næstved i efteråret 1942 fremsendtes en skrivelse til selskabet med en opfordring til at fortsætte det påbegyndte arbejde, samt et detailleret forslag til en plan, som kunne lægges til grund for uddannelsen. Planen var mere vidtgående end godsejer Reimanns, idet den krævede tre års praktik, ni måneders teori og sluttelig et år som underfodermester [48]. Udvalget fulgte fodermestrenes henstilling, og den nye ordning skulle træde i kraft til november 1943 [49].

Inden planen trådte ud i livet, udfoldedes store bestræbelser for at udbrede kendskabet til den og opnå den store tilslutning 30–35, man håbede på. En agitationsskrivelse udsendtes til alle større gårde med oplysninger om såvel uddannelsen som læresteder. En anden og glimrende måde at skaffe interesse og forståelse for uddannelsen på var de »fodermesterdage«, man i løbet af sommeren 1943 afholdt på flere brug med store besætninger. Tanken var at samle fodermestre og principaler til at overvære et foredrag om uddannel-

sen [50] og derefter frit at diskutere uddannelsen og dens problemer. Tilslutningen fra fodermesterside til disse »fodermesterdage« var tilfredsstillende, men principalerne mødte ikke op i det ønskede omfang [51]. Det nedsatte arbejdsudvalgs arbejde fandtes af lærlingeudvalget tilfredsstillende og nedsattes som et fast udvalg [52], der fungerede, indtil det i 1959 atter sloges sammen med lærlingeudvalget, der samtidig reduceredes til et 5-mands udvalg [53].

Det blev allerede fra begyndelsen klart, at den forventede tilslutning ville udeblive. Der meldte sig kun 24, af hvilke kun lidt over halvdelen fortsatte ud over det første år, og kvaliteten af materialet var ikke tilfredsstillende. Tilslutningen var så ringe, at skoleopholdet i vinteren 1949–50 måtte opgives.

Det må konstateres, at selskabets arbejde, undertiden meget store arbejde, ikke er blevet kronet med held. Om årsagen til den til alle tider ringe tilslutning må det være rimeligt at pege på den manglende respekt og anseelse, der har stået om denne gerning, og en meget væsentlig årsag ligger uden tvivl i arbejdets bundne karakter.

VII. Unge pigers huslige uddannelse

Skønt Landhusholdningsselskabet i sin uddannelse af unge fortrinsvis havde taget sigte på at uddanne den mandlige del af ungdommen, så havde man dog en overgang beskæftiget sig med uddannelsen af unge piger. I tiden 1836–76 havde man uddannet mejersker, et arbejde, der ophørte, da uddannelsen af mejerister på et mere videnskabeligt grundlag var begyndt et par år forinden. I 1919 tog man arbejdet med unge pigers uddannelse op igen, men denne gang på en anden måde. På bestyrelsesmødet den 2. april 1919 forelå et forslag fra præsidiet om, at man iværksatte en uddannelse af kvindelige husholdningselever fra land og by i landhusholdninger. Bestyrelsen så med megen sympati på planen, om end man ikke var blind for det vanskelige i dens gennemførelse. Man lagde vægt på, at det ikke var en uddannelse af husjomfruer til store husholdninger, der skulle iværksættes, men en uddannelse af unge kvinder til dygtige husmødre i småkårshjem [1]. Et udvalg nedsattes [2], som igen nedsatte et underudvalg bestående af fru Johanne Andersen, Mosegård, fru Birgitte Berg-Nielsen, København, fru Kirstine Nielsen, Svejstrup Østergård, proprietær J. Willumsen, Anhof, og kasserer H. M. Knudsen (sekr.), og i januar 1920 forelå en betænkning.

Der gaves i denne udtryk for, at uddannelsen ikke måtte forventes at få nogen nævneværdig betydning ud over at gøre nytte ved sit eksempel som forbillede for den private uddannelse, således som det havde været tilfældet

med landvæsensuddannelsen. Uddannelsen var opdelt i tre afdelinger med hver sit mål for øje. De unge piger kunne søge uddannelse som:

A. Husmødre i små og middelstore hjem på landet, en et-årig uddannelse, fortrinsvis i gårdmands- og boelsmandshjem eller i præste- og lærerhjem på landet.
B. Husmødre i mindre hjem i byerne, ligeledes en et-årig uddannelse, med samme læresteder som under A. anført, i byerne skulle tjenes i middelstandshjem.
C. Ledere af større husholdninger på landet, en to-årig uddannelse, med et år på to forskellige læresteder, det første i et gårdmandshjem, det andet på et gods eller i et større proprietær- eller forpagterhjem.

De unge piger skulle deltage i alt dagligt forefaldende arbejde, og der skulle af 2. års elever kræves dagbogsføring og føring af et husholdningsregnskab. Lønnen skulle være lidt mindre end den almindelige pigeløn, fordi eleven modtog belæring. Når uddannelsen var afsluttet, skulle der udfærdiges et lærebrev på grundlag af en af husmoderen foretagen bedømmelse efter en karakterskala fra 1–10, samt et af husmoderen udformet vidnesbyrd, der af et udvalg skulle omformes til en talkarakter. Der skulle gives en bedømmelse af 1. arbejdsevne og praktisk færdighed. 2. forståelse og interesse for husholdningen. 3. renlighed og ordenssans. 4. villighed, flid og troskab, og for 2. års elever endvidere en karakter for regnskabs- og dagbogsføring. Hertil kom både til den et- og to-årige uddannelse den af udvalget udformede opførselskarakter. For unge piger, der opnåede et pænt vidnesbyrd for uddannelsen under A. eller B., skulle der gives adgang til at fortsætte uddannelsen under C. [3].

Betænkningen kunne i det store og hele tiltrædes af bestyrelsen, men der rejstes indvendinger mod B., som bortfaldt, hvorefter man fra den 1. november 1920 var rede til at iværksætte uddannelserne A. og C. Optakten var ikke lovende. Der meldte sig kun 10 unge piger, som efter adskillige vanskeligheder anbragtes på en del af de af bestyrelsen udpegede læresteder.

Den af selskabet påbegyndte uddannelse var næsten identisk med en uddannelse, der forestodes af Dansk Kvindesamfund [4], hvad der ikke kan undre, når der i selskabets udvalg havde siddet kvinder med stærk tilknytning til denne organisation. Selskabet fandt det ikke betimeligt at indgå noget nærmere samarbejde; men man holdt dog forbindelsen på den måde, at den ene af de to kvinder i det nedsatte tre-mandsudvalg havde tilknytning til Dansk Kvindesamfund.

Uddannelsen fortsattes i en årrække efter de her skitserede linier; men ud-

valget fik ret i sine forventninger om, at antallet af unge piger, der gik ind under uddannelsen, ikke ville få nævneværdig betydning for selskabet. I den første 15-års periode op til 1936 uddannedes kun omkring 200 unge piger [5], ikke noget stort antal.

Foranlediget af en henvendelse fra De Samvirkende Lolland-Falsterske Landboforeningers Husholdningsudvalg i 1936 toges reglerne for unge pigers uddannelse op til overvejelse. Det erkendtes fra selskabets side, at en revision var tiltrængt, og at selskabets egen uddannelse ikke havde vundet den fornødne tilslutning. Selskabet indbød formændene for de provinsielle landboforeningers husholdningsudvalg til et møde med det af selskabet nedsatte udvalg. Dette møde resulterede i nedsættelsen af et udvalg [6], der skulle udforme nye regler for husholdningsuddannelsen. Udvalgets arbejde kronedes med en betænkning, hvori der gaves retningslinier for den nye uddannelse. I forhold til den tidligere var kravene blevet skærpet, idet man nu agtede at gøre uddannelsen tre-årig. Efter de tre år kunne opnås et lærebevis, og der kunne suppleres med et tre-måneders husholdningskursus, hvorefter de unge piger fik et lærebrev som fuldt uddannede husassistenter. Den praktiske side af uddannelsen tænktes organiseret på den måde, at der i hver husholdningskreds udpegedes en tillidsmand, der anmeldte egnede læresteder. Årligt skulle udfærdiges en liste med oplysninger om lærestederne, en liste, der udleveredes til interesserede, der så selv kunne henvende sig til lærestederne, med hvilke de selv skulle aftale løn [7].

På et møde i september, hvori deltog en af henholdsvis husmandsforeningerne, landboforeningerne og husholdningsforeningerne udpeget repræsentant, udformedes og godkendtes de skrivelser, der samme uge skulle sendes til 363 tillidsmænd fordelt over hele landet, bortset fra Ålborg amt, der havde stillet sagen i bero [8].

Det etablerede samarbejde blev en dyr affære for selskabet, der økonomisk måtte trække det store læs. Uddannelsen varetoges af et 5-mandsudvalg, med to repræsentanter valgt af selskabet og en repræsentant valgt af henholdsvis landbo-, husmands- og husholdningsforeningerne. For at gennemføre arbejdet på en effektiv måde antoges under udvalget en sekretær, fra 1939 til 1940 frk. Mary Jensen, fra 1941 frk. Agnete Tang, der, i besiddelse af den fornødne indsigt, skulle vie hele sin tid på arbejdet. De to konsulenter, ikke mindst den sidstnævnte, udførte et meget omfattende arbejde bestående i rejser med foredrag til ungdomsskoler, foredrag ved offentlige møder, ved tilrettelæggelse og afholdelse af læresteds- og tillidsmandsmøder. Det omfattende arbejde bar dog ikke frugt i forhold til den udviste energi, idet der nok antoges mange læresteder – i 1945 nåedes et maksimum på 633 – og der antoges i en

del af disse hjem unge piger, men kun et fåtal gennemførte uddannelsen [9]. At der udfoldedes et stort arbejde for at fremme sagen, fremgår af, at der i årene lige efter krigen ekspederedes 6–7.000 skrivelser og breve og uddeltes 15.000 lærestedslister om året. Dette medførte betydelige udgifter, hvorfor der i 1944 indførtes et lærestedkontingent på 10 kr. pr. lærested til delvis dækning af udgifterne. Selskabets omkostninger på uddannelsen beløb sig efterhånden til 7–8.000 kr. om året, et beløb, selskabet ikke, efter at de økonomiske vanskeligheder var indtruffet i 1948, længere mente at kunne afse. Derfor toges det i 1949 op, om man ikke burde fordele byrderne lidt mere ligeligt, således at selskabet forlods afholdt en del af udgifterne, og resten af udgifterne fordeltes ligeligt mellem de tre øvrige deltagere [10]. Et budget, der var stillet op af selskabets sekretær, Axel Nielsen, og hvori det foresloges, at landbo- og husmandsforeningerne hver skulle betale 12–1700 kr., fandt kun velvillig modtagelse hos landboforeningerne, der var villige til at yde op til 2.500 kr. om året, dog ikke mere end Landhusholdningsselskabet. Husmands- og husholdningsforeningerne kunne ikke gå med til at betale mere end 600 kr. om året, det beløb, man hidtil havde ydet. Da selskabet ikke mente fremover at kunne tillade sig at anvende et så stort beløb som hidtil alene på uddannelsen af unge piger, valgte man at lade denne gren af selskabets virke falde bort med virkning fra 1. april 1950, dog således at de unge piger, der var under uddannelse, kunne gøre denne færdig og supplere med et ophold på en husholdningsskole [11].

Det var med beklagelse og skuffelse, at selskabet måtte opgive denne del af sit arbejde. På bestyrelsesmødet i oktober 1952, hvor husholdningsuddannelsen behandledes for sidste gang, gjorde man status over det udførte arbejde med ordene: »Det arbejde, der en overgang tegnede så lovende, selv om det kostede Landhusholdningsselskabet mange penge – op til 9–10.000 kr. om året – er hermed sluttet, og forsøget må siges at være mislykket. Efter at der er ofret så meget arbejde, penge og interesse gennem 10 år, uden det er lykkedes at føre sagen frem til sejr, vil det utvivlsomt være vanskeligt for andre at tage sagen op« [12]. Skuffelsen var tydelig.

Det er vanskeligt at angive konkrete årsager til den manglende tilslutning til uddannelsen, men det er ikke usandsynligt, at uddannelsen har været for lang i forhold til det, de unge fik ud af den. Tre år plus supplerende kursus, og man havde bevis på, at man var fuldt uddannet husassistent; men indebar dette bevis nogen fordele? Næppe. Sandsynligt er det ikke, at man har fået mere betroet arbejde eller bedre stillinger, fordi man havde anvendt tre år på at få en all-round uddannelse i husholdning. Uddannelsen synes at have været et udslag af idealistiske tanker om at højne husgerningens anseelse.

VIII. Forskellige udvalgsarbejder

Tagdækningsudvalget

Således som det også tidligere var tilfældet, har Landhusholdningsselskabet også i de senest forløbne 50 år været optaget af problemer, til hvis løsning selskabet har nedsat forskellige udvalg. Problemerne er selskabet ofte blevet gjort opmærksom på ved møder eller ved opfordringer fra medlemmer, der har ønsket dette eller hint problem taget op. Det arbejde, selskabet via udvalgene har udført, har været af vekslende intensitet, frodigst nok i 1930'rne, hvor adskillige problemer toges op til løsning. Denne virksomhed ebbede langsomt ud omkring midten af 1940'rne, hvor selskabets kræfter koncentreredes om de to nye virksomhedsgrene, brevskole og forlag, et arbejde, der stillede de gamle virksomhedsgrene i skyggen. De økonomisk stramme vilkår, selskabet måtte virke under efter brevskolens sammenbrud, havde til følge, at det ikke kunne virke ved undersøgelser af kapitalkrævende art. De to større undersøgelser, selskabet gennemførte i 1950'erne blev finansieret ved midler, der hidrørte fra Marshallhjælpen.

I 1925 modtog selskabet en henvendelse fra baron J. Wedell-Neergaard, Svenstrup, om at lade undersøge, hvilke tagdækningsmaterialer det kunne tilrådes landmændene at anvende. Dels ønskede forslagsstilleren de erfaringer, man allerede havde, publiceret, dels ønskedes gennemført forsøg over en længere årrække med tagmaterialer [1]. Et udvalg nedsattes efter præsidiets og bestyrelsens forudgående godkendelse med baron Wedell-Neergaard som formand (afløstes ved sin død i jan. 1926 af kammerherre N. Juel), lensgreve A. C. Danneskiold-Samsøe og arkitekt Gotfred Tvede, valgt af selskabet. Udvalget suppleredes med direktør O. E. Schjerbeck, Statsprøveanstalten, ingeniør O. P. Juel Jørgensen, Teknologisk Institut, og overarkitekt K. T. Seest, Statsbanerne. Udvalgets sekretær var kontorchef Hertel, der ved sin død afløstes af kasserer H. M. Knudsen. Af økonomiske grunde gav man sig ikke i kast med forsøg med oplægning af tage, men koncentrerede sig om ventilationsspørgsmålet og om, hvorledes træværket over stalde med koldt tagdækningsmateriale bedst bevaredes. Et underudvalg bestående af direktør Schjerbeck og arkitekt Tvede nedsattes med den opgave at undersøge gamle tage og det under dem værende træværk. Undersøgelserne skulle begynde i vinteren 1926–27, men på grund af dens milde karakter foretoges kun enkelte undersøgelser. Den følgende vinter fortsattes undersøgelserne samtidig med, at der anstilledes forsøg på en forpagtergård under Bregentved. Underudvalget afgav betænkning til udvalget, der kunne slutte sit arbejde med betænkningens offentliggørelse i »Tidsskrift for Landøkonomi« i november samme år [2]. Be-

tænkningen omhandlede alene spørgsmålet om ventilation, idet man om arten af tagdækningsmaterialer kun bemærkede, at »i almindelighed kan kun siges, at det betaler sig at anvende tagdækningsmaterialer af så god kvalitet som mulig« [3]. Udvalget kom til det resultat, at det var den varme luft, der gennem nedkastningsskakterne trængte op og fortættedes, når den ramte det kolde tag, og at den derved dannede væde drev ned ad træværket, som i løbet af en kortere årrække ødelagdes. Betænkningen mundede ud i en anvisning på, hvorledes man ved hjælp af en skorsten med lemme ind til loftet kunne isolere dette fra den varme, fugtige staldluft. Forsøg havde vist, at den i betænkningen anviste metode på udmærket vis formåede at holde træværket under taget tørt.

Omsætning med spisekartofler

I et foredrag, der afholdtes i Landhusholdningsselskabet i marts 1929 [4], kom foredragsholderen, konsulent L. Rasmussen ind på de usunde forhold, der herskede inden for handelen med kartofler, og på de forsøg, der fra forskellig side var iværksat for at skabe ensartede regler for omsætningen. Senest havde landbrugsministeren fra 1921 været bemyndiget til at iværksætte kvalitetskontrol med kartofler, der eksporteredes, en kontrol, der de tre første år var obligatorisk. Da loven forlængedes for en ny tre-årig periode, blev den gjort frivillig og standsede med udløbet af loven i 1926. Foredragsholderen sluttede sit foredrag med en opfordring til præsidiet om at tage opgaven op og udfærdige et sæt regler for sortering og emballering af kartofler, der omsattes på det offentlige marked. Herved skulle der opnås dels bedre varer, dels mere stabile forhold inden for kartoffelhandelen. Det var konsulent Rasmussens faste overbevisning, at et sæt regler meget hurtigt ville blive benyttet som grundlag for handelers afslutning, og at de sandsynligvis ville blive anvendt til afgørelse af stridigheder køber og sælger imellem.

På et præsidiemøde i maj samme år, hvortil konsulent Rasmussen var blevet opfordret til at give møde, toges spørgsmålet op til drøftelse. Konsulent Rasmussen redegjorde atter for sine ønsker og fremhævede, at en højnelse af kvaliteten ville komme både konsumenter og producenter til gode. Konsulent Rasmussen ønskede reglerne indført ad frivillighedens vej, således som det var sket i Tyskland, medens man i USA og Canada havde indført regler ad lovgivningens vej. Udvalgets sammensætning drøftedes ligeledes [5]. Udvalget bestående af kammerherre Juel (fmd.), gårdejer, gartner J. P. Svane, Amagerlands Producentforening, H. P. Hansen og H. G. Hansen, Kartoffelhandlerforeningen for København og Omegn, torveinspektør Rich. Rannow, Københavns

Torvedirektorat, proprietær F. Smith, Nyrupgård, gårdejer N. Larsen, Højagergård, og konsulent Rasmussen som udvalgets sekretær, samledes første gang i juli 1929 til en drøftelse, som mundede ud i, at det overlodes til konsulent Rasmussen at udarbejde et sæt regler, der i september skulle forelægges det samlede udvalg. Man ønskede at fremskynde sagen mest muligt med det for øje, at reglerne kunne få betydning allerede for det kommende års handel med kartofler. Det var udvalgets hensigt til en begyndelse at indføre ikke alt for stramme regler, der ved revisioner hvert andet-tredje år kunne underkastes en stramning [6].

De af konsulent Rasmussen udarbejdede regler, der lagde sig tæt op ad de tyske – for flere af bestemmelsernes vedkommende som direkte oversættelser – forelagdes og godkendtes på det følgende udvalgsmøde, der som berammet fandt sted i september, og reglerne fordeltes i løbet af året i et antal af 13–14.000 eksemplarer. Det første sæt regler må antages at have virket efter hensigten med dets forholdsvise større spillerum for sorteringen af kartoflerne, for allerede året efter fandt man tiden moden til at stramme reglerne, der samme år uddeltes i adskillige tusinde eksemplarer.

Efter den tid har man ikke beskæftiget sig mere med denne sag til trods for det udtalte ønske om jævnlige revisioner, så det må formodes, at arbejdet ikke har fået den tilsigtede virkning.

Det avlsbiologiske udvalg

Ved et foredrag i februar 1931 [7] sluttede foredragsholderen, forstander Niels Bredkjær, med en opfordring til selskabet om, at man lod nedsætte et udvalg, der kunne foretage et indledende arbejde til gennemførelse af forsøg eller undersøgelser angående et mere rationelt udvalg af avlsdyr, især inden for malkekvægsbesætninger. Det var med andre ord arvelighedsforskningens resultater, man ville søge anvendt i den praktiske husdyravls tjeneste. Et sådant forslag havde de bedste muligheder for at nyde fremme, idet den ene af præsidiets tre medlemmer var professor Lars Frederiksen, hvis faglige hovedinteresse var arbejdet med kvægavl og kvægbrug. Det varede da også kun ganske kort, inden arbejdet havde fået det samlede præsidiums godkendelse [8]. Det første udvalgsmøde kunne finde sted allerede i maj samme år. Udvalget bestod af professor Frederiksen (fmd.), konsulent N. Bonde, Århus, forstander N. Bredkjær, konsulent J. Fisker, Kollekolle, gdr. M. K. Gram, Københoved, gdr. N. Nielsen, Farendløse, forstander H. J. Rasmussen, Næsgård, og professor Øjvind Winge (til 1936) [9]. I første omgang koncentrerede udvalget sig om at samle oplysninger om, hvad der på det pågældende område var fore-

taget i andre lande, et materiale, der bearbejdedes og fremlagdes på det følgende udvalgsmøde i jan. 1932. Arbejdet gik nu midlertidigt i stå, først fordi man ønskede at afvente en betænkning fra en af landbrugsministeren nedsat kommission om evt. omordning af statens husdyrbrugsvirksomhed. Denne betænkning behandledes på det følgende udvalgsmøde i september 1933. Helt i stå gik arbejdet ved professor Frederiksens død i december samme år, og det blev først taget op igen i 1936, da landbrugskandidat, dr. Mogens Plum vendte hjem fra USA og arbejdede på at komme i gang med en undersøgelse af avlsbiologiske forhold. Efter en generel drøftelse af de problemer, det ville være rimeligt at tage op, suppleredes udvalget med professorerne L. Hansen Larsen, Johs. Jespersen og C. A. Jørgensen samt daværende assistent J. Bælum og godsejer Hasselbalch. Som udvalgets sekretær antoges – for en beskeden gage, da han samtidig var ansat andetsteds – dr. Mogens Plum, der i flere år havde studeret kvægavls- og arvelighedsforhold ved amerikanske universiteter. Den første opgave, udvalget tog sig på, var en undersøgelse over elitebesætningers dannelse inden for malkekvæg med henblik på de anvendte avlsmetoder og deres virkning [10]. Resultatet af undersøgelsen publiceredes i »Tidsskrift for Landøkonomi« i 1937, og undersøgelsen viste, at en faktor, der havde afgørende indflydelse på, hvilke køer der skulle føre besætningen videre, var alderen, og at ydelsesmæssige hensyn ikke var bestemmende. Med hensyn til ydelsen havde der ikke kunnet påvises forskel mellem døtre af indavlede og ikke indavlede tyre, ligesom der heller ikke havde kunnet påvises forskel i avlssikkerheden, hvad angik fedtprocent [11]. Samme år offentliggjordes endnu en af dr. Plum forfattet artikel omhandlende nogle avlsresultaters virkning og anvendelse [12].

Undersøgelsen over avlsmetoderne og deres virkning var, hvad der kom ud af udvalgets arbejde, skønt der med megen energi de følgende år blev taget fat på adskillige opgaver. Således foretoges en undersøgelse over frugtbarheds- og forplantningsforholdene i Kollekollebesætningen, og en afkomsundersøgelse af en fjerkræbesætning, der stilledes til rådighed af Statens Fjerkræudvalg, påbegyndtes. Endelig gennemførtes en undersøgelse over, i hvor høj grad laktationskurvens forløb var arveligt bestemt.

Ved generalforsamlingen i 1939 hørte man for sidste gang om de foretagne undersøgelser, og en endelig beretning herom lovedes snarest udfærdiget [13]. Allerede på et præsidiemøde medio januar 1940 toges sagen op til drøftelse, idet dr. Plum havde ladet arbejdet hvile siden generalforsamlingen. Det må antages, at præsidiet har været af den opfattelse, at man næppe måtte vente en afsluttende beretning fra dr. Plum, der var optaget af anden virksomhed, for man pålagde sekretæren at søge kontakt med dr. Plum. Samtidig havde

man allerede en evt. afløser, der skulle være egnet til at videreføre arbejdet, i tankerne [14]. Tanken om at finde en afløser blev imidlertid ikke fulgt op, og skønt i hvert fald selskabets sekretær, Axel Nielsen, var af den opfattelse, at en beretning ikke skulle ventes [15], skulle det vare to år, inden man opgav håbet. I en redegørelse til udvalgets medlemmer henstilledes, at udvalget ophævedes, idet det indsamlede talmateriale måtte anses for uden værdi for en afløser. Udvalget ophævedes dog ikke [16], idet man overlod en del materiale, som Plum havde samlet til en påbegyndt undersøgelse over lamme kalves optræden i enkelte besætninger [17], til daværende konsulent Jens Nielsen, der arbejdede med en undersøgelse over samme emne [18], et arbejde, hvis resultat forelå som disputats i 1950 [19].

Det må beklages, at det udmærkede udvalgsarbejde, der sattes i gang af selskabet, fik så små resultater. Tilsyneladende var de mål, udvalget satte sig, blevet nået, ved at undersøgelserne blev foretaget, men alene mangel på tid hindrede dr. Plum i at foretage det endelige arbejde, at nedfælde resultaterne i en afhandling, der ville have kunnet komme en større kreds til gode. Resultaterne kom ikke til at stå i rimeligt forhold til det udførte arbejde.

Det klimatologiske udvalg

I februar 1933 holdt direktør D. la Cour, Meteorologisk Institut, ved det årlige konsulentmøde et foredrag om Meteorologisk Instituts vejrtjeneste. Foredraget sluttede med en diskussion, hvorunder forstander N. Esbjerg og statskonsulent K. Hansen henstillede til selskabet at tage spørgsmålet om iværksættelse af jordbrugsmeteorologiske og -fænologiske undersøgelser op til overvejelse. Selskabet tog sig gerne denne opgave på, og et foreløbigt udvalg bestående af direktør la Cour, forstander Esbjerg og statskonsulent K. Hansen nedsattes med den opgave nærmere at overveje problemerne. Det nedsatte udvalg arbejdede hurtigt og kunne allerede i juli samme år afgive en betænkning. Heri anbefaledes det selskabet at tage sagen op og siden, når den var bragt over begyndelsesstadet, at overgive den til andre, når tiden dertil var moden, en fremgangsmåde, selskabet så ofte før havde anvendt. På bestyrelsens møde i oktober godkendtes, at selskabet tog problemerne op [20], og et udvalg nedsattes, hvorved det foreløbige udvalg suppleredes med professorerne K. A. Bondorff og R. W. Marke. Statskonsulent K. Hansen afløstes i 1935 af godsejer Hasselbalch. I overensstemmelse med det foreløbige udvalgs betænkning indledtes arbejdet med en drøftelse på et møde, hvortil der var indbudt repræsentanter fra o. 40 organisationer og institutioner. På mødet drøftedes de opgaver, der af det nedsatte udvalg var foreslået taget op: 1. Udgivelse

af en bog om jordbrugsklimatologi. 2. Bearbejdelse af foreliggende meteorologiske observationer med henblik på jordbrugets interesse. 3. Iværksættelse af jordbrugsklimatologiske undersøgelser. 4. Udsættelse af en prisopgave om vejrtjenestens betydning for jordbruget. Interessen samlede sig på mødet om en udskrivelse af en prisopgave samt om en undersøgelse af vejrforholdenes indflydelse på høstudbyttet. Selskabet fulgte disse henstillinger og udskrev i juli 1934 en prisopgave om »De meteorologiske radiomeldingers betydning og udnyttelse inden for jordbruget« med en præmie på 500 kr. [21]. Da fristen udløb med året 1935, var der imidlertid kun indløbet en enkelt besvarelse, der var af en sådan karakter, at den fandtes uegnet til offentliggørelse.

Undersøgelsen over sammenhængen mellem vejrforhold og høstudbytte gennemførtes af afdelingsbestyrer R. K. Kristensen, Lyngby, og resultatet blev to afhandlinger, der publiceredes i »Tidsskrift for Planteavl« [22]. Undersøgelserne byggede på en forsøgsrække, der var foretaget på Askov Forsøgsstation i årene 1894–1922, og hvorfra forelå nøjagtige oplysninger om afgrødernes størrelse og nedbør.

Udvalgets arbejde omfattede endnu et område, idet man på statens forsøgsstationer fra 1936 indledte en række målinger af jordtemperaturen i 10 og 20 cm. dybde, dels under renholdt jord, dels under klippet græs. Tanken med disse undersøgelser var at øge kendskabet til betingelserne for plantevæksten under forskellige vejrforhold, på forskellig jordbund og på forskelligt skrånende terræn. Meteorologisk Institut stillede termometre til rådighed, og selskabet sørgede for, at målingerne udførtes, og at materialet indsamledes til senere bearbejdelse. Målingerne udførtes en årrække, men grundet på vanskelighederne ved at skaffe nye termometre under krigen kunne arbejdet ikke fortsættes kontinuerligt på nær alle stationerne. Noget resultat fik udvalget således ikke ud af disse bestræbelser, og i 1959 afgav man materialet i delvis bearbejdet stand til Dansk Jordbrugs Klimatologiske Komité [23].

Udvalgets arbejde sluttede ved dets ophævelse i 1944, efter at der i 1939 havde været tanker fremme om, at man kunne tænke sig at tage opgaver op som f. ex. metoder til måling af planters klima og foruden kvantitative også kvalitative afgrødebestemmelser, f. ex. proteinindhold i byg under vekslende klimatiske forhold [24]. Der kom dog ikke noget arbejde i gang.

Det kan undre, at de to senest nævnte udvalg fik den skæbne, at skønt meget og udmærket arbejde var lagt for dagen, så begynder fra et vist tidspunkt arbejdet at aftage og interessen at smuldre bort, hvorefter udvalget afgår ved en stille død. Der må antages at være flere medvirkende årsager hertil. Det er helt givet, at selskabets to nye arbejder, brevskole og forlag, i den

grad har tiltrukket sig opmærksomheden og i den grad har lagt beslag på selskabets kræfter arbejdsmæssigt såvel som økonomisk, at udvalgsarbejdet er blevet stillet helt i skyggen. En anden del af forklaringen må sandsynligvis findes i, at de nævnte udvalg nødvendigvis måtte strække sig over en årrække, og i løbet af denne er initiativtagerne, der samtidig var de drivende kræfter i arbejdet, afgået ved døden. De drivende kræfter i det avlsbiologiske udvalg var professor Frederiksen og forstander Bredkjær, og det viser sig, at ved professor Frederiksens død går arbejdet i stå for en tid, og ved forstander Bredkjærs død ophørte det helt. Det kan ikke udelukkes, at det mere skyldes, at sjælen bag arbejdet forsvandt med Bredkjærs død, end at den, der på et givet tidspunkt arbejdede med stoffet, blev optaget af virksomhed til anden side.

Det samme forhold gør sig gældende med hensyn til det klimatologiske udvalg. De to initiativtagere var statskonsulent K. Hansen, der var udvalgets formand indtil 1925, hvor han trak sig tilbage, og den anden initiativtager var Niels Esbjerg, der afgik ved døden i 1942, og kun to år efter opløstes udvalget.

Det er dog ikke alle udvalgsarbejderne, der er endt uden resultat. Forskellige af selskabets udvalg har kunnet opvise pæne resultater af det foretagne arbejde.

Udvalget vedrørende drifts- og erhvervsøkonomiske undersøgelser

Initiativet til nedsættelse af dette udvalg kom fra proprietær Damsgaard-Sørensen, Hareskovgård, der ønskede en undersøgelse af landbrugets økonomiske problemer. Undersøgelsen skulle tage længst muligt sigte ud i fremtiden, fordi staten og de øvrige landbrugsorganisationer var beskæftiget med løsningen af de øjeblikkelige vanskeligheder, landbruget stod over for. Det, Damsgaard-Sørensen havde tænkt på med sin henvendelse, var den situation, landbruget på daværende tidspunkt var stillet i. Der var sket et brud med den linie, man hidtil havde fulgt; en stadig forøgelse af produktionen var blevet afløst af den produktionsindskrænkning og produktionsfordeling, der efter 1931 indførtes med de såkaldte »ordninger«. Spørgsmål om driftsfinansiering og evt. specialisering af landbrugsproduktionen var emner, som det kunne ønskes, at selskabet tog op til undersøgelse.

Damsgaard-Sørensens henvendelse blev genstand for livlig diskussion på bestyrelsesmødet i oktober 1933. Man bifaldt tanken om at lade foretage undersøgelser af nævnte art [25], og et udvalg nedsattes bestående af proprietær Damsgaard-Sørensen, proprietær Åge Nicolaisen, forstander H. J. Rasmussen, professor O. H. Larsen, godsejer K. Langkilde, forpagter Sonne, forpagter Aug.

Bech og landstingsmand H. Hauch, hvortil senere kom hofjægermester Lüttichau. Prop. Nicolaisen og landstingsmand H. Hauch afløstes året efter af proprietær K. Røhr Lauritzen og godsejer Hasselbalch. Som udvalgets sekretær antoges daværende landbrugslærer Axel Nielsen, selskabets senere mangeårige sekretær. På en række møder i slutningen af 1933 og i begyndelsen af 1934 opstillede udvalget en række punkter, over hvilke man fandt, at det stående udvalg skulle foretage sine undersøgelser. Programmet byggede på et af forstander Rasmussen i detailler opstillet forslag. Arbejdsprogrammet omfattede ni hovedafsnit [26], af hvilke de otte gav anledning til fem »beretninger«, der offentliggjordes i »Tidsskrift for Landøkonomi« i årene 1934–37. I den første beretning behandledes Danmarks forbrug og avl af korn, kraft- og grovfoderstoffer [27], og få måneder efter fulgte den næste beretning, der behandlede emnet: produktion og anvendelse af dyriske produkter [28]. Begge beretninger byggede væsentlig på statistisk materiale fra årene 1929–33. Udvalgets tredje betænkning gav en oversigt over 11 forskellige industri- og handelsafgrødegruppers areal og høstudbytte i de senest forløbne 5 år til belysning af, hvorvidt en arealudvidelse under de gældende dyrknings-, pris- og afsætningsforhold ville være gennemførlig. Beretningen tog ikke stilling til spørgsmålet om tab eller gevinst ved en sådan omlægning. Beretningen konkluderede, at udvidelsesmuligheder ikke syntes at være til stede [29]. Udvalgets fjerde beretning kom op under jul 1935 og omhandlede dels kvægbrugets økonomiske stilling i tiden fra 1. verdenskrig indtil udgivelsen, dels årsagen til tilbagegangen i rentabiliteten og dels, hvorvidt denne kunne bedres ved indskrænkning af bestanden med heraf følgende virkning for græsfoderarealets størrelse og anvendelse. Undersøgelsen viste, at en 10 %'s reduktion af kvægbestanden ikke betød nogen væsentlig fordel, et resultat, der næppe overraskede. Det væsentligste i undersøgelsen var en vurdering af værdiforholdet mellem de proteinrige og de proteinfattige grovfodermidler. Det var udvalgets opfattelse, at totalunderskuddet kunne reduceres ved en reduktion af besætningen – trods øget underskud pr. dyr – og at dette underskud kunne reduceres yderligere, hvis en tilpasning af grovfoderarealet fandt sted, således at der pr. arealenhed dyrkedes færre, men mere proteinrige foderenheder [30]. Maj 1937 kom den sidste af udvalgets beretninger omhandlende ændringer i grovfoderarealets procentiske sammensætning, en undersøgelse, der var en naturlig følge af de i fjerde beretning foretagne vurderinger. Undersøgelsen, der foretoges ud fra en driftsøkonomisk synsvinkel, viste, at en indskrænkning af besætningen kombineret med en 20–25 % indskrænkning af foderroearealet og en tilsvarende udvidelse af græsmarksarealet ikke ville være en økonomisk fordel for brug af en størrelse på op til 35 ha. For brug på 35–70 ha ville den være uden betyd-

ning, og kun for gruppen 100–175 ha var der et lille udslag til gunst for en omlægning [31].

Om den sidste beretning, der havde kostet det største arbejde, må anføres, at den allerede ved sin fremkomst måtte anses for at være af mindre værdi for det større landbrug, da de bedrede pris- og afsætningsforhold for mejeriprodukter og kreaturer gjorde det mindre sandsynligt, at der fortsat kunne regnes med en bedring af økonomien ved en ekstensivering af driften.

Det niende og sidste punkt på den opstillede liste omfattede markeds- og konjunkturspørgsmål, men det blev opgivet at forfølge denne opgave, som man fandt snarere skulle løses af Landbrugsrådet end af Landhusholdningsselskabet. En undersøgelse af konjunkturernes indflydelse på landbrugets rentabilitet mentes kun at være af teoretisk interesse [32]. Når man, til trods for at dette punkt havde stået uantastet i fire år på den opstillede liste, afstod fra at give sig i kast med opgaven, må årsagen nok snarere ses i, at de allerede foretagne undersøgelser havde været meget store og arbejdskrævende. Det sidste punkt ville imidlertid kræve en meget større indsats, arbejdsmæssigt såvel som økonomisk, så det ville være i overkanten af, hvad selskabet kunne magte.

De erhvervs- og driftsøkonomiske undersøgelser må nok anses for at være de smukkeste resultater, noget udvalgsarbejde har kunnet fremvise i de senest forløbne 50 år.

Udvalget vedrørende opførelse af ajle- og ensilagebeholdere

På initiativ af den i 1937 nedsatte produktions- og råstofkommission gennemførtes i 1939 en lov, der for at nedbringe udgifterne til import af udenlandsk kunstgødning og for at bedre landbrugsejendommenes driftsøkonomi bemyndigedes landbrugsministeren til at anvende op til 10 mill. kr. som rentefri lån til opførelse af nye ajlebeholdere og møddingsteder og til istandsættelse af de med ajlebeholderen fra stalden forbundne afløb [33].

På Landhusholdningsselskabets bestyrelsesmøde i oktober s. a. udtalte gårdejer Bertel Bjerre, Guldager, det ønske, at selskabet lod udarbejde en vejledning til brug for alle dem, der det følgende år skulle bygge ajlebeholdere [34]. Sagen havde bestyrelsens beherskede interesse, og det overlodes til præsidiet at foretage det fornødne. Et udvalg nedsattes bestående af gårdejer Bertel Bjerre, gårdejer Karl Jensen, Bækkegård, arkitekt Marius Pedersen, hofjægermester Chr. Lüttichau, godsejer Hasselbalch, arkitekt P. Gøtzsche, civilingeniør, dr. techn. E. V. Meyer, professor E. Suenson og arkitekt C. O. Gjerløv-Knudsen. Udvalget suppleredes siden med civilingeniør P. Kerrn-Jespersen og daværende forsøgsleder V. Steensberg.

Udvalget samledes første gang i november måned, og et underudvalg bestående af civilingeniør Meyer, arkitekt Mar. Pedersen og professor Suenson fik til opgave at undersøge, hvilke materialer der måtte anses for bedst egnede til opførelse af ajlebeholdere [35]. Arbejdsudvalget kunne allerede i februar det følgende år afgive en foreløbig betænkning, men arbejdet indstilledes indtil videre, dels af økonomiske årsager – man kunne vanskeligt afse midler til at lade tegninger og beregninger udføre – dels og endnu mere fordi man fandt en vejledning i opførelse af ensilagebeholdere, et område med forholdsvis få erfaringer, mere påkrævet. Landbrugsministeren var netop blevet bemyndiget til at anvende op til 5 mill. kroner som rentefrie lån til opførelse af støbte eller murede ensilagebeholdere [36]. Det nedsatte underudvalg suppleredes med civilingeniør Kerrn-Jespersen og forstander Steensberg, og allerede i juni 1940 kunne man afgive endelig betænkning, der indeholdt planer og tegninger til 6 forskellige grundtyper ensilagebeholdere. Dertil kom beretninger over materialemængder og en anvisning på arbejdets praktiske gennemførelse. Der rejstes en del kritik af vejledningen, fordi de angivne typer ansås for at være for dyre [37]. Også inden for udvalget var man klar over, at de anviste løsninger var for dyre. Når man ikke beskæftigede sig med træsiloer, som udvalget fandt særdeles egnede, skyldtes det, at der efter loven ikke kunne ydes tilskud hertil [38].

Da arbejdet med vejledningen i opførelse af ensilagebeholdere var afsluttet, tog man atter fat på arbejdet med ajlebeholderne. Efter udarbejdelse af tegninger og plancher over forskellige typer ajlebeholdere, kunne udvalget ophæves. Vejledningen udsendtes i juni 1941, kun kort tid efter, at landbrugsministeren var blevet bemyndiget til at anvende op til 10 mill. kr. yderligere som rentefrie lån til opførelse af ajlebeholdere [39].

Halmfyringsudvalget

Landhusholdningsselskabet har i løbet af 1950'erne ladet to meget kostbare undersøgelser foretage. I 1952 henledte Teknologisk Institut selskabets opmærksomhed på spørgsmålet om, hvorvidt overskudshalmen kunne anvendes til opvarmning af bygninger. Selskabet nedsatte samme år i fællesskab med Teknologisk Institut et udvalg bestående af professor Axel Pedersen (fmd. til 1957), forstander N. Dyrbye, overingeniør Knud Hansen, godsejer Chr. Selchau Hansen (fmd. siden 1957), konsulent Chr. Moth Bundgård, 1955 afløst af konsulent Ole Thøgersen, civilingeniør J. Helm Petersen, 1955 afløst af civilingeniør E. Eckert, overingeniør O. Juel Jørgensen og med Axel Nielsen som udvalgets sekretær, 1953 afløst af H. Wraae-Jensen. Udvalgsarbejdet kom

først rigtig i gang i 1954, da der bevilgedes et beløb på 70.000 kr. af Marshallpengene til undersøgelsernes gennemførelse. Der gennemførtes en række fyringsforsøg både med magasin- og stokerfyr og foretoges beregninger over udgifterne ved bjærgning af halmen og ved fyring. I 1960 kunne udvalget afgive betænkning, af hvilken det fremgik, at der for samfundet ville kunne spares 50 mill. kr. årligt, såfremt al overskudshalmen anvendtes, men at der for den enkelte landmand ikke ville blive tale om besparelse, med mindre der sås bort fra, hvad det kostede at samle halmen [40].

Genraffineringsudvalget

På et præsidiemøde i 1952 besluttedes det at lade en undersøgelse iværksætte til nøjere bestemmelse af genraffineret olies egnethed, idet man var af den opfattelse, at landmændene stillede sig skeptiske over for brugen af genraffineret olie. Der indsendtes samme år andragende til landbrugsministeriet om at få stillet et beløb på 15.000 kr. til rådighed [41], og i maj 1954 modtog selskabet bekræftende svar. Selskabet lod nedsætte et udvalg bestående af afdelingsingeniørerne P. Bang og Johs. Flems, Teknologisk Institut, kammerherre Lüttichau (fmd.), proprietær H. J. Petersen, Christiansminde, professor, dr. P. Søltoft og med H. Wraae-Jensen som udvalgets sekretær. Undersøgelserne gennemførtes væsentligst i form af litteraturstudier, men også i mindre omfang i form af analyser. Arbejdet mundede ud i en betænkning, der udfærdigedes i 1956, men som underkastedes en fornyet kritisk gennemgang og først forelå færdig i 1958. Undersøgelserne havde vist, at der intet var til hinder for at anvende genraffineret olie, når blot genraffineringen var blevet foretaget på genraffineringsanstalter, der rådede over tilstrækkelig erfarent personale, men samtidig viste undersøgelsen, at kun de landmænd, der ville være i stand til at opsamle en eller flere tønder spildolie, ville kunne udnytte genraffinering med fordel [42].

IX. Forskellige sager

Statskonsulenttjenestens afvikling

Den med Landhusholdningsselskabets medvirken iværksatte statskonsulenttjeneste har været under afvikling gennem de sidste 50 år. Statskonsulentvirksomheden kom i faste rammer i årene efter 1888, og selskabet forestod den faglige ledelse og uddannelsen, medens den øverste ledelse beroede hos indenrigsministeriet – senere i landbrugsministeriet. Statskonsulenttjenesten må nok an-

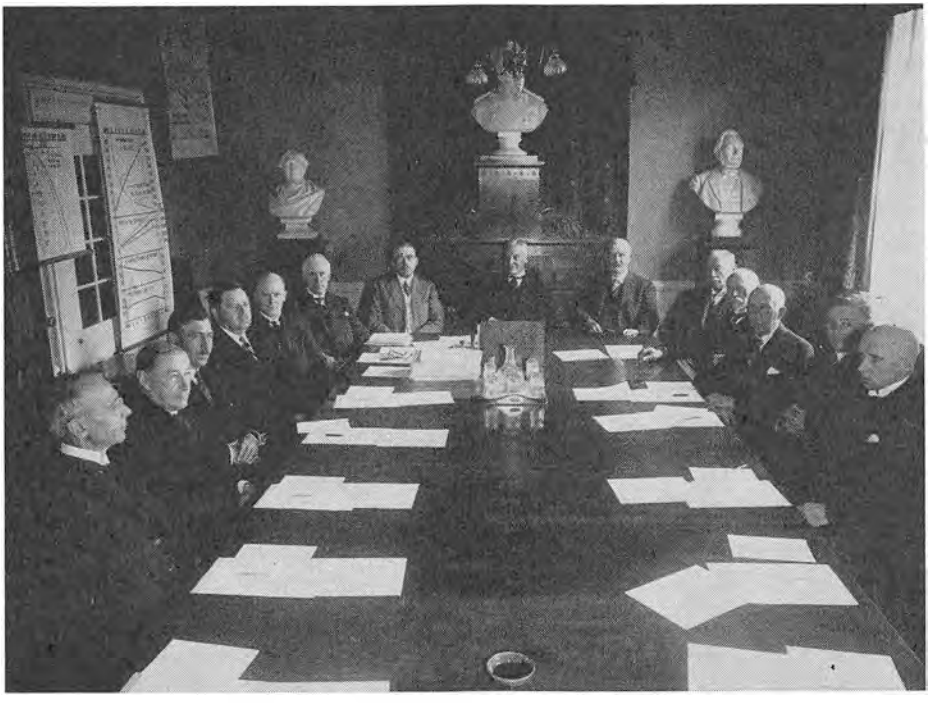

Møde med statskonsulenterne 30. august 1933.

Fra venstre docent N. Balle (konsulent i kraftmaskiner og faste installationer), dyrlæge Aug. Kjær, Århus (konsulent i hesteavl, svære heste), dyrlæge Alfred L. Søndergaard, Holte (konsulent i hesteavl, lettere heste), docent Anton Christensen (konsulent i maskinbrug), forstander N. Bredkjær, kasserer H. M. Knudsen, professor Lars Frederiksen, forpagter Chr. Sonne, godsejer P. Olufsen, Quistrup, kammerherre N. Juel, Mejlgaard, landbrugskandidat K. Hansen, Lyngby (konsulent i plantekultur, øerne), N. Hørlyck (mejerikonsulent for Århus, Randers og Viborg amter samt Samsø), landbrugskandidat N. Tholstrup Pedersen (mejerikonsulent for Hjørring, Ålborg og Thisted amter), landbrugskandidat Chr. H. Ibsen (mejerikonsulent for Sjælland, Lolland-Falster, Bornholm m. v.).

Foto i Landhusholdningsselskabet.

ses for at have været et overgangsfænomen, der indledte en effektiv konsulenttjeneste baseret på lokalforeningers konsulenter. Da denne konsulenttjeneste var vel etableret, bortfaldt behovet for statskonsulenter, og stillingerne genbesattes i flere tilfælde ikke ved de først ansatte statskonsulenters død eller fratræden. Ved udgangen af 1918 havde Landhusholdningsselskabet 12 statskonsulenter under sig, i 1959 afgik den sidste statskonsulent, der var undergivet selskabets ledelse. Af statskonuslenterne havde størsteparten trukket sig tilbage eller var afgået ved døden, men den administrative ledelse af statskonsulenterne i mejeribrug blev i 1942 frataget selskabet og overflyttet til Mejeriernes Fællesorganisation [1].

Selskabets arbejde falder smukt i tråd med mange andre af de opgaver, som det gennem tiden har taget op, forstået på den måde, at selskabet har

taget initiativet og iværksat et arbejde for sidenhen, når arbejdet kunne bestrides af andre, at aftrappe arbejdet eller helt at overføre det til andre organisationer.

Det landøkonomiske rejsebureau

Det landøkonomiske rejsebureau blev oprettet i 1912 på initiativ af Foreningen af danske Landbrugskandidater og efter henstilling fra et udvalg med repræsentanter fra adskillige foreninger [2]. Den daglige drift og udgifterne i forbindelse hermed varetoges af selskabet, der opretholdt bureauet under selvstændig ledelse, indtil 1921 af Ib Windfeld, der afløstes af Niels Siggård. Bureauets arbejde bestod i tilrettelæggelse af selskabsrejser for danske såvel som udlændinge samt af studierejser for danske landvæsenselever, der anbragtes i udenlandske lærepladser. Man beskæftigede sig også med at anbringe udenlandske unge som landvæsenselever på danske landbrug.

Efter at der var udført et stort arbejde med forlængelse af opholdstilladelse og omflytning af de landvæsenselever, der på grund af krigen strandede i Danmark, aftog bureauets arbejde stærkt i krigsårene. Efter krigen, da arbejdet atter begyndte at komme i gang igen, mente selskabet, at tiden var moden til en omordning af rejsebureauet, der ikke mere havde en tilfredsstillende placering, efter at selskabet var rykket ind i egen bygning. Bureauet mentes i øvrigt ikke at yde en tilrettelægning, selskabet kunne være tilfreds med [3]. Forhandlinger førtes med husmands- og landboforeningerne og resulterede i, at landboforeningerne stillede kontor til rådighed. Landboforeningernes sekretær forestod det daglige arbejde, men alle tre parter stillede sig bag rejsebureauet som økonomiske garanter. Rejsebureauet skiftede adresse pr. 1. april 1946, og dets tidligere leder, Niels Siggård, tilbød man at forestå arbejdet med en landbrugsbibliografi.

Arbejdet efter krigen har mest taget sigte på at anbringe danske og udlændinge i lærerige pladser i udlandet; men også med tilrettelæggelse af rejser i udland og indland arbejdes der.

Prisopgaver

Lige fra selskabets første leveår har udskrivelsen af prisopgaver været en af de veje, selskabet er gået, når et problem ønskedes belyst. De første år udsattes et væld af prisopgaver; senere indskrænkedes antallet, men selskabet opgav på intet tidspunkt denne form for arbejde. Også i dette århundrede har selskabet udsat adskillige prisopgaver, især i perioden op til 1940, hvorefter der

kom et spring op til 1955, og de to seneste prisopgaver skriver sig fra 1962 og 1966. Interessen for prisopgaverne har været af vekslende intensitet, og kvaliteten af de indkomne besvarelser af forskellig lødighed. Således har mere end 25 % af besvarelserne været af en kvalitet, som efter de nedsatte udvalgs opfattelse gjorde dem uegnede til offentliggørelse. De to senest udsatte opgaver har krævet redegørelser for betydelig større emner, end de opgaver, der udsattes i perioden op til 1940, og præmierne er hævet tilsvarende og udgjorde ved hver af de to senest udsatte prisopgaver 25.000 kr. [4].

X. Fra lejemål til eget hus

Indtil 1884 havde Landhusholdningsselskabet til huse i Prinsens Palæ – nu Nationalmuseet – hvor der stilledes gratis lokaler til rådighed [1]. Efter at Christiansborg i 1884 var brændt for anden gang, måtte selskabet, grundet på frygten for, at en lignende katastrofe skulle overgå det gamle palæ, fraflytte disse lokaler. Man fik dog fortsat tilladelse til at anvende mødesalen, hvor selskabet helt op til i dag har afholdt sine foredrag og generalforsamlinger. I tiden indtil 1903 havde selskabet til huse i den Ankerske gård - Ved Stranden 14. Her blev pladsen dog for trang, hvorfor man i 1903 flyttede til nye lokaler i den af forsikringsselskabet »Danmark« nyopførte bygning på Vestre Boulevard – den nuværende H. C. Andersens Boulevard – hvor man i en årrække havde til huse. Da der ikke længere stilledes gratis lokaler til rådighed, ydedes i stedet et tilskud til huslejen, men dette tilskud udbetaltes sidste gang i finansåret 1911–1912, hvorefter statstilskuddet bortfaldt som et led i regeringens sparebestræbelser.

Tanken om at rejse egen bygning havde man arbejdet med, siden dette spørgsmål var blevet fremdraget første gang på generalforsamlingen i 1881. Selskabet måtte dog af økonomiske årsager vige tilbage for et sådant skridt, men tanken blev ingensinde skrinlagt. Yderligere blev der pustet liv i sagen, da gehejmekonferensråd E. Tesdorpf i 1885 markerede sin 25-års dag som selskabets præsident ved at skænke 10.000 kr. som en begyndelse til en byggefond. Denne gave blev snart efter forøget med 3.000 kr., skænket af andre af selskabets medlemmer. En påtænkt opfordring til medlemmerne om at yde bidrag til fonden blev skrinlagt på grund af de for landbruget dårlige tider, men flere gange undersøgtes mulighederne for at bygge eller erhverve egen bygning [2]. Hver gang måtte man dog opgive at føre planerne ud i livet på grund af manglende midler [3].

Lokaleproblemerne fik selskabet atter ind på livet fra 1927, idet forsikrings-

selskabet »Danmark« bebudede en klækkelig forhøjelse af lejen. Inden noget endeligt beløb fastsattes, var man dog rede til en forhandling [4]. Under en sådan forhandling, der fra selskabets side førtes af kammerherre Juel, bebudedes en huslejeforhøjelse til 12.000 kr. fra den daværende på 4.300 kr. Dette beløb havde været uændret, siden selskabet flyttede ind. Hertil kom 1075 kr. til ekstra brændselsudgifter. »Danmark« ville dog formodentlig kunne acceptere et tilbud på 10.000 kr. [5]. Den kraftige forhøjelse havde formentlig to årsager. For det første var det en ajourføring af huslejen, for det andet har forhøjelsen formentlig haft til hensigt at bringe selskabet ind på tanken om at finde andre egnede og billigere lokaler, da forsikringsselskabet efterhånden var kommet i bekneb for plads. Til støtte for den sidste antagelse taler, at selskabet i maj 1928 fik tilbud om en huslejenedsættelse på 2.000 kr., hvis man var villig til at overlade forsikringsselskabet 2/3 af den mødesal, der var indbefattet i Landhusholdningsselskabets lejemål. Imidlertid indtraf den for selskabet gunstige situation, at Statens Planteavlsudvalg, der havde lejet to værelser af Landhusholdningsselskabet, opsagde disse [6]. Herved kunne der træffes aftale med forsikringsselskabet om, at man kunne opnå en huslejenedsættelse til 5.000 kr. + 6–700 kr. i varmebidrag. Forsikringsselskabet skulle overlades hele mødesalen + et værelse mod samtidig at omdanne de af Statens Planteavlsudvalg hidtil anvendte to værelser til et mødeværelse. De større møder kunne afholdes i »Danmark«s mødesal. »Danmark« garanterede endvidere selskabet, at det ikke ville blive opsagt de følgende fire år, og at der inden for dette tidsrum ikke ville blive tale om yderligere lejeforhøjelser [7].

Fra Landhusholdningsselskabets side indstillede man sig på, at lejemålet sandsynligvis ikke kunne påregnes at vare ud over 31. oktober 1932. I en skrivelse af 31. oktober 1931 indløb da også en opsigelse af selskabet, der skulle fraflytte pr. 31. oktober 1932 [8]. Kort forinden havde selskabet imidlertid sat sig i bevægelse for at finde andre egnede lokaler. Det skete ved en henvendelse til Landbrugsministeriet, idet man henviste til tidligere tiders ordninger med frie lokaler indtil 1884 og med huslejegodtgørelse indtil 1912. At Landhusholdningsselskabet ikke på indeværende tidspunkt kunne få huslejegodtgørelse, indså man til fulde. Med henvisning til det igangværende arbejde med at reorganisere selskabet og til, at muligheden for at rejse egen bygning nu mentes at være til stede, ansøgtes ministeriet om at stille en grund på en Landbohøjskolen tilhørende mark vederlagsfrit til Landhusholdningsselskabets disposition. Man mente at have god grund til at antage, at Landbohøjskolen ville stille sig velvilligt over for andragendet [9]. Når man havde den forventning, må det givetvis føres tilbage til sjælen bag hele projektet, professor Lars Frederiksen, der må formodes at have orienteret sig om Landbohøjskolens stilling til sagen. På

Fra kontoret på Vestre Boulevard før 1915.

Til venstre ved telefonen H. C. Larsen, der 1895–1915 var selskabets kasserer. Larsen blev 1916 kontorchef ved Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur.

Foto i Landhusholdningsselskabet.

det følgende bestyrelsesmøde i december 1931 forelagdes planen, der opnåede godkendelse, dog med den klausul, at bestyrelsesrådet skulle indkaldes og godkende planen, inden byggeriet sattes i gang [10].

På præsidiemødet 17. december havde professor Frederiksen givet meddelelse om, at han havde talt med landbrugsministeren. Denne havde sendt andragendet til udtalelse på Landbohøjskolen, der havde stillet sig velvilligt imødekommende, således som det var forudset [11].

Byggeriet havde man tænkt sig finansieret ved hjælp af byggefonden og det Tesdorpfske legat, der var den del af byggefonden, som selskabets daværende præsident, gehejmekonferensråd E. Tesdorpf, havde indbetalt. I 1925 havde Fr. og Ad. Tesdorpf stillet beløbet til selskabets disposition som et selvstændigt legat, når kapitalen havde rundet 20.000 kr., hvad den gjorde i finansåret 1926–27. Yderligere mente man at kunne disponere over 10.000 kr. af den sammensparede kassebeholdning samt over reservefonden, der dog ifølge lovenes paragraf 15 atter skulle tilvejebringes de følgende år [12]. Til at opføre en bygning, hvilket man anslog ville koste 80–100.000 kr., disponerede man

over ca. 50.000 kr. Dette beløb fordelte sig med 20.000 kr. fra det Tesdorpfske legat, 5.000 kr. fra byggefonden samt 15.000 kr., der udgjordes af reservefonden. Hertil kom de 10.000 kr. af den sammensparede kassebeholdning. Nødvendigvis måtte boligsagen forelægges for generalforsamlingen på dennes møde i december, idet det i overvejelserne indgik at anvende reservefonden, hvortil krævedes generalforsamlingens samtykke ifølge lovens paragraf 15. På generalforsamlingen forelagdes andragendet af professor Frederiksen, der støttedes varmt af forpagter Sonne, og vedtagelsen voldte ingen vanskeligheder [13].

Fra Landbrugsministeriet kom der positivt svar i begyndelsen af januar måned 1932, at der, efter brevveksling med Landbohøjskolen og under forudsætning af lovgivningsmagtens approbation, kunne stilles selskabet leje af en passende grund i udsigt for et tidsrum af 99 år og til en årlig leje af 5% af grundværdien. Selskabet måtte endvidere påtage sig hegnspligt, betale udstykning og lejekontrakt samt afholde alle skatter og udgifter til det offentlige [14]. Efter at professor Frederiksen havde haft en forhandling med Landbohøjskolen om grundens placering, og efter at have fået oplyst, til hvilken pris jorden vurderedes (22 kr./m^2), indgik selskabet i en skrivelse af 16. februar til Landbrugsministeriet på de af ministeriet stillede betingelser [15]. At man ikke kunne nå at rejse en bygning inden oktober flyttedag, stod selskabet helt klart, og en henvendelse fra den ene af selskabets præsidenter, godsejer P. Olufsen, til »Danmark«s direktion resulterede i, at forsikringsselskabet med sin sædvanlige velvillige indstilling forlængede lejemålet med et år til oktober 1933 [16].

Landbrugsministeriets hurtige og positive svar på selskabets andragende af 3. oktober 1931 gav anledning til optimisme, men sagen begyndte nu at trække i langdrag. Sagen blev sendt til Finansministeriet, hvorfra den returneredes til Landbrugsministeriet, der meddelte Landbohøjskolen, at man alligevel ikke så sig i stand til at imødekomme selskabets ansøgning, idet der var andre planer om evt. benyttelse af det Landbohøjskolen tilhørende areal. Samtidig udbad Landbrugsministeriet sig Landbohøjskolens udtalelse, som sagen måtte give anledning til [17]. Landbohøjskolen henviste til sine tidligere udtalelser, og da professor Frederiksen og forpagter Sonne opsøgte landbrugsministeren for at tale selskabets sag, stillede denne sig meget velvillig [18]. Ved bestyrelsesmødet i oktober 1932 var man endnu uden svar på selskabets skrivelse af 16. februar til trods for, at man flere gange havde rykket ministeriet for en afgørelse i sagen.

Foranlediget af den manglende afgørelse i sagen tog man op til overvejelse, om man evt. skulle købe sig en villa, hvori selskabet kunne indrette egnede lokaler. At man ikke valgte denne udvej, må sandsynligvis skyldes, at man havde

Landhusholdningsselskabets bygning på Rolighedsvej.
Foran statue af Edw. Tesdorpf.

fået et udkast til en bygning, man selv kunne opføre. Arkitekt Tyge Hvass havde henvendt sig til selskabet med en tegning, som han havde udført på eget initiativ. Denne plan havde professor Frederiksens interesse og vandt også forpagter Sonnes tilslutning [19]. Midlerne til bygningens opførelse – den ville koste ca. 120.000 kr. – mente professor Frederiksen kunne fremskaffes, hvis man anvendte den af forpagter Sonne stiftede arbejdsfond, der rådede over et beløb af netop denne størrelsesorden. Fra tanke var der ikke langt til handling. På bestyrelsesmødet, der på grund af de forestående lovændringer blev afholdt i juli måned, opnåede professor Frederiksen godkendelse af sine planer. Bestyrelsen godkendte, at arbejdsfondens midler anvendtes til opførelse af selskabets egen bygning, mod at denne anvendtes som pant for lånet af arbejdsfonden, som skulle forrentes med 5 % p. a. Tanken om eventuelt at erhverve andre egnede lokaler stilledes samtidig i bero [20].

Først den 2. januar 1933 kom det længe ventede svar fra Landbrugsministeriet, som godkendte lejemålet. Arbejdet med bygningen påbegyndtes den 21. marts samme år, og den 25. oktober havde man tilendebragt indflytningen

i de nye lokaler. Landhusholdningsselskabets nye bygning fremtræder med sin høje kælder og sine to etager med en yderst klædelig enkelthed. Det var selskabets ønske, at der skulle have været en kunstnerisk udsmykning af husets mødesal; men en ansøgning til Ny Carlsbergfondet om økonomisk støtte hertil blev mødt med afslag.

Et enkelt punkt i lejekontrakten kom til at volde selskabet bekymring, nemlig huslejen på 5 % af den grundværdi, hvortil vurderingsmyndighederne til enhver tid ansatte arealet [21]. De stærkt stigende grundpriser, som selskabet ikke havde kunnet forudse, betød en kraftig stigning i selskabets huslejeudgift, der ikke modsvaredes af en lige så stor stigning i indtægten fra de udlejede lokaler. Disse måtte ifølge lejekontraktens paragraf 3 kun udlejes til landøkonomiske institutioner, organisationer eller lignende, men ikke udnyttes forretningsmæssigt. Det lykkedes selskabet at opnå en favorabel ordning i 1948, idet den 5 % leje af den til enhver tid gældende vurdering afløstes af en 3½ % afgift af den på det tidspunkt værende vurdering [22].

XI. Landhusholdningsselskabets medlemmer

Medens selskabets medlemstal i en lang årrække – fra begyndelsen af 1890'erne – havde ligget konstant mellem 700 og 800, skete der i årene 1918–19 en betydelig tilgang, væsentligst forårsaget af assistent A. P. Jensens indsats [1], idet denne skaffede selskabet mere end 200 medlemmer. Formodentlig må stigningen også ses i forbindelse med, at der var mange penge blandt landmændene ved slutningen af 1. verdenskrig. Dette høje medlemstal formåede selskabet ikke at fastholde, men måtte se det reduceret til knap halvdelen i perioden, til de nye love trådte i kraft i 1934. Medlemstallet faldt fra 1099 ved generalforsamlingen i 1919 til 592 ved generalforsamlingen i 1933. Der må antages at have været flere årsager til dette fald. Det vil være rimeligt at pege på kontingentforhøjelsen fra 20 til 30 kr., der vedtoges endeligt ved generalforsamlingen i december 1920 [2]. Forhøjelsen varede ved til nedsættelsen, der fandt sted på bestyrelsens foranledning i 1927 [3], efter at det fra medlemsside på generalforsamlingen 1926 forgæves var søgt at få kontingentet nedsat [4]. Det forhøjede kontingent kunne tænkes at have medført en større afgang blandt de i 1918–19 optagne medlemmer, men forskellen mellem de nyoptagne og de gamle medlemmers frafald er så ringe, at noget sikkert ikke kan siges herom [5]. Derimod kan der næppe herske tvivl om, at det forhøjede kontingent har bremset tilgangen af medlemmer. Nogen sammenhæng mellem rentabiliteten i landbruget og til- og afgangen af medlemmer kan i øvrigt ellers ikke

spores. Antallet af det i årets løb optagne antal medlemmer er ganske tilfældigt. Det samme er tilfældet for slettede eller udmeldte medlemmer.

Fra selskabets side er der i denne periode kun en enkelt gang foretaget skridt til at få medlemstallet til at stige. I 1930 udsendtes til bestyrelsens medlemmer en opfordring til at foreslå medlemsemner [6]. Godt 50 medlemmer opnåedes ad denne vej, men kampagnen førtes uden større energi såvel fra bestyrelsens som fra selskabets side, formentlig ud fra den betragtning, at selskabets fremtid tegnede sig uvis. Fra det tidspunkt, selskabets nye love vedtoges, tog sagen en ny vending. En omfattende kampagne iværksattes i 1933 for at øge tilgangen af medlemmer. Selskabet udfærdigede en liste over ejere og driftsledere fortrinsvis på gårde med over 20 tdr. hartkorn, »fordi det altid vil være sådan, at det fortrinsvis er de større landmænd, der er knyttet til Selskabet« [7]. Når listen blev udfærdiget på dette grundlag, skyldtes det, at der på den foregående generalforsamling var blevet udtrykt ængstelse for, at de nye loves ikrafttræden ville medføre en reduktion af selskabets medlemmer blandt praktiske landmænd [8].

Den anvendte fremgangsmåde vandt dog ikke bestyrelsens godkendelse. Flere støttede proprietær Åge Nikolajsen, der fandt det uheldigt, om medlemmerne var lutter godsejere. Man ønskede ikke at sætte skel mellem de forskellige hartkorn, et skel, der ikke fandtes. I stedet foresloges og godkendtes, at bestyrelsesmedlemmer fra landets forskellige amter bragte emner i forslag, til hvem der burde rettes henvendelse. Som næste led i kampagnen ville man bede medlemmerne finde emner i deres omgangskreds. Som et tredje led påtænktes at rette henvendelse til andelsmejerier og landboforeninger, som endnu ikke var medlemmer, bl. a. med den motivering, at den »lille« landmand, der ikke kunne afse 20 kr. til kontingent, også burde have adgang til landøkonomiske skrifter [9]. Resultatet af henvendelsen efter de af bestyrelsens medlemmer udfærdigede amtslister udeblev ikke. Allerede inden årets udgang havde man fået mere end 175 positive svar. Der udgik henvendelse til ca. 800 adresser, af hvilke lidt over 25 % indmeldtes, hovedsagelig landmænd.

Knap havde man afsluttet den første hvervekampagne, førend man gik i gang med en ny. Denne gang var blikket ikke rettet mod landbrugets udøvere, men mod en kreds af erhvervsfolk, der arbejdede inden for erhvervsgrene, der havde tilknytning til landbruget. Tanken var forpagter August Bech's [10], og det var forpagter Bech, der var den drivende kraft bag denne kampagne. Tanken blev første gang fremsat på bestyrelsesmødet i oktober 1934 uden dér at finde genklang [11]. Spørgsmålet overlodes til præsidiets afgørelse, og på det følgende møde enedes præsidiet om, at man skulle lade forpagter Bech forhandle med repræsentanter for erhvervslivet for at finde ud af, til hvem en henven-

delse skulle ske [12]. Hermed synes sagen imidlertid at være stillet i bero. Der er næppe sket henvendelse til forpagter Bech, for denne forfulgte stædigt sin tanke, dels på bestyrelsesmødet i december [13], dels i en henvendelse til præsidiet. Da spørgsmålet toges op på et præsidiemøde, og der førtes en indgående drøftelse af problemet, nåede man kun til at svare forpagter Bech, at man fra præsidiets side fandt en udvidelse af medlemstallet ønskelig, og at man arbejdede med sagen [14], hvad man også, omend nødtvungent, gjorde. Først da spørgsmålet på bestyrelsesmødet i december 1935 atter havde været fremdraget, kom der skred i tingene. Hofjægermester Lüttichau og forpagter Bech skulle i fællesskab udarbejde en liste med navne, som skulle tilstilles bestyrelsens medlemmer, der så selv kunne føje yderligere navne på. I løbet af året 1936 fik man omsider udfærdiget en liste på 125 navne, til hvem der i 1937 blev rettet henvendelse. Af de adspurgte 123 svarede 35 positivt [15].

Det antal medlemmer, man i første omgang stilede imod, var 1.000. Dette tal nåede man omsider op på i 1940 efter en fornyet hvervekampagne, under hvilken der i tiden 24. 11. til 21. 12. 1939 udsendtes en opfordring til 828 landmænd. Resultatet af kampagnen blev som ved de to foregående, at godt 25 % af de adspurgte reagerede positivt. Med intervaller på få år er der siden gennemført flere kampagner, og på bestyrelsesmødet i oktober 1959 tog man konsekvensen heraf og besluttede, at agitation for at få medlemmer skulle finde sted hvert fjerde år [16].

Det, der fanger opmærksomheden, er, at det altid er bestyrelsen, der skal godkende medlemskandidater, forinden optagelse kan finde sted. Det sker ud fra den betragtning, at ansøgerne skal være værdige til at optages som medlemmer. Denne fremgangsmåde synes imidlertid ikke helt at have haft den tilsigtede virkning, idet det på bestyrelsesmødet i oktober 1954 kom frem, at selskabet gennem flere år havde tegnet medlemmer gennem forlagets salgschef, uden at bestyrelsen ved forelæggelsen af kandidaternes navne havde fundet anledning til at gribe ind, formodentlig fordi en række af de forelagte navne har været bestyrelsens medlemmer ubekendte. Der rejstes fra bestyrelsens side indvendinger mod denne fremgangsmåde, idet man fandt, at »det burde være en ære for folk at blive opfordret til at indtræde i Landhusholdningsselskabet« [17].

Det har for selskabet været et stadigt tilbagevendende problem at opretholde kontakten med den del af selskabets medlemmer, der ikke var bosiddende i eller omkring København. Generalforsamlingerne har kun været svagt besøgt, selv når spørgsmålet om lovændringer stod på dagsordenen. En række foredragsmøder, som selskabet hver vinter lod afholde, samlede »pinligt få tilhørere«, som det udtryktes på bestyrelsesmødet i december 1928 [18], hvorfor

man bad bestyrelsens medlemmer agitere for foredragene. Fra medlemsside har det været et ofte tilbagevendende ønske at formå selskabet til at lade afholde et eller to foredragsmøder om året i provinsen. Præsidiet veg dog hver gang tilbage for et sådant skridt, idet man ikke ønskede at konkurrere med landboforeningerne [19]. Især forpagter Bech, Vallø, arbejdede ihærdigt på at få arrangeret møder i provinsen, men præsidiet listede bestandigt uden om problemerne. Spørgsmålet behandledes i 1933 [20], udsattes til 1934, hvor forpagter Bech selv forelagde spørgsmålet [21]; men det var godsejer Hasselbalch, som undfangede en anvendelig idé efter på mødet at have medgivet forpagter Bech, at foredragsvirksomheden trængte til en revision. Han foreslog afholdt et 5-dages møde med ekskursioner og foredrag på Hindsgavl slot [22]. Præsidiet arbejdede videre med sagen endnu to år, inden man var rede til at lade det første møde løbe af stabelen i juni måned 1937. Stævnet, som blev en stor succes, talte omkring 40 deltagere, og efter at man i 1938 havde undladt at lade et lignende stævne afholde på grund af 150-årsdagen for Stavnsbåndets ophævelse, der med andre organisationer som arrangører festligholdtes i København, tog man atter ideen op i 1939. Alt var arrangeret til et stævne i september måned, men man valgte at aflyse stævnet på grund af udbruddet af 2. verdenskrig. I årene 1942, 43 og 47 afholdtes atter stævner; men i 1949 måtte man opgive denne form for møder på grund af manglende tilslutning [23]. Efter nogle år uden sommerstævner dukkede disse atter op i 1954, idet selskabet gennemførte en sommerudflugt med deltagelse af ikke færre end 190 og dygtigt tilrettelagt af selskabets daværende sekretær, nu direktør H. Wraae-Jensen. Turen fandt sted i Østjylland (Århus-Viborg) og blev så vellykket, at bestyrelsen gerne så den gentaget [24]. Siden da har der hvert år været arrangeret en udflugt til forskellige af landets egne, og samtlige udflugter har selskabet kunnet notere sig som værende succes, idet der hvert år har været stor deltagelse.

Havde man således på udmærket vis bestræbt sig på at øge kontakten medlemmerne imellem ved afholdelsen af sommerstævner, så skulle det vare noget, inden man kom så vidt som til at omlægge vintermøderne, der med 14 dages mellemrum afholdtes i Prinsens Palæ. Allerede i 1933 havde forpagter August Bech opkastet den tanke, at man burde samle flere foredrag til et heldagsmøde. Derved ville det blive ulejligheden værd for medlemmer, der boede i provinsen, at foretage rejsen til København. Den hidtidige foredragsform holdt medlemmerne borte på grund af de store udgifter, der var forbundet hermed [25]. Spørgsmålet drøftedes et par gange på bestyrelsesmøder, og præsidiet bemyndigedes til at arbejde for sagen, men man standsede i første omgang med en ordning bestående af ét sommermøde og flere vintermøder.

Spørgsmålet om en ændring af denne praksis stilledes foreløbigt i bero og blev først fremdraget i 1951 [20], hvorefter heldags-vintermøder gennemførtes med virkning fra det følgende år. Der har ikke senere rejst sig røster for en ændring af denne praksis.

XII. Landhusholdningsselskabets bestyrelse

Fra 1872, hvor selskabets første bestyrelse valgtes, og indtil 1922 bestod bestyrelsen af 18 medlemsvalgte og 18 medlemmer, der var udpeget af amternes landboforeninger. Ved valgene i 1922 forøgedes bestyrelsens medlemstal, grundet på den i 1920 stedfundne genforening, med 4 medlemsvalgte og 4 landboforeningsvalgte medlemmer. Med ændringerne i selskabets love i 1933 ændredes bestyrelsens sammensætning. Stadig beholdt man en kerne af medlemsvalgte bestyrelsesmedlemmer, medens de af landboforeningerne valgte bestyrelsesmedlemmer erstattedes med medlemmerne af Samvirksomhedens fællesudvalg og selskabets medlemmer i permanente landøkonomiske statsudvalg samt andre, man ønskede at knytte til selskabet. Tanken var, at man burde reducere bestyrelsen fra de daværende 44 til en størrelse på 25–30 på den måde, at udvalgsrepræsentanter ville være identiske med medlemsvalgte bestyrelsesmedlemmer. Det lykkedes dog ikke længe at holde antallet af bestyrelsesmedlemmer nede; langsomt er den ikke-medlemsvalgte del af bestyrelsen vokset fra syv i 1933 til 15 ved udgangen af 1967 [1].

Valget af nye bestyrelsemedlemmer har i de seneste 50 år på intet tidspunkt givet anledninger til episoder. Proceduren har været valg for en treårig periode, og indstilling af nye bestyrelsesmedlemmer er foretaget på selskabets bestyrelsesmøder i oktober måned. Der er her stillet forslag om et antal kandidater til afløsning af de bestyrelsesmedlemmer, der måtte ønske at fratræde, eller som er afgået ved døden i årets løb. Og disse kandidater er blevet valgt ved skriftlig afstemning blandt selskabets medlemmer, der dog samtidig har haft lejlighed til at stemme på andre end de af bestyrelsen opstillede kandidater. Valg af andre end de af bestyrelsen foreslåede kandidater til bestyrelsesposterne har dog ingensinde fundet sted. Man har valgt den her anførte fremgangsmåde for at undgå, at et utal af kandidater skulle blive foreslået. Denne fremgangsmåde har dog samtidig bevirket, at antallet af afgivne stemmer altid har været temmelig lavt i forhold til medlemsantallet.

Antallet af bestyrelsesmedlemmer, der siden 1919 har haft sæde i den medlemsvalgte del af bestyrelsen er 86, hvoraf 54, svarende til 64,3 %, har været ejere, forpagtere eller driftsledere af landbrug, 25, svarende til 29,8 % har

været professorer, forstandere eller forsøgsledere, og 5, svarende til 5,9 %, har haft stilling i erhverv med tilknytning til landbruget. Antallet af aktive landmænd svarer således meget godt til antallet af medlemmer, der har landbruget som erhverv.

Der er ikke tale om, at bestyrelsens medlemmer er hjemmehørende i alle landets amter. Således har Hjørring, Ålborg og Bornholms amter ikke været repræsenteret i den medlemsvalgte del af bestyrelsen. For de repræsenterede amters vedkommende er kun for Thisted amt tale om kontinuitet, idet dette amt siden 1923 konstant har haft et medlem i bestyrelsen. Der har således ikke været tale om en bestyrelse med en repræsentant for hvert amt, således som tallet 22 kunne lede tanken hen på. På et enkelt punkt har selskabet dog tilstræbt kontinuitet, nemlig med hensyn til forbindelsen til Landbohøjskolen, idet det med vacance fra 1946–53 ellers siden 1872 har haft mindst én professor ved landbohøjskolen som medlem af bestyrelsen.

Når Landhusholdningsselskabet i visse kredse har været anset for at være et selskab af godsejere, kan der måske findes lidt af en forklaring herpå ved at se, fra hvilke brugsstørrelser de aktive landmænd med sæde i den medlemsvalgte del af bestyrelsen kom. Af de 54 udøvende landmænd, der har haft sæde i denne del af bestyrelsen i de senest forløbne 50 år, har 32, svarende til 59,2 %, været ejere, forpagtere eller driftsledere på brug med mere end 30 tdr. hartkorn – det, der almindeligt og ifølge Ordbog over det danske Sprog kaldes godser – 13, svarende til 24,1 %, har været tilknyttet brug af størrelsen 12–30 tdr. hartkorn – ifølge ordbogen proprietærgårde – og kun 9, svarende til 16,7 %, har været tilknyttet brug med mindre end 12 tdr. hartkorn. 83 % af de udøvende landmænd, der har haft sæde i bestyrelsen, har altså haft tilknytning til det større landbrug. Fra gammel tid har det vel været et ønske at få landbrugets foregangsmænd til at indtræde i bestyrelsen, og dem fandt man givetvis lettest blandt de store landmænd. Disse havde mulighederne for at forsøge noget nyt, og i kraft af deres bedre uddannelse større indsigt i landbrugsforhold. Endelig har det også været de større landmænd, der bedst kunne afse tid til deltagelse i bestyrelsesmøder og udvalgsarbejde, som kunne kræve fravær fra bedriften. I dag er det stadig det store hartkorn, der indtager pladserne i bestyrelsen. Der er i den i øjeblikket siddende medlemsvalgte del af bestyrelsen kun to med tilknytning til brug på mindre end 12 tdr. hartkorn. Selskabet forekommer meget konservativt, hvad valg af bestyrelsesmedlemmer angår. Trods ønsket om at stå som repræsentant for det hele landbrug og ikke kun for det store, har man ikke gerne taget det skridt, at finde egnede repræsentanter fra gårdmandsbruget, på hvilke det næppe skorter, og som muligvis kunne have formidlet et samarbejde med andre organi-

sationer, hvad selskabet ofte har kunnet ønske. Det er uvist, hvor bevidst det er fra selskabets side. Der er dog intet, der tyder på, at man forsætligt har villet holde gårdmandsbruget ude. Årsagen må vel nærmest være at finde deri, dels at bestyrelsen selv udpeger vordende bestyrelsesmedlemmer, der så naturligt vil komme fra den sociale kategori, bestyrelsen nu engang tilhører, dels er det vel en i samfundet almindelig tendens, at bærere af tillidshverv kommer fra lag med en vis social status og position i samfundet med heraf følgende indflydelse. Posten som bestyrelsesmedlem må anses for at være et æreshverv, uden at noget arbejde nødvendigvis er forbundet hermed udover deltagelse i to årlige bestyrelsesmøder. Længden af den periode, bestyrelsesmedlemmerne fungerer, er gennemsnitlig 16 år, med 48 år (prof. B. L. F. Bang) og 1 år (Th. Madsen-Mygdal og prof. A. W. Mørkeberg) som længste og korteste periode. Den gennemsnitlige alder ved indtræden i bestyrelsen er 50–51 år, med 29 (E. A. Tesdorpf) og 72 (A. Bing) som laveste og højeste alder ved indtræden.

Landhusholdningsselskabets bestyrelse bestod indtil 1963, da hofjægermester A. Olufsen indvalgte i præsidiet, foruden de efter paragraf 6 b valgte medlemmer af 22 medlemsvalgte medlemmer, der var valgt efter lovenes paragraf 6 a. Siden dette tidspunkt er antallet af medlemsvalgte bestyrelsesmedlemmer blevet reduceret, idet der ikke er blevet indvalgt et nyt bestyrelsesmedlem i hofjægermester A. Olufsens sted. Fra 1967 er den medlemsvalgte del af bestyrelsen blevet reduceret med endnu en, idet direktør Stahl er udtrådt af bestyrelsen, uden at en anden er blevet indvalgt i hans sted. Denne reduktion er næppe i overensstemmelse med de i 1948 vedtagne love, der foreskriver, at »Bestyrelsesrådet består af 22 direkte medlemsvalgte og indtil 20 andre medlemmer«, samt at »Afgaar et bestyrelsesmedlem inden funktionstidens udløb, vælges en afløser til at indtræde i hans sted fra den næste ordinære generalforsamling . . .« [2]. Ingen af de to ovennævnte medlemmer er afgået uden for deres funktionstids udløb. For hofjægermester Olufsens vedkommende gør sig det forhold gældende, at det ikke er kotyme at opstille en kandidat til den plads, der forventes at blive ledig ved et bestyrelsesmedlems valg til præsidiet. Man vil undgå at blive stillet i den situation, at den af bestyrelsen foreslåede kandidat ikke vælges og må forlade bestyrelsen, fordi en anden er blevet valgt i hans sted. Det vil bemærkes, at der i lovene står, at »bestyrelsesrådet *består* af 22 medlemsvalgte« og ikke »af *op til* 22 medlemsvalgte«, hvilken sidste fortolkning lovene fra præsidium og bestyrelsesside må antages at have fået. Det må derfor fastslås, at Landhusholdningsselskabet på dette punkt har udviklet en sædvaneret, hvilket jo ikke er usædvanligt både i organisationer og statsstyret.

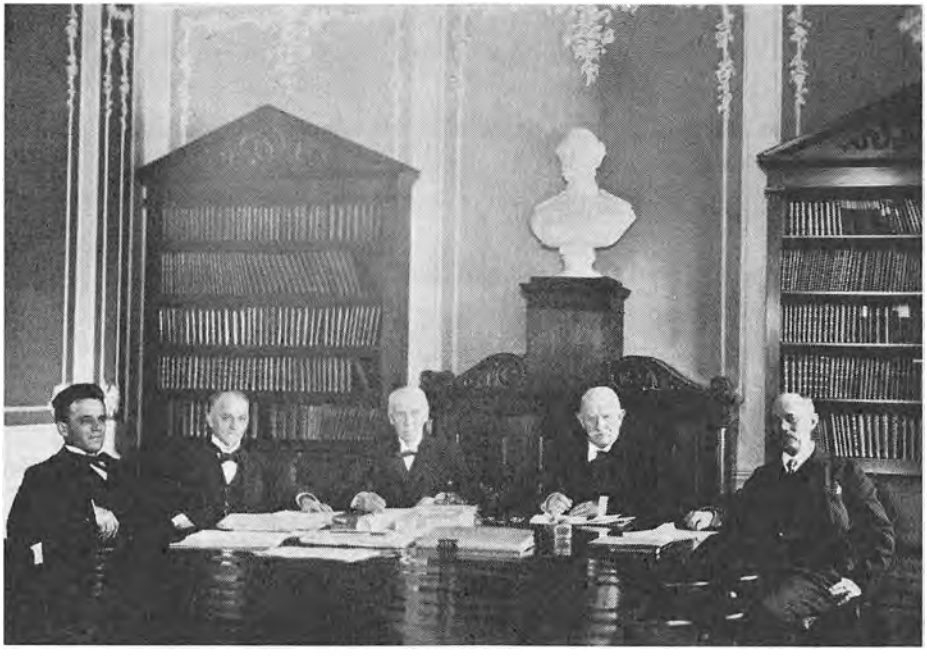

Præsidiemøde på Vestre Boulevard 1910.

Fra venstre kasserer H. C. Larsen, sekretær H. Hertel, hofjægermester F. Friis, direktør for Landbohøjskolen, lensgreve B. Wedell, Wedellsborg, og kammerherre Carl Bech, Engelsholm.

Foto i Landhusholdningsselskabet.

XIII. Landhusholdningsselskabets præsidium

Ved valg af præsidenter for selskabet har man anvendt den samme metode som ved valg af bestyrelsesmedlemmer, nemlig at bestyrelsen udpeger et emne, der siden vælges ved skriftlig afstemning. Der findes ingen regler for, hvem der skal sidde i præsidiet; men siden 1866 har det været praksis, at præsidiet består af to praktiske landmænd + en landøkonom. Fra begyndelsen af dette århundrede (med kammerherre Bechs valg i 1909) har det været skik, at der i præsidiet skulle sidde en større jysk og en større sjællandsk jordbesidder. Hvad angår valget af jordbesiddere, har der ikke fundet afvigelser sted, medens dette er tilfældet for rækken af landøkonomer, idet forpagter Sonne i 1919 afløste professor Westermann. Ved det følgende valg tilvejebragtes atter den vante sammensætning om end ikke med bestyrelsens billigelse.

Ved bestyrelsesmødet i oktober 1929 skulle der vælges en præsidentkandidat, idet selskabets præsident gennem 28 år, lensgreve Fr. Moltke, Bregentved, havde ønsket at trække sig tilbage. Præsidiet bragte på bestyrelsesmødet ikke noget emne i forslag, og der rejste sig nogen diskussion om, hvem der burde

efterfølge lensgreve Moltke. Baron G. Lerche foreslog en repræsentant for det mindre hartkorn og pegede på gdr. Niels Nielsen, Farendløse, der dog af helbredshensyn ikke ønskede opstilling. Lerches motivering var, »at det store hartkorn ikke længere har den samme autoritet som tidligere« [1]. Forpagter Branth, der tidligere havde givet udtryk for den opfattelse, at Landhusholdningsselskabet skulle være et af de steder, hvorigennem det store landbrug kunne øve indflydelse [2], ønskede ikke en repræsentant for det mindre hartkorn og pegede på lensgreve A. C. Danneskiold-Samsøe, der dog heller ikke ønskede opstilling. Derefter enedes man om at opstille baron Lerche, en opstilling, hvorom der dog ikke var fuld enighed i bestyrelsen, idet kun »13 à 14« [3] af 30 tilstedeværende stemte for baron Lerches kandidatur [4].

Opstillingen af baron Lerche gav anledning til, at selskabet kom i en uvant situation. En kreds af medlemmer (23), der virkede i det landøkonomiske oplysningsarbejdes tjeneste, og som ikke bifaldt opstillingen af baron Lerche, opstillede på eget initiativ deres egen kandidat, professor ved Landbohøjskolen Lars Frederiksen. Gruppens motiv til denne aktion var et ønske om, at præsidiet fik den tidligere sammensætning (to landmænd og en landøkonom), idet man fandt, at den kreds af medlemmer, der arbejdede i oplysningens tjeneste, burde have en repræsentant i præsidiet [5]. Gruppens opstilling af en anden kandidat førte til en mindre debat i »Vort Landbrug« [6] mellem proprietær Damsgaard-Sørensen, der talte som medlem af bestyrelsen, og gruppen om, hvorvidt den ene eller den anden part begik et brud på traditionerne, men parterne talte forbi hinanden. Opstillingen gav også anledning til en uoverensstemmelse inden for selskabets bestyrelse, idet det spørgsmål opstod, om de på opstillingsmødet tilstedeværende bestyrelsesmedlemmer var forpligtet til at støtte den af bestyrelsen udpegede kandidat. Dette spørgsmål blev aktuelt, fordi et af bestyrelsens medlemmer [7], der havde været til stede ved opstillingsmødet, ved en senere lejlighed havde givet udtryk for, at han ikke kunne støtte den af bestyrelsen opstillede kandidat. Episoden førte til en afstemning på det følgende bestyrelsesmøde om, hvorvidt et bestyrelsesmedlem, der havde været til stede ved opstillingsmødet, var forpligtet til at støtte den af bestyrelsen opstillede kandidat. Afstemningen viste 17 stemmer for, 1 stemme imod, og 7 undlod at stemme [8]. Uoverensstemmelsen bragtes ud af verden ved et møde i september det følgende år, fordi præsidiet meget nødigt så den taget op ved det følgende bestyrelsesmøde [9].

Kampen mellem de to præsidentkandidater blev meget lige, men professor Frederiksen sejrede over baron Lerche med 124 stemmer mod 118. Dette fik til følge, at baron Lerche to måneder senere nedlagde sit bestyrelsesmandat [10]. Der har fra bestyrelsens side ikke været overvældende tilslutning til baron

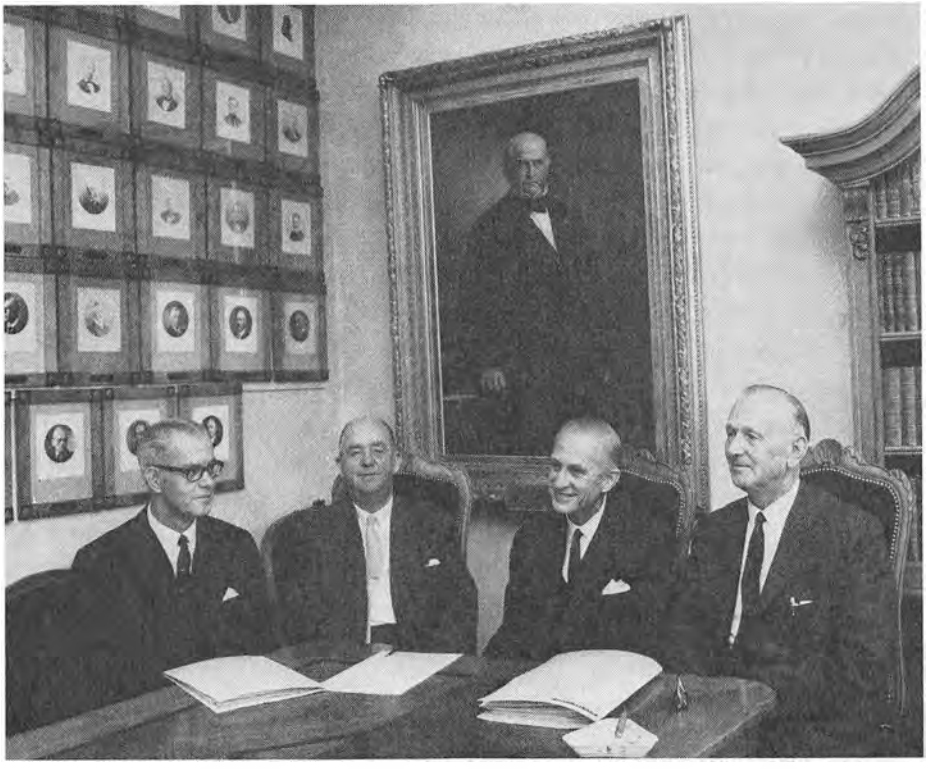

Landhusholdningsselskabets nuværende præsidium i selskabets præsidieværelse.

Fra venstre selskabets direktør H. Wraae-Jensen og præsidiet: professor, dr. Hjalmar Clausen, kammerherre E. Tesdorpf og hofjægermester A. Olufsen.

Maleriet er af Edw. Tesdorpf, der var selskabets præsident fra 1860 til 1885. Møblerne stammer fra Christiansborg ca. 1740.

Lerches kandidatur, idet stemmesedlerne, der på dette tidspunkt blev underskrevet, viser, at kun 20 stemte for, 18 undlod at stemme, og at 8 stemte for professor Frederiksen.

Der har én gang siden 1929 været opstillet to kandidater ved et præsidentvalg, nemlig i 1943, hvor godsejer Hasselbalch havde ønsket at fratræde. Bestyrelsen opstillede ved denne lejlighed forpagter August Bech; men en kreds af Selskabets medlemmer – 19, hvoraf 7 var bestyrelsesmedlemmer – opstillede deres egen kandidat, forstander Josef Hansen, Tystofte. Gruppen ønskede en repræsentant både med tilknytning til det praktiske arbejde og til oplysningsarbejdet indvalgt i præsidiet, hvilket man opfattede som værende en gevinst for Samvirksomheden [11]. Denne gruppe havde dog ikke samme held som gruppen i 1929 til at få sin kandidat indvalgt, idet forstander Josef Hansen kun opnåede 271 stemmer mod forpagter Bechs 412.

Der har en enkelt gang fra et medlem af præsidiet været ventileret den tanke, at det måske ville være hensigtsmæssigt, om et medlem af præsidiet kun kunne genvælges én gang. Godsejer Hasselbalch fremkom med denne tanke første gang ved et præsidiemøde i december 1940, hvor han samtidig redegjorde for sine tanker herom [12]. Det må formodes at have været godsejer Hasselbalchs ønske, at der skulle ske en hyppig udskiftning af præsidiets medlemmer. Man kunne på denne måde sikre sig, at nye tanker og ny handlekraft stadig tilførtes selskabet, men man kunne også på denne måde sikre selskabets yngre kræfter. At den sidste tanke har ligget godsejer Hasselbalch på sinde, er der næppe tvivl om, idet han i sin afskedstale ved generalforsamlingen i december 1943 gav udtryk for, at det var bedre, at man gik, medens selskabets medlemmer sagde »allerede«, end når de sagde »endelig« [13]. En undersøgelse foretaget af selskabets daværende sekretær, Axel Nielsen, viser, at præsidiets gennemsnitsalder var steget kraftigt i løbet af selskabets levetid. Præsidiets medlemmer var i tiden 1769–1800 gennemsnitlig 41 år ved indvælgelsen, 47 år ved udtrædelsen af præsidiet, og de opnåede en gennemsnitlig alder af 62 år. I perioden 1900–1940 var alderen ved indvælgelsen steget til 59 år, ved udtræden til 70 år, og præsidiemedlemmernes gennemsnitlige levetid var 76 år [14].

Medens selskabets præsidenter i selskabets første levetid tjente dette i deres bedste manddomsår, tjente selskabets præsidenter det nu mere i deres levetids senere år. Præsidiets pligter har ikke ifølge lovene ændret karakter i de snart 200 år, selskabet har eksisteret, og det har været den enkelte præsidents interesse for selskabet, der har været afgørende for, i hvor høj grad denne har virket som positiv igangsætter. Man gør sig næppe skyldig i en fejltagelse, når man gør den opfattelse gældende, at godsejer Hasselbalchs aktion skyldtes et ønske om at fremme initiativ og aktivitet. Godsejer Hasselbalchs tanker fandt imidlertid ingen genklang hos hans to præsidiekolleger, professor O. H. Larsen og hofjægermester Lüttichau. I første omgang lykkedes det tilsyneladende at bremse godsejer Hasselbalch i at forelægge sine tanker for bestyrelse og generalforsamling. Sekretæren gjorde opmærksom på, at der var tale om et forslag til ændring af selskabets love, og at den i lovene fastsatte frist for indsendelse af sådanne ikke var blevet overholdt [15]. Spørgsmålet drøftedes endnu et par gange det følgende år, men tilsyneladende har godsejer Hasselbalch ladet sagen falde, vel på grund af modstanden mod forslaget fra præsidiekollegernes side [16].

XIV. Landhusholdningsselskabets økonomi

Et for Landhusholdningsselskabet stadig tilbagevendende problem har været fremskaffelsen af likvide midler til bestridelse af de mange opgaver, man har ønsket at tage op. Ganske vist besad selskabet en betragtelig formue, men renten af denne, der for størstedelen var henlagt i fonds, var på forhånd båndlagt til de i fundatserne anførte formål. Den årlige legatudbetaling udgør nu ca. 100.000 kr., hvoraf godt halvdelen udbetales til trængende landmænd og deres efterladte. Den anden del af legatudbetalingen kan groft deles i to, hvoraf den ene halvdel anvendes til unge mænds uddannelse ved Landbohøjskolen og ved landbrugsskoler samt til studierejser, og den anden halvdel til forsøg og undersøgelse vedrørende husdyrsygdomme.

Landhusholdningsselskabets faste indtægter består af renterne fra grund- og reservefond, af et mindre statstilskud samt af medlemskontingent; men af dette kontingent er kun godt 25 % til overs til den daglige drift, når udgifterne til »Tidsskrift for Landøkonomi« og til de rabatter, der ydes medlemmerne ved køb af forlagets bøger, er trukket fra.

Selskabet har fra sag til sag måttet tage stilling til, om dets midler har kunnet strække til, og i hvilket omfang der har kunnet påregnes støtte fra forskellige fonds. Til størsteparten af selskabets udvalgsarbejder har man ad forskellig vej kunnet opnå tilskud. I 1920'rne havde selskabet store økonomiske vanskeligheder på grund af det stadigt svindende medlemstal, og dets arbejde var stærkt begrænset. I 1930'rne gik det fremad efter selskabets omdannelse, og det var først, da selskabet tog de to store opgaver op, at manglen på likvid kapital blev mærkbar.

I selskabets bestræbelser på at tilvejebringe flest mulige midler til dets arbejde er øjnene to gange blevet rettet mod grundfonden, hvis 280.000 urørlige kroner det undertiden har været sekretærens ønske at få fat i, således at de kunne anvendes på en efter hans mening mere produktiv måde.

Første gang, man rørte ved grundfonden, var i 1935, hvor der efter en enig præsidiebeslutning [1] foretoges en transaktion med grundfondens obligationer. De til grundfonden hørende 280.000 kr. 3½ % obligationer afhændedes, og for det indkomne beløb erhvervedes i stedet 5 % obligationer [2]. Grundfondens nominelle værdi faldt herved fra 280.000 til 224.000 kr., men den reelle værdi var uændret [3]. Meningen med denne transaktion var at øge selskabets renteindtægt, der med den foretagne ombytning steg fra 9.800 kr. til 11.200 kr., en stigning på 1.400 kr.

Den trufne disposition gav omgående anledning til indsigelser fra den ene af selskabets revisorer, kontorchef H. C. Larsen. Han mente, at den foretagne

transaktion var i strid med selskabets love paragraf 13 stk. 2, der uændret var overtaget fra lovene af 1872, og hvori det hed: »Præsidiet drager omsorg for frugtbargørelsen af selskabets kapitalformue. Af denne anbringes 280.000 kr. på indskrivningsbevis i statskassen. Denne sum danner selskabets grundfond, som ikke må formindskes, men som skal behandles som en arv til fremtiden, og følgelig kan generalforsamlingen ikke tage anden bestemmelse med hensyn til denne ...« [4]. Med ombytningen mente præsidiet at have draget omsorg for frugtbargørelsen, medens H. C. Larsen var af den opfattelse, at der var foretaget en formindskelse af grundfonden. Efter en forhandling enedes man om at indhente en erklæring fra selskabets juridiske konsulent, ors. Erik Rode [5]. Fra ors. Erik Rode indløb en udtalelse til selskabet, hvori der på ethvert punkt blev givet udtryk for enighed med præsidiets opfattelse. Rode fandt, at der med udtrykket »Selskabets grundfond, som ikke må formindskes« blot var givet udtryk for, at kun renterne, men ingen del af kapitalen måtte anvendes. Videre fandt Rode, at de oprindelige lovkoncipister ville have udtrykt det tydeligere, hvis pålydende værdi skulle have været netop 280.000 kr., idet de havde måttet kunne forudse, at papirerne kunne blive indfriet. Rode fandt derfor, at det hverken kunne fordres, at pålydende værdi eller kursværdien skulle være 280.000 kr. Det, der ikke måtte formindskes, var efter ordforbindelsen, mente Rode, »selskabets grundfond« og ikke »denne sum« [6].

I en redegørelse fra H. C. Larsen i august samme år gjorde han den opfattelse gældende, at han ikke følte sig overbevist af Erik Rodes responsum. Grundfonden var i 1872 280.000 kr. i pålydende værdi og den kontante værdi ca. 255.000 kr. Det var denne værdi, præsidiet, efter H. C. Larsens opfattelse, ikke måtte formindske; men ved den foretagne disposition var såvel den nominelle som den kontante værdi blevet forringet med mere end 30.000 kr. Når der i lovene endvidere stod, at præsidiet skulle frugtbargøre selskabets kapitalformue, så var der ikke, mente H. C. Larsen, i første linie tænkt på en højere renteindtægt, men på at formuen skulle bevares og om muligt forøges [7].

To modsatte opfattelser stod overfor hinanden, og præsidiet måtte tage stilling til, om den foretagne disposition skulle fastholdes – med heraf følgende udsigt til diskussion og revisionsantegnelser – eller om man skulle føje revisorerne. Når man valgte at fastholde ombytningen, må det sandsynligvis være, fordi man havde godkendelse fra juridisk hold. Man opgav dog at søge nye juridiske udtalelser, da H. C. Larsen havde erklæret, at det for ham ikke var et spørgsmål om juristernes fortolkning. Noget usikker må præsidiet alligevel have været, idet man vedtog, at hvis særlige fordelagtige muligheder for tilbageføring viste sig, skulle der foretages en tilbageføring [8]. En mindre tilbage-

føring foretoges i december, hvorved pålydende værdi bragtes op på 227.000 kr. [9]. Da spørgsmålet om en evt. tilbageføring drøftedes inden regnskabsårets udløb, vedtoges det af hensyn til den forøgede renteindtægt at fastholde den foretagne disposition [10].

Reaktionen på præsidiets handlemåde udeblev da heller ikke. Revisorerne fastholdt deres standpunkt, og i deres indstilling til bestyrelsen om regnskabets godkendelse hed det, at der var foretaget en ombytning af grundfondens obligationer, »således at fondens pålydende nu kun er 227.000 kr. i stedet for de i lovenes § 13, 2. stk. stipulerede 280.000 kr. Ved at henlede opmærksomheden på den således stedfundne formindskelse af fondens pålydende og på den derved opståede uoverensstemmelse mellem denne og lovenes bestemmelse – hvilken ændring og uoverensstemmelse vi må fralægge os ethvert ansvar for – skal vi ganske henstille, hvorvidt selskabets bestyrelse vil godkende regnskabet for 1935–36, mod hvilket hverken talrevisor, ifølge hans vedlagte erklæring af 30. juni d. a., eller vi har noget at erindre«. Erklæringen var underskrevet af H. C. Larsen, H. Madsen og Ib Windfeld samt Victor Thårup [11].

Revisorernes antegnelser er næppe kommet bag på præsidiet. Det var jo, hvad man måtte vente, og præsidiet har tilsyneladende heller ikke haft til hensigt at ændre sin beslutning, men har forelagt bestyrelsen det ekstraordinært tidligt færdige regnskab og revisorernes antegnelser. I referat af mødet, til hvilket 18 bestyrelsesmedlemmer + 3 præsidenter havde givet møde, hedder det, at »regnskabet var ekstraordinært tidligt færdigt i år, så muligheden af, at bestyrelsen drøftede regnskabet og gav decharge var til stede, men lod sig alligevel ikke føre ud i livet, da ca. 1/3 havde måttet forlade mødet. Spørgsmålet udsattes til december« [12]. Referatet kunne godt efterlade det indtryk, at man havde udsat dette punkt på dagsordenen grundet på, at kun få var tilbage. Herimod må indvendes, at der intet var i lovene, som forbød den tilstedeværende del af bestyrelsen at godkende regnskabet, idet intet er anført om, hvor mange der skal være til stede. Forskelligt tyder på, at en langvarig diskussion har fundet sted, og det må formodentlig antages, at netop denne diskussions længde har været årsagen til, at så mange har måttet forlade mødet, idet man almindeligvis har kunnet beregne, hvor lang tid der skulle afsættes til bestyrelsesmøder, som de plejede at forme sig. Allerede dagen efter viser det første tegn sig på, at der har fundet en diskussion sted. Et brev fra hofjægermester Cederfeld de Simonsen til hofjægermester Chr. Lüttichau bærer følgende ordlyd: »Jeg håber, De ikke tror, at jeg ved min optræden i går ønskede at spænde ben for præsidiets fornuftige penge-disposition, men jeg synes, den trængte til nærmere overvejelse; jeg ville finde det uheldigt, om »det« måtte gøres om igen. Der må kunne findes en måde til approbation« [13]. Bre-

vet bekræfter med ønskelig tydelighed, at en debat har fundet sted, men det kan ikke udledes, om det er bestyrelsens eller revisorernes approbation, det har været målet at opnå.

I en skrivelse af 30. okt., dagen efter bestyrelsesmødet, besvarede Erik Rode en mundtlig forespørgsel om, hvorvidt lovenes paragraf 13, 2. stk. kunne antages absolut og for bestandigt at udelukke, at der foretoges ændringer i denne bestemmelse. Rode gav i sit svar udtryk for den opfattelse, at ændringer kunne foretages, ikke af en ordinær generalforsamling, men på den i lovene for ændringer foreskrevne måde [14]. Denne skrivelse må antages at være fremkaldt af en henvendelse, der har fundet sted foranlediget af drøftelserne på bestyrelsesmødet, en opfattelse, der støttes af en skrivelse til revisorerne, hvori det hedder, at »stemningen ved mødet overvejende var for en revision af lovene, således at enhver tvivl om lovligheden fjernedes« [15].

Bestyrelsesmødet ledte til indkaldelse af et ekstraordinært præsidiemøde. Det besluttedes ikke at ændre lovene, hvad man fandt uheldigt så kort tid efter vedtagelsen, men at bringe grundfonden op på 280.000 kr., helt eller delvis ved anvendelse af forskellige disponible fonds [16]. Tilbageføringen skulle ske på den måde, at man beholdt de allerede indkøbte obligationer og yderligere købte obligationer for 53.000 kr. hvorved man bevarede størsteparten af den opnåede rentegevinst [17]. Mere interessant er imidlertid, at sekretæren har haft en orienterende drøftelse med redaktør Raunkjær [18], der kunne give sin fulde tilslutning til planen for tilbageføring [19]. Det er en uvant situation, at et enkelt bestyrelsesmedlems sanktion til en af præsidiet vedtagen beslutning indhentes. Det er nok ikke forkert at se Raunkjær som hovedmodstanderen af den foretagne ombytning, måske den eneste, men i så fald en meget ubehagelig modstander.

Stillet over for revisorernes antegnelser og den manglende støtte i bestyrelsen har præsidiet vedtaget at kapitulere og tilbageføre grundfonden, om end præsidiet må siges at have haft juridisk rygdækning for den foretagne transaktion. Efter at tilbageføring var påbegyndt, opnåedes revisorernes godkendelse af regnskabet og bestyrelsens decharge inden generalforsamlingen. Men i selskabets årbog 1936–37, hvor regnskabet som sædvanligt var trykt, var revisorernes antegnelser for første og eneste gang udeladt. Heller ikke denne disposition gik upåagtet hen, idet der på generalforsamlingen i 1937 af H. C. Larsen rejstes diskussion om, hvorvidt revisorernes antegnelser skulle offentliggøres sammen med regnskabet i årbogen. Præsidiet overvejede spørgsmålet et par måneder og gav så revisorerne det forsigtige svar, at en offentliggørelse i årbogen ikke krævedes ifølge lovene, og at præsidiet ikke ville træffe afgørelse med bindende virkning for kommende præsidier. Præsidiet var dog villigt til offentliggørelse,

Landhusholdningsselskabets nuværende styrelse fotograferet i Landbrugsrådets mødesal.

Fra venstre: sekretær Sv. Fisker, hofjm. C. C. Scavenius, konsulent Karen Broholm, forst. K. Kissmeyer-Nielsen, prof. J. Bælum, kmhr. V. Grandjean, propr. O. Hauch, godsejer J. Ahlmann-Lorentzen, prof. Aksel Milthers, gdr. Kaj Fr. Jensen, godsejer J. F. Bottger, gdr. G. Tvedegaard, gdr. Anders Horlück, prof. dr. Hjalmar Clausen, forst. H. Bagge, forst. Johs Ridder, hofjm. A. Olufsen, kmhr. E. Tesdorpf, forst. Sv. Karlskov Jensen, konsulent Jørgen Mosegaard, dir. Fr. Heick, forp. Ejnar Nielsen, godsejer N. Krabbe, forst. H. Ingvard Petersen, chefred. P. Toft-Nielsen og dir. H. Wraae-Jensen.

hvis der ikke var tilknyttet bemærkninger angående forståelsen [20]. Revisorerne replicerede skarpt, at præsidiet ikke ville binde fremtidige præsidier, lige så lidt som det selv følte sig bundet af 35 års praksis. Det var revisionsudvalgets opfattelse, at det var en ret og en pligt at påse, »at der ikke i selskabets økonomi disponeres i strid med lovene, og i revisionsbemærkningerne at henlede opmærksomheden derpå, når sligt måtte finde sted, således at det gennem beretningen kan komme til medlemmernes kundskab . . .« [21]. Med et sidste hug fra revisorerne, der har strøet mange torne på præsidiets vej, endte denne sag, der viste, at uoverensstemmelser inden for selskabet kan opstå, om end det er sjældent, at de af præsidiet trufne dispositioner ikke har kunnet godkendes.

1940 foretoges en tilbageføring, hvor værdipapirer som de i 1935 afhændede generhvervedes. Derved var den nominelle værdi stadig 280.000 kr., men for det restbeløb, der kom ud af transaktionen, erhvervedes værdipapirer, som henlagdes i dispositionsfonden [22]. Denne gang havde man dog klog af skade henvendt sig til og fået revisorernes samtykke [23].

Grundfonden har en enkelt gang senere været inde i billedet. Axel Nielsen gjorde under en gennemgang af selskabets regnskab ved et præsidiemøde i januar 1948 den opfattelse gældende, at det eneste rimelige var, at grundfonden blev belånt, således at man kunne udfri sig af den ikke ubetydelige gæld [24]. På det følgende bestyrelsesmøde redegjorde Axel Nielsen for de økonomiske vanskeligheder, selskabet befandt sig i. Han foreholdt bestyrelsen, at en udvej kun fandtes, hvis man enten indskrænkede udgivelsen af bøger, der krævede større investeringer, eller skaffede likvid kapital. Dette kunne ske enten som medlemslån eller ved belåning af grundfonden. Selskabet havde store lån, for hvilke grundfonden tjente som dækning, dvs. grundfonden var i realiteten allerede belånt. Man kunne derfor lige så godt tage skridtet fuldt ud og ændre lovenes paragraf 13 stk. 2 til, at belåning af grundfonden kunne ske på grundlag af beslutning af bestyrelsen i hvert enkelt tilfælde, og at den skulle godkendes af den følgende ordinære generalforsamling. Der førtes en drøftelse af problemerne, men bestyrelsen gav sin tilslutning til forslaget, da man gerne så selskabets nyttige arbejde videreført [25].

På den følgende generalforsamling forelagdes ændringsforslaget af hofjægermester Lüttichau, og det blev efter debat vedtaget i en ændret form. Belåning kunne finde sted, når beslutning herom var truffet af bestyrelsen i hvert enkelt tilfælde, og når der, forinden der disponeredes, var opnået godkendelse af den ordinære eller en overordentlig generalforsamling eller ved skriftlig stemmeafgivning [26]. Forslaget vedtoges med 31 stemmer mod 2, vedtoges derefter enstemmigt ved en overordentlig generalforsamling 23. februar 1949 og endelig med 308 stemmer mod 8 (1 blank) ved den påføl-

gende skriftlige stemmeafgivning [27]. Samtidig ændredes flere småting uden betydning [28]. På generalforsamlingen fremhævede Lüttichau, at det ikke var præsidiets agt at låne yderligere, og en belåning af grundfonden har ikke siden været på tale [29].

Det er meget vanskeligt at danne sig et overblik over selskabets økonomiske forhold, efter at arbejdet med forlag og brevskole var taget op. Spørgsmål som gæld og formue kan vanskeligt bedømmes. En vurdering af fx. brevskolematerialets værdi er ikke mulig, idet det i flere år vurderedes for højt [30].

Det kan dog konstateres, at selskabet har været præget af mangel på likvid kapital. Selskabets formue er bundet i bygning, grundfond, boglager, der ikke kan reduceres, samt i brevskolemateiale. Kravene til kapital har været store. Dels har betydelig kapital skullet anvendes til investering i nye bøger, dels har brevskolematerialet skullet fornyes [31], og dette har skullet bringes til at harmonere med selskabets ønske om at tilbyde værdifuld litteratur til de lavest mulige priser.

At det kan være vanskeligt for udenforstående at bedømme selskabets økonomiske forhold, understreges bl. a. af, at det i et referat af et bestyrelsesmøde nævnes, at »såvidt det kunne skønnes var det ikke lykkedes at give hverken regnskabsoversigter, gældsoversigter eller de fremstillede kurver en sådan form, at de var tilstrækkeligt oveskuelige for bestyrelsen, idet tilsyneladende hverken den ledende præsident [32] eller flertallet af bestyrelsesmedlemmerne helt blev klar over, hvor meget bedre vor økonomiske status er blevet i løbet af de sidste 1½ til 2 år« [33]. Da Axel Nielsen ved et bestyrelsesmøde et par år senere beklagede sig over, at revisionsbemærkningerne ikke gav en virkelig vurdering af regnskabet, måtte revisorerne indrømme, at de var ganske ude af stand til at vurdere driftsregnskaberne, idet der fandt en ompostering sted fra den ene gren til den anden, og man kunne derfor ønske en forenkling af regnskaberne [34].

Tiden efter 1940, hvor bogproduktionen begyndte at tage fart, var meget kapitalkrævende. Der skulle både opbygges et boglager og investeres i nye udgaver, og selv om det kom selskabet til gode, at dets bygning var blevet betalt kontant, således at man i 1944 var i stand til at lade den prioritere og ad denne vej tilvejebragte en sum på 65.000 kr., så hensattes selskabet i temmelig store gældsforpligtelser. Med udgangen af finansåret 1947–48 må selskabets stilling betragtes som værende en del forringet, idet selskabet ikke ved en realisering af såvel boglager som brevskolemateriale kunne have indfriet sine gældsforpligtelser [35]. I perioden 1949–52 nedbragtes gælden en del, overvejende på grund af en reduktion af boglageret. Dette havde da antaget en størrelse, som mentes at være det minimale, og yderligere nedbringelse af gælden måtte

ske på grundlag af forlagets overskud. Ved midten af 1960'erne er man nået så vidt, at økonomien må siges at hvile på en sund basis. Brevskolematerialet er helt afskrevet, bogbeholdningen ansat til en størrelse, der hviler på et nøgternt skøn [36], og gælden er nedbragt til en størrelse, som skulle gøre det muligt inden for en årrække at få den afviklet.

XV. Slutning

Tages Landhusholdningsselskabets stilling i begyndelsen af 1920'rne som udgangspunkt, havde man for sig et selskab, der syntes præget af svindende livskraft, men selskabet bar for så vidt selv en del af skylden herfor, fordi det altid har været rede til at overgive de arbejder, der blev taget op, til andre instanser, som skønnedes bedre egnet til at varetage opgaverne.

Helt ind i bestyrelsesrådets rækker havde pessimismen bredt sig. Der fandtes her talsmænd for den tanke, at selskabet ikke længere havde nogen berettigelse, og at man lige så godt kunne likvidere det. Der var dog en lille gruppe, der ikke kunne tilslutte sig tanken om, at selskabet skulle ophæves. Denne lille gruppe førte en utrættelig kamp for at skabe selskabet en fremtid, og trods mange skuffelser kronedes deres arbejde omsider med vedtagelsen af et sæt nye vedtægter. Det spørgsmål må så stilles, om de nye love gav selskabet et nyt indhold, og dertil må svares, at det gjorde de. Der syntes ganske vist ikke i lovene at være sket revolutionerende ændringer, der syntes ikke at være gjort op med fortiden, og der var ikke peget på en mængde opgaver, som selskabet skulle kaste sig over. Selskabets formål var som tidligere at fremme det danske landbrugs almene vel. Det, der var nyt i lovene, var, at selskabet forpligtede sig til at samarbejde med andre foreninger om at fremme det landbrugsfaglige oplysnings- og forskningsarbejde. Det måtte så vise sig, om dette punkt ville gengive selskabet dets tidligere livskraft.

Samvirksomheden virkede i sine første år søgende og famlende; men det må nok skyldes den, at der atter kom vind i selskabets sejl. De af Samvirksomheden udsendte grundbøger og vejledninger kom til at danne grundlaget for selskabets videre arbejde. Det synes dog nok så meget at være selskabets sekretær, Axel Nielsen, der gav den direkte anledning til dets opblomstring, idet initiativet til igangsættelse af den storstilede bogproduktion kom fra ham. Forbilledet for forlaget så han i det svenske forlag; men der er næppe grund til at betvivle, at det var Samvirksomhedens succes med grundbøgerne og vejledningerne, der gav Axel Nielsen troen på, at en forlagsvirksomhed kunne etableres. Og nægtes kan det ikke, at Axel Nielsen så rigtigt. Forlagsvirksom-

Gang i Erhvervsarkivet med Landhusholdningsselskabets arkiv.

Siden 1951 har Landhusholdningsselskabets protokoller og papirer befundet sig i Erhvervsarkivet, Statens erhvervshistoriske Arkiv, Arhus. Samlingen, 736 bind og 800 pakker – eller 140 m – dækker årene 1769–1947. Den er, også for de ældre deles vedkommende, overordentlig velbevaret. Kun mangler akterne fra 1769 til begyndelsen af 19. århundrede. Hvor denne del af arkivet er blevet af, har det ikke været muligt at efterspore. Fra de 18 år, Christian Martfelt virkede som sekretær, ligger dog en del breve vedrørende selskabet i dennes efterladte papirer i Det kongelige Bibliotek. Dette forhold skyldes, at korrespondenterne i reglen ikke skelnede mellem institutionen og dens sekretær. I Erhvervsarkivet benyttes den værdifulde samling flittigt af landbrugs- og lokalhistorikere, og også fra Norge har der for tiden til 1814 været vist betydelig interesse for den.

Foto Ole Degn.

heden blev fra begyndelsen et arbejde, der bragte selskabet megen glæde, og om end der var økonomisk stramme år, hvor forlaget måtte holde igen, synes forlagsvirksomheden at være kendetegnet af en stadig fremgang. Men en af de ting, der betingede forlagets succes, var givetvis dannelsen af Samvirksomheden, der skabte et forum, hvor kræfter fra mange sider kunne få lov at udfolde sig. At der også uden selskabets forlag ville være kommet megen landbrugsfaglig litteratur, er sandsynligt; men kræfterne ville da være spredt, og et resultat som det, selskabet opnåede, at kunne sprede lødig litteratur til små priser, ville man næppe have kunnet opnå.

Selskabets indtægter fra forlaget kom en anden gren af selskabets oplysningsarbejde til gode, nemlig brevskolen. Igen var det Axel Nielsen, der tog initiativet, om end det denne gang blev til et resultat, der ikke stod i rimeligt

forhold til de udviste anstrengelser. Selskabet har på dette område udfoldet meget store bestræbelser på at give landboungdommen muligheder for til små penge at dygtiggøre sig, og denne virksomhed, der stedse har været tabgivende, har man formået at opretholde, fordi man har kunne dække underskuddet af de midler, der var tjent ind gennem forlaget.

Landhusholdningsselskabet har efter de nye loves vedtagelse atter kunnet indtage en smuk placering i landbrugets organisationsverden; men hvor kræfterne tidligere spredtes over en række områder, har arbejdet i de senere år i stadigt stigende omfang koncentreret sig om arbejde af oplysende og uddannelsesmæssig karakter. På sin vis er man vendt tilbage til udgangspunktet fra 1769.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Chr. Sonne: Min livsmelodi, s. 130 f.
2. Niels Bredkjær, forstander på Tune Landbrugsskole 1917–1940. Medlem af Selskabets bestyrelse dec. 1922 til sin død i 1940.
3. Referat af møde 17. juni 1927. Bestyrelsesprotokol for 1927.
4. Brev fra Bredkjær til sekretær Høgsbro Holm, 16. 7. 1927: Hvad synes du om vedlagte? Niels Nielsen og Sonne kommer allerede kl. 9 tirsdag morgen i Landbrugsrådet. Sabler de og du det ned for mig, har jeg et reserveforslag om en orientering til Landboforeningerne i baghånden, – men dette her tiltaler mig selv mest. Ville du være ked af at gøre mig den tjeneste at tage 10 aftryk af det, som vi kunne få fredag morgen. Det er egentlig sært at sidde og tumle med noget, man i grunden ingen adkomst har til at granske i, men noget skulle vi dog se at få ud af aktionen – for ikke at sige revolutionen.
   Brevet findes i Landbrugsrådets arkiv 7 A 1.
5. Ses i mødereferater mm. vedrørende selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
6. Referat af møde i 11-mandsudvalget 19. juli 1927. Mødereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
7. Referat af møde i underudvalget 25. juli 1927. Mødereferater mm. vedrørende selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
8. Der ses intet referat fra de tre møder.
9. Der ses intet referat fra dette møde.
10. Her på grundlag af Sonnes redegørelse til bestyrelsen på mødet 14. okt. Bestyrelsesprotokol for 1927.
11. Referat af møde i 11-mandsudvalget 14. juli 1927. Mødereferater mm. vedrørende selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
12. Sonne til generalforsamlingen 15. december 1927. Tidsskrift for Landøkonomi 1928 s. 34.
13. Skrivelse af 14. januar 1928. Landbrugsrådets arkiv 7A1.
14. Referat af møde 23. februar 1928. Journal nr. 94. 1928.
15. Originalen må anses for at have lig-

get i Sonnes nu tilintetgjorte arkiv. Kopi i Landbrugsrådets arkiv 7A1.

16. Bladet kostede foreningen 9.000 kr. årligt iflg. en notits af H. M. Knudsen på en beregning over udgifterne til Tidsskrift for Landøkonomi. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
17. Referat af udvalgsmøde 19. april 1928. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
18. Fyens Tidende 21. april 1928.
19. Konsulent Gejl Hansen på mødet 24. maj 1928. Møddereferater mm. vedr. selsk. fremtidige stilling 1927–29, 1932.
20. Referat af mødet 24. maj 1928. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
21. Siden lovenes vedtagelse i 1872 havde bestyrelsen bestået af præsidiet + et antal medlemmer valgt af selskabets medlemmer og et antal, der valgtes af landboforeningerne, således at hvert amts landboforeninger i fællesskab udpegede et medlem til bestyrelsen.
22. Referat af møde 7. juli 1928. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
23. Referat af møde 28. september 1928. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
24. Referat af møde med landbrugslærerne 10. okt. 1928. Møderef. vedr. selskabets fremt. stilling 1927–29, 1932.
25. Referat af møde med konsulenterne 10. okt. 1928. Møddereferater vedr. selskabets fremt. stilling 1927–29, 1932.
26. Referat af møde med landbrugsbladene 10. okt. 1928. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremt. still. 1927–29, 1932.
27. Brevet kendes kun fra referatet af mødet. Det må antages at have ligget i Sonnes arkiv.
28. Referat af møde i 11-mandsudvalget 13. okt. 1928. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremt. still. 1927–29, 1932.
29. Referat af bestyrelsesmøde 13. okt. 1928. Bestyrelsesprotokol for 1928.
30. Referat af mødet s. 2. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
31. Udtrykket er redaktør Raunkjærs. Anvendt på mødet 10. okt. 1928. Referat af møde med landbrugsbladene. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
32. Referat af møde 19. jan. 1929. Møddereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling 1927–29, 1932.
33. Ugeskrift for Landmænd 1929 no. 7 s. 103.
34. Chr. Sonne: Min livsmelodi s. 203 f.
35. Referat af møde i underudvalget ses ikke, men kopi af skrivelse til Landbrugskandidatforeningen ses under journal no. 79. 1929. Foreningens skrivelse må formodes at have ligget i Sonnes arkiv.
36. Skrivelse af 13. juni. Journal no. 79. 1929.
37. Referat af mødet ses ikke; kun kendes det summariske referat, som Sonne gav generalforsamlingen i dec. s. a. Tidsskrift for Landøkonomi 1930 s. 33 ff.
38. Udregningen findes i journal no. 79. 1929.
39. Referat af møde 11. nov. 1929. Bestyrelsesprotokol for 1929.
40. Referat af forhandlingerne findes ikke. Omtales på generalforsamlingen i dec. 1929. Tidsskrift for Landøkonomi 1930 s. 36 ff.
41. Kopi af skrivelse ses i journal no. 79. 1929.
42. Sonnes brev ses aftrykt i Tidsskrift for Landøkonomi 1930 s. 225–29.
43. Det drejede sig om frøavler Jens Hvidberg.
44. Kristian Raunkjær, redaktør af Vort Landbrug. Havde deltaget i de tidligere forhandlinger som repræsentant for landbrugsbladene.
45. Skrivelsen til Sonne af 8. november 1930 findes som kopi i journal no. 74. 1931, henført til journal no. 84. 1933.
46. Se Vort Landbrug 1929 s. 740 (om valg til præsidiet) eller Vort Landbrug

1932 s. 132, 142, 154, 177, 210 f, 347 (om den ekstraordinære generalforsamling i feb. 1932).

47. Referat af møde 12. jan. 1931. Journal no. 74. 1931, henført til journal no. 84. 1933.
48. Referat af møde 4. feb. 1931 s. 4. Mødereferater mm. vedrørende selskabets fremtidige stilling. 1931.
49. Medlem af selskabets præsidium fra dec. 1931 til sin død i nov. 1933.
50. Medlem af præsidiet fra dec. 1929 til sin død dec. 1933.
51. Referat af møde 4. feb. 1931. Mødereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling. 1931.
52. Referat af møde i 11-mandsudvalget 1. juli 1931. Mødereferater mm. vedr. selskabets fremt. still. 1931.
53. J. K. Jensen, forstander på Haslev Landbrugsskole. Bestyrelsesmøde 1. juli 1931. Bestyrelsesprotokol for 1931 s. 22.
54. Proprietær Damsgaard-Sørensen. Referat af bestyrelsesmøde 1. juli 1931. Bestyrelsesprotokol for 1931 s. 27.
55. Referat af mødet 1. juli 1931. Bestyrelsesprotokol for 1931.
56. Referat af mødet 28. sept. 1931. Mødereferater mm. vedr. selskabets fremtidige stilling. 1931.
57. Referat af bestyrelsesmøde 18. dec. 1931. Bestyrelsesprotokol for 1931.
58. Referat af generalforsamlingen 18. dec. 1931. Tidsskrift for Landøkonomi s. 266–72.
59. Skrivelse fra Foreningen af danske Landbrugskonsulenter 21. feb. 1932, og skrivelse fra Foreningen af danske Landbrugsblade 19. feb. 1932. Journal no. 77. 1932, henført til journal no. 84. 1933.
60. Skrivelse fra Foreningen af danske Landbrugslærere 18. jan. 1932. Journal no. 77. 1932. Henført til journal no. 84. 1933.
61. Kontorchef L. P. Frederiksen på medlemsmødet 21. april 1932. Ugeskrift for Landmænd 1932 s. 316.
62. Ugeskrift for Landmænd 1932 s. 90 f. Skrivelsen ses i journal no. 77. 1932. Henført til journal no. 84. 1933.
63. Redegørelse til Landhusholdningsselskabets bestyrelse 2. marts 1932. Journal no. 77. 1932, henført til journal no. 84. 1933.
64. Kopi i journal no. 77. 1932. Henført til journal no. 84. 1933.
65. Niels Esbjerg, forstander på forsøgsstationen Blangstedgaard 1931–42.
66. Referat af bestyrelsesmødet 18. dec. 1931 s. 13. Bestyrelsesprotokol 1931.
67. Forslaget findes i journal no. 77. 1937, henført til journal no. 84. 1933.
68. Referat af den overordentlige generalforsamling 24. feb. 1932. Journal no. 77. Henført til journal no. 84. 1933.
69. Vort Landbrug 1932 no. 8 s. 132.
70. Vort Landbrug 1932 no. 9 s. 142 f.
71. Vort Landbrug 1932 no. 10 s. 154.
72. Vort Landbrug 1932 no. 10 s. 154.
73. Skrivelse til selskabet 16. marts 1932. Journal no. 77. 1932. Henført til journal no. 84. 1933.
74. Vort Landbrug 1932 no. 11 s. 177.
75. Skrivelse til godsejer P. Olufsen 26. feb. 1932. Skrivelse fra prop. Damsgaard-Sørensen til præsidiet 5. marts 1932. Jour. no. 77. 1932. Henf. til jour. no. 84. 1933.
    Professor Frederiksen talte på bestyrelsesmødet 5. juli 1932 om »oppositionens ordfører«. Referat af bestyrelsesmøde 5. juli 1932 s. 4. Bestyrelsesmøder 1932–40.
76. Skrivelse fra landbrugskandidatforeningen 20. april 1932. Skrivelse fra Landhusholdningsselskabet 10. maj 1932. Journal no. 77. 1932, henført til journal no. 84. 1933.
77. Redegørelse til bestyrelsen 2. marts 1932. Journal no. 77. 1932. Henført til journal no. 84. 1933.
78. 2. korrektur forelå 3. marts. Journal no. 77. 1932, henf. til journal no. 84. 1933. Redegørelsen til bestyrelsen, hvori denne forespurgtes, er dateret 2. marts. Bestyrelsen kan således tidligst have fået redegørelsen i hænde samme dag, som 2. korrektur forelå.

79. Referat af møde 19. marts 1932. Journal no. 77. 1932, henført til journal no. 84. 1933.
80. Referat af bestyrelsesmøde 5. juli 1932 s. 9. Referater af bestyrelsesmøder 1932–40.
81. Esbjergs skrivelse af 2. juli 1932. Journal no. 77. 1932, henført til journal no. 84. 1933.
82. Memorandum vedrørende forhandlingerne med forstander N. Esbjerg ang. ændringerne af LHS's love. Journal no. 77. 1932. Henført til journal no. 84. 1933.
83. Skrivelse fra forstander Esbjerg 13. sept. 1932. Journal no. 77, henført til journal no. 84. 1933.
84. Udateret skrivelse med notits »modtaget 5/12-1932«. Skrivelse af 7. dec. 1932. Jour. no. 77. 1932, henf. til jour. no. 84. 1933.
85. Skrivelse fra H. C. Larsen 26. nov. 1932. Jour. no. 77. 1932, henf. til jour. no. 84. 1933.
86. Referat af bestyrelsesmøde 16. dec. 1932. Bestyrelsesmøder 1932–40.
87. Ibidem.
88. Referat af generalforsamling 16. dec. 1932. Jour. 77. 1932, henført til jour. no. 84. 1933.
89. Referat af den overordentlige generalforsamling 22. feb. 1933. Journal no. 84. 1933.
    Den omtalte skrivelse ses ikke i selskabets arkiv.
90. Referat af bestyrelsesmøde 25. okt. 1933. pkt. 5. Bestyrelsesmøder 1932–40.

III. *Samvirksomheden for landbrugsfagligt oplysningsarbejde*

1. Referat af møde 16. april 1932. Jour. no. 91^{3}. 1932. Bestyrelsesmødereferat 5. juli 1932 pkt. 7. Bestyrelsesmøder 1932–40.
2. Referat af møde 8. juni 1932. Journal no. 91^{6}. 1932.
3. Referat af møde i fællesudvalget 27. juni 1932. Journal no. 91^{7}. 1932.
4. Ugeskrift for Landmænd 1932 no. 22 s. 347.
5. Axel Nielsen, Landhusholdningsselskabets sekretær 1934–53. Leder af Landbrugets Informationskontor til sin død i januar 1968.
6. Referat af bestyrelsesmøde 16. okt. 1937 pkt. 3. Bestyrelsesmøder 1932–40.
7. Referat af møde 22. oktober 1932. Journal no. 91. 1932.
8. Naturlære: P. Gregers Hansen.
   Plantedyrkning: Chr. Stahl.
   Husdyrbrug: Halfdan Jørgensen.
9. Rundskrivelse, dateret juni 1935. Journal no. 70. 1935, henført til journal no. 45^{4}. 1938.
10. Tavle- og tabelmateriale: P. Gregers Hansen og Halfdan Jørgensen.
11. Ugeskrift for Landmænd 1937 s. 500 f.
12. Gødningslære: J. Dons Christensen.
    Fodringslære: Halfdan Jørgensen.
13. Landbrugets Kulturplanter: H. K. Olsen.
    Husdyravl: L. Lauridsen.
14. Regne- og Opgavebog: A. O. Rasmussen.
15. Skrivelse fra K. A. Bondorff 4. november 1932. Journal no. 91^{13}. 1932. Henført til journal no. 70^{7}. 1933.
16. Skrivelse af 27. feb. 1932. Journal no. 77. 1932. Henført til journal no. 84. 1933.
17. Referat af møde 5. april 1933. Journal no. 70^{2}. 1933.
18. Møde i Samvirksomheden 13. feb. 1942. Journal no. 45^{2}. 1942.
19. Husholdningslærerinde, gdr. frk. Ingefred Juul Andersen, Mosegaard, valgt af Foreningen af danske Husholdningslærerinder, og konsulent, frk. Kristine Andersen, Vejen, valgt af Landhusholdningsselskabet. Begge fik fra 1942 sæde i bestyrelsen ifølge lovenes paragraf 6 b.
20. Referat af møde 3. dec. 1951. Journal no. C 1^{a}. 1951.

IV. *Landhusholdningsselskabets forlag*

1. Man havde hidtil anvendt August Bangs Forlag.
2. Beretning om sekretærens rejse til Sverige i dagene 25.–29. juli 1941. Journal no. 25[10]. 1941.
3. Professor Axel Pedersen på generalforsamlingen 10. dec. 1942. Tidsskrift for Landøkonomi 1943 s. 34.
4. Axel Nielsens memorandum til præsidiet 1941. Journal no. 25[12]. 1941.
5. Professor O. H. Larsen fraværende på grund af sygdom. Præsidieprotokol no. 13 s. 87. Referat af møde 14. 5. 1941.
6. Referat af præsidiemøde 28. juni 1941. Præsidieprotokol no. 13 s. 95 pkt. 3.
7. Beretning om sekretærens rejse til Sverige i dagene 25.–29. juli 1941. Journal no. 25[10]. 1941.
8. Det på mødet optagne referat er bortkommet. Summarisk referat findes i Tidsskrift for Landøkonomi 1941 s. 761.
9. Ibidem.
10. Kontraktudkast 1942. Journal no. 25[38].
11. Referat af bestyrelsesmøde 18. nov. 1943. ad 1. De til dette møde hørende arkivalier er ikke journaliseret.
12. Referat af møde i Litteraturudvalget 21. aug. 1943. Journal no. 25[10]. 1943.
13. Referat af bestyrelsesmøde 18. nov. 1943. »Notater til«. Samme sted som under 11. anført.
14. Ad dagsordenens punkt 3 til generalforsamlingen 1951. Journal no. G[3]. 1951.
15. Referat af præsidiemøde 2. dec. 1952 pkt. 8. Journal no. G[1]. 1952.
16. Referat af møde i Litteraturudvalget 12. juni 1954. Journal no. F[1]. 1954.
17. Referat af præsidiemøde 20. sept. 1954 pkt. 11. Journal no. G[1]. 1954.
18. Referat af bestyrelsesmøde 25. okt. 1958 pkt. 8. Journal no. G[2]. 1958.
19. Referat af bestyrelsesmøde 22. okt. 1947 pkt. 4. Journal no. G[2a]. 1947. Bogbeholdningen øgedes fra 173.650 kr. pr. 1/4 1945 til 367.525 kr. pr. 1/4 1947.
20. Beretning om Litteraturudvalgets virksomhed 1950–51 til generalforsamlingen 1951. Journal no. G[3]. 1951.
21. Bilag til Litteraturudvalgets møde 20. feb. 1952. Journal no. F[1]. 1952.
22. Referat af Litteraturudvalgets møde 20. feb. 1952. Journal no. F[1]. 1952.
23. Et eksemplar af brochuren findes i journal no. F[6]. 1952.
24. Skrivelse til Litteraturudvalgets medlemmer 4. maj 1952. Journal no. F[1]. 1952.
25. Skrivelse fra forstander Viggo Steensberg 15. maj 1952. Journal no. F[1]. 1952.

V. *Landbrugets brevskole*

1. Memorandum angående oprettelse af en Landbrugets Brevskole revideret udgave. Journal no. 71. 1944.
2. Ibidem.
3. Referat af møde i Samvirksomhedens fællesudvalg 2. juni 1944. Journal no. 45[5]. 1944.
   Referat af møde i Litteraturudvalget 1. juni 1944. Journal no. 25[10]. 1944.
4. Det drejede sig om landbrugslærer Halfdan Jørgensen. Skrivelse fra denne 12. maj 1944. Journal no. 74. 1944.
5. De i Biografisk Leksikon over Agronomer, 1967, anførte data for H. M. Olsen er urigtige, hvad angår tidspunktet for hans ledelse af brevskolen. Er anført som leder i tiden 1942–46. H. M. Olsen var skolens forstander i tiden 1. 4. 1945–1. 4. 1949.
6. Der findes bilag til, men intet referat fra bst.-mødet i okt. 1944. Journal no. 83[1]. 1944.
7. Vedtægter for Landhusholdningsselskabets Laanefond. Journal no. 71. 1944.
8. Referat af møde 14. aug. 1947. Journal no. C[1a]. 1947.
9. Skrivelse af 31. juli 1945 til Ministeriet for Landbrug og Fiskeri. Journal no. 1[12]. 1945.
10. Redegørelse til præsidiemøde 16. marts

1949. Journal no. G[1]. 1949. Redegørelsen vist også anvendt på brevskoleudvalgets møde 5. jan. 1949.

11. Skrivelse til S. Grue Sørensen. 21. juni 1948. Journal no. C[2]. 1948.
12. Axel Nielsen til H. K. Olsen 2. dec. 1948. Journal no. C[2]. 1948.
13. Referat af bestyrelsesmøde 10. nov. 1948. Journal no. G[2]. 1948.
14. Referat af møde i brevskoleudvalget 5. jan. 1949. Journal no. C[2]. 1948.
15. Ibidem.
16. 1949–50 ca. 500 elever.
17. Oversigt over investering og tab i forb. med Landbrugets Brevskole i årene 1945–49. Journal no. G[2a]. 1949.
18. Axel Nielsens memorandum. Journal no. 71. 1941.
19. 1945–46: 5426.
    1946–47: 5260.
    Tallene hidrører fra opgivelser i Tidsskrift for Landøkonomi 1949 s. 144.
20. Nogle oplysninger om Landhusholdningsselskabets erfaringer vedrørende brevskoleundervisning af landbrugets unge. Journal no. C[2f]. 1952. Anvendt til forhandling med undervisningsmin. 21. 3. 1952.
21. Omtales på bestyrelsesmødet 22. okt. 1955 pkt. 7. Journal no. G[2]. 1955.
22. Journal no. G[3]. 1951. ad Brevskolen.
23. Lov nr. 88, marts 1938; fornyet juni 1942, lov nr. 184.
24. Fr. P. Slipsager, konsulent i planteavl og husdyrbrug for Sønderborg amts hmd-foren. og tillige i ungdomsarbejde for Sønderborg amts landbof. og hmdfor. 1936–52. Jac. H. Lindegaard, lærer ved Korinth Landbrugsskole 1935–58, tillige konsulent i planteavl og ungdomsarbejde i Fåborgegnens lbf. 1947–56.
    Åge Madsen, konsulent for Stevns lbf. 1945 og leder af forsøgsgården »Thinghøj« fra 1942.
    Jens Graversen, lærer ved Nordjyl. Landbr.-skole, Lundbæk, fra 1950.
    Ovennævnte gennemførte forsøget med den kombinerede undervisning.
25. Planteavl.
    Husdyrbrug.
    Redskaber og maskiner, regnskabsføring.
    Havebrug.
    Referat af bestyrelsesmøde 29. okt. 1952. pkt. 10, »ad dagsordenens pkt. 10«. Journal no. G[2]. 1952.
26. Skrivelse til medlemmerne af brevskoleudvalget 11. juni 1953. Journal no. C[2e]. 1953.
27. Referat af møde i Litteratur- og brevskoleudvalg 18. feb. 1954. Journal no. F[1]. 1954.
28. Referat af bestyrelsesmøde 23. okt. 1954. Journal no. G[2]. 1954.
29. Referat af bestyrelsesmøde 22. okt. 1955. pkt. 7. Journal no. G[2]. 1955.
30. C. A. Krogriis på bestyrelsesmødet 23. okt. 1954. Journal no. G[3]. 1954.
31. Bestyrelsesmøde 20. okt. 1955 pkt. 7. Journal no. G[3]. 1955.
32. Referat af møde i Litteratur- og brevskoleudvalget 7. dec. 1957. Journal no. F[1]. 1957.
33. Meddelelser til bestyrelsesmødet 24. okt. 1959. Journal no. G[2]. 1959.
34. Referat af møde i Litteratur- og brevskoleudvalget 4. dec. 1959. Journal no. F[1]. 1959.
35. Referat af bestyrelsesmøde 28. okt. 1961. ad pkt. 1. Journal no. G[2]. 1961.
36. Om gælden, se selskabets regnskab 1966/67, statusoversigt. Journal no. G[3]. 1967.

VI. *Landhusholdningsselskabets landvæsensuddannelse*

1. H. Hertel: LHS's historie II s. 107 f.
2. Udvalget bestod af: insp. H. Froberg, Mejlgaard, landbrugskandidat M. Gormsen, København, kontorchef H. Hertel, København, forp. G. F. Schroll, Odense, forp. Sonne, Charlottenlund (fmd.), baron J. Wedell-Neergaard, Svenstrup, prop. J. Willumsen, Anhof.
3. Referat af møde 15. dec. 1922. Bestyrelsesprotokol 1922.

4. S. C. A. Tuxen, forst. på Malling landbrugsskole 1887–1902, forst. på Næsgaard Agerbrugsskole 1906–16.
5. H. P. Larsen, forst. på Malling landbrugsskole 1902–37.
6. Referat af præsidiemøde 14. dec. 1927. Journal no. 86[9]. 1927.
7. Referat af præsidiemøde 25. jan. 1928. Journal no. 84[1]. 1928.
8. Bekræftende svar på forespørgsel. Journal no. 12[10]. 1924.
9. Betænkning findes i journal no. 12[4]. 1923.
10. Referat af bestyrelsesmøde 17. okt. 1923. Bestyrelsesprotokol for 1923.
11. Betænkning i journal no. 12[4]. 1923.
12. Ibidem.
13. Særtryk af Tidsskrift for Landøkonomi okt. 1963. Landvæsensuddannelsen før og nu. Journal no. E[2]. 1964.
14. Referat af møde i lærlingeudvalget 1936. Jour. no. 12[9].
15. C. A. Krogriis antoges som konsulent for lærlingeuddannelsen fra 1. juli 1944. Havde været ansat i selskabet 1935–40 som assistent, 1940–44 som redaktionssekretær.
16. Brev fra C. A. Krogriis til best. A. Simonsen, Uggemose pr. Lynge, 1. juni 1943. Journal no. 4[7]. 1943.
17. Tidsskrift for Landøkonomi 1943 s. 221.
18. Tidsskrift for Landøkonomi 1944 s. 109.
19. Referat af møde i lærlingeudvalget 12. feb. 1942. Journal no. 4[6]. 1942.
20. Referat af møde med konsulenterne Kiilerich og L. P. Hansen 17. okt. 1942. Journal no. 4[14]. 1942.
21. H. N. Frandsen, leder af Danske Landboforeningers Frøforsynings og Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers landøkonomiske planteforædlingsvirksomhed på Øtoftegaard, Roskildegaard og Store Lundegaard.
22. Tidsskrift for Landøkonomi 1943 s. 219.
23. Referat af møde i lærlingeudvalget 10. nov. 1942. Journal no. 4[14].
24. Referat ses ikke.
25. Dansk Landbrug 1943 s. 191.
26. J. Rottensten, sekr. i De Samvirkende danske Landboforeninger, til insp. L. Jensen 17. april 1943. Kopi findes i journal no. 4[7]. 1943.
27. Ibidem.
28. Dansk Landbrug 1943 s. 220.
29. Skrivelse til insp. L. Jensen 27. april 1943. Journal no. 4[7]. 1943.
30. Redegørelse til selskabets præsidenter 21. april 1943. Journal no. 4[7]. 1943.
31. Ibidem.
32. Da selskabet blev stillet over for den kendsgerning, at husmandsforeningerne var optaget i Landbrugsrådet mod, at Landhusholdningsselskabet udtrådte. Selskabet havde ikke deltaget i disse forhandlinger. Sonne på bestyrelsesmødet 5. juli 1932. pkt. 13. Bestyrelsesmøder 1932–40.
33. C. A. Krogriis til Lüttichau 3. aug. 1943. Journal no. 4[7]. 1943.
34. Grundlaget for samarbejde mellem de landøkonomiske foreninger og LHS om den fælles opgave vedr. landmandsuddannelsen. Journal no. 4[3]. 1944.
35. Oplysninger til forst. S. Larsen Sørensen, Malling, 26. okt. 1944. Journal no. 4[4]. 1944.
36. Referat af præsidiemøde 26. feb. og 1. maj 1948. Journal no. G[1]. 1948.
37. Tidsskrift for Landøkonomi 1948 s. 106.
38. Referat af bestyrelsesmøde 27. okt. 1956 pkt. 9. Journal no. G[2]. 1956.
39. Ibidem.
40. Generalforsamlingen 1959 3. dec. pkt. 7. Journal no. G[3]. 1959.
41. Referat af bestyrelsesmøde 22. okt. 1955 pkt. 9. Journal no. G[2]. 1955.
42. Referat af bestyrelsesmøde 26. okt. 1963 pkt. 10. Journal no. G[2]. 1963.
43. Referat af bestyrelsesmøde 21. okt. 1964 pkt. 10. Journal no. G[2]. 1964.
44. A. Olufsen på generalforsamlingen 1966 pkt. 1. Journal no. G[3]. 1966.
45. H. Hertel: LHS's historie II s. 105.
46. Foredraget er ikke trykt.
47. Referat af lærlingeudvalgets møde 12. feb. 1942. Journal no. 4[6]. 1942.

48. Kopi af skrivelse 29. sept. 1942. Journal no. 4^{14}. 1942.
49. Referat af møde i lærlingeudvalget 10. nov. 1942. Journal no. 4^{14}. 1942.
50. Foredragene afholdtes ved konsulent Tage Andersen.
51. Referat af præsidiemøde 22. juni 1943 pkt. k. Præsidieprotokol no. 13.
52. Skrivelse til medlemmerne af fodermesterudvalget sept. 1943. Journal no. 4^{8}. 1943.
53. Referat af generalforsamlingen 3. dec. 1959 pkt. 2. Journal no. G^{3}. 1959.

VII. *Unge pigers huslige uddannelse*

1. Referat af bestyrelsemøde 2. april 1919. Bestyrelsesprotokol for 1919.
2. Udvalget bestod af: prof. T. Westermann (fmd.), Johanne Andersen, Moesgaard, Kirstine Nielsen, Svejstrup Østergaard, Birgitte Berg Nielsen, København, Christine Andersen, Næsgaard, hofjægerm. O. Brun, Krogerup, statskonsulent Fr. Hansen, Askov, prop. J. Willumsen, Anhof, og H. M. Knudsen (sekr.).
3. Betænkningen findes i journal no. 58^{3}. 1920, ses aftrykt i Tidsskrift for Landøkonomi 1920 s. 106 ff.
4. Betænkning i »Kvinden og Samfundet« no. 18. 1919 s. 155.
5. Referat af bestyrelsesmøde 29. okt. 1936 pkt. 11. Bestyrelsesmøder 1932–40.
6. Rebecca la Cour Madsen, fru E. Villemoes Andersen, Karen Busk, Estrid Lauridsen og forp. J. Willumsen.
7. Betænkningen kendes kun fra bestyrelsesmødet 29. okt. 1936. Bestyrelsesmøder 1932–40.
8. Af brevdagbogen ses, at skrivelsen er udsendt 18. sept. 1936, men den ses ikke i kopibogen.
9. Husholdningssagen er journaliseret, men findes ikke blandt arkivalierne. Af beretninger, der er blevet aflagt på generalforsamlinger indtil 1946 ses, at 66 havde opnået lærebevis. De første udstedtes i 1941; det giver et gennemsnit på 11 om året.
10. Møde mellem de fire parter 19. jan. 1949. Journal no. E^{3}. 1949.
11. Unge pigers huslige uddannelse. Journal no. E^{3}. 1950. Er anvendt ved bestyrelsesmødet.
12. Referat af bestyrelsesmøde 29. okt. 1952. ad dagsordenens pkt. 12 c. Journal no. G^{3}. 1952.

VIII. *Forskellige udvalgsarbejder*

1. Skrivelse af 29. aug. 1925. Journal no. 56. 1928.
2. Tidsskrift for Landøkonomi 1928 s. 594.
3. Tidsskrift for Landøkonomi 1928 s. 602.
4. Foredraget er trykt i Tidsskrift for Landøkonomi 1929 s. 405.
5. Referat af præsidiemøde 25. maj 1929. Journal no. 80^{4}. 1929.
6. Referat af møde 16. juli 1929. Journal no. 103. 1929.
7. Bredkjærs foredrag om kvægavlens ledelse er trykt i Tidsskrift for Landøkonomi 1931 s. 250–65.
8. Referat af præsidiemøde 4. marts 1931. Præsidieprotokol no. 11 s. 407 f.
9. Udvalgets navn var indtil 1936 »Udvalget vedrørende Kvægavlsforsøg«, derefter ændredes navnet til »Det avlsbiologiske Udvalg«.
10. Undersøgelsen foretoges over den kendte Kollekollebesætning.
11. Beretning i Tidsskrift for Landøkonomi 1937 side 806–40.
12. »Om nogle avlsmetoders virkning og

anvendelse«. Tidsskrift for Landøkonomi 1937 s. 626–48 og 665–89.

13. Tidsskrift for Landøkonomi 1940 s. 96 f.
14. Referat af præsidiemøde 16. jan. 1940. pkt. 7. Præsidieprotokol no. 13. Den evt. afløser, man havde i tankerne, var landbrugslærer Th. Glad, Tune Landbrugsskole.
15. Skrivelse til Bredkjær 29. feb. 1940. Journal no. 45^{33}. 1940.
16. Skrivelse til udvalgets medlemmer 8. maj. Journal no. 33^{2}. 1945.
17. Omtalt på generalforsamlingen 14. dec. 1938. Tidsskrift for Landøkonomi 1939 s. 79.
18. Skrivelse til Laur. Andersens fond 11. april 1942. Journal no. 33^{2}. 1945.
19. Afhandlingen blev afleveret i 1945, men efter henstilling fra prof. C. A. Jørgensen trukket tilbage for 1950 at blive indleveret som disputats.
20. Referat af bestyrelsesmøde 25. okt. 1933. pkt. 9. Bestyrelsesmøder 1932–40.
21. Referat af bestyrelsesmøde 24. okt. 1934 pkt. 4. Bestyrelsesmøder 1932–40.
    Opgavens ordlyd findes i Tidsskrift for Landøkonomi 1934 s. 403 f.
22. Tidsskrift for Planteavl 1937 s. 145–81.
    Tidsskrift for Planteavl 1941 s. 693–707.
23. Lic. agro. Karen Dalbro: Temperaturmålinger over og under jorden ved Statens forsøgsstation Blangstedgaard 1935–58. Tidsskrift for Landøkonomi 1960.
24. Referat af møde i det klimatologiske udvalg 28. sept. 1939. Journal no. 42^{7}. 1939.
25. Referat af bestyrelsesmøde 25. okt. 1933 pkt. 8. Bestyrelsesmøder 1932–40.
26. De ni punkter var:
    1. Danmarks avl og forbrug af korn og kraftfoderstoffer.
    2. Danmarks avl og forbrug af grovfoderstoffer i foderenheder.
    3. Danmarks husdyrhold.
    4. Danmarks produktion og anvendelse af dyriske varer.
    5. Markbruget i forhold til husdyrbruget.
    6. Handels- og industriafgrøder.
    7. Danmarks landbrugsareals hidtidige benyttelse.
    Danmarks landbrugsareals fremtidige benyttelse.
    8. Beskæftigelsesspørgsmålet.
    9. Markeds- og konjunkturspørgsmål.
27. Tidsskrift for Landøkonomi 1934 s. 344–79.
28. Tidsskrift for Landøkonomi 1934 s. 537–84.
29. Tidsskrift for Landøkonomi 1935 s. 173–214.
30. Tidsskrift for Landøkonomi 1935 s. 653–705.
31. Tidsskrift for Landøkonomi 1937 s. 273–321.
32. O. H. Larsen på generalforsamlingen 8. dec. 1937. Tidsskrift for Landøkonomi 1938 s. 65.
33. Lov af 15. marts 1939.
34. Referat af bestyrelsesmøde 28. okt. 1939. Bestyrelsesmøder 1932–40.
35. Referat af udvalgsmøde 25. nov. 1939. Journal no. 55. 1939.
36. Lov af 26. april 1940.
37. Tage Rosenstand i Dansk Landbrug 1940 s. 360.
38. Axel Nielsen til Gøtzsche 29. maj 1941. Journal no. 55. 1941.
    Referat af udvalgsmøde 25. maj 1940. Journal no. 55. 1940.
39. Lov af 15. marts 1941.
40. Betænkning ses trykt i Tidsskrift for Landøkonomi 1960 s. 301–30, 341–69.
41. Af Marshallpengene, jvnf. lov af 7. juni 1952: Lov om modværdien af de i henhold til Det Europæiske Genopbygningsprogram modtagne gaveydelser.
42. Betænkning udfærdiget af Palle Bang. Journal no. H^{15}. 1958.

IX. *Forskellige sager*

1. Referat af præsidiemøde 4. feb. 1942. Præsidieprotokol no. 13.
2. H. Hertel: Landhusholdningsselskabets historie II s. 322. 12 foreninger stod bag oprettelsen.
3. Referat af præsidiemøde 3. maj 1945. Præsidieprotokol no. 13.
4. Udsat af Carlsberg Mindelegat.

X. *Landhusholdningsselskabets boligforhold*

1. Selskabet havde siden 1770 haft til huse her. Chr. VII skal have bestemt, at der altid så vidt muligt skulle forundes selskabet gratis lokaler i en offentlig bygning.
   H. Hertel: Landhusholdningsselskabets historie I s. 45 og II. s. 360.
2. I 1890, 1899 og 1917.
3. H. Hertel: Landhusholdningsselskabets historie II s. 360 ff.
4. Skrivelse af 14. marts 1927. Journal no. 98. 1927.
5. Journal no. 98. 1927.
6. Værelserne opsagdes pr. 31. okt. s. a.
7. Skrivelse til »Danmark« af 19. juli 1928.
   Skrivelse til selskabet af 3. aug. 1928. Journal no. 80. 1928.
8. »Danmark« til selskabet 31. okt. 1931. Journal no. 102. 1931.
9. Kopi af skrivelse af 8. okt. 1931. Journal no. 102. 1931.
10. Referat af bestyrelsesmøde 18. dec. 1931 s. 23–27. Bestyrelsesprotokol for 1931.
11. Referat af præsidiemøde 17. dec. 1931. Præsidieprotokol no. 12 s. 27 f.
12. Ibidem.
13. Referat af generalforsamling 18. dec. 1931. Tidsskrift for Landøkonomi 1932.
14. Skrivelse af 9. jan. 1932. Journal no. 76. 1932.
15. Kopi af skrivelse af 16. feb. 1932. Journ. no. 76. 1932.
16. Skrivelse af 20. feb. 1932. Journal no. 76. 1932.
17. Referat af præsidiemøde 8. juni 1932. Præsidieprotokol no. 12 s. 67 f.
18. Referat af præsidiemøde 4. juli 1932. Præsidieprotokol no. 12. s. 74.
19. Chr. Sonne: Min livsmelodi s. 133.
20. Referat af bestyrelsesmøde 5. juli 1932 pkt. 11. Bestyrelsesmøder 1932–40.
21. Kontraktens paragraf 7. Årsberetningen 1932–33, s. 157.
22. Ad omdannelse af tagetage. Journal no. G[5]. 1948.

XI. *Landhusholdningsselskabets medlemmer*

1. A. P. Jensen, assistent i selskabet 1889–1920. Sekretær i De samvirkende Landboforeninger i Sjællands Stift 1902–20.
2. Referat af generalforsamling 7. okt. 1920. Tidsskrift for Landøkonomi 1920 s. 527 f.
3. Referat af bestyrelsesmøde 15. dec. 1927. Bestyrelsesprotokol for 1927.
4. Referat af generalforsamling 15. dec. 1926. Tidsskrift for Landøkonomi 1927 s. 93.
5. Forskellen er godt 5 % over en tiårig periode. På bestyrelsesmødet 14. okt. 1927 hævdes, at frafaldet var størst blandt de af A. P. Jensen indmeldte medlemmer, men der er kun ringe forskel.
6. Skrivelse til bestyrelsens medlemmer 7. maj 1930. Kopi i journal no. 91. 1930.
7. Referat af bestyrelsesmøde 25. okt. 1933. s. 8. Bestyrelsesmøder 1932–40.
8. Kammerherre S. Scavenius.
9. Referat af bestyrelsesmøde 15. dec. 1933. Bestyrelsesmøder 1932–40.

10. Forpagter Aug. Bech, medlem af bestyrelsen 1933–43. Medlem af præsidiet 1943–52.
11. Referat af bestyrelsesmøde 24. okt. 1934 pkt. 15. Bestyrelsesmøder 1932–40.
12. Referat af præsidiemøde 13. nov. 1934. Præsidieprotokol no. 12 s. 220.
13. Referat af best.møde 15. dec. 1934 pkt. 3. Bestyrelsesmøder 1932–40.
14. Referat af præsidiemøde 14. maj 1935. Præsidieprotokol no. 12 s. 246.
15. Referat af bestyrelsesmøde 7. dec. 1937. pkt. 5. Bestyrelsesmøder 1932–40.
16. Referat af bestyrelsesmøde 24. okt. 1959 pkt. 1. Journal no. G^2. 1959.
17. Notater fra bestyrelsesmødet 23. okt. 1954. Journal no. G^2. 1956.
18. Referat af bestyrelsesmøde 18. dec. 1928. Bestyrelsesprotokol fra 1928.
19. Svar til Aug. Bech 23. marts 1933. Journal no. 84. 1933. To næsten ligelydende henvendelser drøftes på præsidiemødet 11. marts 1936. Præsidieprotokol no. 12 s. 289.
20. Referat af bestyrelsesmøde 25. okt. 1933 pkt. 14. Bestyrelsesmøder 1932–40.
21. Referat af bestyrelsesmøde 24. okt. 1934 pkt. 6. Bestyrelsesmøder 1932–40.
22. Ibidem.
23. Referat af præsidiemøde 9. juni 1949. Journ. no. G^1. 1949.
24. Referat af bestyrelsesmøde 22. okt. 1955 pkt. 3. Journal no. G^2. 1955.
25. Skrivelse fra Aug. Bech 23. feb. 1933. Journal no. 84. 1933.
26. Referat af generalforsamlingen 1951 ad foredragsmøder. Journal no. G^3. 1951.

XII. *Landhusholdningsselskabets bestyrelse*

1. Listen over bestyrelsesmedlemmer i Landbrugsårbog 1968 er ifølge oplysning fra selskabet ikke rigtig, idet forst. Kr. Nielsen og gdr. Kaj Fr. Nielsen fejlagtigt er opført blandt de medlemsvalgte. De er valgt ifølge lovenes paragraf 6 b.
2. Eksemplar af lovene ses i journal no G^3. 1967.

XIII. *Landhusholdningsselskabets præsidium*

1. Baron Lerche på bestyrelsesmødet 11. okt. 1929. Bestyrelsesprotokol for 1929.
2. Forp. Branth, Juellinge. Referat af bestyrelsesmøde 10. okt. 1928. Bestyrelsesprotokol for 1928.
3. I bestyrelsesprotokollen anføres kun dette unøjagtige stemmetal.
4. Referat af bestyrelsesmøde 11. okt. 1929. Bestyrelsesprotokol for 1929.
5. Vort Landbrug 1929 s. 716.
6. Vort Landbrug 1929 s. 740 og 755.
7. Forpagter Branth.
8. Referat af bestyrelsesmøde 18. dec. 1929. Bestyrelsesprotokol for 1929.
9. Referat af præsidiemøde 3. juni 1930. Præsidieprotokol no. 11.
10. Skrivelse af 18. feb. 1930. Journal no. 82. 1930.
11. Opfordringsskrivelse. Journal no. 94. 1943.
12. Referat af præsidiemøde 10. dec. 1940 pkt. 5. Journal no. 47^7. 1940.
13. Referat af generalforsamling 10. dec. 1943. Tidsskrift for Landøkonomi 1944 s. 54.
14. Notater om præsidiemedlemmernes alder. Journal no. 92. 1941.
15. Referat af præsidiemøde 10. dec. 1940 pkt. 5. Journal no. 47^7. 1940.
16. Referat af bestyrelsesmødet i 1941 er bortkommet. Det kan derfor ikke afgøres, om spørgsmålet har været behandlet der.

XIV. *Landhusholdningsselskabets økonomi*

1. Referat af præsidiets møde 14. maj 1935. Bestyrelsesprotokol no. 12.
2. 21. maj afhændedes 5.000 kr. 3½ % statsobl. af 1886. 21.–22. maj afhændedes 275.000 3½% statsobl. af 1886. Samtidig erhvervedes 224.000 statsobl. genforen.-lån af 1919.
3. Den i regnskabet anførte værdi af de nye obligationer opnås først senere i finansåret efter en mindre tilbageføring.
4. Lovene ses i selskabets årsberetning.
5. Ad selskabets grundfond. Journal no. 44^{9}. 1935.
6. Skrivelse af 3. juni 1935. Journal no. 44^{9}. 1935.
7. Redegørelse fra H. C. Larsen 1. aug. 1935. Journal no. 44^{9}. 1935.
8. Referat af præsidiemøde 16. aug. 1935. Præsidieprotokol no. 12 s. 257.
9. I dec. afhændedes 14.000 kr. 5 % obligationer kurs 101¾, og der erhvervedes 20.000 kr. 3½ % obl. kurs 81.
10. Referat af præsidiemøde 11. marts 1936. Præsidieprotokol no. 12 s. 288.
11. Selskabets revisionsprotokol 11. sept. 1936.
12. Referat af bestyrelsesmøde 29. okt. pkt. 13. Bestyrelsesmøder 1932–40.
13. Skrivelse, dateret »fredag morgen«, dvs. 30. okt. Journal no. 44^{10}. 1936.
14. Skrivelse af 30. okt. 1936. Journal no. 44^{10}. 1936.
15. Skrivelse til selskabets revisorer 9. nov. 1936. Journal no. 44^{14}. 1936.
16. Skrivelse af 9. nov. 1936 og revisorernes skrivelse af 11. dec. 1936. Journal no. 44^{14}. 1936.
17. Ibidem.
18. Medlem af selskabets bestyrelse efter lovenes paragraf 6 b fra 1. jan. 1934 til sin død 31. jan. 1937.
19. Referat af præsidiemøde 25. nov. 1936. Præsidieprotokol no. 12 s. 311.
20. Skrivelse til revisionsudvalget 28. feb. 1938. Journal no. 44^{14}. 1938.
21. Skrivelse fra revisionsudvalget 22. april 1938. Journal no. 44^{14}. 1938.
22. Oversigt over købene. Journal no. 36^{3}. 1940.
23. Ses af skrivelse til Hasselbalch 31. maj 1940. Journal no. 36^{3}. 1940.
24. Axel Nielsen ved præsidiemødet 28. jan. 1948. Journal no. G^{1}. 1948.
25. Referat af bestyrelsesmødet 10. nov. 1948. Journal no. G^{2}. 1948.
26. Lovene er aftrykt i Tidsskrift for Landøkonomi 1949 s. 103–07.
27. Referat af den overord. generalforsamling i Tidsskrift for Landøkonomi 1949 s. 210 angiver »enstemmigt«. Referatet af den ordinære generalforsamling sammesteds s. 50 angiver blot »vedtoges«, men på s. 296 angives, at to stemte imod. S. 297 angives stemmetallene for den skriftlige afstemning.
28. Paragrafferne 2, 3, 11 og 12.
29. Årsagen er måske, at man i 1952 fik lov til at anvende Hasselbalch's legat som sikkerhed for lån, og af referat af præsidiemøde 20. juni 1952 pkt. 5. ses, at man har udnyttet denne mulighed. Journal no. G^{1}. 1955. Betingelsen var dog, at grundfonden ikke var belånt, og at der ikke forefandtes vekselgæld.
30. Se f. eks. referat af bestyrelsesmøde 23. okt. 1954. Journal no. G^{2}. 1956. Brevskolematerialet var 26.000 kr. værd, hvorefter det foresloges at afskrive den resterende del af de 65.000 kr.
31. Hertil har man i en årrække fået 15.000 kr. årligt i tilskud fra Tuborgfonden, (siden finansåret 1964–65).
32. Lüttichau.
33. Kortfattet referat af bestyrelsesmøde 8. nov. 1951. Journal no. G^{2}. 1951.
34. Notater fra bestyrelsesmødet 29. okt. 1953. Journal no. G^{2}. Udtalelsen er af forstander Ridder, Det landøkonomiske Driftsbureau.
35. Se revisionsantegnelser af 4. dec. 1948. Jour. no. K^{4}. 1948.
36. Bemærkninger til regnskabet 1963–64. Bestyrelsesmøde 21. okt. 1964. Journal no. G^{2}. 1964.

DET KONGELIGE DANSKE LANDHUSHOLDNINGS SELSKAB
1769